

FRANTIŠEK ČERMÁK

LEXIKON

A SÉMANTIKA

NAKLADATELSTVÍ
LIDOVÉ NOVINY

Recenzenti: prof. PhDr. Karel Kučera
prof. PhDr. Aleš Klégr

© František Čermák, 2010

ISBN 978-80-7422-020-3

PŘEDMLUVA

Tato práce, volně a zčásti založená na mých přednáškách na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, se pokouší nabídnout ucelený a komplexní pohled na lexikon (slovník) ve všech jeho hlavních stránkách, nazíraný na pozadí celého jazyka a prizmatem dnešní lingvistiky; nejde tedy o další (a tradiční) úvod do lexikologie. Je orientovaná obecně, jazykově šíře a nespecificky, i když většina ilustrací je v češtině; řada ilustrací jednotlivých jevů je však i v jiných jazycích, jakkoliv základní tu je pro svou obecnost a známost angličtina. Z hlediska své geneze je zároveň kritickým navázáním na starší práci o lexikologii J. Filipce a F. Čermáka, ve valné většině svého textu je však orientovaná zcela jinak, též ve snaze reagovat na nahromaděné poznání jiných i vlastní výzkum a lexikografickou praxi. Zásadní stránkou textu tu jsou poznatky umožňované a získávané v rámci korpusové lingvistiky výzkumem velkého korpusu, zde *Českého národního korpusu*. Ty také umožnily to, co žádná starší práce nabídnout nemohla, především některé zásadní poznatky o lexikonu po stránce syntagmatické.

Lexikon se tu pojímá jako základní a největší jazykový systém stojící v protikladu k dosud obvykle přeceňované gramatice; z něj také vycházejí a čerpají ostatní disciplíny. Lexikální systém se tu chápe strukturalisticky a analyzuje v důsledné pozornosti věnované aspektům paradigmatickým a syntagmatickým ve všech jeho oblastech a ve snaze je pokrýt vyčerpávajícím způsobem, nikoliv jen ilustračně. Lexém jako základní a znaková jednotka tohoto systému se tu sleduje v mnoha ohledech, především však v klasickém protikladu langue a parole (systému a textu), znakově však nutně i z hlediska jeho formy a významu; odtud i důraz na sémantiku promítající se i do názvu práce. Důraz se tu však vzhledem k zaměření knihy klade na opomíjenou sémantiku systému, méně už textu (kterého si většina formalisticky orientovaných moderních prací o sémantice všimá přednostně, jakkoliv jen ilustračně a nijak vyčerpávajícím způsobem). V rámci pozornosti věnované stránkám sémiotickým se tu zvýšená pozornost věnuje i pragmatice (nyní už důsledně oddělené od sémantiky), především aspektům evaluativnosti. Korpus a korpusové přístupy pak umožňují, vedle poznání aspektů syntagmatických, řadu jevů vyhodnocovat i statisticky a přisuzovat jim pak i různě velkou váhu v kontextu celku.

Snaha o úplnost pokrytí lexikonu jako celku má určité důsledky. Jedním z nich je zahrnutí i oblastí tradičně vynechávaných, jako je slovtvorba a frazeologie, ale třeba i základní popis lexikální vulgarity a výrazů tabuových, jiným je navázání v tradici Pražské školy a Viléma Mathesia na dosud opomíjenou oblast jazykové nominace, představující zde pokus o její popis a propojení s celým systémem i hlavní jednotkou lexikonu, lexémem. Jakkoliv je základní zaměření práce synchronní, nabízejí se tu, kvůli doplnění a dokreslení obrazu sledovaného tématu, občas i malé exkursy do diachronie, kam lze počítat i stručný přehled vzniku a vývoje písma, a tedy grafické stránky lexému.

Tato práce, vznikající řadu let, se pokouší podat systematický pohled na sledované relevantní jevy a aspekty lexikonu, především s představením jejich podstaty, popř. vývoje základního myšlení (zvláště u sémantiky), nijak se však naopak nepokouší se argumen-

tačně a diskusně vyrovnávat se záplavou mnoha různých názorů; to by nebylo v tomto rámci ani možné. Vedle evidence základních jevů a proudů a dalších navazuje tedy jen na ty, které se koncepčně jeví autorovi jako osvědčené, přijatelné a nosné, ať už jde o klasiky (jako F. de Saussure, V. Mathesius, J. Lyons), nebo autory nové. Odtud i odstup a jistá kritika některých populárních a módních směrů, které dosud o svých možnostech systematického a spolehlivého uchopení a popisu lexikonu a jazyka nepřesvědčují (jako je kognitivní lingvistika v dnešní podobě). Proti primárnímu a jen občas ilustrovanému teoretizování se tu usiluje naopak často o souvislejší představení samotných jazykových dat a jejich podstaty, a to vždy v takto zvoleném teoretickém rámci. Na práci je leckdy patrné, že v řadě ohledů se musí kriticky vyrovnávat s lecčím, co z dosavadní tradice už přejímat nelze; hlavním projevem takto změněné orientace, ovlivněné i poznáním korpusu, je však důraz na měnící se metodologii výzkumu i popisu, vedoucí mj. od černobílého škatulkování k vyhodnocování na škále, se silným důrazem i na vyhodnocování kvantitativní. V řadě ohledů a na rozdíl od tradice se tato práce tedy nikterak nesnaží prezentovat hotové a nezpochybnitelné poznání a často, tj. tam, kde jsou věci dosud málo poznány, otevřenost svých výsledků i potřebu dalších naopak zdůrazňuje.

Závěrem bych rád poděkoval všem, co ke vzniku práce různým způsobem přispěli a kriticky prospěli, zvláště kolegům V. Cvrčkovi, J. Kockovi, M. Křenovi a M. Stlukovi, specificky též K. Palovi. Zvláštní dík však náleží především oběma recenzentům A. Klégrovi a K. Kučerovi za nevděčnou úlohu pročítat, promýšlet a opřipomínkovat celý rukopis práce v její první verzi.

František Čermák, podzim 2009 – jaro 2010

OBSAH

	PŘEDMLUVA	5
1	ÚVOD.....	11
1.1	Lexikon a gramatika.....	11
1.2	Lexikon a jeho povaha.....	12
1.3	Lexém, slovo a systém.....	14
1.4	Zdroje, metoda a metodologie.....	15
2	LEXIKÁLNÍ JEDNOTKA V SYSTÉMU.....	17
2.1	Slovo, lexém a pojmenování.....	17
2.11	Lexém a jeho formy.....	19
2.12	Názory na podstatu slova a lexému.....	20
2.13	Kritéria delimitace slova.....	21
2.14	Slovo a lexém, přehled jeho aspektů a místo v systému jazyka.....	22
2.141	Slovo a lexém vnitrojazykově.....	23
2.141.1	Slovo a lexém morfoložicky.....	23
2.141.2	Slovo a lexém syntakticky.....	23
2.141.3	Slovo a lexém fónicky a graficky.....	24
2.141.4	Slovo a lexém sémanticky.....	24
2.141.5	Slovo a lexém původem.....	24
2.141.6	Slovo a lexém funkčně.....	25
2.142	Vnějazykové vztahy slova a lexému vůči pojmenování.....	25
2.142.1	Vztahy onomaziologicky (psycholingvisticky).....	25
2.142.2	Vztahy sémioticky (a pragmaticky).....	25
2.142.3	Vztahy sociolingvisticky (a stylisticky) a jinak.....	25
2.143	Slovo a lexém a jejich vztahy k celku jazyka jako systému.....	25
2.143.1	Slovo paradigmaticky: ve třídě (opozice, systém).....	25
2.143.2	Slovo syntagmaticky: v kombinaci (kontrast, text).....	26
2.144	Slovo a lexém v pohledu funkčním.....	26
2.2	Sémaziologie.....	26
2.21	Lexém formou: gramaticky.....	27
2.22	Lexém formou: graficky a fónicky.....	28
2.221	Forma lexému a její povaha.....	28
2.222	Systém grafického záznamu zvuku: IPA.....	29
2.223	Inventáře fonémů a grafémů.....	29
2.224	Fonetická a fonologická povaha lexému jako slova.....	30
2.225	Systémy písma.....	31
2.226	Poměr zvuku a písma.....	33
2.227	Způsoby záznamu fonému.....	33
2.228	Principy grafiky. Latinka. Unicode.....	34
2.229	Pravopis a grafika. Variantnost.....	36
2.23	Lexém sémanticky.....	39

2.231	Význam a sémantika	39
2.231.1	Vztah formy a významu u různých jednotek	39
2.231.2	Z historie chápání distinkce význam a referent a původ termínu význam	41
2.232	Lexikální sémantika obecně	42
2.232.1	Význam, smysl a hodnota	43
2.232.2	Vnitřní forma	47
2.232.3	Význam a jeho úrovně	48
2.232.4	Typy lexikálního významu	51
2.232.5	Metajazyk	53
2.232.6	Abstraktum–konkrétum	55
2.232.7	Komponentová (složková) analýza	56
2.232.8	Prototypy	58
2.233	Polysémie	60
2.233.1	Aspekty a relace polysémie	63
2.233.2	Zdroje polysémie	66
2.233.3	Princip tabu.	70
2.233.4	Odstraňování polysémie	74
2.233.5	Metafora a metonymie	74
2.233.6	Kontext	78
2.233.7	Polysémie pravidelná	79
2.233.8	Struktura polysémie: topologie.	80
2.233.9	Adjektivum měkký a jeho profil. Kritéria polysémie.	81
2.234	Sémantické přístupy a teorie	85
2.234.1	Sémantické přístupy a teorie: Obecné poznámky	85
2.234.2	Sémantické přístupy a teorie: Co význam není	89
2.234.3	Sémantické přístupy a teorie: v minulosti a mimo lingvistiku	91
2.234.4	Sémantické přístupy a teorie: Dnešní doba	92
2.234.5	Teorie Význam–Text	96
2.234.6	Jazyková primitiva	97
2.24	Lexém sémioticky	99
2.241	Lexikální znak	100
2.242	Vlastnosti lexikálního znaku	101
2.243	Sémiotický trojúhelník	103
2.244	Struktura znaku a vztahy	105
2.245	Typy lexikálních znaků.	108
2.246	Lexikon sémioticky	111
2.247	Pragmatika a lexikon	113
2.248	Některé specifické sémiotické funkce a lexémy.	117
2.248.1	Evaluativnost a intenzifikace	118
2.248.2	Nadávký a kletby	120
2.248.3	Expresivita	124
2.25	Lexém funkčně. Komunikace	125
2.26	Lexém propriální. Proprium	129
2.27	Lexém terminologicky. Termín	132
2.28	Lexém psycholingvisticky	137
2.29	Lexém sociolingvisticky.	138

2.3	Lexém onomaziologicky a nominace	139
2.31	Pojmenování (nominace)	139
2.311	Jméno	145
2.312	Aspekty nominace	147
2.313	Zdroje a způsoby pojmenování	151
2.314	Typy pojmenování	152
2.315	Funkce pojmenování	154
2.316	Pojmenování a substantivum	155
2.317	Některé korelace v oblasti pojmenování	157
2.32	Slovní druhy	160
2.321	Autosémantika	164
2.321.1	Substantivum	164
2.321.2	Adjektivum	167
2.321.3	Verbum	169
2.321.4	Adverbium	170
2.322	Synsémantika	172
2.322.1	Pronomen	172
2.322.2	Numerale	174
2.322.3	Klasifikátor	174
2.322.4	Prepozice	175
2.322.5	Konjunkce	177
2.322.6	Partikule	179
2.322.7	Interjekce	181
2.322.8	Jiné slovní druhy a třídy	183
2.33	Struktura pojmenování a lexému	183
2.331	Slovotvorba	184
2.331.1	Slovotvorné derivační třídy češtiny v přehledu (substantiva, adjektiva, verba, adverbia)	188
2.331.2	Kořeny a kořenová slova	195
2.332	Tvoření víceslovných pojmenování	198
2.34	Lexém synchronní	201
2.341	Lexémy původem domácí	204
2.342	Lexémy původem cizí	208
2.343	Lexémy přejímané i vznikající v historických dobách	214
2.35	Lexém nový	219
2.351	Neologismus	219
2.352	Přejímka (výpůjčka)	221
2.353	Internacionalismus	221
2.36	Lexém víceslovný a ustálená kolokace	222
2.361	Víceslovné lexémy: přehled a typy	223
2.362	Lexém víceslovný anomální: frazém	225
2.362.1	Obecná povaha frazému a idiomu	225
2.362.2	Typy, roviny a třídy frazémů a idiomů	226
2.4	Lexém kvantitativně: statistika lexikonu	232
2.41	Lexikální inventáře	233
2.42	Statistické zákonitosti v lexikonu a korpusu	239
2.5	Lexém typologicky a universalia	245

3	LEXIKÁLNÍ PARADIGMATIKA	250
3.1	Lexikální paradigma	250
3.2	Sémantické a logické vztahy mezi lexémy	252
3.3	Lexikální paradigmata v systému jazyka a jejich souvztažnost	255
3.31	Slovní druhy a jejich paradigmata	257
3.32	Jiná lexikální paradigmata	258
3.4	Horizontální paradigmata	261
3.41	Homonymie	261
3.42	Synonymie	263
3.43	Opozitnost	268
3.5	Vertikální paradigmata	272
3.6	Propriální paradigmata	276
4	LEXIKÁLNÍ SYNTAGMATIKA	279
4.1	Lexikální syntagma	279
4.11	Kompatibilita, kolokabilita a valence	282
4.12	Konstrukce, výrazy a jejich souvztažnosti	289
4.2	Syntagmatika lexikonu	293
4.21	Faktory, principy a tendence v lexikální syntagmatice	293
4.22	Kombinatorika lexémů sémanticky	297
4.23	Kombinatorika slovních druhů	300
4.24	Některé oblasti lexikálních kolokací	301
4.241	Typy kolokací substantiva	301
4.242	Typy kolokací adjektiva	305
4.243	Typy kolokací verba	305
4.243.1	Verbum a substantivum abstraktní	306
4.243.2	Verbum a adjektivum	312
4.244	Typy kolokací adverbia	313
4.3	Typy lexikálních kombinací	314
5	LEXIKÁLNÍ SYSTÉM	319
5.1	Povaha lexikálního systému	319
5.2	Tezaurus jako onomaziologický systém, ontologie	322
	Literatura, odkazy a poznámky	332
	Rejstřík	335
	Literatura	346

1. ÚVOD

1.1 LEXIKON A GRAMATIKA

Srovnáme-li i jen zběžně jazyky nepřibuzné a typologicky vzdálenější, třeba češtinu a čínštinu, všimneme si hned značného rozdílu mezi tím, čemu se tradičně říká lexikon (slovník) a gramatika (mluvnice), a to především v tom smyslu, že se tu pomyslná hranice mezi obojím vede jinak a jinde a taky různě zřetelně. Jakkoliv takovéto dělení nedílného celku jazyka na dvě části už dávno odmítal F. de Saussure, územ, většinou pedagogickým, ale i z pohodlnosti, se toto dělení vžilo a většinově se používá. Až nedávné pohledy na jazyk z hlediska velkých korpusů, které tu žádné ostré hranice nevidí a pracují v důsledku povahy dat s pojetím škály, znovu a na neoddiskutovatelných faktech potvrzují, že de Saussure měl pravdu a že jde o kontinuum, na jehož jednom konci jsou výraznější, ne však primární pravidla gramatická, a na jeho druhém konci naopak převažují pravidla sémantická, projevující se hlavně ve specifické kolokabilitě lexému; význam je jako korelát formy však celému kontinuu nutně společný (srov. např. i Halliday, Sinclair aj.). Tradiční dichotomní pohled je tedy spíše umělý; v něm se pak obojí, lexikon a gramatika, chápou jako sobě komplementární, jakkoliv se i přesto někdy poukazuje na to, že většina gramatiky je už obsažena v lexikonu (např. Hudson ve své lexikální gramatice, Hudson 1984).

Pokud však přesto pracovně distinkci lexikon–gramatika přijmeme a chceme-li hledat rozdíly mezi oběma konci na škále, jejíž povaha a podoba je, jak je naznačeno výše, závislá na typu jazyka, lze aspoň orientačně poukázat na dva obecné rysy. *Kvantitativně* tvoří lexikon 99,9 % všech formálních jazykových jednotek (gramatika kromě koncovek skoro žádné své vlastní prostředky nemá, resp. i tzv. gramatická slova zůstávají slovy a součástí lexikonu). Tento rys se v češtině poměrně jasně promítá také do povahy lexikálních tříd, resp. **paradigmat**: formální třídy gramatické, tj. všechny nelexikální (morfologické, zvláště flektivní), a některé lexikální (některá gramatická slova) jsou co do počtu relativně malé a uzavřené (tj. zdánlivě nerostou), zatímco třídy lexikální bývají početně velké a obvykle (ne však vždy) jsou i otevřené. Druhý rozdíl lze vidět na povaze **jazykových pravidel**, která jsou pro celý jazyk vždy napřed primárně *sémantická* (jejich nedodržením žádoucí komunikace nenastane) a až pak a sekundárně *gramatická*, navrstvovaná na tvary a kombinace vytvořené napřed podle pravidel sémantických, popř. pragmatických. Jazyk bez gramatiky a jejích pravidel může díky prosté juxtapozici a časovému sledu lexémů docela dobře fungovat (jak ukazují jazyky pidgin, srov. českou napodobeninu bez gramatiky např. v *Já vrátit ten klič ten paní zítra*), jazyk bez dodržení pravidel sémantických nikoliv. Pravidla sémantická, implicitně říkající uživateli, jak lexémy užívat v kombinacích (tj. co s čím lze kombinovat), mají sama povahu škálovitou (s typickým jádrem úzu), mající na periferii povahu zpravidla rozostřenou a málokdy ostrou, a umožňují proto určitou variabilitu (někdy tu lze tedy mluvit o jejich fakultativní povaze). Na druhé straně jsou pravidla gramatická nekompromisně pevná, obligatorní, obvykle neměnná a bez větší variability. Někdy se také tento druhý rozdíl stručně a zjednodušeně vystihuje jako rozdíl mezi individuálním (spíše lexikálním)

a obecným (spíše gramatickým), daným nestejnou mírou abstrakce, na níž jsou založena, jakkoliv místo oné abstrakce v celku jazyka nebývá zcela jasné.

Na daný rozdíl také jako by ukazovala existence dvou typů slov, autosémantik a synsémantik, jakkoliv rozdíly mezi nimi ani uvnitř jednoho jazyka nejsou zcela jasné a jejich obecná povaha a podoba je zcela nezřetelná, srovnáváme-li jazyky typologicky vzdálené. V češtině je díky její flektivní povaze jejich povaha poměrně jasná, jinde ale oba typy mohou i zásadním způsobem splývat.

1.2 LEXIKON A JEHO POVAHA

Na povahu a složení lexikonu můžeme v obecném přehledu pohlížet především ze sedmi základních aspektů.

(1) *Složením* je lexikon vytvářen lexémy majícími denotáty, tj. **apelativy** (obecnými názvy, *stůl, řeka, láska, běžet, že*), či lexémy, které denotáty nemají, tj. **proprii** (názvy vlastními, *Vltava, Praha, Skotsko, Masaryk*, též onymy). Rozdíl mezi nimi jazyky obvykle jasně signalizují, závisí to mj. i na užití abecedě (latinka užívá pro propria obvykle první velká písmena). Nejasné jsou však hranice proprií, jdeme-li za hranice jejich výsostné domény, tj. substantiva, kdy se pak lze ptát, zda jsou slova *Čapkův, londýnský, česky, čapkovský* aj. ještě aspoň zčásti propria, či nejsou. Základní dělení proprií (nikoliv však jedině) je na antroponyma a toponyma (kdy se jejich příslušné disciplíny také označují jako **antroponomastika** a **toponomastika**, souhrnně **onomastika**). Součástí apelativ jsou pochopitelně jak autosémantika či synsémantika, tak obecně i celý lexikon a prostředky gramatické uvažované výše. Apelativa i propria jsou vedle dalšího (zvláště pravidel zmíněných výše) lexémy ustálené a vytvářejí tak hlavní část jazykového **systému** (*langue*); pokud se lexém objeví v textu, komunikaci či obecněji v užití, stává se pak součástí proměnlivé a neustálené **mluvy** (**parole**, o ní viz zčásti ještě dál). Je samozřejmé, že součástí lexikonu jsou všechny variety jazyka (nejen donedávna absolutizovaná varieta spisovná), i když je kvůli homogenním výsledkům vhodné k jejich zkoumání často přistoupit dílčím, resp. odlišným způsobem.

(2) *Procesuálně, podle směru sledovaného vztahu mezi formou lexému a jeho významem* se celý lexikon dá nahlížet **onomaziologicky** (s východiskem ve významu), nebo **sémaziologicky** (s východiskem ve formě), schematicky tedy (*sémaziologie*) *forma ↔ význam* (*onomaziologie*). Při běžné analýze textů, kdy se ptáme na přesný význam tvaru slova apod., je nejčastější přístup *sémaziologický*, který se vlastně uplatňuje i při četbě cizojazyčných textů, resp. jisté dešifraci (kdy se také ptáme, *co to které slovo znamená*). Obrácený přístup, kdy pro zvolený výchozí význam hledáme odpovídající, resp. optimální formu (např. při volbě synonyma či hledání slova při studiu cizího jazyka, srov. typickou otázku typu *Jak se řekne auto švédsky?*), se užívá také, jakkoliv pro jiné účely, tj. všude tam, kde přiřazujeme formu výchozímu významu, nebo když specificky pojmenováváme věc, člověka apod.; každý lexém pak je takto **nominací** (**pojmenováním**). Typicky tento postup od významu k formě vede v oblasti teoretické i praktické mj. k postulování existence tezauru aj.

(3) Z hlediska *vztahu teorie a praxe* nazíráme lexikon jako primárně studovaný teoreticky v **lexikologii**, od níž se může a má odvíjet praktická a aplikativní **lexikografie** čili slovníkářství, resp. tvorba a popis slovníku konkrétního jazyka. Souvztažnost obojího však není ani jednostranná, ani přímočará. Ve skutečnosti se mnoho poznatků původně praktických, vynucených slovníkovou deskripcí, později stává i součástí lexikologické teorie. Pohledů na souvztažnost obojího je však více, např. tradice anglická o termínu *lexikologie* zpravidla neuvažuje a užívá se tu jen *lexikografie*. Aplikací lexikografických je obecně tolik, kolik jich vyvolá praktická potřeba a vzhledem k nákladnosti lexikografických projektů i reálné možnosti.

(4) Z hlediska *rozsahů sledovaných lexikálních dat a šíře spektra jejich uživatelů* se lexikon dělí především na **lexikon obecný** a na terminologický, resp. krátce **terminologii**. Stranou tak zůstává lexikon nářeční (dialektový), který svou povahou má blíž k lexikonu obecnému, najdou se v něm ale i některé termíny. Terminologie je obecně úhrn všech termínů všech oborů a speciálních oblastí, s níž pracují téměř výlučně jen specialisté, vědci různých oborů, zatímco lexikon obecný je ta část lexikonu, kterou zná a používá většina mluvčích daného jazyka. Běžný pohled na jazyk, i u lingvistů, považuje mylně za nejrozsáhlejší část lexikonu jeho obecnou část, a to proto, že i v ní jsou některé termíny, zpravidla však už oslabené, obsaženy, jsou součástí školních učebnic apod. Ve skutečnosti platí pro obojí nutně škálovitý pohled: zatímco žádný obecný lexikon společný pro všechny uživatele neexistuje, existují jen jeho různé výběry a úhrny podle cíle a úrovně vzdělání (měřitelný je co do svého složení v podstatě jen jazyk individua, **idiolekt**, který je u každého člověk však také jiný), celou terminologii, jen odhadovanou na mnoho milionů lexémů, nezná nikdo a odborník určitého oboru zpravidla užívá stejně jen tu svou, a to obvykle jen její část. Mýtus bohatství jazyka, které se dá spočítat, je tedy (i kvůli proměnlivosti jazyka jako živého vyvíjejícího se organismu) nepodložený a jde u něj o populární nedorozumění; proto i otázku znalosti jazyka, jde-li o znalost jazyka úplnou, je třeba odpovědět záporně: jazyk jako celek nezná nikdo a ani nemůže. Zásadní rozdíl mezi obecným, nespecializovaným slovníkem a slovníkem specializovaným, a tedy terminologií je však v povaze lexémů a jejich významu. Oproti lexémům obecného jazyka mají termíny nutně každý svou exaktní definici (definici encyklopedickou) a jejich platnost je v tomto smyslu závazná a neměnná.

Druhým protikladem k obecnému lexikonu jsou **dialekty** (nářečí), tedy variety obecného lexikonu, které se s ním různě překrývají modifikovanými podobami lexémů anebo podobami alternativními, samostatnými. Protože se jako svébytné systémy studují zvláště, je i pozornost jim věnovaná v úvahách o obecném lexikonu malá. Dialekty jsou však lexikálně zajímavé ještě jinak, přes hranice národních států, protože často představují (dnes z politických důvodů méně než v minulosti) s dialekty v sousedních zemích a jazycích jedno kontinuum a vzpírají se tak představě národního jazyka a své výlučné příslušnosti k němu.

(5) Z hlediska *vztahu k (fiktivní či skutečné) realitě*, tj. k tomu, co zastupuje, je každý lexém **znak**. Typů znaků je víc druhů, podle toho, jak svůj objekt daný lexém označuje a jaký má k němu vztah: může na něj především různým způsobem *ukazovat* – a pak je **indexem** (zvláště pronomina a propria), nebo ho nějak *napodobovat* – a pak je **ikonem** (jen onomatopoeia), anebo jasný vztah ke svému objektu nemá žádný – a pak je **symbo-**

lem (většina lexémů). Většinovou povahu lexémů jako symbolů člení uvnitř formální a sémantické souvztažnosti, dané zvláště derivací a kolokabilitou.

(6) Každý lexém se nutně uplatňuje v textu v kombinaci s jinými. Z hlediska *kombinatorického*, které si všímá toho, že podle pravidel sémantických a gramatických (viz výše) vznikají kombinace jednak neustálené a jednak ustálené, ale především **kombinace pravidelné a nepravidelné (anomální)**, se pak lexémy a viceslovná pojmenování také dělí na kombinatoricky pravidelné a anomální (nepravidelné). K těm prvním, v nichž platí pravidla obojí, patří běžné kombinace textové i systémové (např. ustálené termíny), k těm druhým patří kombinace, kde pravidla nějak absentují, neplatí; v textu jde zvláště o kombinace metaforické, v systému o **frazémy** a **idiomy** (oblasti, které je studují, jsou **frazeologie** a **idiomatika**).

(7) Z hlediska *časové povahy* lexémů, tj. jejich *vztahu k době svého užití, popř. vzniku*, je většina obecných lexémů (ne však termínů) nutně **synchronní**, tj. je pro uživatele živá a užívaná. Nicméně každý jazyk má i svou historii, minulost, kdy existovaly lexémy jiné (formou a/n významem) a jsou pro dnešního uživatele už **diachronní**, resp. historicky příznakové a součástí už jiného jazyka, jakkoliv se třeba jednalo formálně stále o češtinu či angličtinu apod. Souvztažnost těch dnešních a minulých lexémů (pokud se dochovala aspoň zčásti jejich forma společná přes větší či menší časové rozpětí) je však individuálně různá. Vedle diachronie (tj. „přesčasovosti“, resp. „napříččasovosti“ vývoje jazyka ve všech dobách) nás může zajímat i absolutní začátek slova v daném jazyce a pak mluvíme o jeho **etymologii**. Tento poslední, sedmý aspekt k ostatním však patří jen okrajově, protože se netýká už jen jazyka jediného, tj. např. dnešní češtiny. S tou má však vztah časového sousedství, popř. překrývání, protože v každém jazyce, resp. v každé jeho momentální vývojové podobě nacházíme vždy nějaké prvky či zbytky diachronní také: v případě vztahu k minulosti mluvíme v lexikonu o **archaismech**, v případě vztahu k budoucnosti mluvíme obecně o **neologismech** apod.

1.3 LEXÉM, SLOVO A SYSTÉM

Každý lexém, resp. slovo má své základní místo v jazykovém **systému** (jedno či spíše více), jehož hlavní součástí je systém lexikální včetně pravidel užívání. Jeho zakotvení v systému lexémů slouží pak k vytváření jeho kombinací s jinými lexémy (resp. jejich tvary) a seskupování těchto kombinací do textů v parole (syntagmatika vnější). Z *hlediska systémového* lze pak všechny jednotky systému integrálně nazírat ze tří komplementárních aspektů:

1 Lexém je *komponent vyšší jednotky*, resp. struktury (nejen textové), a pak mluvíme o jeho **funkci** v ní.

2 Lexém je *členem* aspoň jedné *třídy*, resp. paradigmatu, a pak mluvíme o jeho aspektech **paradigmatických**.

3 Lexém sám je *rezultát kombinace nižších jednotek*, a pak mluvíme o aspektech **syntagmatických** (vnitřních) a jeho komponentech.

O jednotlivých aspektech bude v dalším řeč opakovaně, zde jen několik poznámek. Funkcí se tu, jak je vidět, míní především *role* či úloha lexému (prvku) ve větším, vyšším celku,

který se chápe holisticky jako Gestalt, a tedy víc než prostý úhrn složek (viz výše 1). Být členem nějakého paradigmatu (viz 2) může znamenat mnoho věcí, podle toho, který konkrétní rys či aspekt se bere za základ, např. *rudý* a *šarlatový* jsou očividně synonyma patřící do paradigmatu označitelného jako *červený*. Stejně tak ale lze, protože členství v takovém paradigmatu je založeno na vztahu (zde podobnosti), vidět paradigmatickou souvislost i abstraktněji jako úhrn vnějších vztahů jiných, např. kolokability lexému (lexikálně-sémantické spojitelnosti, zde už jde o syntagmatiku vnější chápanou jako potencialita). Pak se takový paradigmatický aspekt skládá pochopitelně z řady jednotlivých aspektů syntagmatických. Třetí aspekt (3 výše) je zvláště relevantní tam, kde lexém je dán kombinací významových jednotek, tj. lexémů či morfémů aj. (mj. ve smyslu slovotvorném).

Povaha lexému se však v různých teoriích chápe obecně různě, až protichůdně. Extrémní stanovisko zaujímá Chomsky, pro něhož v jeho formalizovaném systému lexém nemá prakticky jiné místo než jako nositel syntaktických vztahů. Na druhém konci pestré škály různých názorů se lexém však chápe zase jako sémanticky vyprázdňený a slova jako jeho realizace nabývají význam jen a až díky kontextu. Strukturalistické přístupy, mocně posílené argumenty, které přinášejí korpusy, považují tradičně lexém za jazykovou realitu a za centrální jazykovou jednotku v jazykovém systému s mnoha opozicemi k jiným; kontext zásadní souvislost s textovým významem ovšem má.

1.4 ZDROJE, METODA A METODOLOGIE

Veškeré dnešní poznatky o lexikonu, stejně jako o celém jazyce, se čerpají empiricky (observací) a zobecněním (indukcí) z jazykových dat ověřovaných introspekci (subjektivně) a formálními metodami (objektivně), někdy však i deduktivně. Pro oba první postupy je zcela základní požadavek na **data** očividně jasný: musí jich být dost (a s dostatečným *kontextem*) na to, aby dovolila nacházet spolehlivou **analogii**, která je základem každé **generalizace** ve vědě. Ta pak např. nabývá podobu stanovení úzu ve smyslu kombinatorických pravidel sémantických, formulace významu, zjištění pragmatické funkce apod. Právě v tomto ohledu se dnešní situace, daná velkými jazykovými korpusy, zásadně mění a zlepšuje. Proti nedávné minulosti, která vyprodukovala všechny své slovníky na základě několika málo milionů excerpčních kartiček (Lexikální archiv ÚJČ, archiv Oxfordského slovníku apod.), jsou dnes k dispozici stamilionové, popř. miliardové **korpusy** (*Český národní korpus* už v r. 2008 disponoval ve svém archivu více než jednou miliardou textových slov), které umožňují, ve srovnání s nedávnou minulostí, už velmi objektivní a spolehlivé generalizace. Je to mj. dáno i jejich reprezentativností s ohledem na skutečný úzus a žánry jazyka, které jsou reprezentované a mapované proporcionálně. Takto je mnohem jasnější jak centrum úzu tak jeho periferie, tj. to, co je na něm typické (protože frekventované) a co netypické (protože frekventované méně), popř. kde jsou hranice obojího. Vedle těchto hlavních metodologických přístupů, kde se jak syntagmatické tak paradigmatické aspekty a jejich studium opírají o statistické metody, se výběrově při analýze uplatňují některé aspekty další, různě nazývané a různě využívané (metoda vnitřní konfrontace, což je vlastně analogie, komponentová analýza aj., viz Filipec–Čermák).

Studium korpusů si však vynucuje přehodnocení metodologie, v lingvistice dosud užívané. Plynulá, postupně rostoucí a proměnlivá povaha dat jednoho typu si často žádá pro třídění a klasifikaci použít spíše pojmu a termínu *škála* než *třída*. Tradiční interpretace jazyka obecně (zvláště v jeho gramatické části) pracovala s dříve přijímaným konceptem *třídy*, popř. doplněné souborem výjimek. Hlubší poznání syntagmatiky však třídu jako klasifikační koncept odsunuje pro neostrost jejích hranic do pozadí ve prospěch pojetí škálovitého. Totéž se týká i jednoznačné formulace pravidel a závislostí, jejichž hranice se oslabují a často rozplývají (a vyžadují někdy přístupy spíše fuzzy-logiky).

V rámci tohoto úvodního pohledu dodejme ještě poznámku *terminologickou*. Pro tu část jazykového systému, tj. sémanticky výraznější konec škály, o kterém bude řeč v dalším především, budeme užívat termín **lexikon**, místy i méně specifický tradiční termín **slovník** (ne však *lexika*, což je přijatelné, jakkoliv málo užívané, jen jako plurál pro řídké *lexikum*, tj. tematicky specializovaný okruh a úhrn lexémů; patvary, ovlivněné i minulým vlivem ruštiny, jako *v lexice*, *s lexikou* aj. se nikdy nevžily); zčásti alternativní termín **slovní zásoba** se obvykle užívá jen jako název pro prostý (kvantitativně míněný a různě podle účelu chápaný) úhrn lexémů.

2. LEXIKÁLNÍ JEDNOTKA V SYSTÉMU

Jednotkou, resp. lexikální jednotkou se v této práci tradičně míní základní a minimální formální prvek, vymezovaný svou funkcí. V moderní lexikologii je to nesporně lexém, na který však navazují, resp. mu předcházejí další dva termíny, pojmenování (nominace) a slovo. V následujícím si ve stručném pohledu všimneme všech aspektů formálních, sémantických i funkčních, relevantních především pro lexém, a to v řadě souvislostí vnitřních i s navazujícími nejazykovými disciplínami.

2.1 SLOVO, LEXÉM A POJMENOVÁNÍ

Podle různých aspektů (viz výše 1.2) lze lišit v lexikonu hned tři typy jednotky, slovo, lexém a pojmenování, tj. zjednodušeně lze jednotky vymezovat z hlediska formálního, funkčního a onomaziologického.

Tradiční a starou jednotkou je **slovo**, obvykle chápané intuitivně jen jako jediná diskrétní forma, tj. celek psaný dohromady (grafické slovo). V lingvistice patří vůbec k nejstarším pojmům s dlouhou a proměnlivou historií; zároveň je i proto pojmem značně diskutovaným. Zásadní problém, zvl. u jazyků flektovaných, je pro analýzu či jiné zpracování rozhodnout se pro jeho systémovou povahu, a tedy zobecněnou platnost, anebo se rozhodnout pro jeho pojetí jako jednotky čistě textové, a tedy tvaru. Tam, kde slovo je neměnné, tj. v jazycích bez flexe, tento problém tolik nevystává, jakkoliv i tam jsou s jeho pojetím potíže, protože pak takové jazyky mívají výraznou polysyntézu projevující se v tvorbě velkých nediskrétních řetězců a tvar textového slova je pak jak složený tak značně dlouhý. Nicméně druhá alternativa chápání (*textový tvar*) se v poslední době silně prosazuje zvl. v důsledku počítačnických a korpusových přístupů, které v rámci svých současných možností operují při analýze textů s diskrétním, souvislým **tvarem** (takže *bojím* je dosud čistě mechanicky takto chápáno jako tvar jeden a *se* jako tvar druhý a podobně ještě složitější *šel jsem vs jít*). Nevýhodu tohoto v podstatě jen parolového hlediska, které je nefunkční v tom, že rozbíjí přirozenou jednotku (*bát se, psát*), překonává až pojem lexému, vzniklý teprve ve 20. století (neužívá ho ještě ani Pražská škola, Vachek 2005).

Vymezme si pro začátek všechny tři výchozí pojmy a jednotky aspoň stručně; v dalším se k nim budeme vracet podrobněji.

Lexém je systémová (tj. ustálená, langueová) formálně samostatná, avšak funkčně a abstraktně chápaná znaková jednotka, která je formálně jednoduchá nebo složená (víceslovná), tj. tvořená jediným tvarem nebo úhrnem všech příslušných (flektivních) tvarů patřících funkčně k sobě. Implikuje se tu tedy pro češtinu škála od (a) jednoslovného lexému flektivně neměnného (*ale, že, relé*, angl. *but, information*) přes dva typy funkčních grup tvarů, (b) jednoslovných (*otec, otce, otci, otců* atd., tj. všech 10 flektivních tvarů lexému *otec*, angl. však méně, srov. *speak, speaks, spoke, speaking*), a (c) grup

jen textově víceslovných (*byl bych šel* atd., lexém *jít*, angl. *I would have gone*, patříci ke *go*), až po grupy vždy, tj. i systémově, víceslovné, a tedy i dva typy kombinací systémově víceslovných, a to (d) víceslovné termíny (*orgány činné v trestním řízení, kyselina siřičitá*) a (e) frazémy (*vzít do zaječích*, angl. *nitric acid, go astray*) včetně všech jejich flektivních tvarů (tj. (d) i (e)). Lexém jako celek lze tedy konkrétně vidět v textu jen v případě (a), odtud jeho vymezení jako jednotky abstraktní, ostatní případy vnímáme v důsledku analogie a stejné funkce jen díky extrapolaci z mnoha výskytů v textu. Se zřetelem k této základní jednotce lexému se pak dají vymezit i další dvě, tj. slovo a pojmenování.

Slovo je jediný konkrétní a textový (parolový) tvar lexému, popř. i sám lexém, jde-li o jednoslovný a formálně neměnný lexém. Tradičně se však užíval termín *slovo* dlouho jako lexikální jednotka jediná a občas se tak, v určitém zkratkovém a volném nebo populárním úzu, užívá i dnes. Má však vždy, na rozdíl od lexému, jednoznačně formálně souvislou, nepřetržitou povahu (jakkoliv česká tradice za slovo považuje někdy poněkud nelogicky i reflexivní formy dvě, např. *ptát se*).

U vztahu lexém a slovo v dnešním pojetí jde tedy o souvztažnost langue–parole, kdy se první, tj. jednotka systémová, realizuje v textu v *tvar*, jednotku druhou. Avšak lexém vnímaný procesuálně, resp. z onomaziologického hlediska, kdy se vnímá ne jeho realizace, ale tvoření (ať už skutečné či jen ve smyslu přechodu od významu k formě), se často nazývá jinak. Protože v tomto odlišném pohledu mluvčí svou výchozí myšlenku, obsah, představu (psychologické východisko) lexikálně pojmenovává, označuje slovem či slovy, tj. dává jí formu (jazykový rezultat), nazývá se takováto jednotka případně také **pojmenování (nominace)**. Formálně a většinou rysů je nominace shodná s některou z podob lexému výše. V praxi jde především o dva procesy, na jejichž konci stojí jazyková forma (bližší viz 1.3). Častější případ je (1A) myšlenková volba některého z už existujících lexémů, ať už jednoslovného či víceslovného, a to ustáleného (*prásknul do bot*, namísto např. prostého *utekl*), nebo (1B) jejich skombinování do víceslovného označení tak dlouhého a podrobného, jak ho mluvčí chce a potřebuje (srov. např. neustálené jedno pojmenování o 11 slovech *tamten vysokoje polosucej topol tamhle vzadu vpravo vedle toho červeného domku*).

Anebo se užije pojmenování pro výchozí význam jazykové formy nové, ať zcela nové či přejaté odjinud, popř. se jen objevuje nový význam pro starou formu. V případě (2A) zcela nové formy, jednoslovné či víceslovné, se do daného jazyka kolektivně přijme v něm nově utvořený lexém jednoslovný či víceslovný (*potíživista*), anebo (2B) se do něj převezme a přijme lexém z jiného jazyka (z angl. přichází takto *upgrad(e)ovat*, zvl. ve smyslu opatřit si vyšší verzi programu). V případě (2C) se změní, obvykle však rozšíří existující význam staré formy (*řešit, navýšit*).

Zatímco pro případy (1) platí individuální možnost volby a úzu, v případech (2) to možné není, zde musí uživatel respektovat to, co jazyk kolektivně už vytvořil či převzal a užívá.

Lexém, resp. slovo je základní a centrální jednotkou jazyka (F. de Saussure), jakkoliv se jeho povaha v jednotlivých jazycích liší (v některých do té míry, že se o jeho existenci

někdy pochybuje, jako např. v čínštině). V důsledku své důležitosti leží na průsečíku mnoha vztahů a opozic, má svou funkci ve všech jazykových rovinách a kvůli množství relevantních aspektů se také pokusy o jeho obecné vymezení liší. Samo vytváří největší a nejsložitější vlastní jazykovou rovinu, rovinu lexikální, studovanou lexikologií, která je takto centrální jazykovou disciplínou.

2.11 Lexém a jeho formy

S ohledem na abstraktní povahu lexému, majícího různé zastoupení v systému a různé realizace v textu, se podíváme, jak z hlediska svých forem a vztahů lexém vypadá jako celek. Pro jednoduchost se tu uvažuje pouze flektovaný lexém jednoslovný. Abstraktní povahu a jen systémovou platnost lexému ve schématu zachycují závorky // .

Langue	→ (realizace) →	Parole	
/LEXÉM/ ROK	=====→	lex ¹ <i>rok</i>	a
		lex ² <i>rok-u</i>	l
		lex ³ <i>roc-e</i>	o
		lex ⁴ <i>rok-ách</i>	l
		lex ⁵ <i>rok-y</i>	e
			x
		y	
/LEXÉM/ ŘÍCT	=====→	lex ¹ <i>řict</i>	a
		lex ² <i>řek-nu</i>	l
		lex ³ <i>řek-l</i>	o
		lex ⁴ <i>řeč-en</i>	l
		lex ⁵ <i>řek-ni</i>	e
			x
		y	
		...	

Terminologie lexému je analogická fonému či morfému (tj. morf, alomorf, morfém apod.). Uplatňují se tu tedy tři druhy pohledu: systémový, realizační (přechod ze systému do textu při mluvě apod.) a distribuční, resp. alternativní; všechny formy a podoby lexému jsou pochopitelně ustálené, a tudíž i součástí systému, každá však v jiném smyslu. O prvním pohledu, který na lexém pohlíží jako na abstraktní jednotku, která se – v případě jeho flexe – nedá reprezentovat obecně a přirozenou formou, už byla řeč. Lexém je obecně konstrukt, v daných příkladech *rok* a *řict* ho zde v závorkách zastupuje nominativní a infinitivní tvar, který však může být shodný s textovým tvarem (srov. lex¹ *řict*), a proto se odlišuje i jiným zápisem. Srov. analogicky ještě angličtinu a její lexém *say* a k němu patřící *say, says, said, saying* aj.

Jiný pohled představuje realizace abstraktního lexému a její výsledek v textu, kdy se stále stejný lexém představuje, objevuje jako v jedné ze svých možných podob, jako

lex. **Lex** je grafická či fónická diskretní (textová) realizace abstraktního lexému, kterých podle odlišné funkce může být pro týž lexém víc, avšak vždy se vyskytuje v poněkud odlišném okolí. Lex, který je součástí systému pochopitelně také, má tedy v důsledku toho, že slouží realizaci, výrazný aspekt syntagmatický. Vztah lexému a lexu je stejný jako u typu a tokenu, resp. exempláře, při pohledu znakovém.

Uvažujeme-li však všechny jednotlivé textové podoby lexému, tj. lexu (pokud existují) abstraktně zvlášť, zvláště z hlediska vzájemného poměru, shody a rozdílů jejich formy, funkční distribuce apod. (srov. slovesné tvary výše a jejich výlučné funkce a distribuci v infinitivu, 1. sg. prézenta, minulém participiu či participiu pasivním, kdy nelze např. mít minulé participium s alomorfem *řeč*, tedy **řečl* atd.), mluvíme o nich jako o alolexech. **Alolex** je tedy distribuční či poziční varianta lexému (vždy jedna z několika), pojatá jako systémová alternanta a součást třídy alolexů; jeden jediný alolex je tudíž protimluv, vždy jde aspoň o dva, jinak o něm nemá smyslu uvažovat. Alolex má výrazný aspekt paradigmatický a mluvíme o něm, posuzujeme-li alternativy lexému navzájem a zajímají nás např. z hlediska jejich formy jeho morfonémy (kterými se buduje variantnost lexému) a jejich uplatnění u daného lexému.

Alolexy jsou obvykle historicky odvozené ze stejného základu a jsou to tedy formy příbuzné (viz příklady výše), v řídkých, ale zpravidla velmi frekventovaných případech jsou však i nepřibuzné, srov. *jdu–šel, je–byl–budu, dobrý–lepší, já–mi* aj. Tyto **supletivní alolexy** vznikaly naopak často splynutím několika původně nepřibuzných lexémů. Ve více jazycích (je to typologický rys) se supletivní tvary (supletivismus) nacházejí na podobných místech lexikonu. Vedle zmíněných tvarů slovesa *být* a dalších adjektiv a adverbii typu *dobry* a *dobře* se často objevují i v pojmenování mláďat, popř. i rodově odlišených (domácích) zvířat, srov. *pes–fena–štěně, slepice–kohout–kuře, kráva–býk–tele, beran–ovce–jehně, prase–(prasnice)–sele, jelen–laň–kolouch* aj. Obdobnou supletivní povahu mají i některé názvy masa domácích zvířat, nepřibuzná s výchozím názvem, srov. *hovězí–kráva, skopové–ovce* aj. Angl. *he goes–went, good–better* či *dog–bitch–puppy* aj.

2.12 Názory na podstatu slova a lexému

Názorů na podstatu slova se nashromáždilo pochopitelně mnoho, zvláště v důsledku dlouhé existence tohoto termínu, který znají už staří Řekové, a to jako výsledek jeho prohloubeného a postupného poznávání i kvůli typologické různosti jazyků. Aristoteles (*Rétorika*, 186, 207) říká, že slova jsou značkami předmětů (a tak nejpříjemnější slova jsou ta, jež rozmnožují naše vědění), anebo (*O vyjadřování, Organon II*) že slovo je znak, jestliže vznikl konvenčně, dohodou, anebo ještě jinde, že slovo není znak, že je to *mimématon*, napodobenina, jestliže vzniklo přirozeně, např. zvířecí zvuky. Když ho chtěl odlišit od věci, nazýval ho *logos* (myšlenka, pojem), což je už distinkce v podstatě znaková (pozn. 4, s. 47, *Poetika*). Rozeznával 4 slovní druhy, a to spojku, člen, jméno a sloveso (vedle stál zvlášť pád), specificky pak jméno jednoduché (neodvozené) a složené (odvozeniny a kompozita), jméno obyčejné, nářeční, metaforické, ozdobné (epite-ton ornans), nově utvořené (autorské), nastavené, zkrácené, pozměněné aj.

Uvedme si jako zástupce dnešních přístupů proto aspoň dva hlavní. V tradici Pražské školy se slovo definuje (Trnka in Vachek 2005) jako nejmenší fonémy realizovaná jed-

notka, schopná přemístění ve větné souvislosti. Ve své knize věnované slovu Krámský (1969, 29) ho pojímá jako jakoukoliv část promluvy, kterou lze v běžné mluvě vyslovit osamoceně a která má význam. Podrobněji ho pak popisuje jako nejmenší nezávislou jazykovou jednotku vztahující se k nějaké mimojazykové skutečnosti nebo vztahu a dodává, že je pro něj charakteristická jistá formální a akustická ztvárněnost, která se liší podle typu jazyka. Uvědomuje si, že se účastní celého spektra jazykových vztahů a že ho charakterizuje řada proměnlivých aspektů, za kterými stojí skupina rysů daných růzností struktur jazyků.

Je přitom na jedné straně třeba zdůraznit, že slovo je minimální samostatná forma mající význam (na rozdíl od morfému, který být samostatný nemusí), a na druhé straně to, že je to také nejvyšší stálá gramatická forma, která už není složkou žádné vyšší stálé gramatické formy (Hockett 1958); všechny vyšší gramatické formy jsou totiž tvořeny podle potřeby znovu a znovu. Slovo podle většiny názorů existuje ve všech jazycích (viz ale i výše), protože slouží pojmenování, jehož potřeba je univerzální. Novější názory, ať české (Filipec–Čermák 1985) na slovo jako jednočlenný lexém monosémický, resp. monosémická lexie (kdy lexém existuje vedle abstraktního hyperlexému a poněkud méně abstraktní lexie aj.), nebo jiné, se zřejmě neujaly, mimo jiné pro důraz kladený na sémantiku (polysémii a monosémii) i celkovou složitost, anebo důvody další (zvl. Di Sciullo, E. Williams 1987, orientovaný především syntakticky v rámci generativní gramatiky). Nicméně, vezmeme-li v úvahu situaci jazyků s výraznou polysyntézou, kde textové slovo, založené na aglutinaci ad hoc až deseti, nebo často i více gramatických i sémantických morfémů do jediné formy, je krajně dlouhé (věta se pak často skládá jen ze dvou takových slov, ekvivalentních zhruba subjektu a predikátu), pak je neudržitelnost pojmu slova jako systémové jednotky ještě jasnější.

2.13 Kritéria delimitace slova

Je zřejmé, že se slovo vnímá z mnoha hledisek a důrazem na každé z nich se získává vždy jiný jeho obrázek. Odtud potřeba komplexního přístupu, kdy slovo optimálně chápané leží na průsečíku různých pohledů, přičemž důraz na jednotlivé aspekty je pro každý jazyk jiný. Zapojovaná kritéria jsou obecně sémantická, lingvistická (zvl. syntaktická), fonetická i psychologická. Jak se tu můžou lišit jednotlivé pohledy, ukazuje protichůdnost vnímání téže jediné akustické formy [*objet*], která se jinak jeví jako fonologické slovo /*objet*ˈi:/ či ještě jako jedno slovo ortografické *objeti* anebo ještě jinak jako dvě slova gramatická *objeti* (od *objet*) a *objeti* (od *obejmout*); stranou přitom zůstává další homonymní možnost, tj. *oběti* (pád substantiva *oběť*). Je zřejmé, že souvztažnost formy, zvuku a gramatiky tu není jednoduchá ani jednoznačná. V psané formě, což je jeden z dalších aspektů, se problém jeví jako homonymie. Zjednodušovat ho však na pouhou homonymii je zavádějící.

Za obecná kritéria vymezení slova se počítají tři typy aspektů: A fonetický, B syntaktický a C sémantický.

K **fonetickým** aspektům (A) patří především čtyři: jasné *fonetické hranice* (slovo má svůj jasný začátek a konec) a s tím související jednak *potenciální pauza* (místa, kde

v mluvě je možné udělat organickou přestávku, zvl. při pomalém mluvení, vyznačují jeho hranice) a jednak *formální nedělitelnost*, nerozdělitelnost slova (případy jako *bez pochyby* a *bezpochyby* sem nepatří, jde o dva různé lexémy). Poslední aspekt, *ustálenost*, a tedy systémová příslušnost, je přes svou zdánlivou samozřejmost předpokladem pro všechny ostatní.

K **syntaktickým** aspektům (B) patří především *přemístitelnost* slova ve větě.

Aspekty **sémantické** (C) ukazují na slovo jako na *minimální distinktivní a samostatnou sémantickou formu*, kterou lze v důsledku jasného významu a její izolovanosti, popř. funkce taky nahrazovat jinou (aspekt *substituovatelnosti*).

Nicméně v širším pohledu se ukazuje, že různé vlastnosti různých jazyků obecnost těchto kritérií většinou zpochybňují. Takto lze narážet na problémy s fonetickou hranicí v proudu mluvy dost často (i čeština často neví, jak slovo psát, zda např. zvlášť či dohromady), mluvčí může udělat i z neznalosti pauzu tam, kde není (běžné je takové dělení kompozit v některých jazycích, čeština by zase pauzu snadno nedělala u některých enklitik nebo mezi předložkou a následujícím substantivem apod.), ustálenost zase může být problém u variant a periferních slov (např. neologismů), řada mluvčích ale se slovy může i experimentovat, všelijak je deformovat apod. Přemístitelnost je, na rozdíl od češtiny, vážný problém u jazyků s pevným slovosledem, odporují jí však i slova s vázanou pozicí (v češtině např. postavení předložky vždy před jménem a v jiném smyslu postavení enklitik) a substituovatelnost je zase pojem poměrně široký a volný (ne vše lze vzájemně nahrazovat, sledujeme-li sémantiku) apod. Další uváděná kritéria jsou pak už většinou jen odvozená nebo jde o verze už kritérií uvedených, jako např. reprodukovatelnost, vnitřní koheze, nositelství přízvuku, anebo se nejedná o kritéria plně relevantní ani v jednom konkrétním jazyce (větovornost, gramatičnost) aj.

Obecně se tu však nikde nesleduje hledisko *funkční*, platné u lexému, kdy např. pro víceslovný lexém mnohé z uvedených kritérií neplatí (nemluvě o slovech monokolokabilních, jako je *třetice*, *vstříc*, které má svou existenci vázanou na jedinou víceslovnou kombinaci). Důležitost funkční jednotky lexému se tu tedy ukazuje znovu. Dodejme ještě, že v řadě jazyků navíc splývá rozdíl mezi kolokací a kompozitem (čínština aj.), v čínštině, japonštině aj. nejsou v psaném textu jasné separátory jednotlivých slov, tj. obvykle pauzy, a identifikace hranice je pak jen podle smyslu. Ve většině jazyků je problém pauzy a splývání slov v mluveném jazyce ovšem jev známý taky, srov. de Saussurův příklad *sižlaprã* aj. (1996, 131), kde v mluvním řetězu slova splývají a hranice jsou jasné až u taktů nebo pauz.

2.14 Slovo a lexém, přehled jeho aspektů a místo v systému jazyka

Shrneme-li na závěr ty aspekty slova a lexému, popř. i pojmenování ve vazbě na specifické oblasti, které je třeba studovat napřed zvlášť a pak všechny vnímat dohromady jako faktory spoluvytvářející tyto jednotky, dospíváme k následujícímu obrazu. Bude se však týkat pouze slova a lexému jednoslovného, vnímaného synchronně. Jde o postupně stále abstraktnější aspekty.

A	I	Slovo a lexém <i>vnitrojazykově</i> (2.141)
	II	<i>Vnějazykové vztahy</i> slova a lexému vůči pojmenování (2.33)
B		<i>Slovo a lexém a jejich vztahy k celku jazyka jako systému</i> (3., 5.)
C		<i>Slovo a lexém v pohledu funkčním</i> (2.25)

Všechny tyto obecné i detailnější vztahy a aspekty vypočítavané v dalším (2.141–3) mají v obecnějším pohledu povahu vždy buď *paradigmatickou* nebo *syntagmatickou* nebo obojí.

2.141 Slovo a lexém *vnitrojazykově*

2.141.1 Slovo a lexém *morfologicky*

Flexe patří do parole a vztahuje se tedy jen k tvarům, ne lexémům. Obecně, avšak jen okrajově tu lze proto aspoň zmínit základní distinkci **slova ohebného/flektovaného** a **neohebného** obecně, popř. indeklinabilii jako výjimky z ohebných. Omezíme-li se však jen na pohled systémový, a tedy v podstatě **slovo tvorný**, obecně a typově se z tohoto hlediska řada rysů určuje a považuje za relevantní, obvykle však v závislosti na typologické povaze jazyka. V každém jazyce jsou jako součást zcela základního lexikonu centrální slova/lexémy kořenové, a pokud má jazyk derivaci, pak z nich vzniklé lexémy derivované. Specificky slovo tvorně bývá sledován často i kvazidiachronní (odvozuující) vztah slova základového (východisko derivace aj.) a rezultátu (obvykle derivátu); z jiného hlediska, a obvykle především u aglutinačních jazyků, se rozlišuje analogicky slovo/lexém jednoduchý a složený (komponovaný, kompozitum, popř. sprežka) a zvláštní případy zkratk. Viz dál mj. i homonyma (3.41). Tato stránka má formální povahu a obecně má jak syntagmatické tak paradigmatické aspekty (2.33).

2.141.2 Slovo a lexém *syntakticky*

Souvztažnost jednotlivých typů lexémů s funkcí ve větě je různě bohatá a jasná (viz mj. 2.32), kromě takových souvislostí jako *verbum–predikát*. Proti specifickému verbu, majícímu dominantní souvztažnost s jen jedním určitým syntaktickým členem věty, stojí substantivum, které naopak má svou syntaktickou univerzálností jako určitý protiklad verba takovou souvztažnost obecně naopak malou.

V některých jazycích se přesto vydělují ještě podtřídy, které jdou obvykle napříč většími třídami, které jsou ještě vymezované jasnou a monopolní syntaktickou funkcí. K nim patří mj. *predikativa* (viz mj. 2.322.8), která se pod vlivem ruštiny pokoušeli někteří lingvisté hledat i v češtině aj. Svou služebnou povahou ovšem se syntaxí široce souvisejí prepozice a konjunkce (viz 2.322.5) a z jiného hlediska při vyjadřování *deixe* a *anafory* i *pronomina* a další: ty všechny mívají svou syntaktickou funkci a pozici jasně vymezenou.

Mimo syntax a její pravidla stojí ale *enklitika*, popř. *expletiva* (slova výplňková, silně autorsky závislá), která mají poziční závislost pouze na akustické, rytmické a přízvukové povaze věty (nepřízvukná *enklitika* stávají podle Wackernagelova pravidla v češtině za prvním přízvukným slovem věty, ať je to cokoliv).

Přímá a jednoznačná souvislost slovních druhů, tj. pojmu lexikologie, s větnými členy, tj. pojmem syntaxe, však žádná není. I tento syntaktický aspekt má formální povahu a obecně má svou jak syntagmatickou, tak paradigmatickou stránku.

2.141.3 Slovo a lexém fónicky a graficky

Základní a vždy významný (i když v různé míře podle jazyka) je pro lexém a slovo protilad přízvučný–nepřízvučný, který se projevuje jen v mluvě; pokud i v psaném textu nacházíme např. enklitika na jejich obvyklém druhém místě, je to nutné chápat jako diktát a projekci mluveného jazyka do psaného. Pozice přízvuku souvisí s konkrétním jazykem, může být ve tvarech téhož slova proměnlivá, anebo stálá (jako v češtině), a pak bývá celkový akustický dojem z přízvuku slabší; v řadě jazyků se vokály v nepřízvučné slabice redukují. V mimoevropských jazycích (ve skutečnosti ve více než polovině jazyků) existují tóny (např. čínština), které jsou také, stejně jako (silový) přízvuk, založeny na slabice. Tam, kde tóny převažují, se však významně oslabuje a ustupuje přízvuk. Zatímco fonémy, z nichž se skládají morfémy lexému, jsou dány inventářem o několika desítkách jednotek (často však s variantami), je grafická stránka lexému vytvářena grafémy (písmeny), které fonémům vždy neodpovídají a realizují je v desítkách písemných systémů a písem. Přestože se kombinatorika, resp. syntagmatika fonémů a grafémů studuje především (1) s ohledem na takové kombinace, které vytvářejí významové jednotky (morfémy), a (2) na to, jaké změny nastávají v sousedství (asimilace aj.), má převažující pohled na tuto oblast stále většinou povahu paradigmatickou.

2.141.4 Slovo a lexém sémanticky

Všechny lexémy mají buď význam, či funkci (ne však některé tvary jako *hin* v idiomu *být hin*), a protože slouží v komunikaci všemožného druhu k transmissi významu, mají i významových aspektů mnoho. V následujícím (zvl. 2.23) se bude pozornost věnovat především základní povaze významu lexémů a souvislosti s pojmem (kde jde o návaznost na psycholingvistiku, viz 2.28), ve vlastním lexikonu pak distinkci polysémie–monosémie (viz 2.233), základnímu rozdělení lexémů na apelativa a propria (vlastní jména, viz 2.26 a 3.6) a uvnitř substantiv dělení na konkrétní a abstraktní (viz 2.232.6). Z hlediska funkčního se lexémy dělí především na relativně samostatná autosémantika (viz 2.321) a na nich různě závislá synsémantika (viz 2.322) s řadou vnitřních tříd, u kterých často vystupuje oproti autosémantikům do popředí spíše funkce. Z dalšího hlediska lze význam na jedné straně nazírat jako v zásadě se spontánně vyvíjející a proměňující a na druhé straně jako pevně definitivně daný v termínech (viz 2.27).

S ohledem na ty aspekty významu a sémantiky lexémů, které se vymezují vztahem, záporným či kladným, k podobnosti, se na lexém pak nahlíží pohledem tradičních synonym (viz 3.42), opozit (či antonym, viz 3.43), homonym (viz 3.41) aj. Povaha všech těchto aspektů je převážně paradigmatická a za každým z nich je třeba spatřovat různé složité specifické třídy, resp. paradigmaty.

2.141.5 Slovo a lexém původem

Lexémy mají ovšem jak různý původ, tj. jde o slova domácí či cizí (viz 2.34), popř. internacionální, tak i dobu vzniku; vedle slov starých vznikají stále i lexémy nové, neologismy (viz 2.35). Oba typy užívají přitom řadu cest a způsobů, jak se do jiného jazyka dostávají, kdy například u některých dávno zdomácnělých slov (viz 2.352) ani rodilý mluvčí si nemusí uvědomit, že dané slovo není původem domácí, resp. slovanské (srov. *mušket*). Všechny tyto aspekty mají výraznou povahu paradigmatickou.

2.141.6 Slovo a lexém funkčně

Každý lexém má vedle své sémantiky (která u některých synsémantik, jako jsou např. konjunkce, může však chybět) vždy funkci (jednu nebo více), a to nejen funkci syntaktickou, vůči které se nejednoznačně vymezují především slovní druhy. I všechny další funkce, tj. role lexémů v textu, je třeba vnímat jako mající svou syntagmatickou i paradigmatickou stránku (viz mj. 2.25 dál).

2.142 Vnějazykové vztahy slova a lexému vůči pojmenování

Po vnitrojazykových vztazích si v přehledu všimneme těch vztahů, které se zahrnují souvislosti a působení na lexikon zvnějšku a které pokrývají některé nejazykové disciplíny. Patří k nim především psychologie (z důrazem na pojmenování), sémiotika (zasazující jazykový znak do širší disciplíny sémiotické) a sociologie.

2.142.1 Vztahy onomaziologicky (psycholingvisticky)

Běžný pohled na lexém začíná jeho formou, za níž se hledá jeho význam aj. Opačný pohled vycházející od významu, přístup onomaziologický, který je zásadní především pro slovo tvorbu a tvorbu pojmenování vůbec (nominace, 2.3), včetně nominace víceslovné, má naopak své východisko psycholingvistické (viz 2.31).

2.142.2 Vztahy sémioticky (a pragmaticky)

Každý lexém je **znak**, tj. prostředek v jazyce něco označující, resp. zastupující něco mimo něj. V tomto smyslu na lexém pohlížíme jako na součást znakového systému, patřícího do sémiotiky (viz 2.24). Významnou součástí sémiotiky jsou ty lexémy, popř. některé jejich aspekty, které plní i pragmatické funkce, jako je vyjadřování evaluace aj. (viz 2–246–7, 2.25 a passim).

2.142.3 Vztahy sociolingvisticky (a stylisticky) a jinak

Jestliže jsou na jedné straně ze všech lexémů zvnějšku standardizovány a neměnně stabilizovány termíny, promítají se na druhé straně do mnoha běžných lexémů i další vlivy, především formální respektované hodnoty sociální; zde se lexikon pak nahlíží sociolingvisticky. Tyto lexémy jsou normovány územ, popř. i sankcionalizovány (viz 2.29 aj.). Část této oblasti studuje tam, kde se v lexikonu nabízí variabilita, tradiční stylistika (která je ovšem širší a netýká se pouze lexikonu).

O řadě lexémů lze ovšem uvažovat podle potřeby i prismatem dalších aspektů daných jazyku zvnějšku a pak se studují jejich souvislosti s etnolingvistikou, teorií komunikace, literaturou, počítačným zpracováním, statistikou aj.

2.143 Slovo a lexém a jejich vztahy k celku jazyka jako systému

Tyto vztahy (naznačené výše v 2.142n.), abstrahované z předchozích aspektů, lze zobecnit na buď *paradigmatické* (langue, systém), nebo *syntagmatické* (parole, mluva, text).

2.143.1 Slovo paradigmaticky: ve třídě (opozice, systém)

Každý lexém patří systémově do nějaké své třídy, paradigmatu se společnou funkcí či významem, kde se od ostatních liší opozicí, protikladem. U jednotlivých aspektů výše

(v 2.141–2.142) se dominantní paradigmatická povaha lexémů zdůrazňovala, pokud byla u daného aspektu relevantní (viz i dál 3.). Významným paradigmatickým rysem lexému je z hlediska sémantiky ale při pohledu zevnitř také polysémie (o té víc viz v 2.233 a obecně v 3.).

2.143.2 Slovo syntagmaticky: v kombinaci (kontrast, text)

Každý lexém patří především textově, v promluvě do nějakého syntagmatického, kombinatorického typu složeného ze dvou a více komponentů se společnou funkcí či významem a v takovém syntagmatu se od ostatních liší kontrastem. U jednotlivých aspektů výše (v 2.141–2.142) se zdůrazňovala i dominantní syntagmatická povaha lexémů, pokud byla u daného rysu relevantní (viz i dál 4.).

2.144 Slovo a lexém v pohledu funkčním

Zobecníme-li předchozí ještě jinak (viz výš 2.143), pak se slovo a lexém (s částečným překryvem) pro potřeby komplexní analýzy a popisu jeví vždy různě při pohledu ze tří různých hledisek a až syntéza všech tří dává skutečně komplexní obraz:

- 1 Slovo je *komponentem* něčeho: má vztah k (vyšší) *struktúře* (vztah vertikální vzhůru ↑)
má vztah **funkce**, zjišťovaný analýzou a určením role
- 2 Slovo je *složeno* z komponentů: je to složený *útvár* (vztah vertikální dolů ↓)
má **komponenty a je strukturou, Gestalt**, syntagma ne/ustálené se rozkládá na komponenty
- 3 Slovo je *členem* něčeho (paradigmatu): má vztahy k *jiným slovům a lexémům*: (vztah horizontální →)
má vztah **členství**, testem substituce a zjištěním stejné funkce se řadí do třídy

2.2 SÉMAZIOLOGIE

V dalším si zde povšimneme lexému z hlediska sémaziologického, což bývá tradiční pohled na sémantiku lexému, tedy s důrazem primárně na jeho formu chápanou z různých hledisek jako východisko, od které se dospívá k významu. Tam bude zařazena i hlavní část lexikální sémantiky, protože i u ní se v zásadě vychází od formy. Přitom u všeho je třeba obecně lišit aspekt langueový, systémový a proti němu stojící parolový a textový projevující se především ve stránách paradigmatických (langue) a syntagmatických (parole). Takto se např. substantivum *otec* řadí přirozeně a nejčastěji mezi názvy členů rodiny, šíře mezi názvy osob, což je už značně velká třída, resp. paradigma atd., zatímco konjunkce *že* patří mezi spojky, kterých jsou jen desítky. Na druhou stranu se *otec* může v textech kombinovat tak různě a bohatě, že nemáme obvykle (bez bližšího zkoumání) jasnou představu o omezeních tohoto lexému, zatímco konjunkce *že* má svůj kombinatorický potenciál omezený na počáteční pozici vedlejší věty jen určitého typu (věty obsahové apod., stranou zůstává homonymní a odlišné *že* ve funkci partikule). Základní možnosti obou souvztažností ukazuje následující příklad.

	A		B		C		D	
1↕	<i>Karel</i>	↔	<i>může</i>	↔	<i>přijít</i>	↔	<i>zítra</i>	SYNTAGMATICKÝ aspekt (↔)
2↕	<i>ty</i>		<i>chceš</i>		<i>odejít</i>		<i>brzy</i>	
3↕	<i>otec</i>		<i>nesmí</i>		<i>spát</i>		<i>ráno</i>	
4↕	<i>já</i>		<i>musím</i>		<i>čekat</i>		<i>dlouho</i>	
	PARADIGMATICKÝ aspekt (↕)
	PAR		PAR		PAR		PAR	

Z hlediska syntagmatického se tu mj. naznačuje typická kombinatorika modálního verba, které stává před jiným verbem (B-C), anebo adverbia časového s verbem (C-D), umožněná jejich vzájemnou kolokabilitou. Tato syntagmata jsou pak základem vět, jejichž počet může po modifikacích podle principu aktuálního členění vzrůst. Z hlediska paradigmatického jsou tu naznačeny, na principu substituce, možnosti, které v jednoduché a takto obecně naznačené větě se strukturou $S - V_{\text{mod}} - V - ADV_{\text{temp}}$ mají jednotlivá slova, jejichž funkční třídy naznačují velká písmena A (substantiva včetně substitutu, tj. pronomina), B (modální verba), C (verba pohybu a činnosti) a D (adverbia časová). Modifikujeme-li popřípadě navíc užitou flexi (je tu pro jednoduchost vyjádřena pouze prezentem), pak lze vedle čtyř naznačených vět i diagonálním kombinováním (křížovým) zástupců jednotlivých paradigm (násobené změnou jejich slovosledu) vytvářet několik desítek vět dalších. Paradigmata (PAR) jsou tu zřetelně tvořena na různých principech (společná funkce, společný význam, popř. opozice aj.) a homogennost jimi zde naznačených tříd, resp. paradigm umožňuje obecně kombinatoriku všech lexémů se všemi dalšími, sémantické překážky tu nejsou. Je jasné, že kromě modálních verb, kterých je jen omezený počet a tvoří tedy paradigma uzavřené, jsou další paradigmata otevřená, velká a počet jejich členů lze snadno dále rozmnožovat (to je naznačeno tečkami dole ...). Souhra, plasticita a obecnost možností naznačených paradigmatických a syntagmatických aspektů je tudíž zřejmá. Některé další aspekty, jako např. valence, se zde pro jednoduchost neuvažují.

2.21 Lexém formou: gramaticky

Výše (2.1n.) jsme si uvedli výčet hlavních aspektů a zároveň i oblastí lexému a těch si v následujícím všimneme podrobněji. Pro jejich z hlediska lexikologie periferní a gramatickou povahu se tu však aspektům zmíněným v A11 a 2, tj. oblasti morfologické a syntaktické (2.14), prakticky vyhneme. **Slovotvorná stránka** (2.331) se ale vrací ve více souvislostech (zvl. u motivace 2.232, 2.312). Připomeňme si také, že kořenová slova a lexémy typu *nos*, *les*, *že* jsou v češtině morfematically zvláštní tím, že je jich málo a že u nich splývá lexém s morfémem (2.331.2).

Nicméně i v jednoduchém modelovém příkladu v 2.2 vidíme v horizontální linii aspekty syntaktické, založené na vztazích syntagmatických, mezi které patří i valence (substantivum v nominativu, modální verbum s infinitivem aj.). Z aspektů morfologických tu je (kromě stále uniformního nominativu substantiv a pronomina) dobře vidět flexe slovesná vyjádřená různými koncovkami, je tu však i několik kořenových slov, zvl. *otec*, *brzy*, *les* a vlastně i zájmena *já* a *ty*. Slovotvorná morfologie tu není jinak příliš bohatá (kromě infinitivního *-t* aj.).

2.22 Lexém formou: graficky a fónicky

2.221 *Forma lexému a její povaha*

Všechny přirozené jazyky, a tedy i jejich slova a lexémy mají svou orální, mluvenou formu, ale ne všechny se píšou, tj. mají své písmo (i když těch silně ubývá); navíc je tentýž systém písma zpravidla sdílen řadou jazyků. Takových jazyků, které mají své vlastní písmo, nesdílené nikým jiným (jako korejština), je mizivé množství. Písmo ovšem vzniklo až mnohem později než jazyk mluvený, není starší než cca 6000 let (sumerština). Zatímco všechny jazyky čerpají z repertoáru cca (maximálně) 80 fonémů (které ale nepoužívá žádný jeden jazyk najednou), počet způsobů grafického záznamu zvukového jazyka je velmi variabilní; přitom dnes v podstatě zvukové stránce mluvy přesně skoro žádný jazyk neodpovídá. I když je dnes nejrozšířenějším písmem latinka, nebylo tomu tak vždy. Dlouho dominovala čínština (ještě v 18. stol. bylo nejvíc textů psáno v ní), následovaná arabštinou. Ta je v podobě svého předchůdce, staré semitštiny, důležitá mj. i pro latinku, která z tohoto předchůdce dlouhým vývojem vznikla (srov. ilustraci v 2.228).

Písmeno (jednoduchý **grafém**) ani hláska (foném) samy o sobě význam nemají (až na zvláštní výjimky např. jednopísmenných slov, srov. čes. *a, i, k, v* aj.), některé jejich kombinace, které jsou lidem v daném jazyce pro svou ustálenost povědomé jako slova či lexémy, však význam mají. Význam vzniká tedy až některými kombinacemi fonémů na úrovni slova či morfému. Obě základní jednotky fonologie a grafiky tedy ukazují, jak a kdy vzniká z nevýznamových prostředků (fonémů a grafémů) jejich kombinací význam, pro jehož přenos, sdělování se jazyk vlastně zrodil. Vznik významových kombinací je však z dnešního hlediska náhodný a pokud některá kombinace smysluplně někdy a někde existuje, znamená, pokud srovnáváme více jazyků, paralelně v jednom jazyce něco, v jiném však něco zcela jiného; nejčastěji neznámá nic, resp. taková kombinace netvoří slovo či lexém. Srov. takto např. náhodně zvolenou grafickou kombinaci *ma*, která v češtině, angličtině, finštině, dánštině atd. jako slovo neexistuje, ale existuje např. v bretonštině (spojka *že* n. *jestli*, pronomen *mne* aj.), francouzštině (*můj, má*), italštině (*ale*), řečtině (*ale*), romštině (důrazová partikule, *no tak*), čínštině, která je podle různých tónů zvláště bohatá (*konopí, kůň, číslo, kopat, co* aj.) či japonštině (*pauza, čas, prostor*) aj.

Možnosti výrazu dané naznačenými kombinacemi fonémů jsou obrovské a žádný jazyk nevyužívá pro svá slova či lexémy všechny. Například abeceda tvořená 21 konsonanty a 5 vokály, jakou má hodně jazyků, může takto generovat 105 prostých a různých slabik typu C–V (konsonant + vokál), zatímco nejběžnější typ větší slabiky typu C–V–C (konsonant–vokál–konsonant) lze v této abecedě obsadit více než 2000 konkrétními kombinacemi. To vysvětluje, proč některé kombinace (viz příklad výše, který lze ověřovat na dalších jazycích) v některých jazycích jsou, a v jiných nejsou. Ve skutečnosti je však prázdných, významově neobsazených grafémových a fonémových kombinací pro daný jazyk vždy většina.

Písmo vzniklo a stalo se základním médiem záznamu mluveného jazyka, zprvu především pro potřeby ryze praktické (obchod a s ním spojené smlouvy a evidence), v širším smyslu se však dnes jeví především jako prostředek přenosu kultury mezi generacemi

tím, že umožňuje konzervovat texty a předávat je dalším generacím nebo jiným lidem. To do poměrně nedávného vynálezu zvukové konzervy různého typu v mluveném jazyce možné nebylo, mluvený jazyk a komunikace v něm má zásadně povahu *hic et nunc*. Mluvený jazyk byl a je tudíž vždy primární, a to i lingvisticky, protože v něm se odehrává naprostá většina jazykového vývoje (jakkoliv jeho prioritu nesmyslně zpochybňuje filozof J. Derrida). I když vynález písma (jehož primitivní počátky pocházejí snad z doby před 50 000 lety) byl jedním ze základních milníků ve vývoji kultury, nikdy *zásadní prioritu jazyka mluveného* nezatlačil do pozadí. Písmo jako zvláštní kód přitom není prostým grafickým záznamem jazyka v jeho fónické formě; oba kódy jsou relativně autonomní, fónický je však, proti zavedenému příznakovému kódu grafickému, chápaný jako bezpříznakový.

Základních jednotek písma je podle jeho typu víc, minimální jednotka odpovídající obvykle v latině fonému je **grafém** (písmeno, v čínštině je to však i celý složený znak, je-li dále neredukovatelný). U něj se někdy rozeznává ještě analogicky **alograf**, varianta grafému (např. písmeno psané kurzivou, polotučně atd., popř. i typy, resp. fonty), kterých jsou desítky a jejich počet podle invence typografů stále roste.

2.222 *Systém grafického záznamu zvuku: IPA*

V těch jazycích, kde grafická stránka těsně stránce fónické neodpovídá, je důležitý i způsob záznamu zvuku. Jeho nejběžnější podobu představuje *výslovnostní slovník*, např. angličtiny. Ten mívá podle svého autora však různou podobu. Proto se už před 2. světovou válkou z nápadu dánského lingvisty O. Jespersena zrodila myšlenka navrhnout na základě latinky jednotný fonetický přepis pro všechny jazyky, a to nejen pro jazyky užívající abecedy a latinku. Myšlenky se ujala *Mezinárodní fonetická asociace* a ta dodnes nabízí pro účely vědecké **transkripce** fonetické stránky jazyků mezinárodní fonetickou abecedu **IPA** (*International Phonetic Alphabet*, viz mj. <http://web.uvic.ca/ling/resources/ipa/handbook.htm>). Obsahuje několik desítek znaků z latinky a některých zvláštních dalších (včetně diakritik), které se široce, avšak různě užívají (např. v USA méně). I když je systémů transkripce vymyšleno více, všechny jsou mnohem primitivnější a uznávaným standardem zůstává IPA. IPA je nicméně chápána jen jako invariantní způsob přepisu, osobní a jiné varianty výslovnosti zpravidla nezachycuje. Srov. však i Unicode (2.228).

2.223 *Inventáře fonémů a grafémů*

Inventář fonémů (hlásek) čítá jen několik desítek a zřejmě nikde nepřesahuje stovku (resp. méně), inventář grafémů je různě velký podle typu korespondence obojího (viz dál), přičemž nejmenší je tam, kde jde o jednojednoznačnou korespondenci jako ve finštině. Pouze v alfabetském typu písma (popř. slabičném) došlo postupně k jeho zdvojení (původně neexistovalo) a rozlišují se v něm z praktických důvodů všude písmena malá a velká (kapitály), jakkoliv jejich úzus není ve všech jazycích stejný. Logografické písmo (např. čínština) tedy toto lišení nezna.

Inventář fonémů v češtině, jejichž kombinace vytvářejí celý lexikon, je poměrně malý, 36, tj. 10 vokálů, jeden diftong a 25 konsonantů (vše je psáno v podstatě nefoneticky):

a, á, e, é, i, í, o, ó, u, ú, ou; b, c, č, d, d', f, g, h, χ, j, k, l, m, n, ň, p, r, ř, s, š, t, t', v, z, ž. Z toho jsou slabikotvorné sonory, resp. polosamohlásky *l, r*; a někdy *m, n* a *ň*; *eu* se obvykle za další diftong nepovažuje. Z konsonantů jich do opozice a párů podle znělosti vstupuje 14.

Inventář grafémů je v češtině poněkud větší: *a, á, ä, e, é, ě, i, í, o, ó, ö, u, ú, ů, ů, y, ý, ou; b, c, č, d, d', f, g, h, ch, j, k, l, m, n, ň, p, r, ř, s, š, t, t', v, x, z, ž.* Je do něj však třeba vedle jediné domácí spřežky *ch*, specifického *ě* (obvykle odpovídá kombinaci konsonantu *j* a vokálu *e*) a *ů* a v zásadě nevyslovovaného *y* a *ý* započítat aspoň ještě tři původem německá písmena pro vokály (*ä, ö, ů*) a *w*, jakkoliv se německy nevyslovují; jsou časté zvl. v propriích. Obecně je ale systém grafémů v zásadě otevřený, záleží na úzu a vlivu cizích jazyků. Tato otevřenost umožňuje pragmaticky a podle potřeby do systému počítat i některé další grafémy, srov. *à* aj.

Srov. angl. fonémy (31): *a, a:, ʌ, b, d, ç, e, ε, æ, ə, f, g, h, i, i:, i, j, k, l, m, n, ŋ, ɔ, ɔ:, p, r, ɹ, s, ʃ, t, θ, ð, u, u:, v, w, z, ʒ; x, tʃ, dʒ* (+ 6 diftongů). Angličtina má stejné grafémy jako všechny krátké grafémy české (ovšem bez háčků a dalších diakritik, tj. 24). Na rozdíl od češtiny jsou anglické fonémy zde pro svou větší pestrost psány v IPA (viz 2.222).

2.224 *Fonetická a fonologická povaha lexému jako slova*

Kromě prostých kombinací fonémů, tj. vokálů a konsonantů, které v mluveném slově málokde existují v plné podobě, známé z izolované výslovnosti, se objevují v plynulé mluvě v důsledku absence **přízvuku** jejich časté redukce. Povaha a míra takové **redukce** vedoucí především k oslabení povahy vokálu v nepřívzvučné slabice je dána silou přízvuku a jeho místem. V jazycích, kde přízvuk má stálé místo (např. v češtině na 1. slabice), bývá redukce menší; v jazycích s pohyblivým přízvukem, nedovolujícím někdy předpovědět, na kterém místě ve slově je, bývá redukce větší (např. v angličtině a ruštině). Takové redukované vokály, jakkoliv různé, se pak někdy standardizují do jediného (např. anglický mixed vowel, [ə]). Konsonanty, základní pilíře významu ve většině jazyků, se redukuje málo a pokud ano, nezávisí to v podstatě na přízvuku, ale na pozici ve slově, jejich sousedství (zvl. s jinými konsonanty) a častém úzu. Vedle sekundární redukce jde však především o různé druhy **asimilace**, tj. modifikace konsonantu vlivem sousedního. Jen v některých případech se konsonanty redukuje, resp. vynechávají, a to tam, kde grafická stránka nahromadila vedle sebe kombinací mnoho, popř. jako celek obtížně vyslovitelných; ve všech takových případech se vynechaný konsonant vyrozumívá a v takovém slově se při pomalé a pečlivé výslovnosti ozývá.

V mnoha jazycích, zvláště však neevropských a často izolačních (jako čínština, vietnamština aj.), kde slovo je krátké, mívá ještě pevné a závazné **tóny** (obvykle jen jeden ze souboru ne více než šesti), vázané na slabiky, které pomáhají odlišovat jeho význam (a takové slovo, resp. slabika jich pak má proto několik, a ty alternují). Tóny jsou fonologický aspekt langueový, systémový, a nejsou proto shodné s melodií, větým přízvukem či intonací, tj. jevy vznikajícími až v textu, parole, které jsou platné obvykle pro celou větu nebo její úsek. Stejně jako tóny, tak i intonace, popř. další textové fonologické aspekty se silně liší od jazyka k jazyku.

Základním stavebním kamenem slova je v mluvě **slabika**, na kterou se soustřeďuje přízvuk, tón i intonace. V jazycích jako čínština aj. je proto slabika často základem analýzy slova, především proto, že tu slabika v zásadě splývá s morfémem. Naopak v řadě jazyků jiných, včetně evropských, velká souvislost mezi morfémem a slabikou není a to vede obě analýzy slova, fónickou a grafickou, k oddělení.

2.225 Systémy písma

Systémy psaní, grafického záznamu zvuku, a tedy především mluvy, jsou obecně tři typů.

- (1) **Logografie, logografický systém**, popř. **ideografie** je nejstarší a grafický znak tu zaznamenává zhruba slovo (znak se tu nazývá *logogram*, resp. *piktogram* či *ideogram*).
- (2) **Sylabografie, sylabický systém** zaznamenává grafickým znakem (*sylabogramem*) zhruba slabiku, která má platnost slova.
- (3) **Alfabetický systém, abeceda**, který je nejmladší, zachycuje jednotlivými znaky zhruba fonémy (*grafém*).

Tři typy znaků (grafických), odpovídající těmto třem systémům zhruba odrážejí i jejich názvy.

1 Logogram, ideogram, resp. piktogram je název pro více či méně názorný obrázek pojmu (popř. i jednoduché věty, naznačení situace apod.), zvl. ve starověkých písmech, který odpovídá zhruba morfému, nebo lexému, přičemž se blíže obvykle liší primitivnější a názornější piktogramy od více symbolických ideogramů. Jako pozdější název, stále ještě jako víceméně srozumitelné označení zvířat, předmětů apod., se přijímá obecný název *hieroglyfy*. Původně se užívaly v řadě příbuzných jazyků, ale i v japonštině, vietnamštině aj., avšak i v majštině a staré egyptštině jsou některé hieroglyfy symboličtější ideogramy aj. Měla je tedy i nejstarší čínština (v dnešní čínštině se jako tradiční označení grafických jednotek užívá název *znaky*).

Termín *piktogram* užívaný pro nejstarší znaky v sobě spojuje název a popis, který je původně jen málo ustálený, nenormovaný a nejednoznačný. Jednoduchá kresba např. několika stromů tu označovala *les*, jednoduché *slunce* znázorněné kruhem a koncentrickými paprsky označovalo zase vedle vlastního *slunce* i *den*, *světlo*, popř. *Je vidět*, *Svítil slunce* apod. Piktogram se ale užívá i pro znaky jiné než písemné, např. i dnes, pro dopravní značky. Běžný obecný termín, u něhož se více zdůrazňuje symbolické a jednotné zachycování slova, resp. lexému, je tedy **logogram**, kam však patří i další znaky jako číslice, matematické symboly $+$: či $@$ anebo znaky těsnopisu aj. Speciálním označením logogramu, např. u majských, klínopisných či čínských znaků, je grafém nazývaný *glyf*, u kterého je tu navíc poměrně těsný vztah ke slabice. Za nejstarší písmo (tj. logografické) se považuje písmo sumerské a staroegyptské (z cca 3000 př. n. l., první začátky sumerského však už z 3. stol. př.n.l.) a o něco mladší čínské (z cca 2000 př. n. l.).

2 Sylabogram je grafický znak zachycující zvukovou slabiku a vztah k významu nemá; jde o sylabický systém. Užívaly a užívají ho klínové písmo (klínopis, tj. vlastně chetit-

ština, sumerština, akkadština, asyrština, perština aj.), západní semitština, japonská kana, resp. hiragana i katakana, inuit aj. Někdy se pro tento typ písma zdůrazňuje princip morfový místo slabičného. Princip řazení je tu obvykle alfabetický. Podtypem sylabogramu je systém **abugida** (etiopiština, dévanagáří), založený na prosté kombinaci konsonant + vokál (ve kterém se pak např. konsonant z dané slabiky zvláště o samotě psát nedá). Právě existence slabického systému ukazuje na provázanost obou forem výrazu, zvuku a písma, kdy tu ještě jasně dominuje forma akustická (slabika není pojem grafický, ale zvukový).

3 Grafém v užším smyslu je v jazycích typu latinky označení písmena (lityry), jakožto minimální distinktivní jednotky písma (včetně písmen diakritických); užívají ho latinka, cyrilice (z cca 800 n.l., azbuka), arménština, řečtina, runové písmo ve Skandinávii (z cca 2. stol. n.l., každé písmeno tu má však původně symbolický význam) aj. Grafémy obecně nikdy vztah k významu neměly a nemají, jsou to prostředky neabstraktnější. Občas užívaný termín *fonogram* označuje obecně grafický znak k záznamu zvuku, např. písmeno či fonetický znak aj. Jeho předchůdcem je systém **abdžád**, zapisující ještě pouze konsonanty, ne však vokály (např. v arabštině). Princip řazení je u grafému alfabetický. Pokud je potřeba převádět z jednoho grafického, resp. psaného systému do jiného, užívá se nejčastěji některého ze systémů **transliterace** v podobě latinky, popř. jiného grafického systému, a to třeba i z logogramů, resp. čínských znaků do češtiny; obvykle tu existuje soubor pravidel užívaný zvl. pro přepis geografických jmen aj., který zčásti odráží některé rysy výchozího jazyka, srov. *Pu-la-ku, Pu-er-no, Fu-er-ta-wa-che* pro přepis výslovnosti čínských znaků označující názvy *Praha, Brno, Vltava*. Od transliterace je v čínštině však třeba lišit čistě čínský systém jen velmi přibližného přepisu logogramů do latinky, nazývaný *pin-yin*.

Systémy písma neodrážejí celou akustickou podobu slov. V tomto smyslu se v grafické podobě zpravidla nezachycuje přízvuk slova, který může být na mnoha různých místech (a na ně navazující redukce vokálů v nepřízvučných slabikách v některých jazycích), ani obvykle tóny (jakkoliv vietnamština při přechodu z čínských znaků na latinku přízvuky zaznamenává jakožto diakritika) či asimilace (které však zachycuje fonetická transkripce). V důsledku nejednoznačné korespondence zvuku a písma vzniká často v písmu homonymie (srov. však i náročnější způsoby přepisu, mj. 2.222). Dodejme ještě, že grafém se někdy užívá i šíře, k označení jakéhokoliv grafického znaku, tedy např. i hieroglyfu.

Nejen u abecedních systémů záleží z mnoha důvodů (např. v praktické lexikografii) na ustáleném **sledu, pořadí** jednotlivých grafémů. I když se pro latinku ustálilo psaní zleva doprava (postupující dál na stránce shora dolů), jiné systémy užívají často sledy jiné, shora dolů, zprava doleva aj.

Tyto tři obecné systémy grafických znaků (reprezentované termíny logogram, sylabogram a grafém) se liší jak stářím tak počtem znaků a mírou symboličnosti, lépe abstraktnosti, především s ohledem na to, nakolik mají ikonickou povahu a podobají se tomu, co označují. Sylabogram, který se zřejmě vyvinul z logogramu, představuje mezifázi na cestě od konkrétního zobrazení něčeho k vyšší abstraktní jednotce, vzniklé na základě dvojí artikulace. Tato vývojová cesta, končící u moderního grafému v třetím systému,

je zároveň i cestou k vyšší efektivnosti a ekonomii záznamu: v etapě ideogramů se užívalo, popř. užívá pro zachycení slovníku tisíců znaků. Plný systém čínských znaků tvoří dnes už jen omezeně známý repertoár čítající přes 40 tisíc znaků (přičemž základových, kořenových radikálů je však jen 214, znaky jsou tu tedy většinou složené).

Za základ gramotnosti se však v Číně považuje znalost 2000–4000 znaků, zatímco vysokoškolák jich zná kolem 7000 ap.; námaha vynaložená na jejich zapamatování je vysoká a učení trvá léta. U egyptských hieroglyfů se počítá s několika stovkami (cca 500); v etapě moderního grafému, reprezentovaného především latinkou a jejími *literami*, se obvykle pro nejrůznější jazyky vystačí jen s dvěma až třemi desítkami grafémů (přičemž jejich zvládnutí je věcí jen několika počátečních měsíců školy). Písma alfabetská, která už vůbec nejsou vázaná na význam, jsou tedy nejen vysoce ekonomická, ale vyjádří toho ve vztahu ke zvuku, který mají reprezentovat, nejvíc, často však za pomoci dalších značek a znaků (diakritika). Žádný grafický systém však nezachytí všechny aspekty akustické. Mimo tyto tři principy stojí některé další (např. korejština).

2.226 Poměr zvuku a písma

Jednotný fonologický inventář pro všechny jazyky (s variantami mj. co do počtu fonémů), z něhož každý jazyk užívá jen něco, se do grafického záznamu promítá různě. Tuto souvztažnost zachycuje přehled lišící mezi odlišnou korespondencí grafému a jeho významu na jedné straně a zvuku na straně druhé.

	Fónická struktura	Grafická struktura
Vztah k významu	mluvní akt slovo morfém	<i>piktogram/logogram/ideogram</i> <i>logogram</i> <i>logogram</i>
Vztah ke zvuku	slabika foném fón	<i>syllabogram</i> <i>grafém (v užším smyslu)</i> <i>fonetický znak</i>

V horní části tabulky je naznačeno, že mezi korespondencí grafému s významem a se zvukem je značný rozdíl. Vztah k významu, který může zastupovat jak mluvní akt, krátké sdělení, slovo ale i jen pouhý morfém, je obecně u logogramů v zásadě stejný, diferenciacce nastala až později. Naproti tomu dolní půlka tabulky ukazuje už situaci složitější a také pokročilejší, platnou i pro alfabetský, popř. i sylabický systém, kde už se rýsuje specializace; slabikou se tu míní především slabika v čínštině apod., která tu odpovídá celému znaku, logogramu.

2.227 Způsoby záznamu fonému

Přejdeme-li k alfabetskému systému a podíváme-li se na způsoby záznamu fonému, vidíme, že na úrovni grafému se užívají tři způsoby, dané původním omezeným počtem latinských písmen. Způsob

Jednoduchý: a, b, d, e, i, ч, ш, б, з, α, β, δ, ε, ψ aj.

Diakritický: š, č, ť, ö, ø, ñ, ç, ğ (češt., něm., dán., špan., pol., lotyš. aj.), též záznam tónů aj. (viet. ě, ē, è, ê, ē, ô)

Sprężkový: ch (v češtině, angličtině, franc., špan. aj.), cz (pol., maď.), tr (viet.), ph (angl., fr.) aj.

Srov. ještě naproti tomu různé záznamy téhož zvuku (v češtině č) [tʃ] jako *tsch*, *tr*, *cs*, *cz* v němčině, viet, maď, pol, angl., popř. i jiné sprężky označující jiné zvuky, např. *dz*, *cz*, *rz* (v polštině), švédské *sk* (jen před předním vokálem) aj., ukazující na arbitrárnost záznamu zvuků a nejednotnost napříč jazyky. Přechodnou povahu mají ligatury, grafémy, které se píšou dohromady a někdy se zčásti překrývají. Takové je v latině *w* (původně *vv*), *æ* či *œ* (resp. *æ* a *œ*). Dodejme ještě, že diakritika neslouží vždy k označování jiného fonému (např. české *c* a *č* jsou fonémy dva), ale také, jako např. ve vietnamštině, k označování tónů (psané jsou nad vokály), kdy jde tedy o jejich odlišnou funkci.

2.228 Principy grafiky. Latinka. Unicode

Principy grafiky, na kterých jsou jednotlivá abecední písma, grafické systémy budovány, různě odrážejí především vztah *grafému* a *fonému*, popř. i morfému. Podle toho se také rozlišují dva principy s více typy korespondence mezi zvukem a jeho záznamem:

grafém : foném

A – <i>fonologický:</i>	a 1 : 1	(např. finština)
	b více : 1	(např. holandsina)
	c více : více	(např. angličtina)
B – <i>morfologický:</i>	snaha zachovat identitu morfému	(např. čeština)

Srov. příklady na Ab: holandské *g* × *ch* [χ], např. *dag* a *lach* (koncový zvuk je týž), a na Ac: angličtina napřed vycházející od stejné grafiky *cell* a *call* : [sel] a [k^ho:l] a pak obráceně vycházející od stejného zvuku [p^ha:st] odpovídajícího dvojí grafice *past* a *passed*.

Uplatnění toho či onoho principu má své důsledky. Tak např. první případ A má za následek, že jakékoliv slovo (i neznámé a nové) umíme v takovém jazyce hned číst. Opačný extrém představovaný angličtinou, dánštinou apod. (ve skutečnosti oba jazyky sem patří jen převážně, ne plně) má zase ten následek, že se jednak výslovnost každého slova musíme jednak učit znovu a znovu, ale jednak i to, že jedné formě akustické odpovídá více forem grafických a naopak, srov. angl. [t^hu:] *two*, *too* anebo opačně *read* a [ri:d] a [red].

Čeština se prvnímu případu A podobá jen na první pohled a tento princip uplatňuje, pokud se nenarazí na zásadu respektovat podobu morfému (nejen kořenu), srov. jednotný zápis *hrad*, *hradu*, *hradit* aj. a odlišnou realizaci konce kořenu [hrat], [hradu], [hrad'it] apod.; má tedy povahu fonologicko-morfologickou, vyznačující celkem těsnou a jednoznačnou korespondencí obou stránek. Má ovšem problémy v korespondenci zvuku a grafiky tam, kde zachycuje (nutně jen přibližně) zvuky (fonémy), které sama nemá,

srov. angl. *bluff* [blʌf] a české psané *blufovat* i *blafovat* a stejně tak variantní dvojí výslovnost a už starší kolísání i výslovnosti i grafiky u franc. *buffet* [byfe] a českého *bufet*, ale s dvojí výslovností [bufet, bife].

Latinka

Základy dnes nejrozšířenějšího druhu písma alfabetského, založeného na grafémech a nazývaného *latinka*, vznikly na Předním východě vývojem z logogramů. Za nejstarší zdroj písma se tu považuje prasemitština, někdy se poukazuje na možnou souvislost se sumerštinou. Semitský vynález záznamu konsonantů, postupnou abstrakcí z názorných logogramů, začali do tehdejšího kulturního světa a hlavně Řecka, kde se ujal především, šířit při svých obchodních plavbách (cca 1700–1500 ř. n. l.) Fénicičané. Vlastní latinka se vyvinula až z nářečí Řeků usídlených v Itálii, snad tu jako prostředníci působili Etruskové.

Proces abstrakce byl pozvolný a měl v různých předovýchodních jazycích mnoho podob, srov. např. hieroglyf níže, který znázorňoval vlny na vodě a zároveň písmeno *m*, které bylo začátkem slova označujícího vodu (*mēm*, z něj vzniklo *M*). Tímto způsobem vznikl systém 22 znaků, jehož princip byl mj. založený na možnosti se ho snadno naučit zpaměti; začínal se znakem *alef* (označoval hlavu vola, z něj vzniklo řecké *α*, resp. zde napřed velké *A*, do latiny pak šlo o jednoduché přejetí), následovaný *bet* a dalšími. Šlo ale stále ještě pouze o konsonanty. Srov. rekonstrukci zřejmě nejstaršího systému předovýchodní semitské prakanaánštiny (z cca 15. stol. př. n. l., podle Wikipedie).

Těmto prvním písmenům těsně odpovídá abeceda fénická (viz níže), jak se tento systém od cca 1050 př. n. l. začal nazývat (vedle původního významu jsou v závorce i pozdější latinsko-řecké ekvivalenty, které z ní vznikly). Tento semitský vynález, který využily dál jinými úpravami než těmi, které nakonec vedly k latině, i arabština a hebrejštiny, však vznikl úpravou některých egyptských hieroglyfů.

1. *alp* „vůl“ (A), 2. *b bet* „dům“ (B), 3. *g gaml* „klacek na házení“ (C, G), 4. *d digg* „ryba“ (D), 5. *h haw / hll* „jásání“ (E), 6. *w waw* „hák“ (F, U, V, W, Y), 7. *z zen / ziqq* „okovy“ (Z), 8. *h het* „dvůr“ (H), 9. *t tēt* „dobrý“ (–), 10. *y yad* „paže“ (I, J), 11. *k kap* „ruka“ (K), 12. *l lamd* „klacek na pohánění“ (L), 13. *m mem* „voda“ (M), 14. *n nahš* „had“ (N), 15. *s samek* „ryba“ (θ), 16. *en* „oko“ (O), 17. *p pit* „roh, záhyb“ (P), 18. *šad* „rostlina“ (M), 19. *q qap* „opice“ (Q), 20. *r ras* „hlava“ (R), 21. *šš šimš* „slunce, Ureus“ (S), 22. *t taw* „podpis“ (T), 23. *g gen* vlákno, nit (G)

Na řecké půdě se k těmto fénickým konsonantům, které napřed v různých sousedních jazycích nabíraly různé formálně obměněné podoby, přidal později další vynález, způsob záznamu vokálů, který dosud chyběl a který byl přejatý také Římany. Později se tento latinský základ (vycházející hlavně z řecké minuskule) o 26 písmenech začal obohacovat o spřežky a diakritika, které umožnily zachytit ještě další fonémy. Diakritik, tj. dodatečných znamének k existujícím vokálům i konsonantům, je mnoho různých typů, jejich původ je různý a užívají se v řadě jazyků (ve vietnamštině dokonce pro speciální funkci označování tónů); diakritika se píšou nad, pod i dovnitř písmena, resp. přes latinské písmeno (tečky, dvojtečky, čárky, háčky, kroužky, vlnovky aj.).

Připomeňme si, že čeština do J. Husa (ale ve skutečnosti až aspoň do 16. stol., a to vedle diakritik) užívala, stejně jako dnešní polština, spřežky také. Z jeho iniciativy postupně přešla pak na diakritika. Ke změnám v novější češtině patřilo i odstranění *w* ve prospěch *v*, *j* ve prospěch *i* a náhrada *j* za starší *g* aj.; šlo však vlastně jen o grafické náhrady, výslovnost se zásadně nezměnila. Jediná spřežka, tj. *ch*, však češtině zůstala. Analogický vývoj pravopisu prodělávaly a někdy dosud prodělávají i další jazyky. Z řečtiny však vzešla z ruštiny známá *azbuka*. Ta je však založena na *cyrilici*, vzniklé zřejmě v Bulharsku pro přepis staroslověnštiny, a to z řecké majuskule, kterou v 9. stol. vytvořili pro staroslověnštinu bratři Cyril a Metoděj. I když se na Velké Moravě neujala, užívala se krátkou dobu hlavně na Balkáně, pak ale v konkurenci s *cyrilicí* a *latinkou* zanikla.

Z potřeby sjednotit grafické záznamy pro všechny jazyky vychází od r. 1990 mezinárodní standard UCS (*Universal Character Set*, Univerzální znakový soubor), platný jako norma ISO/IEC 10646 jednoznačně definující skutečné i možné záznamy všemožných grafických znaků (písmen, čísel, symbolů, ideogramů, logogramů aj.) pomocí čísel a kódového bodu (v 32bitovém kódu), jedinečného pro každý znak (dostupné na Internetu na adrese anubis.dkuug.dk/JTC1/SC2/WG2/). I když nabízí na milion možností, využito je zatím mnohem méně. Softwarové firmy však v reakci na přílišnou složitost UCS ho odmítaly a vytvořily vlastní jednodušší standard **Unicode** (16bitový), užívaný v dnešních počítačích pragmaticky tak, aby každý jazyk, softwarově pokrývaný, se dal graficky zachytit. Nicméně se dnes projevuje jasná snaha o kompatibilitu obou standardů projevující se mj. v tom, že se pro identifikaci znaků užívají stejná čísla; kolem r. 2008 je Unicodem (verze 5.1) pokryto cca 75 písem, resp. znakových systémů (viz www.unicode.org). Oba standardy jsou však omezené na BMP formát, bitmapový formát souborů užívaný např. ve Windows aj.

2.229 Pravopis a grafika. Variantnost

Pravopis (ortografie) je systém závazných pravidel pro převod, zápis mluveného projevu do psaného, a tvoří tedy i část širší grafiky. Pravopis, který je buď zvykový a daný tradicí, nebo preskriptivní, vytvářený skupinkou lingvistů a vnucovaný všem uživatelům, vybranou část formy slov (tvary) či celé lexémy kodifikuje a unifikuje, zvl. pro zamezení výskytu chyb a/nebo alternativních způsobů záznamu. V minulých dobách původně žádný jazyk preskriptivně podobu svých slov a tvarů nereguloval, tyto pokusy, vztahující se v podstatě jen na některé evropské jazyky, jsou poměrně nedávné, v češtině až z 20. století (zřejmě i v důsledku dozrívajícího národního obrození). Pro opakované reformy snažící se nedokonale zaznamenat změny jazyka, někdy však jen vůli svých tvůrců, je často předmětem sporů. Pro češtinu se obecně rozlišuje pravopis na úrovni

- A fonémů (čes. *i–j*, zápis fonémů v přejetých slovech aj.),
- B morfémů (čes. *-y* v akuz. pl. neživotných maskulin je vždy stejné, zásady dělení slov aj.),
- C lexémů (slov, čes. *mít* a *mýt*, srov. i angl. *slow* „pomalý“ a *sloe* „trnka“ se stejnou výslovností, velká písmena proprií, praxe spojovníku, psaní zkratek aj.),
- D vět (textu, velká písmena na začátku aj.).

Podle té které převažující povahy se pak někdy i celkově, i když jen zhruba, typ ortografie také charakterizuje; český pravopis je takto fonologicko-morfologický, popř. historicko-etymologický, anglický lexikální, finský fonologický aj.

Pravopis je však jen jednou součástí celé oblasti grafického záznamu mluveného textu nazývající se **grafika**, kam patří řada podoblastí dalších (jako interpunkce). Ty ale už tak přímou souvislost s lexémem, resp. slovem nemají.

Česká grafika je v oblasti *písmen* svou povahou

- diakritická (plně však platí jen pro vokály a jen některé konsonanty),
- má tři znaménka: čárka nad vokálem pro označení délky, popř. i kroužek nad *u*, tj. *ů* (také pro délku), a háček pro „měkkost“ konsonantu *ň*, *u d*, *t* je však nahrazovaný v tisku přílehlým apostrofem; výjimkou je háček u jediného vokálu *ě*;
- užívá pouze jediný digraf (spřežku) *ch* (jehož místo v abecedě je však proti většině jazyků na neobvyklém místě za *h*);
- jinak užívá všechny běžné další textové značky a prostředky jako v okolních jazycích písíciích latinkou (otazník, středník atd.);
- Jednotlivé grafémy (kromě *y*) mají v zásadě jednoznačnou korespondenci s jim odpovídajícími fonémy s jedinou výjimkou:
- pouze v domácích slovech po *d*, *t*, *n*, předcházejí-li před *i*, se kvalita *d*, *t*, *n* mění, „palatalizuje“, srov. výslovnost *d* ve slovech *dívat se* a *dát*, *deka*; výjimkou je opět nejednoznačné *ě* (srov. *pět* a *město*) a z konsonantů importované *x* [ks];
- V důsledku existující neutralizace znělosti se však všechny koncové znělé konsonanty vyslovují jako jim odpovídající neznělé (např. *hrad* jako [hrat] aj.).

Na úrovni lexémů lze zvláštnosti českého pravopisu dělit do dvou okruhů podle místa výskytu, a to (**a**) *v rámci (uvnitř) slova* nebo (**b**) *na jeho hranicích*. Ještě další grafické jevy jsou už povahy syntaktické a textové, např. počáteční písmeno věty, dělicí znaménka, dělení slov na konci řádku aj. Srov.

- a1** – *vnitroslovní* jevy: zvl. *-y-* ve vyjmenovaných slovech (typu *syn*, *byl*, *jazyk*, která tvoří u domácích slov soubor výjimek takto psaných, zatímco všechna ostatní slova kromě tohoto seznamu píšou fonetické [i] prostřednictvím grafického *i*. To platí pouze pro slova s [i] po tzv. „obojetných konsonantech“ typu *b*, *f*, *l*, *m*, *p*, *s*, *v*, *z*, srov. *sil*, *bil*, *zima*, zatímco ve slovech obsahujících měkké konsonanty *ž*, *š*, *č*, *ř*, *c*, *j*, *d'*, *t'*, *ň* se toto fonetické [i:] [i] píše vždy jako *i*, resp. *í*, srov. *žil*, *žit*, *řict*. V domácích slovech obsahujících *h*, *ch*, *k*, *r*, *d*, *t*, *n* se naopak vždy toto stále stejné [i] zapisuje jako *y*. Okrajově sem patří i ojedinělé jevy další jako redukce, srov. *dcera*. Srov. ještě *ě* a *x* výše.
- a2** – *koncovkové* jevy: ty jsou jednoznačně dány konkrétní a vždy stálou podobou koncovky té které flektivní třídy, srov. např. (*oni-ony*) *šli-šly*, *dobrým-cizím* aj.
- b1** – forma psaná *dohromady* nebo zvláště *nahoru* vs *na horu*
- b2** – forma psaná *dohromady se spojovníkem* nebo *dohromady česko-polský*, *vysokohorský*.

Variantnost

Fónická stránka, stále všude dominantní, historicky starší a jako jediná mající vývojovou kontinuitu, je proto i oblastí, kde primárně dochází k vývoji jazyka (novodobý psaný jazyk, především pro své přeryvy, které jsou někdy časté v podobě ortografických reforem, přirozenou kontinuitu nemá). Hlavní a přirozenou podobou vývoje a jeho projevem je existence variant, kdy v zásadě vedle sebe existují varianta stará (ustupující) a aspoň jedna nová (nově vzniklá, nastupující). Zpravidla se z ustálených variant (může jich být i více zároveň než jen dvě) časem prosadí ta nová a ostatní zaniknou. Právě kontinuální variantnost je hlavním a v zásadě neřešeným problémem preskriptivistů usilujících o další kodifikace a reformy pravopisu, protože naráží na jejich zjednodušující představu, že pro každý akustický prostředek má mít jazyk jen formu jedinou, jimi „schválenou“ (a od poslední reformy momentálně platnou, jen ale až do reformy následující, odkdy ji prohlašují za špatnou). Vede to k tomu, že existující variantnost, jakkoliv je zcela přirozená, se většinou ignoruje, potlačuje apod., což vytváří neustálé napětí a je lingvisticky problematické, protože se tak deformuje vývoj jazyka. Přesto ani preskriptivisté nedokážou z jazyka vymýt varianty všechny.

Přes paralelní existenci variant přesto obvykle záhy začne jedna z nich vystupovat jako bezpříznaková, neutrální, základní a nejfrekventovanější, a tedy jako *invariant*, zatímco ostatní si podržují či nabývají povahu forem příznakových a zůstávají *variantami*, a tedy formami z různého hlediska příznakovými a menšinovými. Spisovné varianty, které kodifikace nedokázala přesto odstranit a existují nějakou dobu vedle sebe, se nazývají, pokud se vyskytují ve dvojici, **dublety**, srov. *muset–musit*; u nich se v důsledku umělého kodifikačního zásahu však invariant hledá obtížněji. Mimo oblast lexikonu stojí však bohatá oblast variant a dublet v oblasti flektivních koncovek. Proti kontinuální variabilitě mluvené variabilita psaná, která se násilnou kodifikací ve spisovném jazyku maximálně omezuje, budí falešný dojem, že je v jazyce menší, než ve skutečnosti je. Vedle variant tohoto typu, tj. daných protikladem kodifikační eliminace a přirozené nekodifikované proměnlivosti, je obecně třeba ještě lišit varianty podle ne/ustálenosti. Vedle variant binárních (tj. dvojic invariant–varianta) se u vícenásobných alternativ jednoznačně liší už hůře, někdy jen vágně v rámci distinkce centrum–periferie apod., popř. se uvažuje o prototypu na místě invariantu aj.

Hlavní typy variantnosti zahrnují oblast (a) graficko-fonémickou, (b) flektivní a (c) slovtvornou; v syntaxi se pro neustálenost a množství jejích teorií vnímání variantnosti a tedy ani invariantu nerozvinulo. Srov. pro češtinu

- (a): *brzo/brzy, červivět/červavět, brambor/brambora, země/zem, dubbovat/dabovat, filosofie/filozofie; baba/bába, česač/česáč, čnět/čnit; bufet [-u/y-], sedm, ačkoliv/ačkoli*
 (b): *bacila/bacilu, dni/dnu, jazyku/jazyce, barok/baroko, smí/směji*
 (c): *bez pochyby/bezpochyby, nastydnout/nastydnout se, péct/péci, bestialita/bestiálnost, často/častokrát synonymie/synonymnost, často/častokrát*

Existuje pochopitelně ale i variabilita ve frazeologii, která v zásadě odpovídá mluvenému jazyku; naproti tomu je nežádoucí v terminologii, onomastice ap.

V angl. představují hlavní lexikální variabilitu formy lokálně odlišené, zvl. mezi standardem britským a americkým, srov. (brit./amer.)

aeroplane/airplane, arse/ass, behaviour/behavior, speciality/specialty, theatre/theater aj.

2.23 Lexém sémanticky

2.231 Význam a sémantika

Proti významu nejazykovému i významu jazykovému, především textovému, popř. celého textu, který je jiný a situačně závislý, stojí význam lexikální, zde sledovaný, chápaný jako obsah sdělení či jeho části, a tedy mentální korelát jazykové formy. Význam ve sdělení, textech je však vlastně až druhotný a je budován z prvotních významů všech ustálených forem uložených v paměti, což jsou především lexémy. Význam a potřeba jeho přenosu je zdaleka nejdůležitějším důvodem, proč jazyk vznikl a proč lidé spolu komunikují: při komunikaci si sdělují především významy.

Speciálními disciplínami zabývajícími se významem je sémantika a pragmatika (každá však jinak), v širším smyslu je význam předmětem zájmu a studia i celé řady nejazykových disciplín, jako je zvl. psychologie, logika, teorie komunikace, filozofie, literární teorie, ale i právo a další. Význam lexémů je jen částí této široké oblasti, s níž různým způsobem a měrou souvisí. Protože význam (nadále zde omezený na význam lexikální), který se dá chápat různě a nebývá vždy zcela jasný ani jasně ohraničený, je v jazyce neviditelnou protíváhou formy a odvěká diskuse o jeho obecné povaze stále pokračuje a není tu valné jednoty.

Do protikladu k významu lexikálnímu a lexikologii se klade zpravidla význam textový, sémantika textová, vázaná primárně na syntax. Pochopitelně mnohé tyto syntakticky, resp. textově orientované přístupy k významu (kde jde však primárně o význam vět) souvislost významu textového s lexikálním studují, vždy je to ve smyslu vzájemné podmíněnosti a určenosti obojího typu významu. Naproti tomu se stejně silně v jiných přístupech zdůrazňuje jen malá propojenost obojího (tj. při respektování aspektů sémiotických typu type-token, viz dále). Z odporu k přebujelosti syntaktických teorií (o významu např. N. Chomsky neuvažuje), se pak někdy zdůrazňuje přímo i dominantnost a priorita významu lexikálního a tedy to, že význam vět je do velké míry z významu slov přímo předpověditelný; mluví se pak přímo už i o lexikální (slovní) gramatice (R. Hudson 1984 aj.) apod., kde většina informace sdělení vychází ze slov a syntax je zredukovaná na pravidla jejich kombinace. Někdy se v rámci studia významu textového liší dále význam věty a propozice (Lyons). V dalším se však bude pozornost upírat především na význam lexikální.

2.231.1 Vztah formy a významu u různých jednotek

Na jednotlivých jazykových rovinách se k formálním jednotkám (jejich názvy jsou tištěny stojatě, tj. forma) přiřazují různé typy významu, které někdy konkurují funkci (tj. obsah/funkce), popř. jsou jí nahrazovány (tištěny kurzivou); netýká se to však poslední, šesté roviny, kde její formální jednotka (foném) k sobě význam žádný nemá a má jen (distinktivní) funkci.

Jednotka →		SYSTÉM			TEXT	
Rovina	forma		obsah/funkce	forma		obsah/funkce
↓	<i>pravid</i> x	<i>anom</i>	–	<i>pravid</i> x	<i>anom</i>	–
Textová/ nadvětná	(textém)	poly- prop. IF	<i>význam/funkce</i>	text	poly- prop. IF	<i>smysl/(význam)</i>
Větná	věta	prop. IF	<i>význam/funkce</i>	výpověď	prop. IF	<i>smysl/(význam)</i>
Kolokační	kolokace	kolokační IF	<i>význam</i>	kolokace	kolokační IF	<i>smysl/(význam)</i>
Lexikální	lexém	lexik. IF	<i>význam</i>	(alo)lex/tvar	lexik. IF	<i>význam/smysl</i>
Morfematická	morfém	–	<i>význam/funkce</i>	(alo)morf	? –	<i>význam/funkce</i>
Fonologická	foném	–	<i>dist. funkce</i>	(alo)fón	–	<i>aktualizovaná distinktivní funkce</i>

IF tu označuje frazém a idiom různého typu, a to kolokační=nevětný, propoziční=větný, polypropoziční=vícevětný (obojí zkracováno jako *prop*), který představuje jednotky anomální (*anom*), tvořené na základě některé z mnoha anomálií, a to na rozdíl od jednotek pravidelných (*pravid*), vytvářených podle pravidel. Dobře je tu také vidět, že terminologie sémantická se může lišit v *langue* (systém) a v *parole* (text). Termín *výpověď*, který se neujal, se tu užívá nouzově a k odlišení od věty. Pro *větu* ve smyslu systémovém se někdy užívá i termín *propozice*. Okrajový a nepřijímaný obecně je termín *textém* k označení formální jednotky textové. Pro některé kategorie a typy se příslušné označení nevytvořilo (viz –).

Z naznačených možností vyplývá implicitně několik poznatků.

- (1) Termín *význam* v některých případech se překrývá se smyslem či je jím nahrazován; konkrétní interpretace závisí na dané teorii, která se snaží situaci uchopit.
- (2) *Význam* jednotlivých jednotek na různých rovinách nemůže být stejný a je třeba ho vždy znovu specificky v daném rámci zpřesnit.
- (3) *Význam* varianty jednotky může být odlišný od významu jednotky základní, systémové, např. význam *alolexu* od významu *lexému*. Tato souvztažnost však není obecně prozkoumána.
- (4) *Význam* textový, popř. *smysl* je v různém stupni vždy závislý na kontextu, který ho specifikuje, popř. mu dodává specifické rysy dané takovým kontextem.

Zůstaneme-li na rovině lexikální (a popř. i kolokační, kam patří víceslovný lexém, resp. pojmenování), jeví se nám v pohledu *langue*–*parole* souvztažnost formy a proti ní stojícího významu a funkce ještě jemněji, srov.

Lexém:	Langue	Parole
1 Forma	(invariant) lexémová forma	(varianta) <i>alolex/lex</i>
2 Sémantika	<i>význam</i>	<i>smysl</i> (+ <i>kontextové rysy</i>) (<i>proces aktualizace</i>)
3 Funkce	lexém (celek o sobě)	komponent věty/propozice propozice (<i>Ťed'!</i> , <i>Pozor!</i> , <i>Fuj!</i>) (<i>proces realizace</i>)

Naznačuje se tu už mj. zásadní rozdíl sémantiky (významu) a funkce, která do značné míry splývá především u synsémantik. Význam systémový se v kontextu vždy konkretizuje (často se pak nazývá smysl) a zároveň i kontextem i o některé rysy obohacuje. Naproti tomu funkce lexému se v textu realizuje, a to obvykle tak, že přijímá roli komponentu ve vyšší jednotce (větě apod.), i když může někdy jako taková vyšší jednotka, lexém sám vystupovat (příklady v závorce).

Lingvisté, filozofové, logici a další si už dlouho uvědomují, že dichotomie forma–význam (popř. funkce) nestačí, že lexém, slovo obvykle něco jako znak taky označuje (viz dál 2.24) a že tu je tedy třeba jemněji tyto pojmy lišit i terminologicky (srov. zde zvl. Nöth).

2.231. Z historie chápání distinkce význam a referent a původ termínu význam
Rozdíl význam–referent (objekt, ať jazykový či mimojazykový, ke kterému se lexém vztahuje) se v minulosti nazýval různě a volba termínu obvykle naznačovala i aspekt, který chtěl autor zdůraznit, někdy v rámci své teorie (de Saussure, Hjelmslev, Paul aj.). Až s konstituováním lingvistické pragmatiky se termín *referent* přesouvá do ní (2.24). Srov.

SMYSL/VÝZNAM REFERENCE/REFERENT

Mill J.S.	<i>connotation</i>	<i>denotation</i>
Frege G.	<i>Sinn</i>	<i>Bedeutung</i>
Paul H.	<i>Bedeutung</i>	<i>Benutzung</i>
Russell B.	<i>meaning</i>	<i>denotation</i>
Peirce Ch.S.	<i>interpretan</i>	<i>object</i>
de Saussure F.	<i>sens/signification</i>	<i>valeur</i>
Ogden C.K.- Richards I.A.	<i>thought/reference</i>	<i>referent</i>
Hjelmslev L.	<i>obsah/smysl</i>	<i>(obsahová) substance</i>
Ullmann S.	<i>sense/meaning</i>	<i>věc</i>
Lyons J.	<i>sense</i>	<i>referent/denotation</i>
Quine W.S.	<i>meaning</i>	<i>designation</i>

Avšak už sám základní termín označující význam mívá v jednotlivých jazycích různou historii a dodnes i různé konotace, které zčásti dávají pochopit i rozdíly stručně naznačené u autorů výše. Význam je značná abstrakce, jejíž krystalizace se stále vyvíjí a pojetí významu tak stále kolísá. Ve snaze se v už tehdy nepřehledné situaci orientovat a sestavit přehled názorů na tento problém už v roce 1923 si Ogden a Richards ve své slavné knize *The Meaning of Meaning*, kde mj. poprvé zveřejnili i svůj sémiotický trojúhelník, těchto pohledů představili šestnáct. U těch však nezůstalo a vývoj šel pochopitelně dál (viz mj. zde dál).

Podívejme se, jak tato **abstrakce významu** vznikala v některých evropských jazycích historicky a jaké byly její různé motivační cesty a způsoby tvoření.

1. České slovo **význam** souvisí svým původem se slovesem *znát, znám*, které je všeslovanské a dál souvisí s řeckým *gnōsko* a lat. *cog-noscere* (znát), ale i něm. *kennen*,

a to vše vzniklo zřejmě z ie. (indoevropského) *GNŌ (znát). Obdobně i jinde, srov. rus. *značenije*, pol. *znaczenie*, srb. *značenje* aj.

2. Románské jazyky užívají také podobné východisko, i když jinak odlišné (reorientací od „znát“ k „znamenat“), srov. it. *significato* < lat. *signum* (znamení, znak), *signō* (znamenám, označuju) a obdobně fr. *signification* a formálně shodné slovo ve šp. aj., přičemž *-ifi-* je tu faktitivní sufix, jinak ale je ve fr. *signe* (znak).

3. Anglické základní slovo je *meaning* pocházející z deverbativa *mean* < sta. *gemæne*, což je příbuzné s lat. *communis* (společný). Podobně je tu něm. *meinen* (mínit), hol. *menen* (mínit) a šv. *menar* ve stejném významu.

4. Němčina má ale základní slovo v *Bedeutung* pocházejícím z verba *bedeuten*, *deuten* (vykládat, ukazovat) a to ale je z *þeudō* (lid, odtud i slovo *Deutsch*). Podobně jsou i hol. *duiden* (naznačovat), šv. *tyda* (ukazovat, vykládat), z toho šv. *betydning* aj., to ale je z ie. **teutā* (lid).

5. Holandština však má *betekenis* < *teken* (znak), a to je ze sthn *zeihan* (ukazovat), které je příbuzné s lat. *dico* (říkám), ř. *deiknumi* (ukazuju) i lat. *digitus* (prst).

6. Můžou se tu ale objevit i výpůjčky, srov. fin. *merkitys* < *merki* < šv. *märke* značka. Zajímavé je řešení esperanta, tj. v době, kdy daný termín už byl všude běžný: zvolil se základ románsko-latinský, srov. *significo* < *signo* (znamení, značka).

Obdobný byl i vývoj druhého základního termínu. Srov. české *smysl* < *myslet*, což souvisí s ř. *mýtos*, angl. *sense* < lat. *sensus* (pocit, smýšlení), v románských jazycích (fr. *sens*, it. *senso*), zde je však původně především souvislost s fyzickými smysly atd.

Cesty k dnešnímu centrálnímu termínu sémantiky, *významu*, svou povahou vysoce abstraktnímu, byly tedy rozmanité, zpravidla od konkrétních označení, ať už substantivních (*prst*, *značka*, *lid*), či verbálních (i *ukazovat* je vlastně konkrétním) či abstraktních (*znát*, i když přesný význam indoevropského kmenu zcela jasný není).

V pojetí významu, který je abstrakcí, žádná jednota nepanuje a pohledů na něj je mnoho, ať už z neязыkových hledisek různých jiných disciplín nebo v řadě názorů uvnitř samotné lingvistiky; krajní stanovisko tu zastává filozof a logik S. Schiffer (1989) zabývající se jazykem (v příznačně nazvané knize *Remnants of Meaning*), který je k možností jeho vymezení zásadně skeptický.

2.232 Lexikální sémantika obecně

Všechny lexémy **apelativní** mají nějaký význam a často i pragmatickou funkci, zatímco **propria** význam nemají (i když můžou vyvolávat neopodstatněné asociace, kdy např. člověk jmenující se *Neústupný* není nutně stále neústupný apod.). Význam se často a tradičně váže k jakémusi svou povahou *psychologickému* jádru, **pojmu**, i když tato vazba příliš spolehlivá není, protože v samotné psychologii úplná jednota v nazírání na podstatu pojmu, který tu bývá definován různě, není. Nabízí se otázka, jestli se lingvistika, disponující dnes přece jen občas už exaktními přístupy a kritérii, musí takto základním a závažným způsobem spoléhat v tomto ohledu na méně spolehlivou psychologii (viz dále podrobněji v 2.28). Protože se do jazyka promítají svými **termíny** i všechny *vědy*, *technické obory*, popř. volně další nauky, odráží tato část lexikonu (viz 2.27), na rozdíl od běžného jazyka, jejich potřeby tím, že význam termínů je závazně definován, a je tedy neměnný.

Vnější realita však podmiňuje povahu lexémů i *znakově* (aspekty *sémiotické*, o tom viz 2.24), především v tom smyslu, že se lexémy tradičně, aniž si tuto souvislost vždy připomínáme, dělí na **konkréta a abstrakta** (viz 2.232.6), a tedy na ty, které se vztahují k vnějšímu fyzickému světu či nikoliv. Potřeby denní komunikace stejně jako vyjadřování různých sociálních vztahů apod. (aspekty *sociolingvistické*) však také vedly ke vzniku některých **zvláštních tříd** slov (pronomín pro označení osob, otázkových slov pro zjišťování něčeho, evaluativních slov pro chválení či odmítání, popř., v podobě vulgarismů, i odmítání silného, hanlivého a sociálně proskribovaného aj.).

Uvnitř lexikonu bývají lexémy často složené z morfémů, popř. několika lexémů jednoslovných a pak se do jejich významu různě promítá i význam těchto složek, obvykle jako jejich **ne/motivace**, resp. ne/motivovanost (viz 2.21 a 2.312). Už tato možnost ukazuje na to, že lexikální význam není jednoduchý, že ho lze obvykle dekomponovat na základní **složky významu** (viz 2.232.1) a že v jiném smyslu nebývá v jazyce prostý, tj. že vedle jednoho významu u téhož lexému stává často ještě i jeden či více významů dalších, že tedy jde o lexém **monosémní** či **polysémní** (viz 2.233). Lexémy se ale také často podle různých významových rysů druzí do **tříd**, např. **synonym** či **opozit** aj. (viz 3.42, 3.43).

Dodejme ještě, že občasné pokusy oprostit se od formy a význam osamostatnit do té míry, že by se o něm mělo mluvit jako o samostatně existujícím, obvykle v podobě samostatné jednotky zvané *sémém*, resp. *sémantém* se nikdy nepotkaly s úspěchem. Význam je vždy abstrakce závislá na mnoha vztazích k formální stránce.

2.232.1 Význam, smysl a hodnota

Už výše (zvl. v 2.23) se naznačuje nutnost lišit sémantickou stránku lexému zvlášť v systému, kde se pod označením *význam* vnímá spíše jako potencialita a není jako celek přístupná, a zvlášť v textu, kde se pod názvem *smysl* (ale i *význam* podle toho, co v textu zdůrazňujeme) chápe jako realizace jen některých stránek celkového systémového významu. Jakkoliv je takto v zásadě rozdíl mezi obojím jasný, jasné na druhé straně však není, jak vlastně oba pojmy definovat; jak si ukážeme, bude vhodné je doplnit ještě třetím, *hodnotou*. Různé pohledy na oba základní termíny jsou dány rozdílnými hledisky a východisky, která můžou být i mimojazyková.

Základním rozdílem a dichotomií v parole je, díky její komunikativní povaze a minimální účasti jednoho mluvčího a jednoho posluchače, rozdíl mezi významem mluvčím nějak **zamýšleným** (intendovaným) a posluchačem nějak **interpretovaným** (pochopeným). Předpokladem každé úspěšné normální komunikace je aspoň hrubá shoda obojího. Pokud k ní nedojde (z řady různých hledisek a důvodů), komunikace vážne. Tato distinkce významu však stojí mimo všechny následující typy a v dalším se neuvažuje.

Lingvistické práce, slovníky apod. tuto pestrou různost přístupů naznačují i bohatou užívanou terminologií. Takto se v češtině lze pro termíny *význam* a *smysl* setkat s velkým množstvím názvů, srov. ve snaze zdůraznit jejich hlavní protiklady následující dvojice, např.

abstraktní–konkrétní, centrální–periferní (hlavní–vedlejší), denotativní–pragmatický, entitativní–relační, lexikální–aktuální, lexikální–gramatický, lexikální–slo-

votvorný, konkrétní–abstraktní, kognitivní–afektivní, kognitivní–evaluativní, kognitivní–kolokační, lexikální–kontextový, lexikální–referenční, lexikální–strukturní, motivovaný–nemotivovaný, nociónální–asociativní, obecný–individuální (dílčí), obecný–zvláštní, primární–sekundární, prostý–symbolický, přímý (vlastní)–přenesený, původní–dnešní, slovtvorný–syntaktický, sociální–kulturní, strukturní–individuální, substanční–kategoriální, systémový–kontextový, uzuální–okazionální, vlastní–potenciální aj.

Jednotlivé víceméně deskriptivní termíny, často však spíš přibližné nálepky (nejsou vždy jasně definované), tedy naznačují široké spektrum zapojených aspektů; k řadě z nich se postupně vrátíme.

Abychom si aspoň jako určité východisko oba termíny ujasnili, uveďme si jejich definice z SSČ:

Význam: *myšlenkový obsah vyjádřený jazykovým n. jiným znakem; důležitost, závažnost, významnost, cena*

Smysl: *(aktuální) myšlenkový obsah, význam; konečný cíl, zaměření, důvod jednání, existence, důležitost, pochopení, cit, schopnost člověka vnímat*

Obsah: *1 co vyplňuje vnitřek, náplň, 2 velikost plochy, 3 význam 1, smysl 1 (jazykového projevu, sdělení) 4 hlavní děj, myšlenka 5 seznam, soubor témat*

Z užitého metajazyka je jasné, že to definice příliš adekvátní nejsou:

- (1) u obou termínů se spoléhá na základové synonymum *obsah* (v SSČ je u *obsahu* pro jazyk relevantní jen jeho definice 3 *význam 1, smysl 1 (jazykového projevu, sdělení)*, která je vyložena, jak je vidět, plně tautologická, a uživatel se tedy nedozvídá vůbec nic. Navíc se *obsah* používá někdy jako termín i v lingvistice v jiném smyslu.
- (2) V obou definicích (pro *jazyk* jsou relevantní pouze části před středníkem) se také neliší příliš jasně distinkce *langue–parole* a tedy ani to, že u *smyslu* musí jít o kontext (naznačuje ho tu jen slovo *aktuální*).
- (3) V obou případech se bohužel vyskytuje i slovo *význam*, jednou jako termín a podruhé jako část definice a nijak se nenaznačuje, proč, ani jaký je mezi oběma užitími rozdíl apod.

Ve zjednodušené podobě se *význam* v řadě jazyků (např. i angličtině, ne však v češtině) často pojímá ve smyslu logika G. Fregeho dichotomicky jako *reference*, resp. *denotace* (vše, k čemu se slovo vztahuje, pojem sémiotický) stojící v protikladu ke *smyslu* (v systému, jako úhrn jeho paradigmatických a syntagmatických vztahů k jiným jednotkám). Tento pohled lze však rozložit na víc aspektů a termínů.

O systematický přehled všech relevantních termínů a jejich vzájemné vymezení se pokusil před časem u nás M. Dokulil (1977). Pro úplnost sem řadí i některé termíny sémiotické, funkční a další.

Význam: *obraz objektivní reality (v nejširším pojetí) ve vědomí příslušníků určitého jazykového společenství, neoddělitelně spjatý s materiální, výrazovou (fónickou n. gra-*

fickou) stránkou jazykového znaku, a proto také ve smyslu vnitřních zákonitostí daného jazyka stylizovaný odraz tohoto obsahu vědomí (je to pojem kategoriální, ne relační)

Obsah:

- 1 – v širším smyslu: vnitřní (významová) pojmová a představová stránka jazykové jednotky (signémů) v protikladu k jeho stránce vnější (výrazové), formální, k jazykové formě (zvuku n. grafice), synonymum k významu
- 2 – myšlenková náplň výpovědi (věty a výše) zamýšlená n. skutečná, to co posluchač (na základě celostního významu, kontextu a konsituace) interpretuje jako sdělovanou informaci; i zde je opozicí forma
- 3 – obsah vědomí, obvykle před strukturací jazykem (srov. Hjelmslevova substance obsahu)
- 4 – logický obsah (intenze) – rozsah (extenze) pojmu

Smysl:

- 1 – aktuální význam/obsah jednotlivé promluvy explicitované konsituací a kontextem a pak i aktuální význam jazykových prostředků podílejících se na vytváření (celostního) významu promluvy
- 2 – sémantická platnost, již se dostává jednak části textu... v celku textu, jednak textu jako celku samému; kromě vlastního obsahu zahrnuje i záměr/intenci autora a interpretaci čtenáře (je konkrétní a relativní)

Hodnota: kvality významu, které vyplývají z postavení jazykového znaku v dílčím systému (eg. v slovním poli n. uvnitř gramatické kategorie), je určena množinou protikladů, jichž se znak účastní

Funkce: komunikativní úkol, úkon jazykové jednotky/prostředku/jazyka vůbec.

Spojuje funkce jazykově-externí, eg. denotativní, sigmatická, a jazykově-interní, tj. distribuční, distinktivní, delimitativní aj., a smíšené, eg. signifikativní, syntaktická aj. Hlavní funkcí je funkce komunikativní, ale i kognitivní/poznávací, obecně mentální (je relační povahy)

Denotace, reference: vztah znaku k denotátu, referentu, tj. skutečnosti (pojem relační)

Z dnešního hlediska se některé stránky takového vymezení jeví jako problematické. V protikladu k autorově téměř zásadnímu příklonu k entitativnímu pojetí jednotek se dnes naopak poukazuje na *relačnost* nejen funkce, ale i významu a smyslu, protože jsou dány ve svém základu vztahy a protiklady k jiným a až sekundárně se význam může jevit na tomto základu jako entita. Termín *signém* se nikdy vážně neužíval. I pojetí *hodnoty* (viz zde dál) je dnes širší, ale především je tu zvláštní užití pojmu *odraz*, které do jisté míry reflektuje dobovou marxistickou teorii odrazu. Nicméně vně marxismu (kde ovšem taky nebyl exaktně definován) je pojem odrazu, s kterým se často operovalo, nejasný, metaforický a říká málo. Srov. takovou dobovou definici významu (Achmanova, 1966), chápaného jako odraz předmětu reality (jevu, vztahu, kvality, procesu) ve vědomí, který se stal jazykovým faktem v důsledku stálé a neoddělitelné souvislosti s určitým zvukem, v němž se realizuje.

Třetí ze sémantických pojmů, *hodnota*, pocházející od de Saussura, se v lingvistice v zásadě bohužel neujal, jakkoliv je nekomplexnější a v lecčem už dávno signalizuje aspekty (syntagmatické), které začíná zdůrazňovat teprve korpusová lingvistika. Myslí se jím dnes úhrn relevantních vztahů (resp. saussurovských opozic) slova k jiným v systému, a to především sémantických, ale i formálních, a ty se ve své úplnosti popisují jen obtížně.

Obecně tedy se základní rozdíl mezi systémovým významem (v *langue*), který se prozatím dá chápat jako strukturovaný úhrn (sémantických) rysů, mění v každém textu (v *parole*) nutně ve smysl, popř. význam textový, který je vždy od něj odlišný v tom, že v závislosti na daném kontextu musí být jednoznačný. V praxi to znamená, že z úhrnu významů lexému (zvláště je-li polysémní) je v textu použitý jen význam jediný a ten může být ještě různě modifikovaný, zvl. ve smyslu omezení n. rozšíření, posunu apod., popř. i obohacený ve smyslu povahy kontextu a situace o nějaký rys nový.

Odhlédneme-li od hodnoty a začleníme-li její podstatu do významu, jak se běžně dělá, lze význam lexému vymezit na ose *langue* a *parole* se zřetelem ke znakové povaze lexému. Takto lze význam lexému, který je třeba lišit od jeho pragmatiky (viz dál 2.247), chápat primárně a velmi obecně jako mentální intersubjektový korelát, protiklad formy jazykové jednotky ve vědomí uživatele, a to primárně v systému (kde je ustálený a uložený v paměti), sekundárně i v textu (zde je odvozeně a modifikovaně použitý a je neustálený). Podstata významu je primárně relační povahy, daná jak vztahy sémiotickými k tomu, k čemu se lexém vztahuje (obecně i v kontextu specificky), tak i relacemi k množství dalších relevantních slov, s nimiž stojí v opozicích nebo se s nimi kombinuje, popř. sdružuje. Až sekundárně se může význam některých druhů slov, především autosémantik, jevit jako jakási entita, podobně jako jádro či pecka vyloupenutá např. ze švestky: podobně tedy v tomto pojetí panuje o významu představa čehosi jasně daného, co lze odhalit za formou slova. Je to však iluze, které nahrávají dosavadní definice slov ve slovníku tváříci se jako určité a konečné; takové ale nikdy být nemůžou a být nemají (blíží se tomu jen termíny). Hranice významu, jak ukazuje úzus, jsou ve skutečnosti proměnlivé, nejasné a nezřetelně a často přecházejí do potenciality. Tato domnělá entita pak není nic jiného než jen zdánlivě zřetelný průsečík, nahuštění mnoha různých vztahů k mnoha jiným lexémům. Vede z něj tudíž mnoho vztahů různými směry, které nelze uměle oddělovat a zanedbávat. Poukaz na aspekt znakový ovšem z významu nedělá cosi stojícího mimo jazyk.

Z nelingvistů měli na vývoj chápání jazykového, resp. lexikálního významu největší a v zásadě přímý vliv ve 20. století dva filozofové, Rakušan L. Wittgenstein a Angličan J.L. Austin. Zvláště Wittgenstein se jazykem zabýval dlouho a jeho názory se vyvíjely. Za dnes klasické se považuje shrnutí jedné z jeho hlavních myšlenek (není to přímý citát) „*the meaning of a word is its use in a language*“ naznačující přímo obecnou nemožnost význam najít. Protože to není možné, je třeba se spokojit s tím, z čeho význam podle Wittgensteina zdánlivě vyrostl, tj. s jeho užíváním v kontextech (chápaných ovšem jako úhrn všech užití). Jakkoliv se nám toto pojetí může zdát poněkud extrémní, naznačuje aforisticky (takto se autor běžně vyjadřoval), že běžné poznání, abstrakce významu vždy čerpá z kontextů a konkrétních užití slova. O stejném pohledu jako Wittgenstein v zásadě stejně, avšak o něco dříve mluví už i anglický lingvista J.R. Firth, jehož výrok

„*You shall know a word by the company it keeps*“ (1957, 11) zásadně ovlivnil pozdější korpusovou lingvistiku a následný vývoj i nauky o slovu a jeho významu.

Druhý filozof J. L. Austin postoupí v analogickém směru přemýšlení orientovaném na realitu a užití jazyka v ní ještě dál, především svou teorií mluvních aktů, kterou později rozvíjejí jiní. Jeho příznačně nazvaná kniha *How to Do Things with Words* studuje různé způsoby, jakými se užitím slov dosáhne různého účinku. Rozlišil promluvy (které se skládají ze slov) na tři druhy, na *lokuce* (locutions, prosté řečnutí něčeho, např. prosté oznámení), *ilokuce* (illocutions, dosažení něčeho řečením, vyslovením, např. slib) a *perlokuce* (perlocutions, provedení něčeho řečením, např. urážka). Jeho základní trichotomie, která se později pod stejným názvem mluvních aktů rozvedla do více typů (zvl. J. Searle, 1969), je obecnější a primárně se orientuje na celé promluvy, ty však, jsou-li jednoslovné, můžou být identické se slovem.

Logicky a matematicky se význam nejčastěji vymezuje (Carnap, 1934a) buď intenzionálně, či extenzionálně, pro lexikon a jazyk vůbec jsou to však postupy pro jejich rigoróznost nepoužitelné. **Intenzionální definice** významu lexému je úhrn všech rysů (splňující podmínky nutnosti a postačitelnosti), které lexém vystihují jednoznačně. **Extenzionální definice**, související se sémiotikou, musí, má-li jí být dosaženo, specifikovat všechny objekty, k jimž se slovo vztahuje (tedy např. pro slovo *pes* poukázat přímo na stamiliony všech existujících psů). To v praxi u denotátu běžného slova není možné proto, že jde o nesmírně rozsáhlou množinu, kterou nelze shromáždit ani ji konkrétně uvést v seznamu. Zároveň tento logický přístup se v případě intenzionální definice hodí jen na taková slova, která musejí být nějakým zástupným způsobem jasně definovatelná (uspokojivým výčtem rysů), a taková většina slov není.

2.232.2 Vnitřní forma

Pod vlivem W. von Humboldta (Humboldt 2000, mluví o tom v předmluvě) se v lingvistice zvláště dříve uvažovalo o **vnitřní formě** (*innere Sprachform*), kterou chápal široce a poněkud neurčitě jako vnitřní obsah stavby jazyka, který je u každého jazyka jiný a který odráží pohled na svět jeho nositelů. Jeho učení (rozvinuté později Weisgerberem aj. jako obraz světa, *sprachliche Weltbild*) se začalo postupně chápat jako podmíněnost myšlení člověka jazykem, a tedy i jeho takto podmíněné chápání světa skrze gramatické kategorie a lexikon daného jazyka. Později, pod vlivem B.L. Whorfa a E. Sapira, přerostlo především do dlouho diskutované a podnětné teorie jazykového relativismu. Pro lexikon se vnitřní forma jeví jako inspirativní především ve způsobu chápání tvoření lexémů, zvláště jejich výrazných typů, specificky pak také mj. v chápání vlivu morfémů, z nichž se slova skládají, na význam lexémů a v důsledku toho i na způsob vzniku možných asociací na nich založených. Podívejme se na ilustrace na více jazycích.

Už pár příkladů z různých jazyků naznačí různý přístup těchto jazyků k tvoření „téžož“ pojmenování, srov.

české **příklad** (při-klást), něm. *Beispiel* (*bei-spiel* při-hra), angl. a fr. *example* (lat. *ex-emplum*, *ex-emere* z-brát), fin. *esimerkki* (*esi-merkki* před-značka), hol. *voorbeeld* (*voor-beeld* před-obraz), srb/rus. *primer* (*pri* při *mer* míra) aj. Tvoří se v tomto případě, jak je vidět, z kombinace prefixů (při-, z-, před-) a základů verbálních nebo nominálních

(klást, hrát, brát, obraz, míra, značka) a je jasné, že za určitých podmínek na těchto základech můžou vzniknout dost různé asociace, kdy se jednou zdůrazní předobraz a model, jindy to, co se děje při hře apod. Srov. ještě v tomto smyslu např.

zájem (za-jímat, brát), angl. *interest* (lat. *inter-esse* být-mezi, resp. mezi-být) a podobně především i v dalších románských jazycích, ale fin. *mielenkiinto* (*mieli-kiinto* mysl/i-uchycení), lit. *susidomejimas* (*susi*-spolu + *dometis* zajímat se), hol. *belangstelling* (*belang-stelling* prázdný prefix/po-dlouhý-položení), slovin. *zanimanje* (*za-nimanje* zabráni/jímání) aj. Konečně ještě čes. *zábava* (*za-bavit* bavit se, pův. způsobovat), angl. *entertainment* (z fr. *entre-tenir* a to z lat. *inter-tenere* mezi-držet), ale i *amusement* (ze střfr. *a-muser*, způsobovat + hloupě zírat), něm. *unterhaltung* (*unter-haltung* pod-držení), šv. *underhållning* (*under* pod-*hållning* držení), it. *divertimento*, fr. *divertissement* vedle *amusement* (lat. *di-vertere* odvracet), hol. *vermaak* (*ver-* *maken* z/po-dělat) apod. Naznačené etymologie jsou tu nutně jen hrubé se zdůrazněním dnešní možné interpretace neškoleným mluvčím.

Tento druh pohledu, je-li uplatněn širě pro celý typ či typy tvoření, může pak také naznačovat, jak například z významů konkrétních vznikají často významy abstraktní (*), popř. i termíny (+). Podívejme se na tento případ už detailněji v jediném jazyku, češtině. Uvedené příklady jsou opět substantivní, i když jde o deverbativa, přičemž prefixálních sloves tu je víc než substantiv. Pro jednoduchost a lepší srovnání je tu snaha se podržet podle možností jediného typu tvoření, srov. deriváty od základového a v zásadě významově konkrétního verba

jímat/jmout: *dojem**, *nájem*+*, *objem*+*, *pojem*+*, *průjem+*, *příjem*+*, *sněm**, *vjem*+*, *újma*+*, *výjimka**, *zájem**. Podívejme se ještě na návazná další česká substantiva k příkladu uvedenému už výše. Jde o deriváty od verba *klást*, majícího opět fyzický, konkrétní význam:

*doklad**, *náklad/y**, *obklad*, *odklad**, *poklad**, *podklad/y**, *proklad*, *překlad**, *příklad**, *rozklad**, *sklad*, *výklad**, *úklad/y**, *základ**.

Uvedené příklady naznačují, že takto vznikla celá řada základních a velmi častých abstrakt, která jsou v samém jádru lexikonu češtiny.

Význam lexému může být tudíž významně předurčen významem jeho formálních komponentů, které obecně umožňují i určité asociace (propojuje se tu do jisté míry se slovtvorným významem).

2.232.3 Význam a jeho úrovně

Komplexnost lexikálního významu, jehož jednotlivé složky, resp. úrovně jsou vymežovány různými závislostmi, si lze teď naznačit v přehledu.

A Úroveň nociónální:

1	denotativní jádro	(vztah znak : objekt)
2	dezignativní složky	(vztah forma : pojem)

- 3** **strukturní složky** (lexém jako znak v systému, vztah členství a opozice, celku a částí)
- a – paradigmatické* (vztahy sémantické i formální k jiným lexémům v systému)
- b – syntagmatické*
- ba – vnitřní: (vztah celku ke konstitutivním morfémům)
- bb – vnější: (vztah lexému k jiným jako potenciální valence a kolokabilita)

B Úroveň pragmatická:

- 4** **pragmatické složky:** (vztah k ustálenému typu sociálního úzu a normy)
- a-paradigmatické* (viz dál)
- b-syntagmatické* (viz dál)

Složky na úrovni nociónální (A), resp. kognitivní jsou trvalé a v zásadě objektivně testovatelné, složky pragmatické (B) však často takové nejsou. Pro **úroveň nociónální (A1)** je **sémiotický** vztah k denotátu (viz dál v 2.243) zjevný a objektivně snadno ověřitelný. **Složka dezignativní (A2)**, představující jádro označování významu formou, resp. pojmenování, je determinována vztahem k pojmu, a její podstata je tedy psychologické povahy. I když právě na ni se soustřeďuje často pozornost, její povaha je s ohledem na vágní povahu pojmu často neostrá a méně jasná (metodologicky je užití neexaktního mj. psychologického základu při pokusu o exaktní lingvistický popis významu vážný problém). K výrazným metodám zmíněného lingvistického testování a analýzy tu patří komponentová analýza (viz 2.232.7), často i členství v některém z lexikálních paradigmat (např. synonym, opozit aj.), vztah, resp. poměr lexému ke svému prototypu (viz 2.232.8) a obecně i místo na škále centrum–periferie projevující se především jako určitá frekvence daného lexému. V tradiční lexikografické definici se zachycuje právě (A1 a A2).

Složky strukturní (3) odrážejí širší souvislosti lexému v systému k jiným. Složka paradigmatická (**3a**) je v zásadě shodná s hodnotou a tedy opozicemi formálními i sémantickými ke všem relevantním lexémům jiným v lexikonu, a zdůrazňuje se u ní členství lexému v paradigmatech různého druhu. Naproti tomu složka syntagmatická (**3b**) má kombinatorickou povahu a ve svém podtypu složky vnitřní (**3ba**) se vztahuje k významům svých významových podsložek, tedy obvykle morfémů; často se zde proto mluví o slovotvorném významu. Pokud lexém není složený z více než jednoho morfému (slovo kořenové), pak zde tento aspekt není relevantní. Podtyp složky vnější (**3bb**) zahrnuje vztahy lexému k jiným, u kterých se pro jejich spojení sleduje buď jen jejich obecná, kategoriální schopnost (valence, kterou mají obecně všechny lexémy vstupující do věty), anebo jejich konkrétní, specifická a sémanticky příznaková schopnost se kombinovat jen s některými jinými lexémy (kolokabilita, v rámci obecné valence).

Právě sem patří málo studovaná formální i sémantická kombinatorická (syntagmatická) **potencialita** lexému. Od té je třeba lišit potencialitu příznačnou pro (3a), která se

zakládá na aktualizovaném chápání vstupních morfémů, resp. komponentů a potlačuje přitom ustálený lexikalizovaný význam celku, srov. *nakladatel* (lexikální význam se týká pouze financování vydání knih), které lze v určitém kontextu a pro určitou potřebu aktualizovat na zobecněný význam „kdo nakládá“ (např. cihly na vůz, okurky do láhve aj.), srov. i příklady na vnitřní formu výše (2.232.2).

Složky pragmatické (B4) nemají nociónální povahu, nemá je ani každý lexém; lexémy zde představují úhrn aspektů obvykle tradičně nazývaných konotace, asociace, expresivnost (2.248.3), evaluace (hodnocení, 2.248.1), afektivnost, popř. evokace či symbolický význam, ale i funkční aspekty subjektivního apelu, kontaktu, zdvořilosti, ideologické orientace aj. Mívají neustálenou či proměnlivou povahu podle typu úzu. Do většinového úzu se však promítá obligatorní zapojení těchto složek, pokud je lexém má. Ve větě bývají některé typy těchto složek propojené se specifickou intonací, ale taky s širší jednotkou (větou apod.) a samotného lexému se v izolaci vždy netýkají. Jejich možné dělení na složky paradigmatické (4a) a syntagmatické (4b) je jen orientační a je ho třeba dále ověřovat. Takto se zdá, že dominantní paradigmatickou povahu (4a) má obvykle konotace, evokace, symbolický význam, zatímco povahu syntagmatickou (4b) lze přisoudit afektivnosti, apelu, kontaktu, zdvořilosti. Nicméně obojí povaha, tj. paradigmatická i syntagmatická, kterou mají složky asociace, evaluace a expresivnost, potvrzuje potřebu přesnějších vyhodnocení i všech složek dalších (více viz v 2.232.4). Striktně vzato, je však třeba složky pragmatické chápat jako svébytné, a ne tedy jako část sémantiky (jak se často dělá). Se sémantickými složkami se pochopitelně různě prolínají, resp. na ně navrstvují a v praxi lexikografické se často (obvykle zčásti a nedokonale) zahrnují do popisu významu.

Obecně lze jednotlivé roviny deskriptivně zachytit jako různé **sémy** skládající dohromady celkový význam lexému, přitom je však třeba mít stále na paměti, že povaha těchto sémuů zůstává relační, tj. je charakterizována vztahem opozičním či členským a dalšími k něčemu jinému (to je naznačeno výše pro každou složku zvlášť). O skutečném uspořádání těchto sémuů, popř. jejich hierarchii uvnitř celku významu (ten je uložen v mozku) se však přes některé návrhy v minulosti nic průkazně neví. Naznačené schéma je tedy jen jedna z možných lineárních a tedy nutně zjednodušujících reprezentací a dá se předpokládat, že se může proměňovat podle povahy lexému co do svého sledu a síly zastoupení jednotlivých sémuů.

Pokusme se schéma významu (srov. už de Saussure 5.3) naznačené výše částečně ilustrovat na dvou příkladech, z nichž každému je namátkově přiřazeno několik tříd majících nějaký společný rys.

<i>stolek</i>				<i>učit</i>				
<i>taburet</i>	<i>dárek</i>	<i>stát</i>	<i>deska</i>	<i>mučit</i>	<i>instruovat</i>	<i>učení</i>	<i>umět</i>	<i>mluvit</i>
<i>skříňka</i>	<i>hrnek</i>	<i>kývat se</i>	<i>noha</i>	<i>přijít</i>	<i>poučovat</i>	<i>učitel</i>	<i>dovést</i>	<i>myslet</i>
<i>židle</i>	<i>stánek</i>	<i>skácat se</i>	<i>šuplík</i>	<i>strčit</i>	<i>vštipit</i>	<i>učebna</i>	<i>zapomenout</i>	<i>pořádek</i>
<i>postel</i>	<i>papírek</i>	<i>ležet</i>	<i>zámek</i>	<i>točit</i>	<i>vzdělávat</i>	<i>učebnice</i>	<i>posilovat</i>	<i>fyzika</i>
(3aa)	(3ba)	(3bb)	(3ab)	(3ba)	(3aa)	(3ba)	(3ab)	(3bb)

Jde tu pochopitelně jen o výběrové zachycení strukturních složek (viz 3 výše). Přesto tu jsou rozdíly i v uvedených případech (3a), kdy první zařazuje slovo *stolek* do synonym (3aa), zatímco druhé naznačuje jeho součásti, a tedy vztah meronymie (3ab). Synonymní je i případ (3aa) u verba *učit*, zatímco (3ab) ukazuje na složitější souvztažnost už zčásti opozitní (zvláště u typu *stolek*), u které lze však také hledat aspekty syntagmatické (např. *židle a stolek*).

Případy (3ba) naznačují slovotvornou souvztažnost přítomného morfému, pro *stolek* je to sufix *-ek*, k němuž jsou asociativně přiřazena některá další slova, jeho pomocí utvořená. Naproti tomu je pro sloveso *učit* naznačena souvislost s jeho kořenem, promítnutá do dalších derivátů; naznačuje se tak zároveň částečně i slovní čeleď.

Nejbohatší i nejsložitější souvislost syntagmatická (3bb) je tu naznačena kvůli místu jen málo. Oba případy ukazují některá běžná slova, s nimiž se *stolek* i *učit* kombinují, a tedy i jejich kolokace (po doplnění příslušného tvaru) i náznak jejich kolokability. Zobecníme-li zvláště v druhém případě u skutečných textových tvarů jejich gramatickou formu, která je tu u slovesa *učit* dvojí, infinitiv a akuzativ, popř. dativ, dostáváme se i k jeho valenci. Řada dalších lexikálních tříd, resp. paradigmat, užívaná pro oba lexémy, tu však chybí, srov. například kolokace substantiva *stolek* a adjektiv typu *dřevěný, kovový, kancelářský, noční, konferenční; hezký, užitečný, praktický* apod., nebo adverbii tvořících kolokace s verbem *učit*, např. *dobře, špatně, názorně, systematicky* aj. Právě tato kombinatorická stránka, zdůrazňovaná a studovaná korpusovou lingvistikou, je v jazyce primární a z ní evolucí, která ovšem stále probíhá, vycházejí všechny další aspekty včetně aspektů gramatických; od ní také vždy začínáme při jakémoliv analýze lexému v textu (což je základ postupu sémaziologického).

Zvolené příklady v zásadě neumožňují ilustrovat složky pragmatické, lze si však aspoň jednu z nich, evaluativnost, ilustrovat, zaměníme-li neutrální *učit (se)* příznakovým synonymem *šprtat se*, které bývá hodnoceno negativně (*učit se z donucení n. z pohledu druhého přehnaně pilně*) apod.

2.232.4 Typy lexikálního významu

S těmito složkami významu se do značné míry překrývá známé třídění typů lexikálního významu od G. Leech (1974). Leech tu shrnul poznatky mnohých a uspořádal je tak, že význam dělí na dva základní typy, konceptuální a asociativní s šesti podtypy.

Konceptuální význam (A/1), který je základní, pokrývá věcný obsah a je dán mj. vztahem k denotátu, má podle něj u lexému logickou, kognitivní povahu a lze ho ověřovat objektivními metodami (např. rozkladem na sémy při komponentové analýze, 2.232.7).

Naproti tomu **asociativní významy (B)** takové nejsou, přitom se však značně liší a mají fakultativní povahu.

Význam **konotační (B/2)** je takový další význam, který se asociačně může objevit, být vyvolán tehdy, když se lexém pro něco jako označení běžně užije; konotační význam přitom nemusí být součástí definice, je naopak dán ustáleným územ (od tradičního pojetí konotace se však může lišit). Často, avšak jen ve specifických kontextech, se takto

může objevit konotace lexému *žena* jako *emocionální, křehká, vrtkavá* aj. Tento význam není kodifikovaný, je relativní nestabilní a rychle se mění.

Kolokační význam (B/3) je implikován lexémy, které se s ním objevují nápadně často v téže kolokaci, lexikální kombinaci a tedy i stejném kontextu, srov. *štěkat a pes*, popř. *liška*.

Sociální význam (B/4, dříve stylistický) se výběrově objevuje u těch lexémů, kterými se signalizuje role či nastoluje sociální vztah s posluchačem. Srov. vokativní formu lexému *pane, kamaráde, člověče, chlape* aj., která pokrývá škálu od zdvořilého přístupu k neznámému, přes dvojí oslovení přátelské (ne však stejné) až po nepřátelské. Sociální význam, který je v podstatě elicitovaný situací, se může týkat však i jiných aspektů než zdvořilosti.

Afektivní význam (B/5) odráží osobní pocity, postoje a hodnocení mluvčího a je svým způsobem opakem významu sociálního v tom, že na rozdíl od něj (je daný, vyžadovaný sociálním kontextem) je výrazem vůle mluvčího. Typickým případem je užití výrazu chvály, anebo hany, zvl. v podobě nadávek (*vole!* × základní význam slova *vůl*). V jiném pohledu tu jde o evaluativní typ aspektu pragmatického.

Reflektovaný význam (B/6) je za jistých podmínek a v určitém kontextu vyvolán asociací s jiným významem téhož lexému při jeho užití (na rozdíl od významu konotačního), srov. možnou asociaci lexému *zadek* (zadní část stavby ap. × lidského těla) a *kopulace* (soulož × chemické spojení při tvorbě azobarviv) ap.

Tématický význam (B/7) nabývá lexém v důsledku sledu slov textu a celkové organizace promluvy, důrazu v ní apod. Obvykle je už věcí syntaxe, a tedy věty, a lexikonu se dotýká pouze okrajově.

Ve vztahu k přehledu úrovní a složek významu uvedených výše (2.232.3) je celý tento přístup (s možnou výjimkou B/7, která sem vlastně nemusí patřit) na ně snadno převoditelný. Na rozdíl od nich však řadu jejich rysů jasně nevystihuje (denotaci, paradigmatickou, syntagmatickou jen zčásti aj.). Dodejme ještě, že tradiční pojetí **konotace** (stojící v obvyklé pozici k denotaci) ji vidí jako takový aspekt významu lexému, který je založený na pocitech a představách, které budí v mysli mluvčího nebo posluchače, srov. konotace slova *demokracie*: jsou různé v různých politických systémech; konotace je navíc někdy synonymní s implikací.

Ve snaze poněkud specifikovat dosud uvažovaný obecný pohled na lexém, resp. celý lexikon a typy významu, resp. funkce korelovat s konkrétními typy lexémů, můžeme po jejich propojení spatřovat především následující souvislosti. Označení P znamená rozhodující závislost lexému na parole a tedy kontextu, (P) takovou slabší, resp. standardní závislost, kdy se eliminuje význam a vytváří smysl a L=P indiferentnost, tj. situaci, kdy přechodem systémového lexému do textového tvaru se jeho význam nemění, zůstává stejný.

Typy lexikálního významu a souvislost s kontextem

A Autosémantika

1 <i>termíny</i> : definice (intenzionální):	<i>kyselina</i>	<i>L=P</i>
2 šedá zóna/přechody:		
a – derivované/závislé	<i>psi</i>	<i>(P)</i>
b – smíšené (1–3)	<i>pesI-II</i>	<i>(P)</i>
3 <i>pragmatické lexémy</i> (zvl. evaluativní)	<i>magor, úžasný</i>	<i>(P)</i>

B Synsémantika

4 *synsémantika široce*:

a – bez významu (jen textové funkce)	<i>ten, že</i>	<i>P</i>
b – s významem	<i>na, před</i>	<i>(P)</i>

C Propoziční

5 <i>interjekce</i> :	<i>fuj, au, bum</i>	<i>L=P</i>
-----------------------	---------------------	------------

Takovýto pohled už naznačuje, kdy je vhodnější pro lexikon, tj. systém mluvit spíše o **funkci** než o významu (zvl. B4a), naznačuje ale i to, že termín význam se nevztahuje nutně ke všem slovním druhům. Na druhou stranu je zřejmé, že v nejrozsáhlejší oblasti 2, která je tu jen zčásti rozdělena podle závislosti na formě a polysémii (*pes* ve významu I a II, tj. zvíře a tvrdý šéf), lze snadno podle potřeby vydělovat třídy další a typologii zjemnit. Problémem je však nalezení spolehlivých kritérií, má-li jít jen o skupiny sémantické (i vnímání hranic např. intenzifikace může být někdy problém, jakkoliv její jádro, vyjadřované především adjektivy a adverbii typu *velký, obrovský, malilinký, strašně, krajně* aj., je poměrně jasné, srov. 2.248.1). Snazší pro vydělování takových tříd je jejich ověřitelná funkce, anebo jasný vztah kolokační (srov. *linout se* a *vůně/zvuk* a *vztyčit* a obligatorně dlouhý předmět, např. *stožár*, jiné možnosti tu nejsou), popř. jasný vztah k denotátu (srov. verba *cinhat* a obligatorní povahu věcí, které s nimi tvoří kolokace, např. (kovové a lehké) *mince* a ještě např. *žuchnout* a (těžký a měkký) *žok/pytel*).

2.232.5 *Metajazyk*

Význam je jev komplikovaný, nesnadno uchopitelný, a chceme-li vůbec při výměně informací při komunikaci pochopit, co nám chce někdo druhý říct (např. když nějakému slovu nerozumíme, slyšíme slovo nové ap.), je samozřejmé, že k jeho vysvětlení a popisu a vlastně popisu celého jazyka je zapotřebí se držet jednotného a všemi lidmi stejným způsobem chápaného přístupu. Tomu slouží především **metajazyk**, výkladový jazyk. Obecně je metajazyk nějaký jazyk (i umělý), resp. v lingvistice ta část přirozeného jazyka (protože nic jiného lingvisté k dispozici nemají), která slouží k popisu jazyka celého, specificky pak i významu lexémů. Tato nepřirozená situace v lingvistice, kdy nástroj je součástí zkoumaného objektu, jinde ve vědě neznámá, vede k určitým nepříznivým důsledkům. Jednak je každý popis jazyka i lexikonu více či méně nutně tautologický, jednak, ve snaze tautologičnost omezit, se hledají určité cesty, jak metajazyk stabilizo-

vat. K nim patří, vedle oborových termínů, především selekce základů metajazyka (stále z přirozeného jazyka) v některých slovnících v podobě kontrolovaného základního slovníku (cca 2000–2500 slov, známý je tu hlavně Longmanův slovník), který se vyčlení zvláště a v lepším případě nějak ošetří. Základní problém ale zůstává, totiž to, že se stále takto (vlastně v jistém smyslu tautologicky) vysvětluje něco tím samým, navíc hlavní složky metajazyka, takto vybrané (jde především o lexikografii, ale do značné míry i o lingvistiku obecně), tvoří nejfrekventovanější část lexikonu, a tedy část s největší polysémií, vágností, pragmatičností aj. Podle přirozené a staré pedagogické zásady se neznámé dá vykládat jen pomocí známého; tato nejznámější slova metajazyka jsou pak sice nejčastější, ale i polysémií, a tedy nejednoznačná aj. a to může působit problémy.

Vedle toho se objevují, ale jen v podobě úvah, pokusy o sémiotickou a abstrakční stratifikaci a hierarchizaci lexikonu (mající ve svém jádru metajazyk), kde se problém tautologie řeší přechodem od vyšší abstrakce postupně až k nejnižší a odtud se pak dál odkazuje pomocí **ostenze** (určité formy ukázání) z jazyka na vnější svět (Weinreich 1967). Doplňkovými složkami metajazyka bývají, vedle termínů a obecných slov, tj. lexémů (zvl. v lexikografii), někdy i různé značky a symboly, popř. silně ostenzivní obrázky aj.

Problém tautologie neřeší ani jádro aristotelovského přístupu odkazující, resp. zařazující lexém do **genus proximum**, resp. hyperonyma. V takovém případě se stejně mlčky předpokládá, že existuje a je známá nějaká taxonomie lexémů; ta by však, pokud by existovala, musela být opět nějak definována, tj. nějakým metajazykem. Definice či popis významu metajazykem je v jistém smyslu vnitrojazykovým překladem (anebo i překladem mezijazykovým, čímž se pak problém jen odsouvá do druhého jazyka).

Valná část problému s porozuměním významu slov a s jeho problematickým popisem (obvykle ve slovníku) jde na vrub zmíněné zvláštní povaze jazykového metajazyka. Jistou výhodou, prakticky však nepoužitelnou ve velkém měřítku, především ve slovníku, je postup od základních jazykových primitivů, který navrhuje A. Wierzbicka (1980, 1986, viz dále 2.234.6), ale ani tady se tato základní slova, primitiva nedefinují, resp. autorka je neumí definovat, jen je předpokládá a pro jejich údajnou univerzálnost s nimi jako se základními a výchozími pracuje. Pokud by se lexikon popsat dal, přes složitost a krokolomnost možností popisu významu skrze primitivy (který je v zásadě člověku téměř nesrozumitelný), pak by se logický problém tautologie skutečně řešil, a to v zásadě obdobně, jak navrhoval Weinreich, tj. přes ostenzi, protože každé dítě se v každém jazyce učí primárně přes ukázání a korelování formy a významu, resp. funkce. Protože tento problém vyřešený však není, spoléhá se stále nepřiznaně do značné míry na intuitivní znalosti jazyka rodilého mluvčího (více viz 2.234.6 a 2.234.4).

Jakkoliv neexistuje shoda v tom, jak má metajazyk vypadat, pro slovník se předpokládá, že **definice** (= *definiens*) v něm vytvořené

- (1) zachycují hlavní, podstatné rysy definovaného (= *definiendum*) tak, aby platily jednoznačně jen pro něj,
- (2) mají ekvivalentní, stejnou funkční povahu, zvl. slovnědruhovou, jako definované a daly se v kontextu zhruba zaměnit.

Novější praxe však ukazuje potřebu metajazykově zachytit víc, zvl. aspekty týkající se mluvčího, situace a úzu aj. (srov. praxi Slovníku české frazeologie a idiomatiky, Výrazy

větné). Taková definice má pak nutně strukturovanou a unifikovanou povahu větnou (jakkoliv na nižší, běžné jednoslovné úrovni, s takovou definicí pracují už i slovníky Cobuild).

Více o metajazyku, zvl. v souvislosti s dnešními sémantickými teoriemi, viz 2.234.4.

2.232.6 *Abstraktum–konkrétum*

Při popisu jsou často užívanými pojmy pojmy objevující se v distinkci abstraktum–konkrétum. U konkrét začíná lexikální sémiotika, která je umí poměrně dobře vysvětlit, zatímco abstrakta nikoliv, od konkrét vycházejí nejčastěji procesy rozšiřování polysémie, je na nich jako na svém východisku založena dnešní kognitivní lingvistika a konkréta jsou prvními slovy při osvojování si jazyka dětmi apod. Implicitně se má za to, že konkréta jsou vlastně jen mezi substantivy, ale není žádný důvod se omezovat jen na ně. Jakkoliv jsou u substantiv sémioticky nejzřetelnější, lze je do jisté (slabší a zprostředkované) míry spatřovat i u dalších autosémantik (srov. např. *dřevo* → *dřevěný* → *dřevěnět* → *dřevěně*, *stromový*, *běžet*, *pomalú*). Nicméně celkový obrázek lexikonu je přesto opačný: konkrét je v každodenním jazyce menšina (necháme-li stranou termíny) a většinové lidské vyjadřování (mimo termíny) je založeno výrazně na abstraktech.

Obecně lze stručně **konkréta** jako např. *stůl*, *voda*, *strom* pojímat sémioticky jako lexémy, jejichž významy jsou vázány na realitu konkrétní a hmotnou a jsou odvoditelné ze smyslových dat (tj. prostřednictvím hmatu, zraku, čichu atd.). Je pochopitelné, že konkréta mají v lexikonu i svou abstraktní stránku, označují-li celou třídu, a pak to jsou ovšem i abstrakta (takové jsou všechny lexémy v systému, které v něm mají jen denotáty), ale je to abstrakce jiná, systémová, resp. sekundární. Stejně sekundární, jinak však odlišné, jsou abstraktní, tj. neprvní, další významy původních konkrét polysémních, srov. *hlava* ve významu „část těla“ a „kapitola knihy“, a tedy význam původní a konkrétní a odvozený význam abstraktní. Vedle konkrét vlastních existují i pseudokonkréta typu *skřítek*, *démon*, *anděl*, *bůh*, která mají nereálné, smyšlené významy a denotáty, ale konkrétům se svým chováním podobají.

Abstrakta jako např. *láska*, *rychlost*, *vztah* mají naproti tomu své významy odvozené z reality kulturní, existující jen ve vědomí mluvčích. Někdy se zdůrazňuje u nich i to, že je nelze lokalizovat v prostoru a obecně vnímat smysly a jsou obecně dána svým místem a protiklady v dílčích systémech této reality. Přestože je věcně mezi nimi mnoho rozdílů a stupňů zapojené abstrakce, jazykově se zpravidla blíže dále neliší, a tak se nezdůrazňuje (ponecháme-li stranou tvoření slov) ani rozdíl mezi *odpověď*–*odpovědnost* či *vztah*–*souvztažnost*, anebo *pojímát*–*pojem* či *krásný*–*krása* apod.

Jakkoliv je tato otázka nezkoumána, o této distinkci se však do značné míry dá uvažovat i jinde než jen u substantiv, i když jejich konkrétnost–abstraktnost je už jen odvozená, srov. ještě pro verba a adjektiva rozdíl *jít*, *hodit*, *čichat*, *bouchat* vs *myslet*, *trápit*, *mušet* a *dřevěný*, *špičatý*, *studený* vs *chytrý*, *ústavní*, *zajímavý* aj.

Pokusíme-li se podívat se na situaci abstrakt a jejich zastoupení ve slovníku, ukazuje obojí názorně trojnásobný vzorek (A, B, C) vzatý ze tří stovek slov z frekvenčního slovníku (FSC, podle upravené frekvence ARF). Ze zkoumání byly vynechány lexémy

označující instituce, časové a prostorové jednotky a pojmy i názvy oborů; zbytek jsou konkrétní.

V prvním nejfrekventovanějším vzorku substantiv (rank/frekvence 201–300) je abstrakt nejvíce a dál jejich zastoupení poněkud klesá, srov.

A – (201–300):	celkem substantiv: 36, z toho abstrakt: 26, tj. 72 %
B – (20201–20300):	celkem substantiv: 42, z toho abstrakt: 22, tj. 52 %
C – (40201–40300):	celkem substantiv: 35, z toho abstrakt: 12, tj. 34 %

Konkrétně:

A: *případ, svět, práce, život, společnost, stát, část, čas, konec, problém, cena, řada, věc, slovo, forma, situace, vláda, možnost, otázka, republika, týden, způsob, skupina, zájem, výsledek, zákon*

B: *navrhování, kratochvíle, vyučení, svévole, pompa, špatnost, řezání, dobrozdání, polovička, expozitura, tunelování, otočka, poker, rabování, zvětšování, protekcionismus, žal, kategorizace, vizáž, superlativ, obraznost*

C: *ingerence, výsledovka, poddajnost, máchání, konfiskát, přečerpávání, naplavování, tajuplnost, zivání, odpich, determinanta, namyšlenost*

Obecně i na vzorcích lze dobře pozorovat postupný nárůst abstrakt vůbec (v kontrastu ke konkrétním), nárůst verbálních substantiv a obecně i oborové specializace, zvl. v podobě termínů.

Úzus abstrakt, především těch frekventovaných (typ A), je obecně strukturovaný a podléhá specifickému úzu ve verbálních kolokacích, a to v podobě specifických kvazifrazémů (viz verbonominální konstrukce v 4.243.1). Více o dalších rozdílech viz 2.321.1.

2.232.7 Komponentová (složková) analýza

Komponentová (složková, komponenciální) analýza významu je strukturalistická metoda rozkladu významu lexémů na složky, která vznikla analogicky k fonologické analýze, známé z Pražské školy; první úvahy o ní uvádí Hjelmslev (1972) v návaznosti na de Saussura. Její podstatou, kterou lépe vystihuje její alternativní řidší název kontrastivní analýza, je vystižení významu výčtem kontrastů daného lexému k jiným v daném rámci, vůči nimž se nazírá jako stojící v opozici, i když jsou tyto lexémy jinak blízké, protože patří do stejného paradigmatu. Základním problémem tohoto jinak přes zjevná omezení slibného přístupu však je, že ignoruje v lingvistice problémy spojené obvykle se zdůrazňovaným aspektem kompozičnosti, zde specificky kompozičnosti významu. Podle něj je celek významu v podstatě prostou sumou složek, jakkoliv to často při bližším pohledu neplatí.

Podíváme-li se takto na analýzu deseti příbuzenských termínů v levém sloupci v tabulce (kde + označuje přítomnost rysu, – jeho nepřítomnost a 0 jeho nerelevantnost) aspoň podle sedmi sémantických rysů (horizontálně), které lze většinou chápat binárně (+/–), dostaneme matici založenou na kontrastech, kterou lze pak užít i k sémantickému popisu těchto slov.

	Živá bytost	Člověk	Dospělý	Ženský rod	Příbuzný	Starší	Stejná generace
<i>otec</i>	+	+	+	–	+	+	+
<i>matka</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>syn</i>	+	+	–	–	+	–	–
<i>dcera</i>	+	+	–	+	+	–	–
<i>strýc</i>	+	+	+	–	+	+	+
<i>teta</i>	+	+	+	+	+	+	+
<i>bratranec</i>	+	+	0	–	+	0	–
<i>sestřenice</i>	+	+	0	+	+	0	–
<i>vnuk</i>	+	+	0	–	+	0	–
<i>vnučka</i>	+	+	0	+	+	0	–

Přes určité zjednodušení (např. v pojetí stejné generace, východiskem tu je generace otce a matky) je jasné, že základní rozdíly mezi uvedenými lexémy se takto vystihnout dají. Takto by např. *otec* byl vymezen střídavou prezencí a absencí těchto rysů (někdy též: distinktivních příznaků):

+ *Živá bytost* + *Člověk* + *Dospělý* – *Ženský rod* + *Příbuzný* + *Starší* + *Stejná generace* apod.

Pro celou třídu je pochopitelně jednoznačně určující pozitivní zastoupení rysu příbuznosti. První dva sloupce a rysy v nich, živá bytost a člověk, naznačují možnost propojení takovéto sémantické klasifikace s jinými, popř. i hierarchizovanými, kde nemusí jít už jen o člověka, ale třeba o živočicha anebo ještě šíře o rozsáhlejší třídy.

Nicméně problémy spojené s takovýmto přístupem, který se v praxi (dosud) neuplatnil, jsou vícené.

- (1) Není vždy snadné stanovit potřebné sémantické rysy, často jsou méně zřetelné.
- (2) Takto lze popsat jen tu část lexikonu, kde jde o konceptuální význam, další typy a vrstvy významu včetně pragmatických takto popsat zatím nejde.
- (3) Takovýto popis zachycuje i tam, kde je možný, jen objektivně ověřitelné rysy, nikoliv některé rysy další, zvláště detailní a pro lexém specifické.
- (4) I tady se pro popis užívá metajazyk čerpající z přirozeného jazyka.

Mj. i v důsledku toho se hledaly a navrhovaly přístupy značně odlišné, jako je např. sémantika prototypů (2.232.8).

Obecně i mimo komponentovou analýzu se při analýze na minimální neredukovatelné složky významu, dané nějakým kontrastem, nazývají takové složky **sémantické rysy** (resp. **komponenty**) nebo **sémy**. Jimi může být i sedm rysů identifikovaných pro lexém *otec* výše. Záleží to však na druhu analýzy. Obvykle to bývají ale takové rysy, které dohromady skládají celý význam lexému, srov. např. *stůl* a jeho hlavní rysy:

nábytek, funkce (psaní n. jídlo), horní deska, noha (jedna–víc), materiál (zvl. dřevo).

Jakkoliv jich běžné slovníky uvádějí obvykle méně, analýza úzu nám naznačuje, že je třeba zvažovat ještě takové časté další rysy jako: *stát* (stůl obvykle neleží), *sedět u něj* ap. Množství relevantních sémů, resp. rysů je podle sledované perspektivy tedy proměnlivé. Minulé pokusy (Cosériu, Filipec aj.) spatřovat mezi sémy uvnitř významu téhož lexému nějakou hierarchii, popř. typologii do dneška nepřežily (v hierarchii „nejvyšší“, nazývaný např. archisém, resp. archisémém, popř. „nižší“ ukazující na bezprostřední třídu, ap.). Systematická, resp. obecná klasifikace sémů je však iluzorní. Sémy je třeba vždy nazírat (přes formu) ad hoc, jen ve vztahu k danému účelu, funkci aj.; ty jsou různé a stejně takové jsou rozdíly i mezi jazyky.

2.232.8 Prototypy

Prototyp je typický, resp. nejtypičtější zástupce dané třídy lexémů v důsledku toho, že má nejvíce základních rysů, které jsou v různé míře společné ostatním členům třídy; bývá zapojován do mluvy při její produkci i recepci. Teorie prototypů, která se později rozvinula na základě původního výzkumu švýcarské psycholožky Eleanor Rosch (1975), se až mnohem později stala součástí kognitivní sémantiky a lingvistiky; užívá se však i mimo ni. Není přitom jasné, do jaké míry její postupná formulace vykristalizovala i pod vlivem logické a matematické teorie fuzzy množin L. A. Zadeha (1965).

Původní výzkum prokázal, že respondenti v odpovědi na otázku, resp. žádost, aby uvedli příklady např. na to, co to je *nábytek*, *ovoce*, *pták*, *dopravní prostředek* ap., uvádějí nesporně a přednostně příklady typické, např. *orel* pro *ptáka*, zatímco např. *pelikán* se takto za „dobrého“ ptáka nepovažoval, a tedy běžně neuváděl. V důsledku závěru, že tu jde o fuzzy množiny s nejasnými hranicemi a s postupem od (proto)typického středu k okrajům a tam o reprezentanty množiny s už slábnoucím počtem rysů tolik nejde, se v jisté fázi pak různým odpovědím i přisuzovaly hodnotící indexy (mezi 1–0) podle počtu odpovědí v rámci ankety. Takto např. pro testovanou třídu *zelenina* dostaly v jednom průzkumu v průměru *mrkev* index 1, ale *chřest* 0,34, *celer* 0,3, *cibule* 0,14 atd. Potvrdilo se tak pochopitelně, že lidské myšlení je inherentně vágní, má povahu fuzzy a že právě prototypické členy se při rozumění vybavují nejrychleji. Není však jasné, nakolik prototypy odrážejí skutečné jazykové znalosti a nakolik se do nich promítá statistika, bývají totiž téměř vždy frekventované. Podíváme-li se blíže např. na třídy a jejich členy s prototypickými rysy vlevo

PTÁK: *skřivan*, *vrabec*... × *slepice*, *pštros*, *tučňák*...

Rysy: létat, peří, (krátké) nohy, (krátký) zobák (x čáp)

OVOCE: *jablko*, *hruška*, *pomeranč*... × *ořech*, *rajče*...

Rysy: plod (stromu či keře), jedlý, chutný, sladký, neupravovaný (tepelně), relativně měkký

vidíme, že prototypičtí zástupci (vlevo od ×), kterých je ovšem omezený počet, všechny naznačené rysy mají, zatímco zástupci periferní nikoliv. V důsledku toho pak může nastat problém s jejich vnímáním, resp. zařazením. Jiným problémem je různá váha jednotlivých rysů (pro ptáka bude létání jistě důležitější než povaha jeho nohou). Je tedy *pštros* či *tučňák* pták, když (téměř) nemá křídla a nelétá? A co je *mrtvý pták*? Patří sem ještě? Je *rajské jablko* ovoce, i když se tak jmenuje? A je *velryba* ryba? Prototypický člen

má pro maximum charakteristických rysů také blízko k hyperonymu, zpravidla názvu celé třídy, a snadno s ním bývá i zaměňován. Prototypický zástupce se často uvádí i pro účely exemplifikace, při učení, popř. i při definování aj.

Problémy s vymezením prototypů však rostly dál, a tak se prototypy hledaly i jinde, u jiných slovních druhů než u substantiv, kde však už testy tak úspěšné nebyly. Nebyly příliš úspěšné ale ani u abstrakt (*láska, rychlost*), zvláště lexémů označujících de facto celé scénáře jako *zlost, závist*, v kontrastu ke studovným konkrétům. Rada odpovědí na testy pak byla uvozena frází *to je druh (ptáka ap., u konkrét) nebo (u abstrakt) případem či příkladem na (nenávisť ap.) je...*, které ukazují už jen na určitou volnější vazbu a podobnost či shodnou funkci. U skutečně periferního členu panuje dokonce často nejistota, kam ho vůbec zařadit, srov. pro leckoho problematické *emu, taburet, lipicán* aj. Pokud nejde o prostou neznalost (jako v předchozích případech), může jít i o nejasnost podstaty samotné kategorie, resp. třídy, jejíž povaha se ovšem může lišit i od jazyka k jazyku (ovoce bude jiné pro češtinu než zulu apod.). Takovou jednu třídu, kterou má australský jazyk *dyirbal*, proslavil v názvu své slavné knihy G. Lakoff (1987), *Women, Fire and Dangerous Things* (je to druhá ze čtyř substantivních tříd v *dyirbal* dávající svým substantivům sufix *-n* a je poněkud širší, než jak ji zjednodušeně nazývá autor, protože zahrnuje ženy, vodu, oheň, násilí/bojování a výjimečná zvířata).

Obecně se tak dostáváme k problémům s kategorizací slov podle jejich významu, která není vždy dobře a jednoznačně možná. Tyto případy svou poznámkou o **rodinné podobnosti** (z členů širší rodiny se žádný jeden nepodobá všem ostatním, vždy jen někomu) poprvé dobře vystihl už L. Wittgenstein a dovodil, že některá slova nelze zcela a vyčerpávajícím způsobem definovat. Výstižný příklad, který tu uvádí, se týká možnosti vymezení **hry**, kdy ukazuje, že se v celé řadě toho, co se dá nazývat hrou, podobá vždy jeden případ sousednímu či několika sousedním, ale ne celku (tj. všech her), další v řadě pak má blízko zase jen k některým jiným atd., ale společného všechny hry dohromady nemají nic: některé jsou jen pro zábavu (stolní, divadelní), při jiných se soutěží a proto i prohrává či vyhrává (sport, politika) a jiné zase vyžadují speciální zkušenost, zručnost; dětské hry slouží v zásadě k objevování apod.

Za jistou extenzi a aplikaci teorie prototypů do oblasti lexémů, popř. příbuznost s nimi, lze považovat následující jejich průmět jednak do jednotlivého jazykového znaku (lexému) chápaného obecně a jednak i do celého systému.

1 ZNAK (lexém):

A Forma: invariant (× varianty): toto je s ohledem mj. na kodifikaci zřejmě omezené

B Sémantika: základní/hlavní význam (× sekundární/potenciální význam) zde je souvislost s fuzzy logikou i dichotomií centrum–periferie

2 SYSTÉM:

A Paradigmaticky: typický reprezentant třídy × reprezentanti netypičtí, ale i a hyperonymun–hyponymum
b type–token

B Syntagmaticky: obvyklý/typický kolokát (× periferní/potenciální kolokáty)

Pozn. V souvislosti zvl. s 2Aa i 1B sem po stránce recepční a sémantické lze řadit i první asociačně vybavený význam, objevující se ale často spolu s hyperonymem.

Na prototypch založený přístup je sice v mnoha ohledech nesporný, avšak dosud se v praxi pro popis lexikonu ve větším měřítku neuplatnil, a tak není ani jasná ta část lexikonu, kde by to možné bylo.

2.233 Polysémie

Polysémie, existence více významů vázaných k jedné formě lexému, je v jazyce nutná a univerzální. Její protiklad, monosémie, tj. případ existence forem (lexémů) majících jen jediný význam, je řídká a v centru jazyka se v zásadě nevyskytuje. Má se za to, že úhrn jednotlivých významů takového *polysémního slova*, vázaný na danou jednu formu, je určitými souvislostmi navzájem propojený a tvoří tedy celek. Pokud žádnou souvislost mezi nimi nelze najít, obvykle se neuvažuje už o polysémním lexému (jednom), ale o lexémech dvou, a tedy *homonymech*. Ty se pak v teorii liší svými odlišnými etymologiemi.

Nicméně jasné vyčlenění jednotlivých významů v určitém počtu u lexému, a tedy i nalezení souvislostí mezi nimi, není bez problémů. Jinými slovy rozlišení možnosti chápat jednu formu (slovo) jako polysémní a jinou jako homonymní a tedy vlastně shodné formy dvě, naráží na řadu problémů. Vedle rozdílné etymologie se v zásadě k identifikaci různých významů polysémního lexému v textu užívá test zeugmatu (Cruse). Podle něj přítomnost zeugmatu ukazuje na dva různé významy téhož lexému nevhodně užitě v jedné větě, obvykle ve vazbě na jediné sloveso, srov. např. *podržel mu dveře a místo u okna*, kde vycitíme zeugma, protože jde o dva různé významy slovesa *podržel* („stabilizovat (jako otevřené)“ a „rezervovat“). Základní výchozí předpoklad, na kterém se tu staví, je, že v textu se totéž slovo nedá užít ve dvou nebo více významech zároveň. Tento příklad připomíná i to, že polysémie se v konkrétním kontextu ruší a zapojuje se v něm a v závislosti na něm uplatňuje jen význam jediný (popř. smysl). K jemnějšímu lišení polysémie však test zeugmatu obvykle nestačí. Někdy se takovéto uplatnění jednoho konkrétního významu v textu, zpravidla obohaceného o rysy přicházející z kontextu, nazývá také **aktualizace**, založená na potencialitě významu, tj. jeho možném kontextovém rozšíření ad hoc (srov. mj. i 2.234.1, 2.232.3 a 4.3).

První ilustraci této situace si lze ukázat na sémantice lexému **hlava** v SSČ, srov. však polysémii širše ve srovnání tří jazyků 2.317. Ze sedmi číslovaných významů si všimneme jen nesporných pěti, anotovaných níže jen orientačně (SSJČ jich uvádí ještě víc, 14, do popisu se tu však plete mj. mnoho diachronie, nepochopení role tvaru aj.; víc viz 6 a 7 dál).

Hlava	1 – část těla	
	2 – sídlo rozumu aj.	(metonymický význam k 1)
	3 – vedoucí osoba	(metaforický význam k 1)
	4 – věc podobná hlavě	(metaforický význam k 1)
	5 – kapitola	(nejasné, kalk z něm/lat)

Souvislost druhého, třetího a čtvrtého významu (které jsou pozdější a odvozené) s prvním (původním a nejstarším) má metonymickou a metaforickou povahu (význam 3 má

ovšem i rysy metonymie), avšak u významu 5 žádnou jasnou souvislost tohoto typu nalézt nelze, zřejmě jde o kalk. Uvedené souvislosti lze z jiného hlediska chápat také jako motivace jednoho významu jiným. Z příkladů je jasné, že interpretace zmíněných souvislostí není vždy jednoduchá, nemusí být dokonce žádná. Obecně však povaha souvislostí mezi jednotlivými významy není vždy zcela jasná. Kromě zmíněné a časté *metafory* a *metonymie* (popř. synekdochy), které jsou specifické, se obecně někdy např. uvažuje o existenci průniku mezi významy (založeném na společných sémeh, rysech), povaha tohoto průniku však zkoumána nebyla. Ve smyslu matematickém by pak mezi prvním a druhým významem lexému *hlava* musela být nějaká společná část, společný sém, ale v příkladech jako *Bolí mne hlava* a *Hlavou vzpoury byl Honza* je obtížné, ne-li nemožné, ji najít. Z nedostatku přesnějšího termínu, je obecně tedy vhodnější tu mluvit o disjunkci: jednotlivé významy (dva či dokonce více) se v jednom kontextu vylučují, odtud disjunkce.

Zbývající dva významy je třeba vyloučit z jiného důvodu: jejich samostatná existence je sporná. Význam „jednotlivec“ (6), ilustrovaný v SSČ kolokací *spotřeba na hlavu*, se jinak než v „statistické“ kolokaci *na hlavu* neužívá a nejde tedy o význam lexému (jak uvádí SSČ), ale o kolokaci a význam jednoho jeho tvaru; o jeho takto daném a omezeném významu pouze v dané kolokaci svědčí zřetelná a specifická řada kolokací týkající se statisticky chápaného podílu, resp. distribuce, srov. např. *daně, důchod, emise, investice, platby, počet, podíl, poplatek, procento, produktivita, přepočet, příjem, spotřeba, výdaje, 50 dolarů, 20 litrů* + **NA HLAVU** ap. Celého lexému, a tedy i jeho dalších tvarů se tento kolokační význam (tj. význam omezený jen na danou kolokaci) jinak netýká a nelze ho zobecnit.

Stejně tak je i význam i „život“ (7) jen umělou a nepřipustnou abstrakcí z několika frazémů a sám o sobě neexistuje. Případ tohoto typu, uváděný ve slovníku, je však mnohem rozšířenější, než se tradičně má za to, a jeho tradiční interpretace nebývá vhodná ani relevantní. Srov. lexém *noha*, jehož jeden význam je podobně uměle konstruovaný, a tedy imaginární „*nohy pl (strana nábytku, kde má člověk nohy)*“. Avšak takový uměle zobecněný význam „*nohy pl*“ neexistuje, lze nalézt pouze kolokace plurálového tvaru *noha* s 6–7 předložkami, srov. *v nohách postele/lůžka/pohovky, do nohou postele, metr od nohou postele, u nohou lůžka, v nohou postele, z nohou postele, ev. přistoupit k nohám postele*. Nelze tudíž přijmout, jak nesprávně na nominativ zobecněný význam slovník ukazuje, třeba užití v daném významu **pod nohama, pro nohy* atd., a není to tedy význam samostatný, ale vázaný na několik prepozičních kolokací.

Lexém versus tvar

Objevuje se tu tedy další problém, kterého si začínají být akutně vědomi až korpusoví lingvisté: ne všechny významy lexému zcela samozřejmě existují jako relativně volné a jsou naopak často vázané jen na některé **tvary lexému**, lexy, ne na lexém celý, popř. jsou dány až jeho specifickými kolokacemi, a ty pak však za význam lexému počítat nelze. Srov. ještě např. případy *von/voni berou* ve významu „přijímá/přijímají úplatky“ (v 1. osobě je nemožné, v 2. problematické) či „*dovolíte?*“ ve významu zdvořilé žádosti „uvolněte mi místo, abych mohl projít“ (kde je nemožná jiná osoba i čas), kde naznačený význam nelze zobecnit pro celé lemma a lexém (*brát, dovolit*). Srov. ještě např. v matematických a po-

dobných výpočetních textech tvar *mějme* (*mějme 200 tisíc klientů a ty vyzveme, aby...*), o kterém slovníky také nemluví; je mimo tyto kontexty krajně řídký (v SYN2005 je celkem jen 31 výskytů, vázaných na frazeologii a tento úzus, jakkoliv např. tvar *mám* má 30459 či *máme* 17109 výskytů a samotné lemma *mít* téměř $\frac{3}{4}$ milionu, tj. 705558). Jiná a obecná významná funkce, která je vázaná na jediný tvar slovesa (1.sg. přezenta) a ve slovnících nezmiňovaná, je funkce performativní (*jmenuju, odvolávám, křtím, zatýkám, přikazuji* aj., viz 2.247). Dosavadní popisy se s tímto rysem neumějí vypořádat.

Takto se lexém tradičně a nevhodně ztotožňovaný se svým popisem ve slovnících, lemmatem (který není ani optimální ani úplný) jeví jako do značné míry neopodstatněná generalizace. Neprávem pak taky signalizuje a implikuje obecnou podobou svého lemmatu, že ve slovníku naznačené významy by měly automaticky platit pro všechny jeho textové tvary. Neplatí. Dokonce je naopak známo, že vlastně většina frazeologie, resp. frazémů buduje pouze na jednotlivých tvarech (které navíc ve frazému svůj lexikální význam ztratily, srov. *mít srdce ze zlata*, kde nejde ani o srdce ani o zlato), nikdy však ne na celých lexémech. Tato souvztažnost lexému, resp. jeho lemmatu a jeho tvarů je dosud málo zkoumaná a výsledky takového zkoumání musí nutně naše pojetí lemmatu radikálně revidovat a změnit.

Polysémie je výrazný a silný paradigmatický rys lexikonu v oblasti sémantické, jakkoliv má souvislost i s aspekty syntagmatickými. Funkčně (tj. synchronně) a vývojově (tj. diachronně) je výrazem jazykové ekonomie v této části lexikonu, představuje jakousi zkratku při pojmenování obsahu formou, jakkoliv se ideální situace jednoznačné korelace formy a významu, kterou známe např. v matematice, logice aj., v žádném přirozeném jazyce nerealizuje. Pouze u řídkých případů monosémie a také u termínů, u kterých pak v zásadě kvůli specifikaci významu není zapotřebí kontext, je možné v jazyce nalézt vztah F^1/S^1 , F^2/S^2 , F^3/S^3 atd., tj. případy, kdy jedné formě odpovídá vždy jen jeden význam. Obvykle však naopak platí vztah polysémie F^1/S^{123} , F^2/S^{1234} , F^3/S^{12345} apod. Jako určitá nepravidelnost při svém vzniku (i když se dá uvažovat o určitých tendencích) je polysémie výrazem entropie v lexikonu. Povaha polysémie je typologicky podmíněná a souvisí především s povahou formální stránky lexémů a pojmenování. Jediná oblast lexikonu přirozeného jazyka, kde neexistuje polysémie kvůli pevné vazbě na závaznou a jednoznačnou definici, jsou termíny; s pozvolným přechodem těch z nich, které jsou frekventované, do běžného jazyka, se však polysémie objevit může, pak to ale už nejsou vlastní termíny.

Distribuce polysémie je v lexikonu nerovnoměrná a kromě běžných a zjevných postřehů říkajících, že její výskyt, resp. nárůst je nepřímě úměrný délce lexému a jeho frekvenci, o ní víme málo. Jedním z důvodů je i to, že ji dobře a objektivně neumíme identifikovat a že její obraz podávaný slovníky je závislý na teorii a je tedy jak subjektivní, tak (a to především) pragmatický. Pokusíme-li se přesto ze slovníku vyjít (pro češtinu z SSJČ), je to proto, že pro aspoň orientační obrázek není k dispozici nic jiného. Z celku téměř 200 tisíc hesel (197 279) tohoto slovníku se distribuce polysémie v naznačených souvislostech vcelku potvrzuje. Takto má jediný (číslovaný) význam přes 59% hesel (117848), dva významy přes 8% hesel (17005), zatímco tři významy jen kolem 2% hesel (5070), přičemž je jasné, že největší polysémii mají mezi všemi slovními druhy substantiva. Na opačném extrému distribuce lze pak najít silně polysémní hesla

jen už vzácně, neboť počet hesel s nárůstem polysémie obecně klesá, jak je vidět mj. z uvedených statistik, srov. 9 významů (60 hesel), 10 významů (37), 11 (26), 12 (17), 13 (13), 14 (6), 15 (1), 16 (4), 17 (1), 18 (5), 19 (1), 20 (3), 21 (1) podle jednoho z dílčích výzkumů. Takže čistě takto mechanicky a bez rozlišení slovních druhů počítáno, není podle tohoto slovníku u autosémantik registrovaný vyšší počet významů než uvedených 21. Je zřejmé, že naproti tomu celá rozsáhlá periferie lexikonu má ve svých lexémech pouze jeden či jen několik málo významů.

Pro běžnou polysémii autosémantických lexémů lze vydělit v zásadě aspoň její dva obecné typy, dál blíže členitelné, typy A paradigmatický a B syntagmatický.

Typ **syntagmatický** (B) je založen na široce pojaté souvztažnosti na základě podobnosti, srov. metaforickou souvislost (1 a 3–4 výše v 3.42) typu „hlavní osoba je ve vztahu k celé skupině v podobném vztahu jako je hlavní část těla k jeho celku, resp. *hlava–tělo* → *hlava–skupina*“

Typ **paradigmatický** (A) je založen na metonymické souvztažnosti významů typu celek–část, druh–rod apod., tedy hyponymii (viz 3.5), např. *okno* (1 – celek, tj. zárubeň i vlastní zasklená a obvykle otevíratelná část, 2 – otevíratelná část) a podobně *dveře*, *stůl* (1 – celek i s deskou, 2 – deska, srov. *Kniha leží na stole*, znamenající obvykle jen na *desce*). Patří sem však i případy typu (1 a 2 výše v 3.42), srov. „hlava jako část těla versus hlava jako sídlo rozumu“. (srov. zde Jakobson o metafoře a metonymii 2.335).

2.233.1 *Aspekty a relace polysémie*

Od polysémie se obvykle liší v systému **vágnost** lexému. Je to nejasnost v samé podstatě jádrového pojmu daná obvykle tím, že jde o hraniční případ mezi dvěma kategoriemi nebo o lexém nejasně či neúplně definovaný. První případ představují různí kříženci, v některých oborech běžní. Např. angl. název *zonkey* (kříženec *zebry* a *osla*, *donkey*) je vágní, protože nevíme, kam, do které třídy slovo, a tedy i zvíře vlastně zařadit. Z běžných slov lze takto chápat např. problém definice *tmy*, která nemusí mít jasné hranice, či slova jako *mrak*, *hromada* apod. (je např. *hromadou* seskupení deseti, sto nebo ještě více věcí?). Vágnost, kterou lze řešit postupy fuzzy-logiky (tj. určováním stupňů platnosti na škále), se zpravidla připisuje povaze samotných objektů a ne nutně jazyku. Některé lexémy, resp. pojmenování a formulace však mohou být taky samy o sobě vágní, a jde-li o pojmenování či formulaci závažnou, např. v určitém předpisu či zákoně, může se stát pak i předmětem právního sporu apod.

Na rozdíl od vágnosti spočívající v povaze významu už v systému, je **víceznačnost** (ambiguita) jev textový. Je dána takovým užitím jinak běžných a nerozporných lexémů, které vyvolává u čtenáře (posluchače) nejasnost a nejistotu, a lze je tedy chápat dvěma či více způsoby. Obvykle jde o užití lexémů krátkých a polysémních v nedostatečném kontextu. Pokud takové užití v některých kontextech a situacích vadí, je třeba zvolit opravňující formulaci, která význam zjednotňuje (desambiguizace). Víceznačnost je však pojem širší než jen lexikální, často je vyvolána volbou určité syntaxe apod. Víceznačnost, i když je obecně nežádoucí, může však být některými mluvčími vytvářena z různých důvodů úmyslně. K systémové ambiguitě patří např. i neustálený úzus připouštějící dvě varianty typu *jednou tolik a dvakrát tolik* apod., které mohou znamenat totéž a nemusejí.

Povaha významu některých frekventovaných slov, jako angl. slovesa *take, set* aj., se chápe někdy pro svou velkou šíři ne jako neobyčejně velká polysémie, ale jako polysémie oslabená. Někdy se tu mluví o **depletivnosti**, (vyprázdňení, termín Weinreichův, 1966), ruská a taky starší česká tradice tu mluvila o *desémantizaci* na rozdíl od anglické, francouzské či německé (kde se desémantizace příliš neužívá) apod. Nicméně prokázání takové tendence ztráty či odstraňování významu apod. v čase je obecně problém a tento termín, který má de facto povahu diachronní, není synchronně zapotřebí. **Široká** polysémie, jakkoliv se přesně těžko určuje a lexikografická praxe není přesvědčivá (např. *Random House Dictionary of English Language*, 2. ed., 1987 uvádí pro sloveso *take* 124 číslovaných významů), je typologicky závislá (má souvislost zvl. s mírou derivace) a lze ji posuzovat jen synchronně. Připomeňme si také, že výše jsme už naznačili (2.233), že polysémie se týká jen některých slovních druhů, především autosémantik, u jiných, především synsémantik, které charakterizuje spíš funkce než sémantika, je vhodnější mluvit analogicky o **polyfunkčnosti** (srov. např. aspoň tři funkce pro polyfunkční spojku *aby*, tj. účel, obsah, účinek).

S polysémií a její povahou souvisejí další aspekty a vlastnosti lexému. Rozhodující pro vznik polysémie je mj. *vysoká frekvence*. To se pokusil dokonce zachytit statisticky ve svém 3. zákonu, který se týká polysémie, G.K. Zipf (viz 2.4, srov. i Ullmann 1962). Rýsuje se také blíže nezkoumaná souvislost polysémie a *synonymie* (synonymní jsou v zásadě neprvní významy lexému) a expresivity. Naopak lexémy právě svými původními významy (především autosémantika, zvl. substantiva) vstupují do *frazémů* a idiomů, kde se ovšem tento jejich význam pak ve významu idiomu zpravidla ztrácí a ruší. O významné a obecné souvislosti polysémie a homonymie se naopak mluvit nedá. Pokud existuje, má povahu individuální a náhodnou. Konečně lze významnou statistickou a obecnou souvislost, která souvisí s frekvencí, snadno prokázat mezi povahou polysémie a *rozsahem formy* lexému, specificky počtu morfémů. Platí, že čím více morfémů lexém má, tím má menší šanci mít (velkou) polysémií.

Pro analýzu a rozlišení významu je výhodné, když lexém vykazuje korelaci některého svého významu se specifickým rysem formálním či funkčním; takové korelace však nelze vždy najít. Pokud existují, opírají se formálně o valenci, morfologii, popř. syntaktické funkce, resp. transformace, může tu však být i sémantická podmíněnost typem denotátu kolokace.

Podívejme se na příklad slovesa *psát* (v zásadě podle SSC), a to na pozadí jeho možných valenčních rolí v obecné struktuře věty typu, který se uvádí dál. Ilustruje se tu pouze valence verba, a to subjektová (S_1) i objektová (další S, jednotlivé argumenty substantivní valence jsou indexovány, valence adverbiální *nějak* se dá nahradit ale i valencí lokální *někde* aj., víc srov. v 4.11).

(S_1)-V-(S_2 - S_3 -o S_3 - S_4 -ADV, kde S_1 , označuje substantivum v subjektu), tj.

psát někomu něco o něčem něčím nějak:

1 zachycovat, zaznamenávat písmem: *učit se psát; psát perem, na stroji; psát žádost*

S_1 -V, S_1 -V- S_3 , S_1 -V- S_5 , přen. *toto pero dobře píše; zast. psal se rok 1848*

2 písemně zaznamenávat v (úř.) knihách, spisech: *v listině je psáno, že...*

3 sestavovat dopis: *psát rodičům* S_1 -V- S_2

- 4 písemně sdělovat, dopisem oznamovat: *psali mu rodiče (že...)* S₁-V-S₂
 5 vydělávat si psaním (zvl. na stroji): *píše v kanceláři za malý plat/pomalů* S₁-V-ADV
 6 pojednávat o něčem (v tisku ap.): *noviny píšou o stavbě metra* S₁-V-o S₃
 7 literárně n. hudebně tvořit: *psát román; psát operu komponovat; psát do novin* S₁-V-S₃

Protože se ve frazému a idiomu původní význam komponentů ztrácí, resp. amorfně a neanalyzovatelně modifikuje, o frazémeh typu *to si piš!*, *ta píše*, kde tvar lexému je *přítomný jen formálně*, se při analýze polysémie pochopitelně neuvažuje.

Sama **formální valence**, kterou lze chápat jako velmi výrazný rys a signál významu, však všechny významy nevystihuje (3 a 4 jsou takto stejné), nebo některé nerozliší (7, významy „psát“ a „komponovat“); na druhou stranu by se podle ní dalo lišit ještě jemněji na tři další v rámci významu 1, které do něj slovník „slišoval“, tj. navzájem nerozlišil, podobně jde i u významu 7 vlastně o významy dva (tvořit a publikovat). Ani tam, kde valence jasně významy liší, se v praxi tato možnost nevyužívá, srov. např. *věřit D/někomu/nečemu* („důvěřovat, spoléhat na autoritu“, srov. *učiteli, vůdci, otci, věřit v něco* („ideál ne/racionální“, srov. *boha, úspěch, dobro*), *věřit na něco* („iracionální objekt“, srov. *duchy, ďábla, převtělování*) (ve slovnících je v zásadě nevyužitá).

Derivace může signalizovat některý z významů někdy také, avšak ve slabší míře než valence, srov. uvedené *psát* a *psaný* (ty však uvedené významy zde neliší) a *pišící* (nemá význam 2) a výraznější deriváty desubstantivní, např. *stůl* a *stolní, stolový* (řídke a synonymní se *stolní*, fyzicky se vztahující ke stolu, výjimka je proprium *Stolová hora*) a *stolovat* (jen pro význam hostina).

Obdobně *místo* a *místní* (jen pro konkrétní význam), *místně, umístit* (jen pro základní konkrétní význam lokality), *práce* a *pracný* (pro význam námaha a složitost), *pracovní* (pro význam zaměstnání a *pracovat*), anebo ještě například *strana* a *stranový, stranický* (vzniklé spíš přes *straní*), *straní*, *stranit někomu, stranit se někoho* (obě slovesa jen pro nelokální význam) či *koruna* a *korunový* (vztah k měně a minci), *korunní* (vztah k panovníkovi), *korunka* (na zubu) a *korunovat* (vztah k panovníkovi a abstraktně dovršit, tento význam však substantivum nemá, je z frazému) aj.

Konečně se lze po formální stránce při lišení polysémie opřít ještě o aspekty *gramatické transformace*, pokud se nabízejí. Srov. výše u *psát* význam 3 užívaný jen v pasivu (také v podobě *píše se*). Obdobně lze uvažovat o takové restrikci např. u *nést*, kde význam vyjádřený v kolokaci *ta puška nese dobře* se nedá pasivizovat (**ta puška je nesena dobře*) apod.

Po stránce **sémantické** v širokém smyslu je však zřejmě pro lišení polysémie nejrelevantnější kolokabilita daného lexému, a tedy úhrn jeho **kolokací**. Pro sledované *psát* lze množství kolokací, které se dají zhustit a zvýraznit pomocí různých statistických skóru (v dalším zjišťované přes Word Sketches), uvést aspoň jejich jádro. Dá se navíc poměrně jasně seřadit do několika témat:

- (1) *text* (báseň, dopis, kniha, povídka, článek aj.),
- (2) *záznam* (deník, paměti, protokol aj.),

- (3) *téma* (s předložkami, zvl. *o*: sex, láska, film, člověk, problém, případ, politika, událost aj.) a
 (4) *subjekt* (v nominativu: propria, bratr, autor, noviny, historik ap.)

Kolokace jsou pro význam téměř vždy jednoznačně určující a jsou tedy kritériem hlavním, jsou pro lexém jinak jeho hlavním kontextem, jakkoliv minimálním.

Zobecněně tu však hraje někdy roli i druh a změna **denotátu**. Srov. *psát* a význam 1 (částečně) a 6, kde je standardní personální a tedy životný subjekt nahrazen konkrétem (*péro*) a abstraktem (*noviny*), může se dokonce v tomto smyslu změny denotátu vyměnit i role subjektové a objektové valence, srov. (**člověk**) *měří pokoj a pokoj měří (pět metrů na délku)*, kde subjekt má pak denotát neživý apod.

Nicméně korpusová a tudíž objektivnější data ukazují, že popis polysémie slovesa *psát* ve slovnících je děravý a řadu dalších možností opomíjí. Už bez záměru tyto možnosti dál popsat a klasifikovat si je jen uveďme naznačené v kolokacích: *on vůbec nepíše* (neodpovídá na dopis), *psal mu, jestli* (zeptal se dopisem), *umět (číst a) psát* (je gramotný, vyjadřuje se písmem), *psát německy* (vyjadřovat se nějakým jazykem), *nepsala, kdy to čeká* (neoznámila), *pište nám do redakce* (sdělte svou reakci, názor, pište o svých zkušenostech aj.), *piše už týden inzeráty* (hledá formou inzerátů), *pišou si léta* (udržují přátelský n. profesionální styk, se *si*) aj. Zásadní nedostatek slovníkového popisu a hesla *psát* výše je však téměř úplné ignorování předložkové, popř. jiné valence. Vedle jediné uvedené prepozice (*o* něčem) se významně a výrazně užívá však mnoho dalších (předložky *pro, do, na, kvůli* aj., též s reflexivitou *si s někým*, ale i konjunkce *že, zda, jestli* aj.). Na toto vše tradiční slovníky rezignují, popř. využívají toho jen náhodně a sporadicky.

Srov. v tomto smyslu analýzu významu adjektiva *měkký* dál (2.233.9).

Starší a volnější pohled na jeden typ polysémie, obvykle pod názvem **enantiosémie** (auto-antonymie), zdaleka ne však sdílený obecně, měl za to, že i mezi některými významy téhož lexému existuje protiklad a jsou vůči sobě navzájem tedy opačné, srov. *brát* „někomu peníze“ × „od někoho peníze“, angl. např. *fast* „pevný/stabilní × rychlý“ nebo *overlook* i čes. *přehlédnout* ve smyslu “zkontrolovat × nevsimnout si“. Při bližším pohledu a doplnění informace se ukazuje, že tento rozdíl je jen zdánlivý a mizí, zvláště v kontextu. Obecně se tak ale především ukazuje, že vnímat význam lexému izolovaně, zvl. bez informace z kolokací či valence (viz u případu *brát*), je problém a v praxi se nedá uplatnit; pro některé uživatele je tento zdánlivý protiklad však stále zdrojem jisté zábavy.

2.233.2 Zdroje polysémie

Polysémie mnoha lexémů se časem přirozeně mění. U neexistujících polysémních lexémů polysémie většinou vzniká (u lexému původně monosémního), popř. vzrůstá či se mění, řidčeji se však i zmenšuje, popř. ruší. Vznik a nárůst polysémie, který je obecně v jazyce velmi nápadný a silný, má dva aspekty, jazykový a mimojazykový. I když je to jev v zásadě diachronní, zastavíme se u něj aspoň stručně pro pochopení dalších souvislostí, především s metaforou.

Aspekty **jazykové** jsou dány různými důvody a co do síly jejich vlivu se nedají zcela zobecňovat. Připomeňme si aspoň ty nejčastější. Jsou dány často vlivem a změnami existujících jazykových *kategorií*, srov. (1) změnu **slovního druhu**, specificky **substantivizační** adjektiv, obvykle v důsledku elipsy: (pův. *pan*) *domáci, lesní, vrchní (číšník, strážník)* ap., srov. i rušení frazému vynecháním substantiva v *z/bystřit (pozornost), utkvělo mi (v paměti)* nebo *vymklo se to (kontrola/z rukou)*, mohlo však dojít i k větší změně slovního druhu (gramatikalizaci), srov. lat. adv. *magis* (více) a z toho fr. spojka *mais* (ale). Obdobná je změna českého adv. *kolem* (pův. instrumentál subst. *kolo*) v prepozici *kolem*, jejíž význam se dál rozšířil (např. význam *kolem deseti* původní adverbium nemělo).

Anebo na změnu vedoucí, přes mezifázi polysémie, měl vliv např. (2) **gramatický rod**. Takto pův. latinské *homo* (člověk), které je maskulinum, se změnilo na pozdější it. *uomo* či fr. *homme* s významem „muž“.

Někdy působily i (3) souvislosti **fonologické**, zvl. podobnost dvou slov, srov. *přikvačit, kvačit* (pův. „připnout hákem, přitlačit“), které pod vlivem formálně podobného *kvapit* svůj význam změnilo („přispěchat“). V době této změny mělo toto sloveso nějaký čas významy oba, pak se ale původní ztratil. Stejně sloveso *kvapit* (spěchat) mělo původně v předponové podobě *překvapiti* význam „ukvapit se, unáhlit se“, ale pod vlivem něm. *überraschen* (které má v základu *rasch* „unáhlený“) změnilo svůj význam na dnešní. I tady je nutné po nějakou dobu spatřovat polysémii, v níž koexistoval význam starý a nový. Fonologické důvody můžou však polysémii vytvářet i tak, že v důsledku změny, resp. redukce některých fonémů se původně dvě odlišná slova začnou sobě podobat tak, že nakonec formálně splynou v jedno, mající oba původní významy, srov. špan. *real* „reálný, skutečný“ a „královský“ (z lat. *realis* ← *res* „věc“ a *regalis* ← *rex* „král“); obvykle se tento případ však chápe jako formy dvě a tedy homonyma.

(4) Aspekty **mimojazykové**, kde se často uplatňovaly i vlivy cizích jazyků, souvisely se změnami vnější reality, novými jevy apod. a potřebami je nějak nově pojmenovat. Takto lze chápat vznik a vývoj slova *město*, které jako pojem začalo být potřebné až od doby zakládání měst. Do té doby postačovalo staré *miesto* (s význ. „místo“). Po přechodné době existence polysémie (tj. „místo“ a „opevněné sídliště“) však došlo kvůli zamezení zmatku a nejasností hláskovou změnou k oddělení obou významů a vzniku nového slova *město* v dnešním významu. Tento vývoj tedy v konečné fázi, v důsledku vzniku druhého slova, znamenal i jasné odstranění polysémie. Obdobný osud mělo české slovo *horký*, ze kterého se na základě potřeby časem vydělilo a formální změnou (*r* → *ř*) zafixovalo nové slovo *hořký*. Obdobný byl osud např. fr. *parlement* (mluvení, od *parler* mluvit) na anglické půdě: když se objevila potřeba nazvat nově vznikající instituci, kde se hodně „mluvilo“, použil se výraz z tehdy ve vyšších kruzích stále hojně užívané francouzštiny a vznikl dnešní *parlament* (angl. však dnes má *parliament*).

V historii je známo, že větší změny v lexikonu zahrnující i změny, resp. rozšiřování polysémie se objevovaly v dobách velkých a radikálních společenských, náboženských, obchodních, technických a jiných změn (Ullmann 1951, 1962). Nejnovější změny si lze pro češtinu ilustrovat mohutným nástupem počítačů a také rozvojem politického systé-

mu po r. 1989, srov. nové významy starých lexémů *výstup* (z počítače, z projektu), *stáhnout ze sítě*, *pověsit na web*, *průchodnost* (návrhu), politické *mantinely* a řadu dalších.

Největší změny ve významu a polysémii lexikonu se obvykle týkají **substantiv**, kde je obecně polysémie také největší. Hlavní typy a zároveň i procesy vzniku dalších významů se dají zachytit ve schematizované typologii substantiv a jejich sémantického přesunu mezi těmito typy. Na levé straně je obecně typ významu staršího, event. původního, na pravé straně typ významu novějšího, z něj odvozeného (příklady a názvy procesů jsou uvedeny níže); k sémantickým procesům změny a tedy v tomto případě nárůstu významu dochází však ve schématu i diagonálně (viz např. konkrétum → člověk aj.), nejen horizontálně. Srov. napřed základní možnosti (lokality se tu neuvažuje):

1 Člověk	→	Člověk	1 (HUM)
2 Živočich	→	Živočich	2 (ANIM)
3 Konkrétum	→	Konkrétum	3 (CONCR)
4 Abstraktum	→	Abstraktum	4 (ABSTR)

Souvztažností těchto druhů významu (které se v zásadě opírají o typy denotátu), a tedy i procesů vývoje polysémie mezi 1–4 je obecně 16 a lze je ještě členit i dále uvnitř. Nejsou však všechny rozšířené rovnoměrně a některé se prakticky nerealizují. Srov. aspoň několik ilustrací:

Člověk	→	konkrétum (1 : 3):	<i>(reifikace)</i> viz dál <i>antropomorfizace</i>
Živočich	→	člověk (2 : 1):	<i>kočka</i> (pěkná dívka), <i>prase</i> (nečistě se chovající člověk aj.), <i>bažant</i> (vojín v prvním roce, nezkušený člověk v profesi, roli) (<i>personifikace</i>)
Konkrétum	→	člověk (3 : 1):	<i>buchta</i> (dívka, nekňuba), <i>bačkora</i> (bázlivec), <i>dřevo</i> (fyzicky nešikovný), <i>klacek</i> (neotesaný mladík) (<i>personifikace</i>)
Konkrétum	→	konkrétum (3 : 3):	<i>chlívek</i> (neuklizený pokoj), <i>brzda</i> (chléb, zvl. tvrdý), <i>cibule</i> (hodinky) (<i>sekundární reifikace</i>)
Konkrétum	→	abstraktum (3 : 4):	<i>křídlo</i> (stranické, vojenské) (<i>abstraktivizace</i>),
Konkrétum	→	člověk (3 : 1):	<i>palice</i> (tvrdohlavec) (<i>personifikace</i>),
Abstraktum	→	konkrétum (4 : 3):	<i>sladkosti</i> , (ochranný) <i>nátěr</i> (<i>reifikace</i>)
Abstraktum	→	abstraktum (4 : 4):	<i>hlad</i> (po něčem), (milostný) <i>vztah</i> (<i>sekundární abstraktivizace</i>)

Historicky je významný starý **princip antropomorfizace** (a tedy člověk → konkrétum), známý z mnoha jazyků, tj. „projekce“ člověka, resp. zvláště jeho (tělesných) částí, do světa kolem sebe, především skrze dávání jmen jeho součástí kolem sebe. Přiřazením názvu části lidského těla něčemu vně pak vznikají zvláštní **somatické názvy**, resp. významy, a tak se pak často i rozšiřuje polysémie původních lexémů.

Nejtypičtější je tato tendence, většinou realizovaná už dávno a pokračující dnes už jen ojediněle, např. pro vztahy typu *čelo* (*stolu/postele/ledovce*), angl. *head of the table*, *noha* (*stolu...*), angl. *leg of the table*,

bok (lodi/auta/bedny/koně), angl. *side of the car* × *starboard, horse's flank*,
tvář (reality/hudby), angl. *the face of German culture*,
hlava (domácnosti/rodiny/státu) angl. *head of the household* aj.

Čeština zde však někdy pojmenovává jemněji, pomocí další derivace od názvů částí těla, srov.

ústí (řeky), angl. *mouth of the river*,
ouško (jehly), angl. *needle's eye*,
očko (špendlíku/punčochy), angl. × *ear of the pin*,
příčelí domu, angl. × *house front*

a to i tam, kde se takto užívá i původní název, srov. *tvář* výše a *tvářnost (doby/krajiny/události/světa)* aj. Různé jazyky však můžou princip antropomorfizace užívat, jak je vidět, nezcela stejným způsobem.

Někdy se takováto antropomorfizace může promítnout na jeden objekt i hromadně, srov. takovéto antropomorfní názvy různých částí **hory**: *úpatí, bok, úbočí, hřbet, temeno, hřebec* (poslední příklad naznačuje už jen zprostředkovaný úzus vedoucí od nástroje, avšak stále s vazbou na hlavu), popř. i *sedlo, štít* (zprostředkovaně, užívá ale jen člověk) aj.

Historicky je významný stále živý proces *nářiřtu abstrakt* a v souvislosti s tím i abstraktních významů; souvisí to s vnějšími důvody a celkovou **abstraktivizací** jazyka a jeho lexikonu (viz i příklady zde výše). Abstraktivizace však nemusí vznikat jen přechodem lexému z konkrétní apod., často jde zvláště o rozšíření už původně abstraktního významu, srov. **operace** (pův. „zákrok“) užívaná napřed jen v lékařském smyslu (jeho povaha je tu ovšem zčásti konkrétní), která vlivem stále se rozšiřujícího užívání zdomácněla i v dalších disciplínách (vedle vojenství, armády, logiky nalezneme však i nové významy naznačené kolokacemi *operace KGB, diplomatická o., platební o., o. Olovo* (očernění politika v době sociálně-demokratické vlády) aj.).

Naznačené polysémní procesy se v menší míře však objevují i mimo substantiva. Srov. verba kombinující se s abstraktními substantivy, např. *čas běží* (od člověka), *letí* (od živočichů), *plyne* (od konkrétní), *nenávisť plyne/pramení* (od konkrétní), ale i s některými konkrétními, srov. *okno vede* ((na zahradu), od člověka).

Typičnost přechodu od konkrétního na abstraktum a následně i vznik abstraktního významu si lze ilustrovat i u dalších druhů slov, zvl. sloves, ale i adjektiv. Společné mají to, že čerpají ze smyslových dat, srov. *osvětlit, zatemnit* (problém), *oslavný* (úspěch), *vřelý* (přijetí), *studený* (pohled). Smyslová data a jejich názvy se takto užívají často a tam, kde jde o zapojení dvou smyslových oblastí, je pak užitečné rozlišovat zdroj a recipienta. Ukazuje se (Ullmann 1951, 1962), že hlavním zdrojem bývá hmat a hlavním recipientem zvuk (původních názvů je v lexikonu v oblasti zvuku/sluchu, ve srovnání s jinými smysly, nejméně, zřejmě pro jeho abstraktní povahu), srov. *ostrý zvuk, jemná hudba, měkký hlas*. Pro jeho nápadnou povahu, založenou vlastně na zkříženém vnímání dvou smyslů, se tomuto jevu dostalo původně v esteticce jméno **synestézie**.

2.233.3 Princip tabu

Jeden z procesů vývoje polysémie, působení **tabu**, pro jeho zvláštní a stále živou povahu třeba zachytit zvlášť. Netyká se jen etymologie, a tedy historie, ale i dneška, a zahrnuje i další aspekty. Princip tabu je původně založený na dávné a zřejmě univerzální pověře, že (zvláště bezdůvodným) vyslovením jména mocného zlého ducha, boha apod. se tento (zlý) duch přivolá a objeví a mluvčího za to potrestá. Jakkoliv je to princip pocházející původně z primitivních náboženství (srov. ale i dodnes takovýto zákaz formulovaný v užívaném křesťanském příkazu *Nevezmeš jména božího nadarmo*), časem se rozšířil na celou řadu dalších oblastí, o kterých se nemá mluvit (kde trest mívá podobu společenských sankcí), kam patří oblast zločinu, smrti, nemoci, sexu, vyměšování (skatologie) apod.; jeho moderní podoba se dnes nejvíc najde v armádě s jejím utajováním všeho možného a užíváním krycích názvů, ale v extenzi i zkratk (zkratka na původní, „zakrývaný“ denotát obvykle pro svou neprůhlednost neukazuje). Výraz tabu je indonéský, přesněji řečeno pochází ze slova *tapu* z jazyka tongo (znamenající „kladný stranou, zvlášť“ a tudíž zakázaný), podobně např. v javánštině *pantang*.

Nicméně prohibitivní působení principu tabu vede do slepé uličky a původní tabuové slovo se, pokud se neužívá, obvykle z jazyka ztrácí (a pak komplikuje, popř. zatemňuje příslušnou oblast etymologie). Na druhou stranu mluvčí nějaký název pro daný tabuizovaný denotát potřebují a vymýšlejí tudíž jeho **tabuové náhrady**, které mívají často povahu **eufemismu**, a ten pak jazykově tuto (domněle) silnou a nepřijatelnou povahu denotátu zjemňuje, srov. časté eufemismy v oblasti označování smrti, např. *drahý zesnulý*, *nebožtík* (zvl. dříve), *navždy opustit*, *vězení nápravné zařízení*, soulože *vyspat se s někým* aj., fyzických vad *tělesně postižený*, *nevidomý* či dnes už starý eufemismus pro obávaný blesk *boží posel* aj. Posiluje se tím tak i výrazivo společensky slušné, decentní, popř. jemné a ohleduplné. Zvláště v moderní době se tato tabuová slova přes společenskou sankci výrazně v určitých, zvl. emocionálních situacích používají vědomě a chápou se pak často jako **vulgarismy**. Pokud je jako tato náhrada použité už existující slovo, vzniká tak přirozeně polysémie. V etymologii je tabu často zdrojem potíží při identifikaci významu slova, který se jinak může zdát nepochopitelný, což je dobře vidět zvláště při srovnávání příbuzných jazyků.

Princip tabu a procesy s ním spjaté lze tedy shrnout:

1-tabuový název a jeho zákaz	→ 2A jeho ztráta	→ 3 jeho náhrada jiným (obv. eufemismus)
	→ 2B jeho částečné potlačení	→ 4A jeho další užívání jako vulgarismus ap.
		→ 4B paralelní užívání i jeho náhrady

Působení tabu se dá dobře ukázat na řadě slov. Protože např. *medvěd* se chápal zvláště ve slovanských jazycích jako obávaný zlý a mocný duch, jeho název se v nich ztratil a je tu všude tabuová náhrada, srov. čes. *medvěd* (tj. medo-jed), rus. *medvéd'*, pol. *niedźwiedz*, srb. *mèdved*, slovin. *medved* aj. To neodpovídá předpokládanému inde. slovu **rksah*, resp. **rk'/os*, ale ani některým dalším indoevropským jazykům, tj. ani např. blízké litevštině, která tu má *lokys*, lotyš. *lácis* (obojí je zřejmě také tabuová náhrada);

srov. i jazyky románské, zvl. lat. *ursus*, fr. *ours*, it. *orso*, šp. *oso* aj. (obdobně je i bretonské *ourz*) a germánské, srov. něm. *Bär*, švéd. *björn*, angl. *bear*, hol. *beer*, které tu vycházejí z odlišného základu, v germánských jazycích odvozeného od názvu barvy hnědý, a jsou to také tabuové náhrady. Nesporný vztah k inde. základu naopak má řečtina se svým *arktos*.

K typickým starým tabuovým slovům, resp. tabuovým náhradám v češtině, patří např. ještě *had* (s pův. významem „něco odporného“, podobně i v jiných slovanských jazycích), ale i *zmije* (od *zem*, pův. tedy obávaný tvor, duch země). S různou mírou zřetelnosti a jistoty sem ještě patří (viz Machek) např. *běs*, *čert*, *hajzl*, *ježek*, *liška*, *motýl*, *můra*, *ostříž*, *úhoř*, *včela*. Tabuové náhrady některých z nich, tj. další náhrady nastupující po jejich „opotrebování“, jsou dobře známé, srov. symboly *čerta* v pohádkách (pán v zeleném mysliveckém oděvu avšak s kopytem ap.), *čerchmant*, *chlupatej*, *rarach*, *rohatej*, srov. však i zajímavé a neobvyklé něm. *Gott-sei-bei-uns* (bůh buď s námi!). Některé tabuové náhrady však, i když tak mohly být původně míněny, eufemismy (časem) zcela nejsou, srov. druhotné náhrady *zadnice*, *zadek*, *řit'* ke slovu *prdel*.

Nicméně tento princip vedoucí obvykle k vytvoření eufemismu působí i dnes a jako eufemismus se nechápe, srov. *hodina H*, *den D*, *NZ* (nedotknutelné zásoby v armádě), *rozvojové země*, resp. *třetí svět* (pro tabuizované *zaostalé země*), srov. i další neeufemistické náhrady *zdechnout* (zemřít), *teplej* (homosexuál) aj.

V důsledku přesto stále vycitřované silné a tabuizované povahy denotátu však může nastávat jakási řetězová reakce a i původní tabuové náhrady některých slov se pak poměrně rychle v čase „opotrebovávají“ (srov. už výše) a začínají vnímat jako málo přijatelné. To pak vede k vytváření nových a dalších. Takovou řadu lze ilustrovat na pojmenováních seřazených přibližně v časovém sledu jejich užívání (od nejstarších k mladším) pro dnešní české *záchod*: od starších *chyška*, *talov smrdutý*, *chlév smrdutý*, *sráč*, *prevét* (asi z it. *privato* „odloučený, soukromý“), *tajný pokoj*, *trativod*, *srovod* až po novější *hajzl* (z něm. deminutiva *Häusel*, tj. domeček), *veterát* (z it. *ritirata* ve stejném významu, a to participium od slovesa *ritirare*, tedy „odtažený“), *klozet* (komůrka, z angl. (*water*) *closet*, to ze středoangl. *closett* „cosi uzavřeného“), *umývárna*, *toaleta*, *vécé* (angl. zkratka *WC*).

Povaha tabuizovaných slov je pro určité kontexty (především mluvené) lákavá a tak se v nich jako vulgarismy užívají s cílem vyjádřit buď momentální silnou a nepříjemnou emoci mluvčího nebo negativně tak označit druhého a tím ho ponížit ap. Pak se užívají i přes společenskou sankci, která je při tom vědomě porušena, a to v závislosti na síle emoce, negativní evaluace a nenormovanosti kontextu a situace i ty nejsilnější a tabuové vulgarismy (*prdel*, *čurák*, *kunda*...), srov. 2.248.1–2.

Potřeba či chuť použít tabuizované slovo a přitom zdrženlivost a ohled na společenskou situaci, etiketu a možnou sankci vede však někdy k jazykovému kompromisu, kdy se užije jen část formy takového slova, která je dostatečně velká na to, aby ho signalizovala celé, a jeho konec nebo jiná část se nahradí neutrální podobou, která zároveň naznačuje snahu o určitou formu eufemismu, popřípadě se v písmu vytečkuje, srov. takto zkrácená

slova pro **hergot**: *hernajs, heršvec*; **do prdele**: *do prkýnka, do prkenný vohrady!, do pr...!, do Prčic!* (zde srov. i žertovně navázání na stejné slovo, resp. frazém masovou sportovní a jinak seriózní akcí *pochod Praha-Prčice*, která stále tyto původní konotace má).

Některé náhrady, které z nějakého důvodu nepůsobí eufemisticky, mají svou povahou a účinkem blízko k vědomým náhradám v podobě **dysfemismu**, tj. pragmaticky silného a výrazného názvu pro jinak slabší či neutrální pojmenování, které se tak vědomě negativně sociologicky „ponižuje“ nebo jen oslabuje (též ležérně ve snaze mu dodat příznak nedůležitosti) a je někdy i pejorativní, srov. *chcípnout* pro *umřít*, ale i *buchta* pro *dívka*, *kára* pro *auto*. I když jde většinou o případy závislé na kontextu, lze volbu a úzus dysfemismů přesto jako tendenci vysledovat zvláště k některým mladým a nedospělým lidem, kteří si (pro druhé zdánlivě zbytečně) silným (siláckým) výrazem dodávají na výraznosti, zmužilosti, dospělosti ap.

Tabu v širším pohledu

Podoby mechanismu tabu a tvorba náhrad původních jmen mohou mít v různých jazycích různou podobu. Ojedinelé je hromadné eufemistické označení mnoha tabuových vulgarismů v angličtině jako *four-letter words* (čtyřpísmenná slova); v angl. totiž bývají staré vulgarismy (McEnery), původem většinou anglosaské, krátké a často složené právě ze čtyř písmen (srov. zvl. *fuck* „mrdat“ aj.).

V angličtině (dnes zvl. americké) se takových případů najde mnoho, např. v oblasti smrti, srov. např. *pass away* („odejít“ ve významu „umřít“) či staré *execution* („provedení“, exekuce pro popravu, to i v jiných jazycích) aj., především však v oblasti sexu. Samo slovo *sex* bývalo dříve tabuizováno a před válkou byl v prudérní Americe zaznamenán případ (Ullmann 1951, 1962), kdy se ve snaze se mu vyhnout užíval např. i pro hudební skupinu název *quintet* (kvinteto), i když měla členů šest (tj. místo slova *sextet*, protože se v něm nesprávně hledalo slovo *sex*, jakkoliv je zde jeho etymologie jiná). Nicméně taková prudérnost vedoucí k hledání eufemismů je známá i z viktoriánské Anglie, kde se např. nedalo veřejně mluvit o spodním prádle přímo a vymýšlely se podivuhodné náhrady, srov. *unmentionables* (tj. nezmiřitelné, tj. věci, které se nesmějí zmiňovat, pro kalhotky). Jako ve většině jazyků, i zde se najdou starší případy eufemismů, které někdy vedou z nepochopení k bizarním výsledkům. Ve snaze nahradit časté a vulgární označení penisu *cock* „kohout“ vznikl nechtěně tlak na samo slovo *cock* i v jeho původním významu (kohout), a to se začíná z jazyka ztrácet; objevují se pak i další jeho náhrady, a to i v jeho původním významu; „kohout“ se tak dnes nazývá *rooster*. Obdobná je historie slova *arse* „prdel“, už dlouho nahrazovaná zvl. v USA podobně znějícím *ass* (pův. „osel“), které však pro rostoucí negativní a vulgární konotace, které mu původně nepatřily, začalo vadit také a tak se dnes samo nahrazuje slovem *donkey* (pův. také osel). Novou vlnu eufemismů, popř. náhrad přináší dnešní móda politické korektnosti, původně americká, navazující na starší tradici, srov. *coloured* aj. místo *Negro* (pro černocha), jejíž vynucované nové „nezávadné“ výrazy se však často vnímají negativně jako přehnané a někdy i hloupé. Sem spadá i jedna její část snažící se vymýtit z angličtiny výrazy, které podle feministek znevýhodňují ženy, obsahující slovo *man* (muž), a tak se např. navrhuje i neutrální asexuální eufemismus *chairperson* (předsedající osoba místo tradičního a původního *chairman* „předseda“).

Eufemismů se ale užívá v mnoha jiných oblastech hodně a nelze jmenovat ani jedinou důležitou oblast (i odbornou a terminologickou), kde by se nevyskytovaly, srov. např. dnešní vojenské a žurnalistické *casualties* (ze střlat. *casualis* „případný“ a tedy cosi jako „případnosti, náhodnosti“) pro (lidské) oběti, zvl. válečné, nebo novější *collateral damage* „postranní, boční škoda“ ve stejném významu.

Obdobně lze nalézt eufemismy i všude jinde, v jiných jazycích. Srov. německé *hinscheiden* pro „zemřít“ (tam odejít, oddělit) či původně nacistické a dnes samo silně tabuové *Konzentrationslager* (koncentrační tábor místo vyhlazovací tábor), *Umsiedlung* (přesídlení namísto vyhnání, tj. *Vertreibung*, které existuje i v češtině), *Einschläferung* (uspání) místo *Tötung* (usmrčení), *Abenteuer* „dobrodružství“ místo *Liebesverhältnis* (aféra, milostný vztah) či *ökonomisch benachteiligt* „ekonomicky znevýhodněný“ místo *arm* (chudý). I zde jsou některé eufemismy mezinárodní, srov. *Kollateralschaden* „postranní, boční škody“ aj.

I románské jazyky mají mnoho zvláštností v této oblasti. Není zde např. jasné, proč lat. *mustela* (lasička) nepřešla do románských jazyků a dál se tak prakticky ztratila, zatímco se místo ní objevily různé tabuové náhrady, srov. fr. *belette* (vlastně „kráska, krásná žena“, od *belle, beau*, „krásná, kráska“), it. *donnola* (malá žena, ženuška), šp. *comandreja* (kmotřička), rum. *nevăstuică* „ženuška“, podobné je to však i jinde, srov. např. dánštinu (vedle vlastního *wesel* je i *brud*, tj. nevěsta); ale ani v češtině se tabuový výklad *lasice* nevylučuje (a váže se pak na lexém *láska*).

Síla užití náboženských názvů na jedné straně a jejich tabuovost na straně druhé je známá, srov. např. dnešní angl. interjekční *gosh* nebo *gee* (místo *god* „bůh“) atd. Snad nejsilnější zákaz užívat jméno boha měla v Evropě hebrejšтина, užívající náhradu *Adonai* „pán“, neoficiálně však *Haššem* (jméno), která zřejmě ovlivnila i další jazyky, kde se objevují často podobné náhrady, srov. *hospodin, Pán, pane*, angl. *Lord*, fr. *seigneur*, něm. *Herr*, fin. *herra* aj.

Historicky tu v této linii např. francouzština, zřejmě intenzivním (nad)užíváním, změnila slovo *chrétien* (křesťanský) na pejorativní *crétin* (hloupý, kretén) a podobně se tu z pův. lat. *benedictus* (požehnaný, blahorečený) vyvinulo *benêt* (pitomý, prostoduchý). Srov. ještě historii fr. *fille* znamenající jednak „dcera“ (dodnes) a jednak dřív běžně i „prostitutka“; z důvodu této nežádoucí konotace má proto dnešní francouzština pro „dívku“ jen dvouslovné označení, tj. *jeune fille* doslova „mladá dcera“.

Některé eufemismy mají společný původ ve více jazycích, i když se jim dnes tak už nemusí rozumět, srov. např. výrazy pro **hřbitov** pocházející v angl., fr., it. a šp. z řeckého slova *koimeterion* označujícího nocležnu, noclehárnu, místnost ke spaní, *cemetery, cimetière, cimitero, cementerio*; v it. je ale ještě vedle toho *campo santo* (svaté pole) a podobně i ve špan. Obdobně sem lze řadit i dnešní tabuové mezinárodní slovo *idiot*, které ještě v latinském *idiota* znamenalo „neznalý, znalec“ a které bylo přejato z řec. *idiotes* „soukromník, laik, ne-znalec“, vzniklého z *idios* „vlastní, soukromý“. Stejně jako *idiot*, které je stále i lékařským termínem, se eufemistickým způsobem označovaly i jiné denotáty v terminologii, srov. lat. (*membra*) *pudenda* „ohanbí, tj. místo, za které je třeba se stydět“.

2.233.4 *Odstraňování polysémie*

Vývojem jazyka se polysémie lexému může někdy i odstraňovat, i když pro to mnoho důvodů nebývá. Častěji se ztrácí sama, protože vychází z úzu kvůli nepotřebě daného významu.

Formálně se polysémie odstraňuje nejčastěji proto, že dva odlišné významy se mohou dostávat do konfliktu, protože jediná forma, která je nese, se stává nesrozumitelnou a to vede někdy k potřebě oba významy odlišit formálně, do dvou forem. O některých případech typu *horký* (→ *horký* vs *hořký*) a *místo* (→ *místo* vs *město*), k nimž lze přiřadit i další jako *tvar* a *tvář*, už byla řeč výše (modifikace fonologická). Zde se však daný nový význam neztrácí. Naopak, osamostatněním pod novou (často silně podobnou) formu se mu zaručuje jasnější vyjádření i vlastní existence a časem i úzus. Obdobný případ, založený na modifikaci formy sufixální, představuje výsledná utvořená trojice slov z původně stejného základu *řad* × *řada* × *řádek*. Srov. zde i podobný vývoj, který však ještě zcela neproběhl, u slov *páska* a *pásek*: v aspoň jednom významu (pásek na kalhoty, lepicí páska) jsou už odlišné, v jiných však dosud nikoliv (magnetofonový pásek/páska).

Sémanticky se může ale také význam rozdvojit do té míry, že se souvislost mezi rozdvojenými a samostatnými částmi přestane vnímat. U dnešního slova *kluk* (neformálně chlapec) šel vývoj od pův. významu „šíp“ přes „ničema, budižkničemu“ (byl vázaný ale původně jen na kolokaci *kluk nepeřený* (tj. šíp neopatřený peřím), která se přestala užívat) k významu dnešnímu. Někde na této vývojové cestě se souvislost a tedy i paralelní existence obou dvojic významu („šíp“ a „budižkničema“) a („budižkničema“ a „kluk“) ztratila. Určitý význam lexému se však může i přestat užívat, obvykle z důvodů konkurence s výstižnějším synonymním lexémem, srov. adjektivum *protivný*, z jehož čtyř významů (SSJČ) žije jen ten nejnovější, evaluativní (pragmatický): 1 „protilehlý“ *na protivné straně*, 2 „opačný“ *protivné pojmy*, 3 „nepřátelský“ *protivný tábor*, 4 „nepříjemný, obtěžující“ *protivný soused/hmyz* (význam 1 se zřejmě omezuje už jen na frazeologii, *protivná strana*). V uvozovkách naznačené významy pro 2 a 3, popř. i 1 můžou představovat zmíněné novější konkurenty, které užití adjektiva *protivný* vytlačily z úzu. Pojmenování významu se však neztrácí, jen se přesunulo pod jinou formu.

Cestou, která někdy může vést k rušení polysémie, opět při plném zachování významu, je rozdělení jediného polysémního lexému na několik **homonym**, tedy při plném zachování formy a vlastně jejím zdvojení. České slovníky (SSČ) chápou *jeřáb* jako tři slova „vysoký strom/keř“, „pták s dlouhým krkem,“ a „vysoký stavební stroj“, i když etymologický slovník tu spatřuje jen dvě odlišné etymologie (pro strom a ptáka, od kterého se vyvinul význam stroje). Nicméně společné asociace „dlouhý krk/vysoká linie apod.“ se dají najít mezi všemi třemi navzájem a podmínka takové ztráty souvislosti mezi významy, aby vznikla homonyma, tak zcela splněná není. Příklad neukazuje tedy jen vývoj polysémie, ale i problém spojený s jejím odlišením od homonymie.

2.233.5 *Metafora a metonymie*

Metafory se tradičně chápou jako princip studovaný především literární vědou, estetikou, rétorikou apod. a až poměrně nedávno, s vědomou rezignací na hledání pouze (krásných či zajímavých) obrazů, jak to dělá literární věda, se zjišťuje, že mnohem větší

roli hrají v lingvistice, dnes dokonce speciálně v jedné její nové větvi, v kognitivní lingvistice (konceptuální metafora, viz 2.234.4). Literární tradice tu pro metaforu a spolu s ní obvykle studovanou i metonymii (popř. i synekdochou) vymezila, zpravidla pod názvem *trópy* či *figury*, velké množství jejich typů (přes stovku), z nichž nejznámější jsou např. *katachréze*, *alegorie* či *příměr*, zatímco *přirovnání* se klade zpravidla mimo, jakkoliv je metafoře podobné. Zmíněné typy naznačují, že metafora je formou útvar značně proměnlivý, v rozsahu

(1) *malý/krátký text (zvl. příměr)* → (2) *kombinace slov* → (3) *slovo*;
zastavit se vývojově může na kterémkoliv stupni. Srov. případ, kdy čeština má všechny tři:

(1) *bílý jako sníh* → (2) *sněhově bílý* → (3) *sněhobílý*, popř. *sněhový* (srov. *krásná sněhová čepice na stráni*).

Literatura však může mít pojetí metafory širší, vedle různě nazývaných podtypů (viz výše) se upozorňuje např. i na možnost sřetení více metafor dohromady v rámci jednoho „obrazu“, srov.

Celý svět je jeviště a všichni lidé na něm jenom herci: mají své příchody a odchody (Shakespeare, *Jak se vám líbí* 2, 7)

Lexikologii však bude (ustálená a lexikalizovaná) metafora zajímat především jako metafora formálně omezená na rozpětí kombinace slov – slovo jediné. Proces tvorby metafory začíná lexikální kombinací a může skončit zrušením kombinace a vstupem takto vzniklého nového významu do už existujícího lexému jako jeho další význam. Jde tedy na samém konci procesu změny o nárůst polysémie; u metonymie je tento proces obdobný.

Pro vývoj jazyka je zásadní vliv metafory na vznik, resp. nárůst polysémie lexému, kdy nový význam je v zásadě utvořený metaforicky od starého (srov. víc o zdroji polysémie v 2.233.2). Oboustranný přenos jen mezi čtyřmi typy substantiv, tj. názvy lidí, živočichů, abstrakt a konkrét dávají šestnáct možných typů metafory, srov. např.

Živočich → člověk: *kočka* (pěkná dívka), *prase* (nečistě se chovající člověk aj.).

Typologii a klasifikaci je pro prastarý zájem o metaforu velmi mnoho (viz i některé podtypy v 2.233.2).

Pokud se však tento proces nedokončí, polysémie se nerozšíří (to ovšem jen za předpokladu, že se nový význam začal užívat hromadně i pro jiná slova), může metafora zůstat omezená na jedinou kombinaci, resp. kolokaci. Pokud se taková metaforická kolokace ustálí a stane součástí systému, stává se pak zpravidla i součástí *frazeologie*. Pokud dříve populární a často užívaná metafora ustoupí do pozadí, její vnímání se oslabí a stává se obvykle i méně častou, literáti a estéti tu rádi poněkud vágně a poměrně subjektivně mluví o *klišé*, tj. o otřelé metafoře; lingvistický termín to striktně řečeno pro svou vágnost však není.

Metafora (i metonymie) je zřejmě jazykové univerzále a není známý takový přirozený jazyk, který by ji neužíval, a to už od počátku naší znalosti jazyků, srov. aspoň starou latinu a např. výraz z gladiátorských her ve Starém Římě *ferrum recipere* „dostat smrtelnou ránu (mečem), dosl. dostat/přijmout železo“, kde je železný meč vztažený metonymicky k obvyklému účelu, zabíjení, anebo *de florace* „zbavení ženy panenství, dosl. de + flora, tj. od/zbavení květu“, narážející na prastarou představu panenství ženy spojeného s květem.

Metafora

Sémanticky jde u **metafory** o přenos významu slova na jiné (z řec. *meta-pherein* „za“ + „nést“, tj. přenos), tedy přenesení z něčeho na něco jiného, a to na základě principu **podobnosti**, srov.

Moře brázdily lodi (brázdit pole → moře), *moře stromů* (moře je velké → les stromů je velký, základ je v podobnosti).

V lexémové polysémii: *hlava* (vůdčí osobnost skupiny), v ustálené kolokaci: *mrtvý jazyk*, *Zlatá kaplička*.

Srov. i další příklady na metaforu v kolokaci a polysémii *zub pily*, *kapka štěstí*, *hlava rodiny*, *čelo postele*, *letět do kina*

angl. *puppet government*, *dark horse*, *Achilles' heel*

Metonymie

Metonymie (řec. *meta-onoma* „za + jméno“) je naproti tomu přenos významu na základě principu **kontiguitity** (soumězlosti, návaznosti lokální, časové, funkční a jiné), často shrnované jako **věcná souvislost**, srov.

Mluví o tom celé město (→ lidé v něm, základ tu je v návaznosti věcné).

V lexémové polysémii: *jazyk* (smyslový orgán v ústech → prostředek komunikace), *Hrad* (tj. Pražský hrad: stavba → president), *hlava* (sídlo rozumu), v ustálené kolokaci: *holubice míru*.

angl. *The White House announced*, *microwave* (namísto *m. oven*)

Synekdocha

Někdy se z metonymie vyděluje zvlášť **synekdocha** (řec. *syn-ekdéchomai* „spolu + vystřídám“), jinak její část, označující pak přenos významu na základě principu **části za celek**, popř. naopak (tj. včetně rod–druh ap.), popisovaná často jako zásada **pars pro toto**, popř. obráceně **totum (pro) parte**, srov.

Moře křižovaly plachty (lodi s plachtami → plachty), *Která hlava tohle vymyslela?* (člověk → jeho hlava). V kolokaci: *otcovská střecha*.

Synekdocha se však občas s metonymií zaměňuje, hranice nejsou vždy jasné a ani obecně nebývá vždy rozlišení metafory a metonymie jasné. Srov. ještě příklady z B. Hrabala: *žehnal půllitrem celé hospodě*, *šelestivé snítky duševna*, *kamenovat mlčením*, *stříbrně cinknout*, *koráb touhy* aj.

Na odlišnou povahu obou hlavních pojmů poukázal už R. Jakobson (1955): zatímco metafora má povahu paradigmatickou (**zub** – *člověka, zvířete...* + *pily*, třída kolokátů se rozšířila), je metonymie syntagmatická (**jazyk** – *člověka/zvířete...(konkréta)* + *národa* (abstraktum) aj., množství kolokací se zvětšilo). Z hlediska lexikonu je však důležité, že oba principy se zásadním způsobem účastní tvorby polysémie.

O metafoře individuální, a tedy především básnické pochvalně mluvil už Aristoteles (1948b) a vyzdvihoval ji vysoko: „*A je důležité užívatí náležitě každého výrazu..., ale nejdůležitější jest dovésti dobře tvořit metafory. Neboť pouze to nelze převzítí od jiného, je to známkou nadání; tvořiti totiž dobré metafory znamená postřehovat podobnosti mezi věcmi*“ (Aristoteles, 60).

Metafory (v širším pojetí, tj. včetně metonymií a synekdoch) vznikají tedy obvykle (A) individuálně a bez zjevného modelu a jejich vznik nesouvisí primárně s poezií, protože většina jich vzniká v běžném jazyce stále, bez nějakého nároku na obraznost či básnickost. Nicméně jejich větší a nápadný hromadný vznik může být ovlivněn i (B) vývojem společnosti a jejími **změnami** typu

- (1) převratné, zásadní, srov. např. počítačové metafory (viz výše),
- (2) antropomorfizace,
- (3) abstraktivizace či
- (4) synestézie ap. (viz výše a Ullmann 1951, 1962).

Zdrojem metafor však může být vedle běžné abstraktivizace i **apelativizace**, tj. přechod lexému z proprií do apelativ (např. názvy jednotek jako je *ampér, volt, ohm, watt, joule, gray*) a **determinologizace**, tj. přechod lexému z čistého termínu do kvázitermínu anebo běžného apelativa (*trend, modem, stereotyp, šanon, mozaika*). Velmi běžným zdrojem metafor a tím i vzniku dalších významů bývá přechod od lexémů deskriptivně neutrálních k lexémům s evaluativní pragmatickou složkou, u adjektiv mívá podobu přechodu od relačních (zvláště desubstantivních) k evaluativním, srov. takový přechod u dosud neustáleného případu *český a tahle melodie je češtější* a přechod už hotový u *rudý* (barva a komunistická orientace). Významným zdrojem metafor mohou být i stále nově tvořené tabuové náhrady (viz výše).

Předběžná sonda do cca 1000 substantiv a jejich polysémie v SSJČ ukazuje, že jsou tu prokazatelné souvislosti metafor a typu významu. Ukazuje se, že tvorbě metafory podléhají více konkréta (*řeka, pomník*) než abstrakta, a to v poměru cca 3 : 2, zatímco metonymii podléhají nápadně více abstrakta (*zpráva, krása*), a to v poměru 5 : 1.

O podobnosti, která je základem metafory, mluvil už Aristoteles (viz výše). V návaznosti na něj (zdůrazňoval subjektivitu jejího vnímání) je zřejmé, že jak její tvorba tak vnímání jsou u různých mluvčích nestejné a klasifikace metafory, mj. i pro existující různě „silné“, nápadné případy podobnosti, možná není. Pod názvem konceptuální metafory (Lakoff), zvl. širě v rámci kognitivní lingvistiky, se na metafoře postavila další teorie jazyka (viz 2.234.4).

Rozdíl mezi **metaforou** lexikalizovanou a ustálenou i **nelexikalizovanou** a neustálenou, avšak založenou na jen malém posunu významu, kterého je schopný denně každý

druhý mluvčí a příliš si to ani neuvědomuje (srov. *pomalý míček* ve hře), a metaforou neustálenou s velmi výrazným posunem významu, kterou nacházíme v poezii, je značný. Srov. např. známou (protože často citovanou, ne však nutně ustálenou) metaforu Vladimíra Holana *jeskyně slov* s aspekty významu, které se jí snaží různí mluvčí přikládat, aniž mají ovšem oni i čtenáři jistotu, že metaforu skutečně plně chápou, resp. tak, jak ji mínil autor. K běžným a do značné míry subjektivně voleným atributům, které se jí přikládají, patří např. nesdělitelnost, tajnost jazyka, skrytost významu, uzavřenost kdesi uvnitř, sestup (do podvědomí?) apod., např. v citacích jako „rád bych si pohovořil o básníkovi, zakletém do jeskyně slov“ (J. Suchý), nebo „měnivý a unikavý životní pocit a postoj, tedy sestup do jeskyně slov“ (A. Stich) či „slova se proměňovala, až dospěla na okraj propasti, tedy sestup do jeskyně slov“ (SYN). Podobné básnické metafory nejsou tedy vždy chápané jednotně a míra jejich interpretovatelnosti, oproti konvencí dané víceméně jasné povaze metafor lexikalizovaných, je různá, někdy i značně velká.

2.233.6 Kontext

Smysl i význam lexému v normální komunikaci je uspokojivě určen textem, ve kterém se právě používá. Obvykle však nejde o text celý, ale jen o tu jeho část kolem daného lexému, resp. lexu, která k určení jeho významu stačí, tedy o **kontext**. Je jasné, že kontext různých lexémů musí být v tomto smyslu nutně různě velký, a nedá se tedy vystihnout např. jednotným a vždy stejným počtem okolních slov. Protože se však mluvená komunikace odehrává vždy v nějaké situaci a prostředí, v nichž její povahu, a tedy obecně i význam lexémů spoluurčují **faktory nejazykové**, někdy stručně nazývané **sociální**, jako je

- (a) momentální tón a modus komunikace (nálada, ale i sledovaný cíl),
- (b) sociální status mluvčích, přítomných (ne/známost, ne/rovnost aj.),
- (c) věcná situace (založená na ne/předpokladu sdílené předchozí informace a širší znatlosti dané vzděláním ap.),

je nutné tyto faktory k dešifraci významu použít taky (pak se tu někdy mluví o **konsituaci**, tj. **kontext** + **situace**). To se týká případů, kdy nejsme přímým účastníkem takové komunikace. Pokud jím jsme, všechny tyto faktory dešifrujeme a analyzujeme v podvědomí automaticky.

Jak vlastní jazyková forma a její sdělovaný obsah tak i role těchto uvedených socio-, psycho- a antropolingvistických faktorů se často v různé míře a podobě projevuje navíc dalšími způsoby. Vlastní jazykovou formu (akustickou) doprovázejí a doplňují ještě

- (1) **rysy suprasegmentální** (zvl. intonace a důraz), což je aspekt jazykový, a
- (2) **gesta a mimika**, tedy tradiční a význam signalizující pohyby ruky a hlavy, popř. i držení těla a změny ve výrazu tváře, což jsou aspekty nejazykové.

Oba typy mají různou důležitost podle typu komunikace a faktorů (a–c) výše, liší se však i podle povahy člověka a obecněji podle kultury, do níž daný jazyk patří. Kontext psaný je omezený v tom smyslu, že tam faktory nejazykové, stejně jako suprasegmentální rysy i gesta a mimika, zastoupeny nejsou, i když např. v umělecké próze můžou zvláště faktory typu (a) a (b) být nějak naznačeny, jakkoliv nejsou autentické.

Kontext takto široce pojatý má tedy mnoho rysů, jazykových i neязыkových. Obecně se tudíž povaha kontextu vůči jazyku projevuje tak, že **kontext**

- (1) eliminuje **polysémii**, dvojznačnost, především u autosémantik; některým synsémantikům (zvl. u konjunkcí, a partikulí) naopak význam, resp. konkretizaci jejich funkce dodává; někdy také konkretizuje význam samotných autosémantik (slov depletivních ap.), popř. jim dodává další významový odstín, který součástí jejich systémového významu není a v závislosti na kreativní či experimentální povaze a schopnostech mluvčího může slovu dát i nový význam, zpravidla v důsledku využití potenciality jazyka;
- (2) udává **referenta** deiktickým slovům a propriím (*ty, Honza*);
- (3) **doplňuje informaci** vynechanou **elipsou**.

Zásadní důležitost kontextu je nesporná. Je rozhodující jak pro určení významu a smyslu jazykové formy dnes, tak v mnohem větší míře při studiu minulosti, resp. pro diachronii. Nerozumí-li uživatel lexému dnes dobře nebo vůbec, popř. ani širšímu textu kolem něj, může si význam ověřit dotazem; při studiu minulosti však toto pochopitelně není možné. Pro pochopení významu lexému v textu, které výrazně dnes usnadňují jazykové korpusy, je třeba mít pro danou formu dostatečné množství, resp. délku kontextu (v jednom textu) a jeho dostatečně opakovaný výskyt (v různých textech, aby se zamezilo mj. zobecnění autorského, svérázného užití lexému). Z historického zkoumání jazyka je, oproti situaci synchronní vycházející z hojnosti kontextů, však dobře známý i opačný, hraniční případ **hapaxů (legomenon)**, tj. forem nalezených jen s jediným kontextem, vyskytujících se pouze jedenkrát, jejichž přesný význam pak nelze zpravidla stanovit vůbec.

Taková situace je dobře známá tvůrcům diachronních slovníků, ale nejenom těm: dodnes např. egyptologové ze soupisů složek starých receptů na léky nevědí, co řada slov znamená, protože se vyskytují jen jednou a navíc často bez kontextu, v prostém seznamu. Srov. i některé další ilustrace hapaxů. Řecké *autoguos* (αυτογυος), zřejmě název pro druh pluhu, je doložený pouze jednou u Hesioda a bez dalších textů se nedá přesně určit. I v Bibli je hodně takových příkladů jako je slovo *Hashmal* (חַשְׁמַל blesk), které se objevuje pouze v Ezechielovi (1,4, přesto se dnes v hebrejštině užívá jako název pro elektřinu). Známý je hapax ze Shakespearovy hry *Marná lásky snaha*, tj. výraz *honorificabilitudinitatibus* označující snad stav, kdy je člověk schopný dosahovat vyznamenání.

I starší čeština má řadu hapaxů, u nichž je míra srozumitelnosti a jasnosti různá podle utvářenosti, resp. slovtvorné struktury a také někdy podle přítomnosti či nepřítomnosti latiny, která někdy napomáhá určení jejich významu. K nim lze počítat např. relativně průhledné *běhový* (snad „běžec“, užití o vzdálenosti), ale i méně jasné *mrdec* (snad „vrtkavý člověk“), *naznámený* (snad známý, proslulý), *obloviti se* (nalovit si v hojnosti), *ostrach* (postrašení, strach), *otdiv* (snad pohled, pohlédnutí), *prohuhlovati* (polohlasným prozpěvováním vyjadřovat, pobrukovat) či u Komenského doložené *bit*, které je zcela nejasné, ale odlišné od homonymního a známého *bit* (kořist), pozdější *tentýrovat* aj.

2.233.7 Polysémie pravidelná

V tvorbě polysémie, jejíž povaha i vnitřní vztahy jsou obecně náhodné a neprediktabilní, se někdy projevují jisté náznaky analogického typu tvoření dalších významů u ně-

kterých typů slov k jejich významům daným, starým. Proto se mu někdy říká pravidelná polysémie (Apresjan). Bývá založena na metonymii a objevuje se především

A u substantiv typu *strom* → *plod* (*jablko* → *jablko*), *činnost* → *produkt* (*malba* → *malba*, *hudba* → *hudba*), srov. ale i *rychlost* (vlastnost → zařízení v autě ap.) aj. a **B** u adjektiv přenášených od původního *agenta* (obvykle člověka) na jeho *výplod*, reakci ap. (*hloupý člověk* → *hloupá odpověď*) aj.

Větší výzkum přinášející spolehlivější výsledky tu však chybí a tak míra uplatnění tvorby pravidelné polysémie není zcela jasná. Srov. např. protipříklady typu *hloupá kuchařka* → **hloupý dort* aj. Neplatí to zvl. o tvorbě evaluativních významů, které tvořeny analogicky a pravidelně nebývají, srov. *ořukat něco* → *někoho*, zpravidla ne však **oklepat něco* → *někoho*, a už vůbec ne ve stejném významu „opatrně vysondovat“ **omlátit něco* → **někoho*.

2.233.8 Struktura polysémie: topologie

Ponechme zatím stranou problém jemnosti dělení sémantického spektra, které se v rozmezí pokrývaném polysémií nějak blíže člení, tj. dělí na určitý počet významů; není to problém snadno řešitelný a slovníky tu nabízejí často dosti arbitrární a někdy nevhodné řešení; k této otázce se vrátíme u analýzy adjektiva *měkký* dál. Podívejme se teď aspoň na vnitřní podobu polysémie, a tedy na její topologii, tj. rozložení a souvztažnosti jednotlivých významů v jejím rámci.

Vztah mezi jednotlivými významy v rámci polysémie jediného lexému bývá založený na metafoře či metonymii (viz 2.233.5), a to zpravidla bez zřejmé zákonitosti či pravidelnosti a bez ohledu na to, zda jde o vztah mezi významem prvním, resp. původním a druhým, či čtvrtým a pátým atd. Obě souvztažnosti se různým způsobem v rámci téhož lexému protínají a kombinují a nebývají vždy zcela zřetelné. Nelze tu tedy, pokud bychom si chtěli polysémii silně polysémního slova znázornit schematicky, hledat jednoduchou posloupnost či schéma; častější podoba struktury kombinací všech významů se podobá jakémusi stromu s více větvemi.

Polysémii lexému *dům* lze tedy na jedné straně vidět jako (zhruba):

- 1 – budova k obývání,
- 2 – sídlo instituce n. podniku,
- 3 – domov,
- 4 – domácnost

a chápat ji skutečně tak, že všechny další významy (2–4) jsou přímo a jednostupňově odvozené od prvního (a tvoří jakýsi vějíř). Na druhé straně u polysémie verba *sedět* to tak není. Lze ji zjednodušeně opět vymezit zhruba jako

- 1 spočívat na zadku,
- 2 zahřívát vejce do vylíhnutí,
- 3 být ve vězení,
- 4 být umístěn stabilně (*brýle na nose*),
- 5 vhodně přiléhat k tělu (*kabát*),

- 6 být výstižný (*poznámka*),
7 pronásledovat, sekýrovat (*podřízeného*),

Zde lze souvislosti a tedy i odvozenost jednotlivých významů naznačit při synchronním pohledu jako 2–1, 3–2/1, 4–1, 5–2, 6–5, 7–2/1. Je tu však už taky zřejmé, že jednak všechny významy bezprostředně odvozené od základního významu (tj. 1) nejsou, jednak ale i to, že nemusejí být přitom dnes zcela jasné (viz vedle jasné pochybnosti signalizované otazníkem i naznačenou alternativu, kdy význam „být ve vězení“ má svou nápadnou a dlouhodobou imobilitu sémanticky blízko jak k významu „zahřívát vejce“, tak k významu původnímu) aj. Stranou zůstávají případy, které slovník (SSČ) problematicky označuje jako samostatné, i když jsou buď frazeologické či valenčně specifikované, tj. *sedět v něčem (komisi)*. Do popisu vlastní polysémie nepatří.

Mnoho nejasných případů lze však vysvětlit i cizími vlivy, kdy např. druhý význam substantiva *levice* (zhruba: socialisticky orientovaná strana ap.) je přes adjektivum *levý* motivovaná zvenčí češtiny, a jde tedy o kalk. Tento význam, který převzala z francouzštiny většina evropských jazyků, pochází z vlastně arbitrárního ustanovení parlamentu, že po levé straně předsedy sedávali členové stran s jistou politickou orientací, zatímco po jeho pravé straně zase s orientací jinou. Ani s dalšími významy lexému *levý* tento význam tedy vůbec nesouvisí, byl naopak vlastně paradoxně, zvláště v komunistické době, s nimi v přímém a jinak nevysvětlitelném rozporu (*levý* oproti *pravý* vždy signalizovalo cosi nešikovného, nevhodného apod., jak ukazuje především frazeologie, srov. např. *má obě ruce levé* aj.). Stejnou povahu má tedy i *pravý* a *pravice*; srov. však i 2.232 *hlava* (a význam „kapitola“) aj.

2.233.9 *Adjektivum měkký a jeho profil. Kritéria polysémie*

Nicméně problém zachycení polysémie ve slovníku není triviální, stejně jako není slovníkový popis totožný s popisem vědeckým, založeným na důkladné analýze dat korpusových; tyto dvě věci nelze ztotožňovat ani zaměňovat. Podívejme se na tuto situaci podrobněji a za ilustraci si zvolme adjektivum *měkký*. V obou jakžtakž současných slovnících češtiny (SSJČ a SSČ) se vykládá shodně jako (zjednodušeně)

1. *poddávající se, málo odolávající tlaku,*
2. *vzbuzující (na pohled n. na poslech) dojem jemnosti,*
3. *podléhající snadno citu, citlivý, soucitný, povolný.*

Tento obrázek má mnoho nedostatků (srov. Čermák 2006e): je příliš zjednodušený, neúplný a nenaznačuje souvislost mezi těmito třemi významy; prosté číslování může navíc mylně svádět k dojmu jakéhosi lineárního sledu významů, který tu ale neexistuje, je tu však i problém metajazyka (druhý a třetí význam užívá nepřipustně k definování synonymii). Při bližším pohledu narážíme ale na mnohem vážnější, zásadní problémy.

Takto hned z prvního významu není jasné, o jaký *tlak* tu vlastně jde; fyzický, psychický či jiný? A implikuje se tedy, že *měkká pájka* či *měkká voda* se podle této definice poddává snadno tlaku či mu málo odolává? A platí to i pro *měkkou normu*? A, pokračujeme-li, vyplývá z uvedeného popisu *tlaku* taky možnost příslušný předmět apod.

mačkat, krájet, řezat či trhat? Zdá se, že první tři „tvarovací“ činnosti možné jsou, čtvrtá (trhat), jakkoliv je podobná třetí, ale není. Přejdeme-li k popisu významu druhého, musíme se zase ptát, nakolik se jím skutečně vystihuje význam adjektiva *měkký* v kolokacích *měkká souhláska*, *měkký (skloňovací) vzor*, *měkká stupnice* jakožto význam „jemný“? Třetí význam se podle slovníku orientuje na oblast citovou, a je tedy na místě se pak ptát, nakolik atributy *citlivý*, *soucitný* vystihují význam kolokací *měkká výchova* či *měkká zvíř* (tyto a další kolokace jsou vzaty z reálného úzu zaznamenaného v ČNK). Sám slovník tu pak pro jistotu uvádí, že význam kolokace (správně frazému) *naladit někoho na měkko* je lépe vystižený jako „dojmout“ (SSJČ); u obdobného frazému v SSČ, tj. *být na měkko*, resp. *je hned na měkko* či opět v SSJČ *měkké srdce*, se neuvádí už informace žádná.

Adverbium (*měkce*) se přihnizdovává hned za adjektivum, ale bez jakéhokoliv lišení významů či aspoň poukazu na ty, které se liší u adjektiva, a uživatel se takto ponechává osudu a vlastní invenci. Má se takto podle slovníku uváděná kolokace (frazém) *mit měkce ustláno* chápat jako „povolující pod tlakem (viz význam 1)“, „vzbuzující dojem jemnosti (viz 2)“ či „podléhající snadno citu (viz 3)“, nebo ještě jinak? Nezdá se tudíž, že na uvedené (a další slovníkové) příklady lze zcela snadno a bez problému použít trojčlenný sémantický rastr, který tu oba slovníky u tohoto adjektiva nabízejí. Metaforou se zde vše vyložit nedá a vlamovat se na druhé straně do frazémů a hledat v nich význam daného komponentu je třeba zásadně odmítnout, je to nesmyslné.

Nicméně pokud porovnáme slovníky takto naznačený sémantický profil tohoto adjektiva a ověřujeme, nakolik se hodí na kolokace jiné a zčásti novější, pak není ani jasné to, pod který z naznačených významů se dá řadit adjektivum *měkký* nacházené například v kolokaci *měkká droga*, *měkký (horský) vzduch*, *měkká ekonomika*, *měkká koncepce*, *měkká jízda (na lyžích)*, *má měkkou bradu* a v mnoha dalších, a ukazuje se, že naznačené sémantické spektrum daného adjektiva znovu přestává vyhovovat.

To ale není všechno. Podíváme-li se pro jednoduchost na to, co se v definici užívá, tedy na část metajazyka, a pak na to, co se o něm říká ve stejném zdroji (SSJČ), situace se stává ještě nepřehlednější. Srov. ve slovníku *jemnost* ve významu 2, resp. heslo *jemný* a jeho uváděné významy (zjednodušeně):

- 1 *mající rovný a hladký povrch,*
- 2 *mírný a ušlechtilý,*
- 3 *mající malou míru vlastnosti smyslově vnímané,*
- 4 *přesně rozpoznávající podrobnosti,*
- 5 *mající nadprůměrně dobrou jakost.*

Nezdá se, že je tu možné (pro význam 2) dané adjektivum *měkký* snadno vystihnout některým z pěti uvedených vymezení, srov. například v kolokacích *měkké pohyby*, *měkký hlas*, *měkká stupnice*, *měkké i aj.* Těžko lze takto například, použijeme-li prostou substituci (třeba pro první kolokaci *měkké pohyby*), přijmout kombinace **pohyby mající rovný a hladký pohyb*, **mírné a ušlechtilé pohyby*, **pohyby mající malou míru (pohybu?)*, **pohyby přesně rozpoznávající podrobnosti*, **pohyby mající nadprůměrně dobrou jakost* apod. Užitý metajazyk se tedy, pokud ho chceme ponechat, při bližším pohledu

ukazuje jako matoucí a náš sémantický terén komplikuje ještě víc; do jisté míry je to dáno i nežádoucí praxí užívat k definování synonym.

Kritéria popisu polysémie

Je zřejmé, že ad hoc rozšiřování či modifikace významu daného adjektiva k jeho **popisu** nevede a že k navržení **sémantického profilu** lexému a tedy obecně i způsobu, jak členit jeho polysémii, je třeba užít přístup komplexní a přitom relevantní, založený na relativně vyčerpávajících datech, kdy z nich nic zásadního přitom nesmí vypadnout. Jeho *základem* bude nejen podkladový

(a) *úhrn reálných kolokací*, získaných z velkého korpusu, ale (nově proti stávajícím slovníkům) i zobecnění hlavních a skutečných kolokačních tříd, na kterých jsou tyto kolokace postaveny. Je zřejmé, že až druhotným kritériem členění tohoto sémantického spektra mohou být ty

(b) *formální aspekty* (jako *valence*), které se v datech nabízejí (u daného adjektiva se, oproti například verbům, však příliš nenabízejí).

Ke stanovení těchto zobecněných

(c) *kolokačních tříd* poslouží široká

(d) *sémiotická klasifikace*, užitá i zde. Pro kolokující substantiva se tu dají uplatnit z jeho 4–5 širokých makrotříd (tj. *člověk, živočich, věc konkrétní, věc abstraktní, místo*) především třetí a čtvrtá, tj. určení vztahu k typu substantivního denotátu, se kterým se kombinuje. U jiných slovních druhů je užitečné postupovat obdobně a v úhrnu dat hledat, co je v nich zobecnitelné; nelze tedy spoléhat na apriorně dané, resp. špatně odhadnuté či prostě jen vymyšlené (a tedy nespolehlivé) třídy navrhované různými teoretiky bez znalosti korpusu.

Jako pomocné kritérium se ukazuje částečně (jen pro jeden ze sledovaných významů) hledání a výskyt

(e) *opozit*, jindy v lexikologické analýze užitečné. Jejich problém je totiž v tom, že přes svou užitečnost (naznačují systémové mikrovztahy v lexikonu) nejsou v lexikonu k mání všude. Do jisté míry je může u adjektiv, popř. substantiv suplovat i užití negace, u nich však hrozí nebezpečí, že nacházená negativní adjektiva mohou být příliš široká, a tudíž nespecifická.

Schématicky lze pak z analýzy konkordance adjektiva *měkký* a v ní obsažených jeho kolokací a zapojení uvedených kritérií (a–e) vyjít a dosáhnout zatím uvedeného přehledu; tento přehled kroků analýzy však ještě není úplný.

Důraz se tu klade pochopitelně na kolokabilitu adjektiva s různými typy substantiv, nezachycují se však na jedné straně ještě aspekty další jako

(f) *ne/otevřenost jednotlivých podtříd* (otevřená je především třída 1), zatímco ostatní se jeví spíše jako zavřené (zavřené třídy je nutné podle možnosti podávat vždy výčtem celé); třída 4 (viz dál) přitom zachycuje především

(g) *termíny* (což jsou v podstatě pouze jednotliviny).

Je zřejmé, že tu tedy s černobílou a jasně členěnou klasifikací nevystačíme, korpusová data mají i zde jasně škalovitou povahu (řada případů řazených do jedné skupiny má

přechodnou povahu a dá se aspoň zčásti interpretovat ve prospěch jiné), takže segmentace sémantického spektra daného adjektiva musí nutně vypadat jasnější než toto spektrum ve skutečnosti je. Přesto se o ni lze aspoň pokusit.

Nepominutelným základem všeho je pochopitelně *syntagmatika* adjektivního lexému (zde úhrn jeho kolokací v kontextu), frekvence jednotlivých případů a z nich vyrůstajících typů.

Ze všech zjištěných kolokací je předem třeba vyčlenit všechny (h) *frazémy a idiomy* a zpracovávat je zvlášť, ne jako součást analyzované sémantiky.

Zatímco pro četnost kolokací lze za základ sémantiky adjektiva *měkký* považovat nesporně význam 1, za jeho prototypický profil musíme dnes považovat významy 1 a 2 v následujícím pohledu dohromady; zbývající typy významů jsou už málo frekventované.

K dokonalému zpracování sémantiky jakéhokoliv lexému by tedy nesporně měla patřit i spolehlivá informace kvantitativní, tedy především o

- (i) *frekvenci*. Pro stručnost daný přehled neuvádí kolokace ani příklady ani
- (j) *frazémy*; všechny lze snadno dohledat v ČNK a byly pro něj podkladem. *Termíny*, které spadají především do významu 4, se tu zvlášť taky neoznačují, i když to v reálném slovníku je nutné. Z hierarchizovaného popisu, kde
- (k) *řazení významů* se opírá o frekvenci, je zřejmé, že lze v některých případech členit významy ještě jemněji (více viz Čermák 2006e).

(l) *Evaluativnost* jako zásadní pragmatický aspekt, který musí být integrální součástí popisu, zde kvůli základní povaze sledovaného adjektiva (protože je celkově evaluativní), zvlášť vyznačovaná není.

Profil adjektiva *měkký*

Srov. tedy (dále) lexikální profil *měkký*:

1 – SCHOPNOST a ÚČINEK konkrétní fyzický pro agenta (živ): *pod vlivem tlaku n. síly snadný tvarovat, krájet, řezat či skládat, pružný, elastický a neodolný*

- a – hmota, materiál, výrobek: *s hladkým povrchem a příjemný na dotek*
- b – předmět, výrobek: *zaoblený, ne hranatý*
- c – ovoce ap.: *velmi zralý*
- d – jídlo: *uvařený, připravený k jídlu*

2 – ÚČINEK konkrétní/abstraktní fyzický, zvl. akustický, vizuální a hmatový, na receptora (ne/živ): *mající příjemnou vlastnost zahrnující spíše jemný účinek či kontrast než ostrost, vyhraněnost*

- a – hlas, zvuk: *tichý a jemný*
- b – déšť ap.: *ne silný ani prudký*
- c – kontakt, pád, úder: *neprudký*
- d – konsonant: *vyslovovaný jako frikativa, třený*

3 – ÚČINEK abstraktní psychický na receptora (živ): *sympatický, shovívavý a soucitný, někdy přehnaně*

- a – slova, jazyk: *ne příkrý ani rozzlobený, smířlivý*

b – člověk v jednání/projevu: *smířlivý v politice n. nerozhodný, neprůrazný*

c – norma, rozsudek: *nepřísný, nezásadový*

4 – ÚČINEK konkrétní/abstraktní jiný na receptora (živ)

a – nápoj a jiná látka: *působící slabou měrou*

b – trh, měna, zboží: *klesající na hodnotě*

c – voda: *bez minerálů (a nevhodná mj. na holení)*

d – droga: *nenávykový*

e – radiace: *málo pronikavý*

f – pornografie: *spíš náznakově, neexplicitně erotický*

Pro úplný obrázek si dodejme ještě soupis kolokací adjektiva *měkký* se substantivy a frekvencemi v ČNK, seřazený od nejčastější k řidší:

voda (162), *dřevo* (149), *droga* (100), *tkáň* (99), *maso* (98), *sýr* (92), *materiál* (83), *srdce* (46), *tvaroh* (43), *světlo* (41), *salám* (27), *hmota* (39), *freon* (39), *tužka* (37), *klobouk* (34), *i* (30), *půda* (30), *bota* (29), *salám* (27), *přistání* (24), *hlína* (23), *chléb* (17), *postup* (15), *přístup* (12), *bláto* (10), *podložka* (14), *hadřík* (14), *hadr* (9).

Ukazuje se tedy, že sémantický profil sledovaného lexému může vypadat značně jinak, než jak ho představují slovníky, které se většinou z nutnosti uchylují k pragmatickému zjednodušení, které je diktováno především ohledy edičními. Zjednodušená povaha popisu adjektiva *měkký* ve slovníku však mnohé rysy významu nezachycuje či deformuje, a je proto problematická. Jednotlivé kroky a aspekty analýzy korpusových dat, které tu mohly být zachycené jen zkratkovitým způsobem a bez podrobné argumentace, jsou pro přehlednost vyznačeny malými písmeny (a-l). Představují i hlavní kroky v lexikografickém popisu lexému.

2.234 Sémantické přístupy a teorie

Oblast lexikální sémantiky oplývala a oplývá množstvím rozdílných názorů a teorií a zdá se, že pozornost jí věnovaná stále trvá. Připomeňme si proto aspoň klasický pokus Ogden–Richardsův (z r. 1923) a zatím poslední Geeraertsův (z r. 2010).

2.234.1 Sémantické přístupy a teorie: Obecné poznámky

Sémantika je disciplína vztahující se v jazyce, zjednodušeně řečeno, ke znakům všech úrovní v systému i textu, tj. k formám ustáleným (především jednotkám, v izolaci) i neustáleným a jejich kombinacím v textu, a to k protějšku těchto forem označených v trojúhelníku horním úhlem (viz 2.243). Na rozdíl od sémantiky textu, a tedy sémantické stránky forem kombinací většinou větných (viz i pozn. v 2.233.2), se v dalším omezíme na **sémantiku lexikální**, a tedy převážně na systémové významové aspekty lexémů.

Je třeba ovšem zdůraznit, že do systému patří i dosud málo studovaná **sémantika morfémů**, především **kořenů**, která zde také v zásadě zůstane stranou (srov. však i 2.331.2). U kořenů není zatím zcela jasné například ani to, do jaké míry lze u nich mluvit o polysémii, anebo zda mají jen význam jeden a pak i to, zda ten je v zásadě shodný s původním významem lexému, jestli jeho alomorfy (varianty) se svým významem navzájem aspoň někdy liší apod. V každém případě však oblast sémantiky kořenů je mnohonásobně menší než sémantika lexémů už jen proto, že kořenů je relativně málo (v češtině se

dají odhadovat pouze na tisíce). To vše a nepochybně další problémy se teprve musejí stát předmětem samostatného výzkumu, a to už proto, že od kořenů se v jádru veškerý lexikální význam odvíjí.

Při pokusech nějak uchopit lexikální sémantiku (ve smyslu sémantiky lexémů) si v dalším ukážeme hlavní přístupy, které tu dnes dominují. Nicméně většinou z nich předchází či by měla předcházet zásadní otázka povahy studovaného lexikonu, specificky pak povaha jeho znalosti, která není pro všechny jeho oblasti stejná, stejně tak jako není stejná u různých mluvčích (souvisí mj. s jejich zkušenostmi, vzděláním) apod. Vyjasnění této otázky znamená, že si uvědomíme i meze a ohnisko toho kterého přístupu, ale i meze a možnosti jím uplatňované metodologie. To se pak mj. odráží i v pojetí a povaze popisu a slovníků. V zásadě platí zhruba toto schéma:

Znalost lexikonu

Znalosti I speciální/oborové (jen pro omezený okruh odborníků, ne pro všechny)

II obecné/nеспециализované 1 – *encyklopedické* (vědecké)

2 – *jazykové A – periferie* (není zcela sdílená všemi)

B – centrum (jen zde jde o obecnou znalost)

Lexikon pokrývaný znalostí typu I, který je v kulturním rozvinutém jazyce vždy nejrůznější, se skládá z oborových termínů (viz 2.27) a obecně je většinou uživateli zcela neznámý. Na něj navazuje a z malé části se s ním překrývá lexikon typu II 1 (protože ani v žádné encyklopedii nejsou všechny oborové termíny), o kterém se tradičně, zvláště v lexikografických popisech, mluví jako o znalosti encyklopedické a na něm založeném **encyklopedickém popisu**. Tato znalost je sice založena na vědecké, spolehlivé znalosti reálného světa, kterou však nikdo z mluvčích nemá, resp. nemá ve většině oblastí. Dodejme ještě, že lexikon typu II 2, lišený blíže na neostrou a lingvisticky tradiční distinkci centrum a periferie, se tu označuje (v kontrastu ke znalosti a popisu encyklopedickému) jako **jazykový** a týká se běžných nespécializovaných slovníků obecných a popisu lexémů, který se v nich nabízí.

Není těžké si uvědomit, že běžná (tj. jazyková) znalost lexémů jako je *pes*, *žárovka*, *stroj*, *systém*, ale i *svízel* či *destilace* ap. je odlišná od té, kterou podávají encyklopedie. Ne každý mluvčí liší *žárovku* od *zářivky* a zná princip, na kterém fungují, ne každý ví, že *stroj* zahrnuje encyklopedicky třeba i zbraně, nebo jak vypadá a jaké vlastnosti má vlastně *svízel* (luční bylina několika poddruhů s bílým či žlutým nazelenalým květem, *Galium*), přestože matnou představu mít může, a stejně tak nemusí ani slovo *destilace* dávat mnoha lidem jasnou a plnou představu (kromě povědomé výroby alkoholu jde např. i o běžně nepovědomou vakuovou destilaci či destilaci molekul, dřeva aj.). Způsob běžného užívání lexémů, který nepotřebuje encyklopedickou znalost, je založený na znalosti jen malého výběru jeho rysů a funkcí (srov. dál i prototyp). Někdy se proto mluví o tom, že v jazykové znalosti se skrývá vlastně naivní obraz světa, který se mění a prohlubuje či zpřesňuje jen málo a pomalu. Protiklad znalosti encyklopedické (je-li ideálně popsána plně a pak se kryje s I, což vždy pravda ale nebývá) a znalosti jazykové

je tedy především protikladem znalosti maximalistické a minimalistické. Znalost typu I je však nutně pro svůj rozsah nadosobní a jedince se týká, pokud vůbec, vždy jen selektivně a přitom každého jinak (srov. i **idiolekt**, 1.2). Je zřejmé, že se tu ostrá hranice mezi obojím najít nedá, resp. neexistuje a obojí se různě prolíná; hranice je proměnlivá a splývavá v závislosti na řadě faktorů a zvolených kritériích.

Tímto minimalistickým popisem, který nacházíme v běžných slovnících, se tu míní pragmaticky daný odraz takového selektivního stupně sdílené znalosti, který pro běžnou komunikaci stačí; jeho povaha je v tomto smyslu tedy funkční. O skutečném minimalismu se však uvažuje teoreticky už dlouho také a je živěný nejen potřebou rozsáhlý lexikon popsat prostřednictvím jen malého počtu metajazykových lexémů (viz meta-jazyk 2.231.5), ale i teoretickými úvahami řady lidí (viz dále, zvl. 2.343.2n.).

Lexikální rozdíly mezi jazyky

Mnoho případů lexikálních rozdílů mezi jazyky, jako je např. jedno anglické sloveso *cut* stojící proti třem českým *krájet*, *řezat*, *stříhat*, anebo naopak dvě anglická slova stojící proti jedinému českému *toe*, *finger* vs *prst* (tj. na noze i na ruce) ukazuje, že mezi jazyky na této úrovni mnoho shod nebývá a představa obecné jednoduché korespondence (ve smyslu 1:1) mezi lexikonem jednoho a druhého jazyka je naivní a nerealistická. Jedinou výjimkou jsou exaktní termíny, kde se shoda naopak očekávat musí. Takováto běžná a hojná praktická zjištění pak vedou k takovým otázkám jako např.:

- Máme více pojmů než slov, resp. lexémů?
- Proč je v jednom jazyce standardní etablovaný jednoslovný název a v druhém je pro totéž kombinace lexémů?
- Existují takové pojmy stojící za lexémy, které jsou ve všech jazycích,
- Jsou takové pojmy tedy univerzální (**univerzalizmus**) a jestli ano, které to jsou?
- Které pojmy a lexémy jsou specifické jen pro daný jazyk a jejich obecná existence je tedy jen relativní (**relativismus**)?

Na některé z těchto otázek po neencyklopedické znalosti je základní odpověď poukaz na to, že

(A) Jazyk je *obrazem kultury* svých nositelů a kultury a v jednotlivých jazycích se zjevně liší. Specifičtější odpověď, se kterou přišel už de Saussure, je, že

(B) Každý jazyk realitu (resp. daný její úsek), kterou svými slovy pojmenovává, *segmentuje jiným způsobem* a různě podrobně, do jisté míry v závislosti na svých možnostech a pravidlech (viz de Saussurovo pojetí segmentace sémantického kontinua v 2.312).

Takto lze například (ad A) uvádět známé případy neexistence jediného názvu (lexému) pro *velblouda* v arabštině, *sněhu* v eskimáčtině, či *písku* v některých australských jazycích, protože se tu podle povahy a důležitosti pojmenovaného denotátu vytvořilo místo názvu jediného vždy názvů několik. Každý z nich pak pojmenovává jistý poddruh sněhu, písku aj. Už Boas (ad B) si všiml (Boas), že větu *ten muž je nemocný* je třeba do siouxštiny překládat tak, že se zároveň musí gramaticky vyjádřit, jestli se přitom po-

hyboval, anebo ne, v kwakiutl naopak to, zda je přítom ze strany mluvčího vidět či není a zda je přítom blíže mluvčímu či posluchači, anebo v turečtině to, jestli toho mluvčí byl svědkem či nebyl a ví to jen z doslechu. Takové příklady jazykového relativismu (obvykle spojované se Sapir–Whorfovou hypotézou zdůrazňující, že vnější svět, přírodu si mluvčí rozkládají vždy skrze pojmy svého jazyka, a vnímají ji tedy v závislosti na konkrétním jazyce odlišně) naznačují mezi jazyky rozdíly, které nelze dobře zredukovat na pojmy společné (a tedy univerzální).

Vágnost a potencialita

Lexémy, ať už jednoslovné či víceslovné, jsou svou formou nepochybně diskrétní, mají svůj začátek a konec (jakkoliv v proudu mluvy to vždy jasně být nemusí) a jsou tedy v izolaci jasně oddělené od jiných; v takové izolované podobě je také registruje slovník. Diskrétnosti jejich formy však nutně neodpovídá **diskrétnost** jejich sémantiky. Význam lexémů nemusí být ani jasně ohraničený (v zásadě ho jasný a jednoznačný najdeme zase jen u termínů, kde je dán definitoricky), může také ale být, zvláště u periferních a neplně a nestejně ustálených a málo známých lexémů, i do určité míry nejasný, a tedy **vágní**. Na druhou stranu jeho povaha často připouští i jeho extenzi, zvláště v textu (srov. autorskou metaforu aj.). Pak se obvykle mluví v tomto smyslu o možnosti takového jeho rozšiřování (v zásadě individuálním mluvčím), a tedy o jeho **potencialitě**, které může vedle rozšíření kolokability napomáhat i jeho slovtvorná, resp. morfémová struktura, Srov. např. základní význam morfémů *na-* (povrch) a *klad-* (umísťovat), lexikální a ustálený význam lexému *nakladatel* a možnost, danou morfémou, základní význam snadno improvizovaně extendovat, např. pro označení člověka, který nakládá něco na auto apod.

Vágnost

Vágnost významu lexému (ve smyslu znalosti II2 výše) je však podmíněná i povahou jeho denotátu. Nebývá vždy např. jasné, kdy barva určité věci, látky apod. je ještě červená a kdy už spíše hnědá apod. (což pro encyklopedickou, resp. vědeckou znalost neplatí, tam je k dispozici objektivní vlnová délka červené barvy). Podobné je to při takto vyhraněném pohledu vlastně u velkého množství lexémů, srov. problémy s určovaním hranic platnosti lexémů *dospělý* (v jakém smyslu a věku?), *rychlý* (je jeden hlemýžď lezoucí rychleji než druhý skutečně rychlý?), *muž* (oproti *chlapec*), *běžet* aj. Do sémantiky a lingvistiky vstoupil tento problém silně až po Wittgensteinových úvahách o rodinné podobnosti (viz 2.232.8).

Z tohoto hlediska jsou komponenty (rysy) významu lexému fuzzy, neostré. Přesto se běžně používají, zvláště pro popis a vystižení rozdílů významu lexému v kontrastu k jiným. Vyjdeme-li z de Saussura a jeho pojetí hodnoty, zdá se, že k popisu významu daného lexému je zapotřebí aspoň minimální množství rysů (teoreticky i jediný), a to vždy podle dané situace, resp. případu. Abychom se vrátili k otázce položené výše, existují tedy sémantické rysy, které lze použít obecně, univerzálně? Praxe, a jak si ukážeme dále (3.32, srov. i 2.232.7) i teorie, toto naznačují. K praxi patří především novější přístup k definicím slovníku pomocí kontrolovaného metajazyka (viz 2.232.5); tento metajazyk mívá v praxi cca 2000 lexémů (např. Longman), kterými se popisuje celý lexikon. Vystává však otázka, zda není možné ho zredukovat ještě na menší rozsah, jak se o to pokouší např. A. Wierzbicka (viz dál 2.234.6), a jak úspěšný takový metajazyk pak je, anebo na počet cca 50 pojmů, které nabízí Mel'čuk (viz 2.234.5) apod.

Kompozičnost

Jedním z principů, který je obecně pro jazyk důležitý, specificky však pro tvorbu vět a textu, méně už ale pro lexémy (zde jen pro vícemorfémové lexémy), je kompozičnost. **Kompozičnost** je princip (prapůvodně vztahovaný ke G. Fregeovi), který říká, že význam složeného výrazu (tj. i vícemorfémového lexému) je předurčen významy složek a pravidly pro jejich kombinaci. Je jasné, že výraz, resp. pojmenování *hnědý dřevěný psací stůl* je v tomto smyslu sémanticky sumou významů komponentů, tedy „*hnědý* + *dřevěný* + *psací* + *stůl*“ a význam celého výrazu (pojmenování) je kompoziční, tedy v tomto smyslu pravidelně složený, zatímco *bílá káva* či *zahrada* nikoliv. Kompozičnost implikuje také prediktabilitnost složeného či odvozeného výrazu, tj. posluchač jeho význam plně určí (popř. odhadne), zná-li významy jeho vstupních složek. Je také zřejmé, že kompozičnost neplatí pro frazémy a idiomy, protože u nich není splněna ani jedna podmínka (zachovaný význam komponentů a pravidla), srov. *hodit něco za hlavu*, *vzít si někoho na paškál*.

Předpokládá se pak dále, že sémantické rysy u složeného pojmenování výše, tedy rysy vnější (pro jednoduchost, i když to není přesné, tu každý komponent představuje jeden takový rys), jsou nějak obdobné rysům, které nacházíme uvnitř lexému, tedy rysům vnitřním, na které lze celkový význam daného lexému rozložit, srov. mj. komponentovou analýzu výše (2.231.7). Zmíněný předpoklad korespondence lexémů, resp. jejich významů, a sémantických rysů nebývá zmiňován často, jakkoliv se s ním mlčky pracuje. Proto ani není prozkoumaný a dobře ověřený, i když je v praxi obtížné si představit mezi obojím nějaký zásadní rozdíl. Jako alternativní označení kompozičnosti se pro zdůraznění odlišných aspektů téhož užívá princip Gestalt a holismus, popř. Fregeovský princip.

Sémantické vztahy mezi lexémy, které vznikají a existují jen tam, kde existuje nějaká relevantní třída lexémů (např. synonym, opozit, hyperonym aj.), jsou vztahy relevantní až pro paradigmatata, nikoliv lexémy v izolaci (o nich viz dál až v 3.1n.), a zde o nich proto řeč nebude.

2.234.2 Sémantické přístupy a teorie: Co význam není

Význam lexému je jiný než význam věty či promluvy, do které se navíc promítá a od ní nedobře, resp. nesnadno odlišuje funkce a pragmatika. Pro další pohledy na lexikální význam, který odlišíme od textového, bude proto vhodné stručně shrnout, co se za lexikální význam nepovažuje.

Základní rozdíl, právě naznačený, lze tudíž zformulovat tak, že

(1) *význam lexikální není význam textový,*

a to ani v tom smyslu, že ho z textového významu lze přímo odvozovat. To, co se v řadě logicky orientovaných přístupů dělá, je to, že právě o toto se pokoušejí, a to zkoumáním, zda jsou splněny *pravdivostní podmínky věty*, nebo nikoliv. Takovéto pohledy se orientují de facto (a většinou nepřiznaně) pouze na věty indikativní, kterých je ve velkém korpusu jako ČNK cca 95%. Existují však i jiné typy vět, a nejde tedy o pohled na celý jazyk: věty imperativní, zvolací či práci zahrnuté nejsou (stejně jako věty a pro-

mluvy neslovesné) a logické metody je zkoumat neumějí. Podstatné však je to, že takový přístupem, i když pravdivostní podmínky u zkoumané části jazyka splněny jsou, se dovozuje, za předpokladu, že je splněna kompozičnost zkoumané věty, cosi jiného. Vždy se tak zkoumá pouze momentální smysl, resp. jemu odpovídající část textového významu a nikdy ne význam lexému jako celku, který je pouze v systému, a tedy vně jakéhokoliv textu. Navíc zkoumáním smyslu, který se nemusí krýt s jedním jasným významem polysémního lexému, se dohromady zkoumá právě spolu s významem často i pragmatika, vliv kontextu a situace a často i funkce slova, nikoliv tedy význam sám. Toto vše je proto třeba od sebe jasně oddělovat a pravdivostní přístupy v lexikonu v zásadě odmítnout; týkají se většinou jen textu (parole).

Protože v textu máme co dělat s referencí, tj. individualizovanou denotací lexému, úzce s tím souvisí druhé negativní vymezení:

(2) *význam lexému není jeho reference.*

I když se tento rozdíl občas zmiňuje, je vlastně pojetí, ztotožňující lexém s referencí, nesmyslné, protože v takovém případě nezototožňujeme s konkrétním, individuálním referentem lexém (jakkoliv marně), ale jen jeden jeho tvar, a lexem po stránce formální a, jak jsme si právě ukázali výše, ani část významu po stránce sémantické. Pokud by význam byl referencí, pak by nebyl žádný rozdíl mezi slovem *dům* a *barák* (kde je navíc pragmatická funkce), ani *Jitřenkou* a *Večernicí* (poetická stará jména pro *Venuši*), pak bychom ale ani nedokázali prakticky vůbec určit význam slov jako *tento* či *tam* apod., protože mají buď nekonečný počet referentů, anebo by dostávala pokaždé význam zcela jiný a zdánlivě neslučitelný (srov. např. „tři kilometry vlevo v údolí za lesem“, „vpravo od osy Velkého vozu“, „v levé zadní kapse těch chalupářských kalhot“ či „před soškou Manneke Pis v Bruselu“ apod., vše pro slovo *tam*). Protože referent nemají, nemohli bychom u lexémů jako *skřítek*, *d'ábel*, *pták Noh* apod. pak o jejich významu říct vůbec nic, i když nějaký význam zřetelně mají. Případy jako *Benjamin Franklin* a *vynálezce hromosvodu*, resp. *bleskosvodu* ukazují, že tu jde o výrazy dva, jakkoliv v něčem podobné, které se však liší smyslem (viz 2.231.1). Význam s referencí nesporně souvisí, ztotožňovat ho však s ní nelze (viz dále zvl. rozdíl type a token).

Avšak

(3) *význam také není vědecká znalost lexému,*

o čemž u byla řeč výše v 2.233.1 (I a III). I kdyby snad přes veškerou neobratnost bylo možné vystačit s *chloridem sodným* (NaCl), který bychom si (místo *solí*, resp. *kuchyňské soli*) sypali denně do polévky či bychom jím při náledí sypali silnici, a tak bychom tezi, že význam je vědecká znalost v praxi zdánlivě prokázali, daleko bychom se s tímto přístupem nedostali (naznačená záměna *solí chloridem sodným* ukazuje na jejich identitu). Tak např. *vodu* definuje SSČ jako „bezbarvá průhledná kapalina vyskytující se na Zemi v pramenech, v řekách, rybnících, mořích a padající na ni jako déšť, sníh ap.“ zatímco Oxford Concise Dictionary říká, že je to „bezbarvá průhledná sloučenina kyslíku a vodíku bez chuti a zápachu“ a Duden „(sestavující ze sloučeniny vodíku a kyslíku) průzračná tekutina, značně bezbarvá, bez zápachu a chuti, která při 0° C mrzne a při 100° C vře“; každý z nich ji tedy popisuje poněkud jinak. Naznačená záměna, která by ukazovala na identitu, tu nejen není možná, ale dobře se tu už ukazuje, že ještě ani zdaleka nejde o vědecké definice, které nejlépe vystihuje vzorec H₂O, a že exaktní slovní

vyjádření na této úrovni je variabilní a poplatné tomu kterému zdroji (Encyklopedie Univerzum 4 má pro heslo *voda* ještě úvodní definici „kapalina bez chuti a zápachu, v tenkých vrstvách bezbarvá, v silných namodralá, chem. oxid vodíku, H₂O, případně oxid deuteria D₂O“, po kterém ale následuje ještě celý dlouhý odstavec uvádějící množství dalších jejích rysů a znaků). Konečnou námitkou proti takovému pojetí je však to, že většina slov takovou vědeckou definici nemá (obrovská většina substantivních abstrakt jako *láska*, *smutek*, *vzdor* ap., ale i prakticky všechna verba aj.).

Konečně

(4) *význam slova není ani jeho užití.*

Pokud se tento názor uplatňoval, pak šlo spíše o nedorozumění pramenící ze špatného chápání, resp. citování Wittgensteinových poznámek (Wittgenstein 1953) o možnostech definice slova, pro které odmítal užívat jak tradiční přístupy, tak ostenzi a poukazyval na to, že význam lze zjistit jen pozorováním jeho úzu, způsobů užívání. Srov. jeho zásadní výrok v tomto smyslu „Don't look for the meaning, look for the use!“

2.234.3 *Sémantické přístupy a teorie: v minulosti a mimo lingvistiku*

Jako **platonské teorie** se označují různé pohledy na význam vycházející původně z Platona. Platon sám problém nazíral metafyzicky, věřil v existenci bezčasového „světa“ dokonalých forem či idejí, k nimž má nesmrtelná duše člověka intuitivní přístup. Reálný svět je člověku nepřístupný a to, co smysly zažívá, jsou pouhé stíny těchto ideálních forem, které jsou člověku (božským vnuknutím) dány, a nejsou tedy získány učněním či zkušeností. Snažil se tak vyložit například problém, jak lidé dospívají k takovému pojmu, jako je dokonalý kruh, což je tvar, který se v přirozeném světě nenachází. Modernější verze na Platona v různém smyslu navazující pohlížejí na význam jako na abstraktní vztah mezi výrazy, který existuje nezávisle na mluvčích a konkrétních promluvách, aktech mluvení. Bez Platonovy metafyziky takový názor zastává např. J. Katz (1981). Tvrdí, že významy jsou abstraktní entity, které existují mimo mysl. Nejsou tedy nutně umístěny uvnitř vědomé zkušenosti lidí, i když jsou přístupné a poznatelné skrze intuici. Analogicky lze podle něj říct, že když se zamyslíme nad vztahem mezi čísly jeden, dva a čtyři a víme, že jedna a jedna jsou dvě a že dvě a dvě jsou čtyři, že platnost těchto vztahů nezávisí na mluvčím či někom jiném, ale na tom, že je už známe. Uplatněním stejného postupu na významy slov se dostáváme pak i k platonským významům slov. Katz tu vlastně jen tvrdí, že vztah mezi významy není věcí individuální psychologie. Jedním z důvodů, proč tak uvažuje, je, že se chce vyhnout nekonečným a většinou neplodným debatám o problémech významu v přístupech konceptuálních, zvláště s ohledem na jeho individuální variaci.

Konceptuální teorie, zaměřující se na pojem, které se zdají být blízké intuitivnímu chápání významu, mají více odlišných verzí. Říkají například, že **(A) význam slova je strukturovaná idea, pojem v mysli** člověka, který ono slovo užívá. Takový jeho obraz získáváme jako děti vyrůstající v dané kultuře v podobě významů množství hotoových pojmů. Protože jsou tyto pojmy sdíleny ostatními, umožňuje se tím i komunikace lidí. Tento názor se často odvolává na J. Locka (Locke 1690, 208), který říká: „Slova ve svém primárním či bezprostředním významu neoznačují nic jiného než ideje v mysli toho, kdo je užívá... Když člověk mluví s jiným, je to proto, aby byl pochopen; a na konci řeči je to proto, aby tyto zvuky jakožto značky sdělily jeho myšlenky posluchači“.

Jinou podobu tohoto proudu lze spatřovat (**B**) v takovýchto úvahách: jsou-li významy pojmy či ideje, *odkud tyto ideje pocházejí a jak je získáváme?* Locke věřil, že při narození je lidská mysl tabula rasa. Protože však všichni máme své smysly a zkušenost stejné, máme nakonec i více méně stejné představy o světě. Naše složité představy jsou budovány z jednodušších a ty jsou odvozeny ze zkušenosti. Tento empirický postoj tedy jasně zdůrazňuje důležitost znalostí odvozených ze smyslů; jeho moderní verze zastávají hlavně psychologové, popř. i lingvisté jako G. Lakoff a R. Langacker.

Ještě jinou verzi představuje směr kladoucí si otázku (**C**) *mentální reprezentace*. Mluvíci užívají pojmy, které mají k modelaci světa kolem sebe, a tím tedy i k jeho reprezentaci. V tomto přístupu se význam definuje vztahením jazyka k pojmům a pojmovým strukturám (na rozdíl od referenčního přístupu, který vztahuje jazyk k světu). Slova v něm denotují objekty v reálném světě, protože jsou asociována s reprezentacemi v mysli. Jak ale taková reprezentace vlastně vypadá a funguje? Je stejná pro každého a nemůže mít mluvčí pro jednu věc víc reprezentací? Nicméně jsou i taková slova, která asi jasnou reprezentaci mít vůbec nebudou (např. některá abstrakta). Obvyklými reprezentacemi jsou pojmy (koncepty), ale s nimi jsou i potíže: jednak je obtížné je přijmout jako jediný protiklad fyzického objektu pro onu „soukromou věc“ v mysli každého jednotlivce (tj. pojem, resp. ideu), jednak je tu zřejmý rozdíl mezi pojmem a idejí (pojem má být obecný, ale idea soukromá, u každého jednotlivce zřejmě individuální, což ale v zásadě nevíme přesně a zjistitelné to dobře není).

Proti těmto konceptuálním pohledům lze ale namítnout, že podle sémiotického trojúhelníku se při mluvení, produkci jazyka nikdy přímo neaktivuje vztah referentu a symbolu, i když se zdá, že v některých zvláštních případech se ke konceptům, resp. mentálním reprezentacím uchylujeme.

Zdá se tedy, že nejslibnější cestou pro sémantiku je propojení referenčního a reprezentativního přístupu, tedy přístup složený, komplexní. V tomto prozatímním závěru se tedy zdá, že význam není ani obraz ani prostý seznam charakteristických významových rysů. Připomeňme si nicméně ještě na závěr, že de Saussure věci jako pojem, ideu, význam ale i formu, resp. šíře hodnotu každého lexému vymezil jejich místem v systému jazyka, a tedy poměrem, resp. protikladem ke všem relevantním jiným.

Logický atomismus, rozvinutý B. Russellem, byl jeho pokus o obecnou ontologii zahrnující i jazyk. Postuloval universum složené ze smyslových dat, jehož každá entita se dá podle jasných pravidel rozložit, analyzovat až na nejmenší prvky, logické atomy, které jsou na sobě vzájemně nezávislé; ty se dají většinou jazykem pojmenovat, nebo popsat. Naopak méně si přitom všimal holistických aspektů vyšších entit složených z více atomů.

2.234.4 Sémantické přístupy a teorie: Dnešní doba

Každý přístup, který vážně usiluje o celkový a pokud možno vyčerpávající popis lexikonu, si už dlouho klade otázku způsobu a nástroje vhodného pro takový popis. Naráží tak vždy na problém metajazyka, jakkoliv se v různých teoriích o něm mluví pod různými nálepkami.

Metajazyk

V kontextu mnoha různých úvah a teorií o významu se znovu a znovu vynořuje problém **metajazyka**, o kterém už byla řeč výše (srov. 2.233.1 a obecně 2.231.5) a který působí potíže. Připomeňme si, že lingvistika je jediná věda, která zkoumá a popisuje objekt svého zkoumání, tj. jazyk, ale součástí zkoumaného a popisovaného objektu je i hlavní nástroj tohoto zkoumání, tj. metajazyk; všude jinde jsou objekt a metoda, resp. nástroj zkoumání jasně odlišeny.

Základními předpoklady každého metajazyka je možnost redukční parafráze podobně, jako se *redukcionismus* na postupně menší a menší až nejmenší a dál nedělitelné složky uplatňuje v jiných vědách. Tato redukční parafráze sama předpokládá možnost substitutovatelnosti jednoho druhým, tj. popisovaného, zkoumaného výrazu jeho metajazykovým opisem. Substituce však musí zachovávat výchozí význam a být také jednoznačná (což není, vzhledem k tomu, že se výlučně pro její účely používají nejčastější a tedy silně polysémní slova) a její prostředky musejí být rozumně málo početné. To vede také k úvahám o povaze minimálních jednotek takového metajazyka, o kterých se uvažovalo dříve v rámci logického atomismu, při minimalismu (viz výše 2.223.1), při komponentové analýze (2.232.7) a jinde, nejnověji v úvahách o jazykových primitivech (viz dále 2.234.6). Nicméně u každé takové úvahy se naráží na dva aspekty, resp. předpoklady, které se zdají problematické.

Prvním je univerzální povaha teorie nabízející potřebný metajazyk v tom smyslu, že postulovaný metajazyk bude nadjazykový, resp. universální a společný pro všechny jazyky (což dosud nebylo spolehlivě prokázáno). Druhým je to, že postulované atomy, primitiva, minimální složky, komponenty apod. očividně neodpovídají nějaké psychologické realitě a působí uměle a konstruovaně. Z prvního aspektu mj. vyplývá, že se při prosazování takové teorie musíme nějak vyrovnat s jazykovým *relativismem*, který upozorňuje na zjevný fakt rozdílnosti jazyků, které by taková teorie měla umět všechny převádět na několik málo společných (tj. minimálních) jmenovatelů. Z druhého aspektu zase vyplývá, že přijetím takové teorie musíme odhlížet od *kompozičnosti* a speciálně od (především sémantických a logických) pravidel, která složitější jazykovou formu, entitu vytvářejí kombinací z jednodušších, a tak se vytváří jejich *holistický* aspekt (resp. *Gestalt*).

V dalším si stručně připomeneme problém metajazyka ve třech podnětných oblastech, které ho však systematicky zapojit neumějí.

Strukturalismus

Strukturalismus je mocná intelektuální tradice v moderním myšlení (vedle jazyka i v literatuře, antropologii a jinde). Jeho otcem byl v Evropě švýcarský lingvista F. de Saussure, který rád problém vztahu jazyka a mluvy ožfejmoval jistou analogií se šachy. Stejně tak jako lze jednotlivé figurky a jejich tahy pochopit jen v rámci toho, jak fungují spolu a v kontrastu k sobě, tak je to podle něj i s jazykem: k pochopení významu slova musíme např. chápat, jak funguje dohromady s jinými a v kontrastu k dalším, příbuzným i nepříbuzným slovům v systému. Podle plně strukturní teorie významu je pak lexikální obecný význam každého slova vytvářen úhrnem vztahů, resp. protikladů, které toto slovo má v jazyce k ostatním slovům.

Dovedeno do krajnosti, strukturalistický přístup má za to, že významy (a vlastně i zvuky) nelze vůbec charakterizovat pozitivně. Slavný citát z Kurzu (148) to formuluje takto: „*Všechno, co bylo až dosud řečeno, vede k závěru, že v jazyce existují pouze rozdíly. Ba co víc: určitý rozdíl obecně předpokládá pozitivní termíny, mezi nimiž se vytváří; avšak v jazyce existují pouze rozdíly bez pozitivních termínů. Ať už si všímáme označovaného nebo označujícího, jazyk nemá ani ideje, ani hlásky, které existovaly před systémem jazyka, ale jen konceptuální a fónické rozdíly, které z toho systému vplynuly.*“ I když autor sám sémantiku příliš nerozváděl, řešení tu naznačené je. Je pochopitelné, že jeho implicitní požadavek zjistit všechny relevantní lexémy, vůči kterým se analyzovaný lexém vymezuje svými rozdíly, byl až donedávna nesplnitelný. S příchodem velkých korpusů se ale splnitelným stává a získat takto pojatý úhrn „protikladových“ lexémů je v podstatě možné: velké reprezentativní korpusy velmi věrně a těsně zobrazují poměry ve skutečném jazyku. Dodejme, že už dříve i některé dílčí úvahy měly povahu strukturalistickou, jako např. komponentová analýza. Strukturalistický přístup se však otázku metajazyka řešit v zásadě nesnaží.

Prototypy

Prototypy a jejich teorie (Zadeh a hlavně Rosch, viz už 2.232.8), založená na rozpoznávání typických reprezentantů dané třídy, naráží stále na problémy a do lingvistické analýzy, zvláště sémantické, se ji lingvistům nedaří dobře začlenit. Nejde jen o problémy s kategorizací řady lexémů a pojmů za nimi, ale i o uchopení abstrakt, o problém rodinné podobnosti a další. Jeden z hlavních problémů prototypů je v tom, že prototypy neumožňují se kombinovat do nových prototypů, tj. nejsou kompoziční, zatímco pojmy (budeme-li pracovat s nimi) kompoziční jsou a lze je kombinovat, např. na základě pojmových konstruktů Jackendoffa (tj. věc, událost, stav, akce, místo, cesta, vlastnost a množství apod., Jackendoff 1990, 1999) nebo na základě tradičních logických typů, eg. proměnná, konstanta, predikát či kvantifikátor. Ať už se ale ke konstrukci (především však větných pojmů) použije to či ono, předpokládá se, že prototypy se principem kompozičnosti, na kterém stojí každá teorie významu, budou řídit také. Pojmy jsou kompoziční, a tedy jak produktivní (ve smyslu tvorby dalších), tak systematické (z jedné věty lze odvodit význam jiné). Protože ale spojením prototypické barvy (např. červené) a prototypického mazlíčka (např. kočky) se nezískává prototypický barevný mazlíček (tj. červená kočka), lze soudit, že pojmy nemůžou být prototypy aj. Neřešené tu zůstávají i otázky hierarchizace pojmů (u Roschové jsou jen pokusy), ale i povaha periferních členů třídy. Jedním z řešení, které opět lingvistická sémantika (ba ani lingvistika sama) neumí zapojit, je fuzzy logika, která svou existenci mj. zakládá na neostrých okrajích kategorií.

Konceptuální metafory

Konceptuální metafory je název, který se ujal, především vlivem knihy M. Johnsona a G. Lakoffa (*Metaphors We Live By*, 1980), pro nový přístup k sémantice přirozeného jazyka tvrdící, že metafora je v našem myšlení a jazyce přítomná všude a systematicky. Pojem metafory spolu s některými dřívějšími a původem odlišnými přístupy (jako jsou prototypy, Fillmorovy rámce aj.) se integrovaly do nového odvětví kognitivní lingvistiky, která v konečném důsledku vede nejen k inspirativním pohledům na jazyk, ale i k negování a zpochybňování mnohého v dosavadní lingvistické tradici; budí tak jak souhlas tak kritiku.

Jiné typy zahrnují např.

Láska je cesta,

Ideje jsou objekty,

Jazykové výrazy jsou kontejnery,

Hádka je válka,

Komunikace je posílání,

Soutěž je válka,

Láska je teplo,

Touha je hledání aj.

Srov. takto např. *Karel vypěnil* a kognitivní metaforu v pozadí *Zlost je horko v kontejneru/nádobě*; nebo *Všechny soupeře porazil a snadno se stal vítězem on* a metaforu *Soutěž je válka*.

Konceptuální metafory jsou samy motivovány **obrazovými schémata**, což jsou údajně opakováním ustalovaná předjazyková schémata prostoru, času, pohybu, kontroly, kauzativy a dalších základních pojmů a prvků lidské zkušenosti, která jsou základem našeho myšlení a rozumění. Tyto metafory umožňují i identifikaci abstraktního pojmu skrze pojem konkrétní. Děje se to skrze mapování, projekci mezi abstraktní a konkrétní oblastí a má se tak vyložit koherentnost mezi celými soubory výrazů všedního jazyka, tj. nejen mezi izolovanými jevy, resp. lexémy a významy. Zastánci této teorie se pokoušejí také metaforou vykládat např. i významy třeba předložek a říkají, že předložka *v* a *z* (angl. *in* a *out/from*) pramení z našeho kinestetického vnímání těla jako kontejneru ve smyslu trávení, vyměšování, vdechu a výdechu aj.; obdobně se tu chápe např. kvantita, srov. metaforu *Více je nahoru, Méně je dolů* a *Výroba vzrostla* či *Počet nehod poklesl* aj. Kinestetické obrazové schéma je zde strukturovaný úhrn fyzických zkušeností utvářený fyzickou realitou našeho těla. Má se za to, že tato schémata nejsou izolována, ale různě se proplétají na různých úrovních a prostupují nejen naši zkušenost, ale i předivo našeho vědomého porozumění, včetně sémantických struktur jazyka.

Nicméně většina těchto poznatků zůstává poněkud programová, nenabízí a netvoří obecný a verifikovatelný systém, nenabízí ani spolehlivou metodologii, přičemž mnoho z naznačených obecných metafor má k sobě odlišné alternativy. Tím méně jsou systematicky využitelné k popisu lexikonu jako celku. Řada i Lakoffem navrhovaných metafor připouští vícero interpretaci, srov. jeho *Víra je móda/průvodce/místo/vlastnost* aj. nebo se tu všelijak vnímá *láska*, srov. vedle *Láska je cesta* postulované i *Láska je válka*, *Láska je umělecké dílo vzniklé spoluprací*, jejichž souvztažnost se nevykládá a někdy budí dojem tvoření ad hoc. Ukazuje to na problémy v interpretaci i slabost metodologických kritérií a vymezení hranic jejich platnosti.

Jiné metafory jako *Nástroj je společník* ilustrované na spolehlivé pušce lovce, budí pak dojem nejen ad hoc, ale přímo si žádají nějaké přijatelné vymezení (kdy se např. ani v češtině ani angličtině za věrného společníka nechápe domovní klíč či péro apod.). Interakce jednotlivých navrhovaných metafor, za kterými lze tušit mj. i naznačené problémy, a obrazových schémat není jasná stejně jako se tu nevěnuje systematicky pozornost užívanému metajazyku.

Zcela obecně je problém tvrdit, že psychické procesy poznáme plně pouze skrze jazyk a stejně tak to, že studium významu lze omezit na studium pojmů: statut řady pojmů nebývá totiž spolehlivý ani jasný.

2.234.5 Teorie Význam–Text

Igor Mel'čuk se pokouší vytvořit teorii jazyka (zvanou též *smysl–text*) původně s dalšími, zvl. A. Žolkovským a J. Apresjanem), která je údajně schopná pomocí explicitních pravidel přepsat korespondence mezi významem a textem, a to nezávisle na konkrétním jazyku; má být pro svou formální povahu použitelná přímo k popisu textů. V jejím rámci se pro zachycení lexémů a jejich významů užívá 52 (54) lexikálních parametrů, resp. funkcí, které byly v praxi jako určitý metajazyk použity pro přepis lexémů především ve francouzštině (Mel'čuk 1984–99). Je to spolu s přístupem Wierzbické (viz 2.234.6) pokus navrhnout univerzalistický metajazyk pro popis lexikonu, jakkoliv ne takový, který zachovává požadavek plné substituovatelnosti. Přes jeho uplatnění v konkrétním slovníku, který je pojatý ne jako výkladový, ale spíše jako pomůcka jak obecně vyjádřit daný typ významu a je tedy vlastně onomaziologický, není jeho postulovaná univerzalita pro všechny jazyky ani schopnost dosáhnout plného popisu jazyka jasná. V ukázce prvního a druhého významu francouzského hesla *reprocher* (vyčítat) je dobře vidět, jak je Mel'čukův slovník dělán (srov. mj. Mel'čuk 1988 a Kahane):

REPROCHER1a. *X reproche Y à Z = X étant convaincu que Y, dont X croit Z responsable, a eu ou a lieu, Y ou les conséquences de Y affectant négativement l'état émotionnel de X, || X a présent dans sa conscience que X n'excuse Z pas Z pour Y, et aussi X croit que Z doit être conscient du caractère relativement mauvais de Y. Sans jamais s'en ouvrir à Jacques, sa mère lui a toujours reproché amèrement ses échecs scolaires.*

REPROCHER1b. *X reproche Y à Z = X communique à Z que X reproche 1a Y à Z, dans le but de culpabiliser Z. Il nous a violemment reproché tous ses malheurs.*

Nicméně na takovýchto už aplikovaných příkladech jeho **lexikální funkce**, jak tento metajazyk pro popis nazývá, nejsou dobře vidět. Tyto funkce obecně popisují paradigmatické i syntagmatické vztahy mezi lexémy (zvl. deriveace a kolokace). Jeho lexikální funkce, které se dají kombinovat, mají podobu jednoduché funkce, jejíž argument i hodnota má podobu lexému. Srov. např. následující funkce (příklady jsou ponechány v angličtině, vysvětleny jsou tu jen některé):

Contr kontrastivní termín:

Contr (*top*) = *bottom*

Contr (*night*) = *day*

Conv_{ijkl} konverzivum, či lexém označující vztah, který je konverzní ke vztahu vyjádřenému argumentem dané lexikální funkce.

Indexy i, j, k, l označují typ argumentu zasažené permutace:

Conv₂₁ (*more*) = *less*, *Theo* is **MORE** religious than *Oeht* <=> *Oeht* is **LESS** religious than *Theo*

Conv₃₂₁₄ (*sell*) = *buy*

Liqu znamená z-likvidovat, eliminovat:

Liqu (*meeting*) = *adjourn*

Mult je standardní slovo pro kolektivnost:

Mult (*ship*) = *fleet*

Magn představuje kolokační modifikátor, který znamená „velmi, ve vysokém stupni“ (= intenzifikátor):

Magn (*belief*) = *staunch*, *Magn* (*boreN*) = *crashing*, *Magn* (*deserve*) = *richly*, *Magn* (*workV*) = *as a Trojan, one's guts out*

Oper₁ představuje „lehké“ sloveso, které má za svůj první aktant v hloubkové struktuře takový, který je i-tým sémantickým aktantem heslového slova a samo heslové slovo je jeho druhým aktantem:

*Oper*₁ (*blowN*) = [to] deal [sth » to N], *Oper*₁ (*orderN*) = [to] give [sth » to N], *Oper*₁ (*supportN*) = [to] lend [» to N], *Oper*₁ (*resistanceN*) = [to] put up [sth »]

*Oper*₂ (*blowN*) = [to] receive [sth » from N], *Oper*₂ (*controlN*) = [to] be [under N's »], *Oper*₂ (*resistanceN*) = [to] meet [sth »], [to] run [into sth »]

Real₁ představuje kolokační verbum, které zhruba znamená „splnit požadavek“ (a to tak, že první hloubkový syntaktický aktant je i-tým sémantickým aktantem heslového slova a heslové slovo samo je jeho druhým aktantem):

*Real*₁ (*accusation*) = [to] prove [sth »], *Real*₁ (*bus*) = [to] drive [sth »], *Real*₁ (*illness*) = [to] succumb [to sth »], *Real*₂ (*bus*) = [to] ride [on sth »], *Real*₂ (*law*) = [to] abide [by sth »], *Real*₂ (*hint*) = [to] take [sth »]

Některé další lexikální funkce zahrnují: **A** (derivát od substantiva coby kvalifikátor, tj. adjektivum), **Gener** (generický termín, tj. hyperonymum) aj.

Mel'čukův přístup, který si jistě uznání dobyl ve frankofonní oblasti, není však testovaný z hlediska širě pokrytí lexikonu, resp. textů lexikonem vyjadřovaných. Jeho postulát, že existuje soubor významů, ke kterým lze nalézt vždy formu v **textech** (jde tedy o celkově jistou lexikálně orientovanou teorii jazyka), a že lexikální významy lze symbolicky reprezentovat v úplnosti, je problematický a širě neprověřený. Z dalších problémů, které lze na jeho přístupu spatřovat, je nevyřešení problému víceslovných lexémů aj. Jakkoliv nepřímou nastoluje otázku, jakým lexikálním minimem (metajazykem) se dá vyjádřit celý lexikon a taky všechny texty lexikonem vyjadřované, jeho odpověď v podobě prezentované teorie na své ověření dosud čeká.

2.234.6 Jazyková primitiva

Jazyková primitiva, resp. základová slova či jakási „prvoslova“ (angl. *primes*) je dnes asi nejznámější pokus o univerzální metajazyk, spojovaný se jménem polsko-australské lingvistky A. Wierzbické (Wierzbicka 1996, Goddard). I ona vychází z toho, že by měl existovat soubor základních termínů, které už nelze dále definovat ani zredukovat na jiné a které by byly tudíž koncovými body analýzy. Jsou to sémantická primitiva, kde každé primitivum z daného souboru, který na dnešních cca padesát se rozrůstal empiricky z původních 24 a byl postupně částečně testován na řadě jazyků, zvl. tzv. primitivních.

Autorka vychází ze starých filozofických úvah především G. Leibnize a jeho ideje umělého jazyka *characteristica universalis*, který r. 1679 říká: „*Cokoliv je námi myšleno, je buď pojímáno skrze sebe anebo zahrnuje jiný pojem atd. A cokoliv je obsaženo v pojmu jiného je opět buď pojímáno skrze sebe, anebo zahrnuje pojem jiný atd. A tak musíme pokračovat do nekonečna, anebo se všechny myšlenky rozkládají na ty, které jsou pojímány skrze sebe samy. Není-li pojímáno skrze sebe nic, nelze pojímat vůbec nic* (Filozofické spisy 1)“.

Tuto výchozí představu přitakávající universalismu na úkor relativismu zastávalo a zastává ale mnoho jiných, z filozofů B. Pascal, R. Descartes, A. Arnauld, z moderních lingvistů A.J. Greimas, A. Bogusławski, Ch. Fillmore, J. D. McCawley, G. Lakoff, R. Jackendoff aj. Jsou to lexikální univerzále v tom smyslu, že by měly mít přesný protějšek, překlad v každém jazyce. Chápu se ale tak, že jde i o ekvivalenty víceslovné či vázané morfémy, cf. *a long time* × *dlouho*. Sémantická primitiva, jejichž počet zřejmě není konečný (uvažuje se např. o začlenění *long*), mají i alolexy, lexikální varianty, cf. *I/me*.

Tento dnešní malý soubor primitivů se dnes skládá z několika tříd (do každé z nich patří aspoň jedno primitivum):

Substantives (substantiva/substance):	<i>I, you, someone, something/thing, people/person, body</i>
Determiners (determinátory):	<i>this, the same, other</i>
Quantifiers (kvantifikátory):	<i>one, two, many/much, all, some</i>
Mental Predicates (mentální predikáty):	<i>think, know, want, feel, see, hear</i>
Speech (mluva):	<i>say, word, true</i>
Actions and Events (akce a události):	<i>do, happen, move</i>
Evaluators (evaluátory):	<i>good, bad</i>
Existence and possession (existence a vlastnění):	<i>there is, have</i>
Descriptors (deskriptory):	<i>big, small</i>
Life (život):	<i>live, die</i>
Time (čas):	<i>when/time, now, before, after, a long time, a short time, for some time, moment</i>
Space (prostor):	<i>where/place, here, above, below, far, near, side, inside, touching</i>
Partonomy and Taxonomy (partonomie a taxonomie):	<i>part (of), kind (of)</i>
Intensifier, Augmentor (intenzifikátor, augmentor):	<i>very, more</i>
Clause Operators/Logical Concepts (klauzové operátory/logické pojmy)	<i>not, maybe, can, because, if</i>
Similarity (podobnost):	<i>like</i>

Tento pokus o metajazyk přirozené sémantiky autorka doprovází i úvahami o tom, co spojuje lexikon do výrazů, co je kombinuje (tedy o jakési primitivní gramatice), je to

ale otevřená hypotéza. Má za to, že určitá schémata, jednoduché vzorce se vyskytují obecně a lze je použít k popisu, srov. takto pokus o vyjádření jednoduché věty *This wine is soft* (tohle víno je jemné): *when this wine is in a person's mouth → this person feels something good → this person can say then something like this: → if I was touching something soft → I could feel something like this.*

Většina popisů je ovšem složitějších než význam (jeden z polysémního slova) *jemný* (soft), srov. i tímto přístupem zachycenou definici verba *potrestat* v určitém akčním scénáři typu *X potrestal Y [za Z]* (*X punished Y [for Z]*): *[X did Z] → X thought something like this: → Y did something bad [Z] → I want Y to feel something bad because of this → it will be good if Y feels something bad because of this → it will be good if I do something to Y because of this → X did something to Y because of this*

Namítat se tu dá mnoho věcí. I když je pravda, že se tu význam rozkládá na primitiva, není pravda, že se tak původní význam plně zachovává, protože tu nejsou reflektovány aspekty jako morální oprávnění, zvyklosti, případná nechuť k trestání apod., není tu ale ani zaručená jednoznačnost a substituovatelnost, neboť naznačená definice může vyhovovat i jiným podobným slovesům jako *pomstít se*; nejasněná je však i úloha zde často zapojené ostenze aj.

Z uvedených přístupů je jasné, že žádný z nich nedokáže redukčním způsobem pomocí nějakého metajazyka vyložit význam lexému úplným a uspokojivým způsobem tak, aby mnohé aspekty významu nespady pod stůl; některé jsou pro lexikografii i málo praktické. Sám princip redukcionismu, převzatý z přírodních věd, je vzhledem k opomíjenému holismu a dalších aspektům sporný a pokud ho lze uplatnit, pak jen zčásti a komplementárně k jiným. Z jiného hlediska mnoho z naznačených přístupů neusiluje o vystižení sémantiky pouze lexikonu a má povahu a ambice širší. Proto budou některé širší přístupy zmíněné až dál, především v souvislosti s tezurem a ontologií (zvl. WordNet a CYC), ale i teorií rámců Ch. Fillmora (FrameNet) aj., kde všude se s malým a omezeným metajazykem už nepočítá.

2.24 Lexém sémioticky

Valná část věcí, zvuků, obrazců kolem nás, výrazů obličeje druhých lidí, projevů lidské činnosti aj., ale především lexémů a jejich kombinací má povahu znakovou, je pro uživatele znakem, protože něco představují a tím i často něco sdělují. Znaky musejí být, podobně jako slova a lexémy, ustálené a uživatelé musejí být navyklí je také vnímat jako znaky, které něco znamenají a nejsou jen náhodnými jevy či zvuky. V jazyce je obrovská většina znaků součástí lexikonu a pokud do něj počítáme i morfémy, pak jazykové znaky nacházíme pouze v lexikonu. I když o některých znakových vlastnostech či souvislostech se znakem se dá uvažovat i u jiných částí jazyka, znaky to nejsou. Takto není znakem věta, i když její obecná struktura, zvláště obvyklá, se jako znak chápat dá (v mluvě se pak, hlavně v kombinaci např. s typickou intonací, hledá její indexální stránka aj.). Podobně znakem není, protože znak vždy souvisí nějak s významem, ani foném nebo grafém, i když je konstituentem znaku (figurou podle Hjelmsleva).

Znak je to (forma), co zastupuje něco jiného a obvykle se takto vnímá, tj. v této své ustálené funkci. Stejně jako jisté specifické houkání hasičského auta signalizuje požár

a nebezpečí, ♪ symbol zápisu hudby (not), ☹ značku zákazu vjezdu či ⚡ označení pro ženy (např. na dveřích toalet) v oblasti nejazykové, stejně tak pevně a bezpečně vnímá český mluvčí jako jasný znak lexém *Pozor* i *auto* či *ruka* ap. Znaky, které existují všude kolem nás ve známém prostředí, jsou základem lidské komunikace a nositelem informace; proto se také mluví o jazyku jako o velmi specifickém znakovém systému. Znaky jsou specifické mj. podle smyslu, kterými je vnímáme (i když většina je akustických či grafických), jsou specifické i v jazyce, resp. lexikonu, kde se oba typy znaku, akustické (orální) a grafické (psané) poněkud liší, jakkoliv je mezi nimi velká shoda. Znak spolu s naší reakcí na něj není ovšem totožný s významem (viz výše 2.234.2).

Sémioze je proces fungování, užití, resp. kontextového zapojení znaku. Jinými slovy sémioze je sémiotický proces, který lze spatřovat v každé činnosti, která sděluje nějaký význam a buduje přitom obvykle i vztahy mezi znaky, které posluchač (popř. čtenář) interpretuje. Ch. S. Peirce sémiozi definoval jako proces, který znak pojímá jako zapojený do svého vztahu k objektu. I když člověk signalizuje často mnohé neúmyslně, většinou usiluje o úmyslný přenos znaků a tedy aktivaci sémioze, protože chce komunikovat a sdělovat informaci, resp. předávat význam stojící za znaky. Ani sám proces komplexní sémioze ani podíl lexikonu v něm však dobře vysvětlený není a zůstává jen u obecné a spíše programové charakteristiky.

Vedle až postupně a opožděně objevovaného amerického filozofa Ch. S. Peirce, od kterého pochází i termín a název disciplíny **sémiotika** (pro celou oblast znaků, nejen jazyka), se poznání znaku a znakové povahy jazyka mnohem více spojuje s lingvistou F. de Saussurem (i když jeho termín **sémiologie** se dnes užívá méně); oba jsou dnes považováni za duchovní otce této disciplíny o znacích. Až později, především v 2. polovině 20. století, se z různých stran začalo zdůrazňovat, že v komunikaci nejde vždy jen o to, co sdělují samotné znaky, ale i o mnoho dalšího, znaky přímo nesignalizovaného. Takto vykrytalizovalo i pojetí **pragmatiky** (2.247n.), jako zvláštní odnože sémiotiky, jejíž hlavní zájem se však primárně orientuje na kombinaci znaků, především ve větě, a lexikonu se týká méně.

2.241 Lexikální znak

Lexikální znak je tedy lexém chápáný při prvním pohledu jakožto forma, která signalizuje to, co představuje, resp. zastupuje. Dlouho a intuitivně převažovalo a i dnes se často vyskytuje v běžném užití dyadické, dvoustranné chápání znaku, tedy vztah formy a významu, resp. pojmu; v saussurovském pojetí je tedy znak dán vztahem označujícího (signifiant) a označovaného (signifié). Pro lexikon takto platí například, že slovo *stůl* (označující) nahrazuje a zastupuje běžný známý kus nábytku užívaný k práci a jídlu (označované). Pro prohloubenější pohled se však uplatňuje triadický, trojstranný pohled na znak, přiřazující formě a pojmu/významu ještě objekt, resp. denotát (viz zde dále).

O znaku se uvažovalo odedávna (srov. mj. Nöth), i když pod různými jmény, a v historii se najdou koreláty obou hlavních pojetí. Srov. např. pohledy

vehikulum–význam

Locke J.:	<i>slovo–idea</i>
Hjelmslev L.:	<i>výraz–obsah</i>
Bühler K.:	<i>representant (věc)– význam</i>
Jakobson R.:	<i>signans–signatum</i>
de Saussure F.	<i>signifiant–signifié</i>

vehikulum–mysl–referent

Platon:	<i>jméno/zvuk–idea/ obsah–věc</i>
Aristoteles:	<i>zvuk–pocit–věc</i>
Bacon F.:	<i>(slovo)–pojem–věc</i>
Leibniz G.:	<i>forma–pojem–věc</i>
Ogden–Richards:	<i>symbol–myšlenka/ referent</i>
Morris Ch.:	<i>znakové vehikulum– significatum–denotát</i>
Peirce Ch.S.:	<i>representamen– interpretant–objekt</i>

Užívané názvy naznačují jasně, že se tu často objevují termíny užívané dnes i mimo sémiotiku, zvl. v sémantice, ale také to, že jen v některých případech se naznačuje zásadní rozdíl, který má sémiotika obdobný se sémantikou, tj. obecný objekt a vztah k němu na jedné straně a konkrétní a situačně daný objekt, ke kterému se znak vztahuje aktuálně. Touto otázkou vztahu smyslu a významu (Sinn-Bedeutung, viz i 2.23), jak ji nazýval, se zabýval už G. Frege. Podle něj je denotace to, co je označováno, resp. vztah k tomu, co je označováno, zatímco smysl je to, co značí, takže slova *Phosphorus/Morgenstern/Jitřenka* (řec., něm. a česky) a *Hesperus/Abendstern/Večernice* mají stejnou denotaci (planetu Venuši), ale různý smysl (první platí ráno, kdy se Venuše nápadně na nebi objevuje, a druhé večer), i když původně si až do poučení od astronomů lidé neuvědomovali, že jde o dvě různé podoby, a tedy jazykově i dvojí označení jediné věci, planety Venuše. Později se nad stejným problémem zamýšlí i B. Russell a připomíná mezi logiky proslulou otázku anglického krále Jiřího IV., který se ptal, zda Walter Scott je autor slavného románu *Waverley*. Z jeho otázky dovozuje, že přece král není tak hloupý, aby se ptal, zda W. Scott je W. Scott, protože W. Scott autorem *Waverley* je. Je tu tedy nějaký rozdíl mezi výrazy *Walter Scott* a *autor Waverley*. Později se tato otázka rozvíjí a transformuje např. u R. Carnapa v pojmech **extenze** (soubor všech věcí ap., ke kterým lze znak vztáhnout, jím označit) a **intenze** (soubor vlastností, které pro daný znak platí).

2.242 Vlastnosti lexikálního znaku

Znak má charakteristicky některé konstitutivní rysy, které zároveň vytvářejí i samotné definiční rysy a podstatu jazyka vnímaného jako znakový systém (srov. zvl. Hockett 1960); některé z nich jsou specifické pouze pro jazyk člověka. Jsou definovány především se zřetelem k jazyku mluvenému, vlastní a původní autentické podobě jazyka (příčemž jazyk psaný je vždy až sekundární a má některé rysy jiné, např. 3). Srov.

- 1 Vokálně-akustický kanál:** mluvený jazyk a jeho znaky se produkují v mluvidlech jako zvuk (na rozdíl např. od znakového jazyka neslyšících).
- 2 Přenosnost akustická a směrová:** slyšitelné jazykové znaky se šíří všemi směry, jsou však rozpoznatelné s ohledem na svůj zdroj a směr původu.
- 3 Netrvalost/ pomíjivost akustické formy znaku (signálu):** zvuková podoba znaku rychle po svém vzniku zaniká.
- 4 Interakčnost:** mluvčí mluví i slyší zároveň a dokáže vysílat i přijímat stejné sdělení.
- 5 Zpětná vazba:** mluvčí se slyší, kontroluje své sdělení a uvědomuje si ho, popř. na něj reaguje.
- 6 Sémantičnost (funkčnost):** znak není samoučelný, má vždy vztah k významu a/nebo funkci; v jazyce nejsou znaky/slova bez významu nebo funkce.
- 7 Arbitrárnost (konvenčnost):** mezi znakem (formou) a věcí, popř. významem není žádná souvislost, např. týž kus nábytku se v různých jazycích nazývá pokaždé různě: *table* (angl., fr.), *bord* (švéd.), *tafel* (hol.), *Tisch* (něm.), *tavola* (it.), *pöytä* (fin.), *τραπέζι* (řeč), *skamind* (róm.), *médja* (indonés.), *tēburu* (jap.) nebo *stůl* (čes.), a povaha tohoto objektu tedy nijak jeho jméno nepředurčuje; celospolečenská tradiční platnost zavedeného jména v daném jazyku nutí kvůli kontinuitě i nové mluvčí, aby „starý“ znak dál užívali. Jedinou výjimkou jsou nepočtená onomatopoeia, která nejsou arbitrární.
- 8 Diskrétnost:** každá jednotka komunikace, resp. znak se dá izolovat do svého začátku, průběhu i konce a i fonémy, ze kterých se skládá, tvoří odlišitelné a ohraničitelné jednotky.
- 9 Specializace:** mluva, mluvení a mluvené znaky jsou určené primárně pro komunikaci a pro mluvu existují i do značné míry specializované orgány (jakkoliv se zčásti překrývají s funkcí přijímání potravy).
- 10 Přesunovatelnost (v čase a prostoru):** schopnost užít znaku i o věcech fyzicky nepřítomných a možnost ho např. adresovat do budoucnosti nebo vzdálenému příjemci. Zásadní přelom v možnostech komunikace, která umožnila přenos (grafických) znaků v čase i prostoru, představoval vynález *pisma*; před vynálezem telefonu se orální znaky užívaly jen přímo, tj. *hic et nunc*, jejich přenos v čase však dnes umožňují různé zvukové konzervy.
- 11 Produktivnost:** schopnost znaků tvořit nové významy na základě znaků starých a rozšiřovat tak jejich repertoár.
- 12 Tradiční přenosnost:** znaky se učí ve společnosti a její kultuře skupinově učením, tj. předávají se z generace na generaci ve škole.
- 13 Duálnost:** znak je výsledkem *dvojí artikulace jazyka*, tj. jeho dvojí organizace, resp. členění tak, že významuplné jednotky/znaky se zdánlivě paradoxně vytvářejí z jednotek bez významu (fonémů); při první artikulaci jde (z hlediska gramatiky a významu) o vydělování znaků z plynulého proudu mluvy, v druhé, sekundárně vytvořené, o vydělování, rozpoznávání neznaků, tj. figur (zvl. fonologie), které svou kombinací významuplné znaky teprve vytvářejí.

Kombinatorika znaků je tedy dvojí:

a – komunikativní (při tvorbě zvl. věty, syntax) a

b – nominativní (při tvorbě složených pojmenování, srov. dva hlavní typy *zlatý důl*, *kyselina sírová*, tj. frazém a termín).

- 14 Prevarikace (z lat. vyhýbání se, obcházení):** možnost znakem vytvářet dvojznačnosti i dvojsmysl, ne/úmyslně klamat, vytvářet hříčky ap. (viz 3.32)

- 15 Reflexivnost:** jazyk je svými znaky schopný mluvit sám o sobě, vztahovat se i k sobě.
- 16 Naučitelnost:** mluvčí se jazyk a jeho znaky dokážou nápodobou přirozeně naučit jeden od druhého.
- 17 Lineárnost:** znak i sled znaků má v textu pevný tvar (a rozsah), kde jeden následuje druhý v čase, popř. prostoru.
- 18 Neproměnlivost, stabilitnost** (relativní): znaky jsou ustálené, mění se jen málo a jsou tudíž základem pro synchronní komunikaci; musí být proto pro všechny účastníky v zásadě stejné.
- 19 Negativnost a diferenčnost** (protikladovost): žádný znak není nikdy izolovaný, vždy stojí v systémových souvislostech, protikladech k jiným a je tedy vymezen negativně tím, že není s nimi shodný, popř. i pozitivně tím, jak se od nich liší.

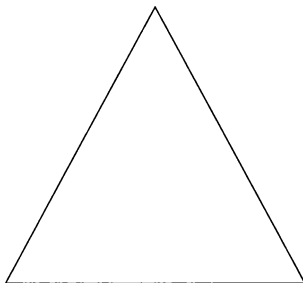
Ch. Hockett tyto vlastnosti znaku i jazyka navrhoval postupně a lze uvažovat i o dalších. Sám prvních 9 vztahoval na primáty (a tedy i člověka, ne však např. na hmyz), za specifické pro člověka považoval rysy 10–16. Jazyk neslyšících má nutně některé charakteristiky jiné.

K dalším rysům je však nutné započítat (kromě už obsažených, např. 7) i poslední tři (17–19), které všechny vyplývají z učení de Saussura, a nejsou ani samozřejmé ani nespecifické tak, že by se hodily na jiné znakové systémy.

2.243 Sémiotický trojúhelník

De Saussurova představa znaku je ještě jednoduchá (binární), jakkoliv už i zde za primární považuje formu zvukovou, a ne grafickou; stojí tu proti sobě *concept* (pojem) a *image acoustique* (akustický obraz). V pojetí a znázornění znaku se dnes za základní však považuje trojúhelník. Sémiotický, resp. Ogden–Richardsův trojúhelník, jehož pojetí se vyvíjelo, je obvyklým způsobem znázornění znaku (srov. pův. Ogden–Richards). Vrcholy trojúhelníku zachycují propojení (1) světa jazyka, psychiky (horní a levý vrchol) a (2) vnější reality (pravý vrchol). Názvů užívaných pro jednotlivé vrcholy je podle té které teorie více, neutrální jsou zvýrazněny.

význam/myšlenka/(deziⁿát)/dispozice uživatele

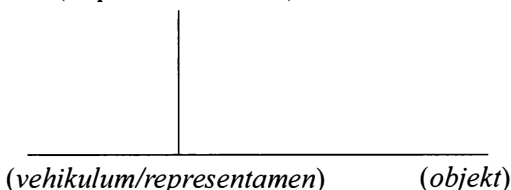
forma/(symbol)/(vehikulum)/
fónická/grafická forma
mluvená : psaná

objekt/referent/věc/denotát

Tedy zjednodušeně v češ. a angl. (zleva nahoru a doprava dolů):
tužka/pencil : „nástroj k psaní“ : (kde denotát zastupuje ale jen obrázek)

Pro srovnání je dál uvedena i představa znakové podstaty podle Ch. S. Peirce, zakladatele nauky o znacích.

(dispozice uživatele)

Zjednodušeně se znak tedy chápe dvojím způsobem. Připomeňme si, že znak

- 1 – něco *zastupuje, reprezentuje*, eg. slovo *fotka* či symbol (osobu), slovo *hvězda* či symbol (nebeské těleso), nebo slovo *telefon* či symbol (přístroj pro spojení) → **bilaterální pojetí** (forma-význam), nebo
- 2 – znakem se rozumí jen *forma* pro určitý denotát → **unilaterální pojetí znaku**.

Znakem se obvykle míní forma (např. slovo *stůl*), a to především ve svém vztahu k významu; při tomto pohledu jde o *bilaterální pojetí znaku*. Pokud se znakem myslí pouze forma, označuje se tento přístup jako *unilaterální pojetí znaku*.

Plná interpretace sémiotického trojúhelníku tedy zahrnuje

- 1 – Vztah *forma–význam*: znak (forma) *označuje (symbolizuje)* něco, tj. význam.
 - 2 – Vztah *forma–objekt*: znak (forma) *zastupuje (reprezentuje)* něco, tj. objekt, stejně jako fotografie reprezentuje např. můj rodný dům, tak také slovní znak *stůl* nebo i jeho jednoduchý obrázek zastupuje známý kus nábytku.
 - 3 – Vztah *význam–objekt*: užitím znaku se *míní* něco, tj. objekt.
- Při každém užití znaku, tj. aktivované sémiozi, se zapojuje vědomí člověka, a aktivuje se tedy i složka významu. Peirce tu mluví o zapojení dispozice uživatele.

To, co se výše označuje jako forma a význam, nazývá evropský zakladatel jazykové sémiotiky F. de Saussure jinak:

- *signifiant/označující/designans* : forma (fónická n. grafická)
- *signifié/označované/designatum* : pojmový protějšek, hodnota (\neq význam)

Vztahy znakové, tj. vztahy mezi jednotlivými aspekty znaku (vrcholy trojúhelníku), popř. znaku k objektu, mají svá specifická označení:

- 1 – **Denotace** (*denotovat*): bilaterální vztah znaku ke *třídě* objektů (i abstraktních), **denotátu**, který má typicky slovníkovou povahu; např. je to vztah slova, formy znaku *pes* ke třídě všech psů (žijících, minulých i budoucích).

– Odlišný případ představuje **generické užití** (slova, formy) v textu v platnosti obecné, při kterém se stírá rozdíl mezi obecným tokenem a individualizujícím tokenem, resp. mezi denotátem a referentem (viz dál), srov. *Pes je savec*. Různé druhy platnosti tokenu zde tedy zahrnují i platnost obecnou, která však stále ještě není totožná s typem, i když tak vypadá: věta s oběma substantivy se obvykle užívá v nějakém kontextu a ten platnost typovou nějak omezuje, resp. jejich platnost stále poněkud blíží k tokenu.

OBJEKT:

denotát: třída objektů (objekt chápaný obecně), cokoliv, co lze *obecně* kódovat jako znak

referent: *individuální*, specifický objekt, aktuální denotát v textu, kontextu

Poznámky k objektu:

– Denotát je předmět mimojazykové reality různého typu (též myšlený, abstraktní), k němuž se lexém vztahuje, je to třída objektů, která se mění na individuum (a tedy referent) až při konkrétním užití lexému v kontextu. Referent je tedy aktuální, individualizovaný denotát v textu, projevu.

– U *termínu* se denotát sblíží s referentem, není s ním ale totožný, pokud se užije v nějakém kontextu.

– Odlišné svou povahou jsou jazykové termíny konkrétní a abstraktní (viz i 2.231.6):

konkrétní: slovo (zvl. substantivum) odvozené ze smyslových dat a s fyzickým denotátem, *pes, stůl*

abstraktní: slovo odvozené z kulturních dat, koncepcí a teorií aj., s nefyzickým denotátem, *chytrost, zákon, myslet*.

– Mezi sémiotickými a jazykovými termíny jsou ovšem přesahy: existují abstraktní konkrétní (slova jako typy), např. *zvíře*, a konkrétní s nereálným denotátem, např. *anděl*.

VÝZNAM:

– **význam 1:** forma vs obsah (myšlenkový) → *znamenat*

– **význam 2:** vztah uživatele k obsahu → *mínit, myslet něco něčím*

– **signifikace:** (zhruba) lexikální význam (řídke)

– **intenze** (pojmu): množina/třída určená základními vlastnostmi/rysy, o nichž, resp. o jejichž prvcích lze výraz/formu užít

– **extenze** (pojmu): množina/třída (všech) objektů/věcí, k nimž se výraz/forma svými vlastnostmi vztahuje, kde např. *pes*:

– šelma chovaná odpradávná jako pomocník při lovu, hlídání ap. (SSJČ), =*intenze*

– všichni (aspoň teoreticky spočitatelní) psi na světě =*extenze* (srov. denotát)

Poznámky k významu:

– Řídký termín *deznát* (designatum) se někdy užívá k označení významu ve smyslu myšlenkového zobrazení objektu; má blízko k intenzi.

– Mezi typy významu je ovšem lingvisticky zásadní rozdíl tehdy, zdůrazňujeme-li význam jazykově strukturovaný a význam kognitivní (v úvahách o znaku se většinou míní jen význam kognitivní).

Na pojmy logické intenze a extenze úzce navazuje (i v lexikonu) pojetí **intenzionální** a **extenzionální definice** lexému. Jestliže se tedy intenze vztahuje výčtem postačitel-
ných vlastností k množině všech *možných* věcí, které by dané slovo *mohlo* označit (tj.
všichni psi, v minulosti, přítomnosti i budoucnosti), pak se extenze vztahuje naopak
k množině všech *existujících* věcí. Odtud lze pak slovo *pes* taky vymežit intenzionálně,
intenzionální definicí, tj. výčtem všech jeho vlastností a rysů (což je definice blízká
plně definici lexikografické), anebo ho lze taky definovat extenzionálně, extenzionál-
ní definicí, a tedy prostým poukázáním na celou množinu existujících psů (které však
nelze za tímto účelem shromáždit). Je proto zřejmé, že extenzionální definice se proto
v lexikologii obvykle použít nedá.

Propria mají na rozdíl od až dosud uvažovaných apelativ povahu odlišnou (srov. 2.26):

- a – mají jen denotát a ne referent (popř. ani deznát), resp. rozdíl se tu neutralizuje
- b – označují individuum (aspoň teoreticky) a stírá se u nich tedy rozdíl typ a token
- c – jsou svou povahou indexy (viz dále)
- d – bývají graficky (v latince ap.) odlišena: velká písmena
- e – bývají gramaticky odlišena: absence členu, determinátorů, deiktik, chybějící plurál ap.

V této souvislosti je třeba odlišit znak explicitní (který se tu až dosud předpokládal)
a v textu častý znak implicitní, resp. takové užití znaku, umožňované kontextem, srov.
implicitní užití slovesa (v příkladu *napsat*), např. ve větě *Já to udělám ve významu může
udělám* znamenat „napíšu“.

Shrneme-li, pak hlavní souvztáhnosti mezi termíny vztahů (vrcholy) a sémiotickými
vztahy představují pro lexikologii zásadní pojmy

Denotace: typ : význam : denotát
lexikální forma intenze

Reference: token (=aktualizovaný typ) : smysl/význam : referent
konkrétní forma
výraz
výskyt

K odlišení od lingvistických se někdy i v sémiotice vymezují jednotlivé **disciplíny**, a to
v souvislosti s jednotlivými aspekty znaku. Bližší a systematický rozvoj tu však nena-
stal. Srov. v korelaci s jazykem, jak ji chápe především vídeňská škola (pojetí termínů
tu je odlišné od tradičních):

Znak a jeho aspekty	:	Sémiotické disciplíny
ZNAK (bilaterálně)		<i>Syntaktika:</i> vztahy mezi znaky
Objekt		<i>Sémantika:</i> vztahy znaku k objektům
Interpret: člověk užívající znak		<i>Pragmatika:</i> vztahy znaků k uživatelů
Interpretans: reakce/dispozice interpreta vůči znaku	–	
Kontexty: kontexty, v nichž se znaky vyskytují	–	

I když se tu některé věci aspoň naznačují (jakási sémiotická syntax či až později rozvinutá pragmatika (srov. 2.247), v níž nicméně obvykle přesto chybí zásadní evaluativnost), jiné aspekty lexému se jako znaky či jejich součást dosud nezachycují (jako např. emocionálnost).

2.245 Typy lexikálních znaků

Zatímco de Saussure o bližší typologii jazykového znaku neuvažoval, Peirce ano. Proto se dnes typy jazykových znaků určují podle něj, avšak v běžném smyslu pouze z hlediska vztahu znaku (formy) a denotátu. Z bohatšího systému znaků Peircova se užívá jen trojice *ikon*, *index* a *symbol*.

Ikon: je to znak, který je založený na vztahu *podobnosti* (slova zvukomalebná čili onomatopoeia, přirovnání, metafory aj.), srov. řec. *eikōn* „podobnost, obraz“. Ikonických znaků je v jazyce vždy krajně málo a jsou to jediné znaky, pro které neplatí princip arbitrárnosti, protože jsou do jisté míry motivovány realitou, kterou nějak napodobují.

Index: je to znak, který je založený na (některém z druhů) *ukazování* (deixe, anafora, implikace, individualizace, kategorizace aj.), popř. takový, jehož podoba či výskyt jsou dány příčinnou souvislostí s jeho významem, srov. lat. *index* „ukazováček“.

Symbol: je to znak, který je založený jen na *konvenčním*, resp. *arbitrárním* vztahu, jinak a zjednodušeně řečeno není založen na žádném vztahu a je zcela nemotivovaný, srov. řec. *symbolon* „znak“.

Ch. S. Peirce svůj systém znaků nikdy v definitivní podobě nezveřejnil, propracovával ho dlouhou dobu, po částech a zmiňoval se o něm většinou formou dopisů přítelkyni; známý je pouze z různých rekonstrukcí z jeho poznámek. Je složitý, hierarchizovaný a znakově zachycuje vlastně jak oblast psychickou, realitu, jazykový lexikon tak i základní logické procesy jako sylogismus; pro každý stupeň zavádí specifický název. Chápe znaky především tak, že zprostředkovávají vztah mezi objekty a interpretanty (významy) v triadickém mentálním procesu.

Takto je podle něj třeba napřed lišit

Prvost (*firstness*) jakožto obecný stav myslí, která si uvědomuje své okolí, ale i převažující náladu, pocity a existující možnosti. Mysl lze takto chápat ve stavu jakési neutrální polohy a čekání na myšlenku, která se bude teprve tvořit (Peirce tu obecně mluví o *kvalitě*).

Druhost (*secondness*) mysl posouvá od možnosti už k určité jistotě, projevující se v činnosti, reakcích, kauzálnosti či obecně realitě (zde Peirce mluví obecně o *existenci*).

Nakonec nastupuje *třetost* (*thirdness*) jakožto takový modus znaků, který se projevuje v jejich reprezentaci, kontinuitě, řádu a jednotě (tady Peirce mluví obecně o *reprezentaci*).

Na tomto půdorysu se vybírají ty znaky, které jsou k vyjádření zamýšleného významu nejvhodnější, a začíná vlastní proces komunikace. Do toho se zapojí interpersonální

chování, které užije vedle významu zprostředkovaného verbálně k doplnění obsahu komunikace i neverbální systémy jako je intonace, výrazy tváře či gesta, anebo (v grafickém modu) prostředky pro psaní a editaci psaného textu.

Přeformulovány lze tyto tři stupně znaků vyjádřit takto:

Kvalita (prvost): kvalita sama o sobě, jako možnost dosud neuplatněná, resp. abstraktní potencialita.

Existence (druhost): subjekty přivedené k jednotě zde a nyní, realizace abstraktních možností, založená na boji o místo v daném rozmezí s alternativami, není výsledkem zákona.

Reprezentace (třetost): vyjádření znakového vztahu, je obsažena jako zákon v každém jevu (kdy každá pravidelnost předpokládá zákon), zahrnuje čas, logicky obsahuje i potenciálnost.

Vlastní systém znaků, založený na těchto předpokladech, lze pak rozdělit do tří triád. V první (**A**) se pohlíží na znak an sich, *sám o sobě*, který se ale samostatně nevyjadřuje. V druhé (**B**) se znak chápe ve vztahu k *dynamickému objektu* a ve třetí (**C**) vůči *interpretantu* (zhruba: významu). V Peircově původním pojetí se tyto triády dále člení uvnitř na

- A**
- a – *qualisignum* (*qualisign*): kvalita, možnost
 - b – *sinsignum* (*sinsign*): existence, reakce či prostý objekt, událost, fakt
 - c – *legisignum* (*legisign*): zákon, zvyk, pravidlo
- Pozn. Alternativní terminologie, o které tu uvažoval, zahrnuje pro tuto trojici mj. *i tone, token a type*.
- B**
- a – *ikon*: kvalita/existence/zákon, kde jde o podobnost, existenci či shodnost, ale znak nenese žádnou informaci o objektu, např. obraz, schéma, formule, metafora
 - b – *index*: dynamické, reálné spojení s objektem, na který (zvláště) znak ukazuje, nejde tu o podobnost, platí jen v přítomnosti objektu, např. slova typu *někdo, první, každý*
 - c – *symbol*: nezávisí na objektu a je interpretován jako jeho reprezentant, je založen na zvyku, intelektuální dohodě, či pravidlu, např. každé slovo, věta, kniha
- C**
- a – *réma*: znak reprezentující svůj objekt co do kvality, není ani pravdivý ani nepravdivý, např. ano, ne
 - b – *propozice* (*dicent*): znak reprezentující svůj objekt jako fakt, který můžeme tvrdit, tvrzení
 - c – *argument*: znak interpretující svůj objekt jakožto zvyk či zákon, není reprezentovaný v označeném interpretantu jako znak, ale jako by to byl znak

Poznámka historická. I zde uvažoval autor o alternativní terminologii zahrnující např. *sumisign, dicisign, suadisign*, popř. *seme, pheme, delome*. Obecně se tato trojice dnes chápe jako rozšířené pojetí tradiční trojice termínů a pojmů *termín, propozice a argument*.

Peircova komplexní klasifikace znaků

Vlastní komplexní klasifikace znaků všech typů, která vznikla propojením těchto triád, stoupá zdola nahoru, od nejjednoduššího typu k nejsložitějšímu:

- 111 **kvalisignum**, např. vjem červeného,
musí to být ikon a je interpretovatelný jako znak podstaty
- 211 **ikonické sinsignum**, např. určitý diagram, graf;
je to ikon a musí to být réma; je to sinsignum, protože má individuální povahu
- 221 **rématické indexální sinsignum**, např. spontánní výkřik;
obrací pozornost na objekt, musí obsahovat ikonické sinsignum
- 222 **dicentní sinsignum**, např. korouhvička, fotografie, libovolný předmět přímého
vnímání; je indexem, dává jen informaci o realitě, obsahuje ikonické sinsignum
a rématické indexální sinsignum
- 311 **ikonické legisignum**, např. obecně chápaný diagram,
obecný zákon, typ, pokud jako individuální případ ztělesňuje představu
- 321 **rématické indexální legisignum**, např. ukazovací zájmeno,
obecný zákon, libovolný typ vyžadující, aby se každý jednotlivý případ ovlivňoval
tak, aby se na něj obracela pozornost
- 322 **dicentní indexální legisignum**, např. pouliční výzvy, vyvolávání
- 331 **rématický symbol** (=obecné réma), např. obecné jméno, vlastní jméno
- 332 **dicentní symbol**, např. věta, propozice
- 333 **argument**, např. sylogismus

Je zřejmé, že zatímco třetí úroveň (C) přesahuje rámec lexikonu (jde o vyšší znaky propozice ap.), první triáda (A, kvalisignum, sinsignum, legisignum) má povahu spíše pouhého základu či pozadí pro druhou a svou přímou korelaci s lexikonem má proto malou. Druhá (B) se proto uplatňuje v lexikonu nejméně. Přes dílčí a roztržštěnou povahu svého systému, přesto nejdokonalejšího, který je i přes svou nedostatečnou probádanost k dispozici, autor naznačuje i možnosti jeho ještě širší aplikace, srov. např. jeho poznámky o tom, že gramatický subjekt má vždy indexální povahu, zatímco predikát (verbum) má povahu ikonickou aj.

Peircovo pojmosloví, které lze užít pro popis lexikonu, je však stále příliš obecné, zvl. jeho *symbol*, který se vztahuje na většinu lexémů. I když se na důkladnější a použitelnou sémiotickou klasifikaci stále čeká, v dílčích následných interpretacích se občas aspoň někdy zavádějí i distinkce jemnější. Takto např. J. Lyons (Lyons 1977) uvažuje o *sekundárních* znacích, např. sekundárních ikonech aj. Někdy se volně navrhuje ještě další termíny jako je *symptom* jakožto podtyp indexu, zvl. ve smyslu emocionálním naznačujícím stav, v jakém se mluvčí nachází (srov. i dále Bühler).

Jen do menší míry se v lingvistické sémiotice uplatnil jednodušší pohled na znak rakouského psychologa a člena Pražské lingvistické školy, K. Bühlera, který ho jednoduše člení na *symbol*, *symptom* a *signál*. Jazykový znak podle něj funguje jako *symbol* (míněný však jinak než u Peirce) tím, že ho přiřazujeme k objektu a dáváme do věcné souvislosti. Znak lze označit i jako *symptom*, pokud je závislý na mluvčím, který chce něco sdělit a hledá pro svou myšlenku výraz. A jako *signál* může jazykový znak platit tehdy, když je na posluchače zaměřený jako nějaký apel. Odtud pak Bühler odvozuje i tři základní jazykové činnosti, resp. funkce lidského jazyka: **výraz**

(*Ausdruck*), **apel** (*Appell*) a **znázornění/referenci** (*Darstellung*). Pro důraz, který Bühler klade na svou referenční funkci, se jeho práce *Sprachtheorie* někdy považuje i za první knihu o pragmatice. Na rozdíl od Bühlerova pohledu bylo Peirceovo učení členům původní Pražské školy však neznámé.

2.246 *Lexikon sémiotický*

O sémiotickou interpretaci lexikonu jako celku se později pokusil U. Weinreich (1966), který ji odvozuje z logických základů. Obecně rozlišuje tři základní typy lexikálního znaku chápaného sémioticky:

- 1 **Dezignátory** chápané jako lexikální znaky pokrývající sémantickou stránku ve vlastním smyslu, tvoří je kombinace:
vehikulum + *dezignát* (tj. forma a význam).
- 2 **Formátory** chápané jako prostředky pro vyjadřování vztahů mezi dezignátory:
vehikulum + *soubor podmínek*, resp. implicitní instrukce k určité operaci.
- 3 **Metajazykové znaky**, eg. *slovo*, *říkat*, *znamenat*, *pravdivý*

Slovo je tu takto znak, kde se liší význam (aspekt konceptuální) a reference (aspekt relační, sémiotický). Například slovo *maličký* lze chápat jako dezignátor (má význam), který má ale i formační prvek kvantity („malá míra“) i pragmatický operátor expresivity („příjemný, milý“). O vlastní analýzu dezignátorů, kterých je v lexikonu vůbec nejvíc, se však Weinreich nepokouší, a jsme tedy v podstatě stále odkázáni na Peirceovo příliš široké označení symbolu pro většinu lexikonu a to je dodnes velké manko (srov. i Čermák 1994).

Dezignátory lze v návaznosti na Weinreicha členit aspoň na zřejmé a velké třídy, paradigmat, podle základních typů autosémantik:

1 Základní:

A Entity:

člověk: *učitel*,
živočich: *pes*,
konkrétum: *stůl*,
abstraktum: *rychlost*,
místo: *louka*

B Procesy: *hořet*, *zhnědnout*

akce: *psát*, *mluvit*
stavy: *stát*, *být*

2 Modifikátory (základních dezignátorů):

A pro entity: – **deskriptory:** *dřevěný*, *strojový*

– **evaluátory:** *dobrý*, *mizerný*

– **intenzifikátory:** *velký*, *strašný*, *úžasný*

B pro procesy, akce a stavy: – **deskriptory:** *dřevěně*, *rudě*

– **evaluátory:** *dobře*, *blbě*

– **intenzifikátory:** *velmi*, *málo*, *trochu*

3 Propoziční dezignátory

označující postoje, reakce apod. vyjadřované interjekcemi: *au*, *hele*, *prásk*, *čiči*.

Weinreich však naproti tomu naznačuje podrobněji podstatu *formátorů*, které člení blíže do pěti tříd:

1 Pragmatické operátory

Jsou to prostředky pro vyjádření kategorií a aspektů: modus, otázka, rozkaz, postoje, tvrzení, expresivita typu mazlivosti aj., vyjádření evaluace „dobrý–špatný“

Slovnědruhov a formální korelace: je obecně malá, zvl. postojová slova, pozdravy, některá interjekce, zvolání, imperativ.

Často se spojují s dezignativními komponenty ve smíšené znaky, někdy je tu sklon k určité monopolizaci (vyjadřuje ji intonace), srov. i dál 2.247.

2 Deiktické znaky

Jsou to prostředky pro vyjádření pojmů a vztahů: mluvčí-posluchač, čas, místo, totožnost, anafora, reflexivnost, „stejný–nestejný“ aj. Obsahují referenci k aktu promluvy, v němž jsou užity.

Slovnědruhov a formální korelace: demonstrativa, deiktika a substituty pro S/A (*ta-kový, ten*)/ADV (*zde, ted, tak*,)V (*dělat*, cf. angl. gramatikalizované *do*), honorifika, prostředky pro vyjadřování osoby, rodu, čísla, času, (i u neverb) aj.

Poznámky:

– *Substituty* nebývají v české tradici vnímány či uznávány, srov. však např. otázku hosta a odpověď (o spícím otci ap.): *Co dělá otec? – Spí/Je na zahradě* ap. (verbum *dělat* tu je tudíž substitut i pro *být* a verba neakční); i v češtině tedy existuje substitut všech typů sloves, stejně jako *do* v angličtině, a doplňuje uvědomované substituty ostatních autosémantik.

– *Honorifika* (často bohatě členěné prostředky pro vyjádření sociálních a zdvořilostních rozdílů mezi lidmi) jsou běžná a hojná v jazycích mimo Evropu (jap., čín., viet.), Evropa dnes zná prostředky maximálně pro tykání–vykání, popř. onikání.

3 Propoziční operátory

Jsou to prostředky k vyjádření disjunkce–konjunkce, implikace, ekvivalence, elipsy aj.

Slovnědruhov a formální korelace: spojky a jejich kombinace, event. i negace.

4 Kvantifikátory

Prostředky pro vyjádření zobecnění, existence, dokonavosti, frekventativnosti děje, významu „některý“, individualizace aj.

Slovnědruhov a formální korelace: člen, numeralia, neurčitá pronomina, negativní pronomina, vid.

5 Znaky pro sémiotickou organizaci promluvy

Slouží k vyjádření logických vztahů argumentů a dalších aspektů vztahu mezi znaky v textu, mj. i sémiotické organizace sdělení.

Formální koreláty: slovosled, shoda, typy deklinace/konjugace, členství dezignátorů ve třídě (klasifikátory) aj.

Vraťme se ještě blíže k deixi a deiktickým znakům. Oblast **deixe**, tj. sémioticky oblast indexální, zahrnuje analýzu užití a rozsahu platnosti prostředků jazykového ukazování,

především pronomin a (demonstrativních) adverbii, popř. partikulí. Zásadní tu je lišení na vlastní **deixi** a **anaforu**, tj. přímé ukazování ven z jazyka na vnější svět (zvl. pronomen *tento*) a ukazování nepřímé, jen v rámci jazyka, resp. textu buď dozadu (obvyklé, vlastní **anafora**, v češ. s nejčastějším prostředkem *ten*), anebo dopředu (řídce a omezené, **katafora**). Sama deixe je v různých jazycích různá, zřejmě nejčastější je binární lišení na ukázání na objekt bližší a vzdálenější (*tento–tamten*). Pro přesnější odlišení se i anafora omezuje, jak je naznačeno, na ukazování v textu dozadu, na minulé, popř. i dopředu. Celkovému jevu textového ukazování (tj. anafoře i katafoře) se společně říká někdy **endofora**, která pak stojí proti deixi. Distinkce deixe a anafora je do značné míry zároveň i specifickým korelátém distinkce konkréta–abstrakta, protože ven z jazyka lze ukazovat jen na konkréta; souvisí tedy i s povahou denotátu. V jiném smyslu stojí distinkce deixe–anafora, resp. endofora do jisté míry v korelaci k distinkci langue–parole, mj. v tom smyslu, že vlastní endofora se týká pouze parole a reference.

Jazyky se tu silně liší jak množstvím prostředků pro obojí typ ukazování tak jejich územ. Uveďme si proto aspoň jediný příklad. Jako zvlášť nápadný lze pro češtinu vidět úzus anaforického zájmena **to**, které je podle PMK (Čermák 2007 et al.) absolutně nejčastější slovo (tvar) v mluvené češtině vůbec. Odečteme-li jeho častou a gramatiky ignorovanou funkci partikule (také s anaforickou funkcí), pak je v rámci jeho dalších funkcí významná funkce odkazování na celý text, kontext, sdělení apod., popř. i na jen komplexní pojmenování, což se u ostatních demonstrativ (vymezovaných referencí k pouhým slovům) nepředpokládá, srov. např. *Jakožto partner sice přišel, ale nikomu z nás předem nic neavízoval, jen oznámil, že podíl už prodal, že vstoupil jinam a že se musíme laskavě o sebe postarat sami. No a to se mi vůbec nelíbí.* Pronomen *to* tu odkazuje k celé předchozí složitě a mnoha slovy (29) vyjádřené situaci, nikoliv už k pouhému slovu.

2.247 Pragmatika a lexikon

Pragmatika je oblastí studující jazyk a lexikon zvláště z hlediska žádoucího účinku užitých jazykových prostředků na účastníky komunikace, posluchače (viz už výše 2.246). Zájem lingvistů se tu soustřeďuje především do studia tří oblastí:

- a – vztahy mezi větou/promluvou-kontextem-situací z hlediska uživatele,
- b – užití jazyka z hlediska znalosti a závislosti na vnějším světě a
- c – užití jazyka z hlediska modifikací daných vztahy mluvčí–posluchač.

Sémioticky je pragmatika oblastí studující působení znaků z hlediska uživatelů (má interpersonální povahu), *sémanticky* je podobně oblastí studia vztahů jazykových prostředků k uživatelům a jazykovým funkcím (ovšem z hlediska významu). Za pragmatické se považují mj. ty jevy a vztahy, které nepodléhají (na rozdíl od části syntaxe) kritériím zkoumání pravdivosti, které však ani vlastní sémantika nezahrnuje.

Zjednodušeně řečeno, pragmatika tedy studuje v širokém smyslu **úzus**, resp. způsoby a hranice užívání jazyka. Proti pravidlům sémantickým stojí v pragmatice spíše **zásady** (principy) **užití** a proti gramatickému formálnímu popisu stojí v pragmatice **funkční vysvětlení**. Na rozdíl od diskrétních a zdánlivě jasných kategorií gramatiky má celá oblast pragmatiky výrazně kontinuální, splyvavou povahu s neurčitými hodnotami a rozmezími. Dominantními oblastmi studia pragmatiky se staly především oblast konverzační

implikatury, presupozice (pokud se neklade do sémantiky), široce pojaté deixe (včetně základních pronominálních a adverbálních výrazů jako je *já, teď, tady*), mluvních aktů a principů kooperace, resp. relevantnosti a zdvořilosti.

Je tedy zřejmé, že pragmatika je oblastí sémiotiky, která do lexikonu zasahuje spíš jen okrajově a její těžiště leží v parole. Je takovou oblastí sémiotiky, která se zabývá studiem jazyka jakožto znakového systému ve vztahu k uživateli v původním smyslu, zvl. z hlediska působení znaku na tohoto uživatele (viz 2.244). V dnešním širším pojetí se tak označuje v zásadě funkce znaků/jazyka v sociální interakci; je tu však více protichůdných názorů ohledně toho, co sem počítat. Jeden z běžnějších názorů vymezuje jako pragmatické vše, co nemá ve větě pravidelný význam a syntax, popř. i vše, co nepodléhá podmínkám pravdivosti.

Implikatury, maximy a mluvní akty

Konverzační implikatury (Grice) se zabývají aspekty víry a domněnek, které se v důsledku kulturních zvyklostí promítají do našich promluv. Takže např. běžná věta při stolování *Nepodal byste mi sůl?* vyjadřuje nejen

- (a) vlastní dotaz, ale i
- (b) žádost o její podání, předpokládající ovšem
- (c) domněnku či informaci, že na stole sůl leží.

Implikatury tedy označují fakt, že mluvčí svou promluvou říká víc, než skutečně pronesl (viz ale i dál princip kooperace). Srov. ještě *Už je jedenáct!* vyjadřující např., že si musíme kvůli poslednímu autobusu s odchodem pospíšet, anebo podle kontextu i leccos jiného. Tato oblast se většinou jednotlivých lexémů přímo netýká.

Implikaturám jsou poněkud podobné **presupozice**, tj. sémantické, resp. informační předpoklady (obvykle však bez široce kulturních znalostí), které promítáme do svých promluv, popř. které jsou už v obsahu určitých slov a které jejich použitím aktualizujeme. Zde už je možné nalézt určitý vztah k některým lexémům. Srov. např. (a) *textovou* větu *Nepůjčil bys mi Krakatit?*, která vyjadřuje vedle vlastní žádosti i předpoklad, resp. informaci mluvčího o tom, že oslovený tento Čapkův román má. Srov. podobně i presuponovaný význam „*Karel má auto*“ obsažený např. ve větách *Karlovo auto je modré. Karlovo auto není modré.*

Naopak však (b) např. slovo *návrat* v sobě už v **systemu** obsahuje předpoklad, presupozici předchozí cesty někam mimo domov apod., na což vlastní význam tohoto lexému až navazuje, srov. analogicky i lexémy *rozvedená, vdova, dospělý, najedený, pomstít se, omluvit se* a mnoho dalších, kde všude je třeba zapojit i významy lexémů, na které se tu navazuje (např. *vdaná, dítě, hladový, urazit* ap.). V případech (b) (na rozdíl od (a)) jde tedy o presupozici přímo na úrovni lexému.

Jazykové chování mluvčích, především většinové a standardní, však ovládá zcela zásadně především **princip kooperace** (Grice), který se zpravidla formuluje jako zásada, že lidé jsou při rozhovoru primárně vůči sobě vstřícní a nápomocní. Pracovně se rozkládá obvykle do čtyř **maximů**, zásad, které se v jazykové komunikaci, především orální, neustále uplatňují a které každý (intuitivně) zná. Až jejich nedodržení může signalizovat určitou informaci navíc. Stručně je lze zformulovat jako:

1 Maxim kvantity: Sděluj informace přiměřeně, tj. *nebud' ani mnohomluvný ani příliš stručný.*

2 Maxim kvality: Mluv pravdu, tj. *neklam ani nemluv o věcech nepodložených.*

3 Maxim relevantnosti: Mluv k věci, a *ne zbytečně kolem.*

4 Maxim způsobu: Mluv *jasně a správně, tj. jednoznačně a spořádaně.*

Porušení principu kooperace, které mívá implicitní povahu (zmiňené maximy se jen zřídka v nějaké podobě připomínají explicitně), mívá i různou povahu, od porušení běžného či silně příznakového po nenápadné malé posuny. Takové odchylky samy oblast těchto čtyř maximů funkčně zmnohonásobují; zůstávají však v zásadě nestudovány. Vždy se tak ale sděluje něco dodatečného, co se dá chápat jako odchylka od některého maximumu a podle její míry se hodnotí různě (aspekt **evaluativnosti** je tedy v pozadí úzu maximů stále přítomný).

Např. zjevně nepravdivý, ale v hrubším evaluativním úzu dnes běžný výrok typu *Vona je taková slepice*, který jasně a povrchově porušuje druhý maxim (člověk není zvíře), může takto navíc sdělovat, že je hloupá, neinvenční, pasivní apod.. V hlubším smyslu, který záleží na skutečné platnosti lexému *slepice* v kontextu, však o porušení maximumu jít může, ale také nemusí; pokud přijmeme pejorativní význam za už etablovaný a tedy za součást polysémie daného lexému, o porušení maximumu tu nejde a jde o užití tohoto významu „oprávněné, opodstatněné“. Je otázkou, nakolik se u takovýchto evaluativních případů dá užít běžné logicky založené zkoumání pravdivosti věty. I takové zdánlivě jednoduché případy mohou tedy být složitější a ukazovat na průsečík pragmatiky, lexikální sémantiky a evaluativnosti, popř. pravdivostního zkoumání.

Naproti tomu běžné porušení principu kooperace užitím jen výrazu implicitní povahy s cílem naznačit něco nevyřčeného vede k užití konverzační implikatury. Maximy principu kooperace se proto někdy začleňují pod jednotný a obecný **princip relevantnosti**, který je takto zahrnuje. Lze ho vyjádřit tak, že

(a) *fakt sdělování, komunikace už v sobě nese záruku, že komunikace je relevantní (a že vyplývá ze záměru mluvčího promluvit a verbálně něco sdělit) a*

(b) *protože se komunikace vždy nutně odehrává v nějakém kontextu, že mluvčí proto volí i tomu odpovídající relevantní formu.*

Někdy se od tohoto principu zvlášť odděluje a zdůrazňuje i princip, podle něhož má být komunikace srozumitelná (a posluchačem tedy zpracovatelná).

Ani princip kooperace ani relevantnosti se s výjimkou okrajových případů bezprostředně nedotýká přímo lexémů (např. některých interjekcí).

Mluvní akty jsou funkční jednotky, resp. jakési prototypy parole s některými formálními signály danými už v systému jazyka. Studují se (Searle aj.) zvl. z funkčně-sémantických hledisek

(a) vztahů účastníků komunikace a jejich povahy,

(b) předchozích obecných znalostí a platnosti bezprostředního kontextu a

(c) intence mluvčích (především jejich vůle).

Formální signály mluvních aktů jsou jednak (jazykově-)gramatické, zvl. v oblasti deixe, strukturace promluvy aj., a jednak (jazykově-) lexikální, zvl. v oblasti výrazů pro *zdvořilost* a *evaluaci* (hodnocení). Podstatou **principu zdvořilosti**, který udává normy sociálně přijatelného (slušného) a konvenčního kontaktu (v rámci principu kooperace), je obecná snaha vyhnout se při běžné komunikaci konfliktu a zachovat si *pozitivní tvář*, tj. svou věrohodnost, důstojnost, přijatelnost ap. (srov. i 2.232.3 a 2.29). Souvislost všech těchto principů a hledisek, uplatňovaných nejen na mluvní akty (platí pro celou oblast pragmatiky), lze však vztáhnout i na oblast a pojetí *rétoriky*. Ta je vymežitelná v rámci pragmatiky také (Leech). Ani mluvní akty, opět s určitými výjimkami (zvl. ve vztahu k úzu specifických tvarů některých slov, specificky sloves), bezprostřední vazbu na lexémy nemají a většina lexikonu leží vně.

Mluvní akty (Austin, Searle aj.) se dělí z hlediska svých obecných funkcí na akty

A Lokuční: minimální smysluplný výrok, věta ap., eg. zvl. informace, sdělení (někdy spolu s B a C)

B Ilokuční: vykonání něčeho užitím jazyka, resp. jeho výrazu, eg. rozkaz, slib, žádost, zatčení

C Perlokuční: vyvolání účinku na posluchače vyslovením výroku, eg. urážka, výsměch

Zatímco *lokuční* akty odpovídající většině vět se blíže obvykle nestudují, v centru zájmu jsou akty *ilokuční*. Jejich povaha je, na rozdíl od perlokučních, čistě lingvistická a vystupuje u nich do popředí jazyková funkce promluvy. Zvláštním podtypem ilokučního aktu je **performativní užití** (obvykle lexému), omezené a typické pro úzus 1. sg. přítomnosti některých verb (tj. slovního tvaru), jejichž vyslovením mluvčí něco skutečně provádí, srov. *Slibuju, že budu mluvit pravdu. Zatýkám vás ve jménu republiky, Sáším se vo stovku, že to neuděláš.* ap. (tj. dává slib, zatýká úředně či uzavírá sázku). Pro ilokuční akty se také hledají další podtřídy jako komisivní ap. (viz dál). V této oblasti se často také rozlišuje ne/přímota a ilokuční síla jednotlivých aktů, jakkoliv se vlastně neví, jak ji měřit. Naproti tomu jsou akty *perlokuční* více zaměřeny na vlastní nejazykový účinek, i když se vlastně dají chápat jako účinek aktů lokučních.

Třídy ilokučních aktů:

- 1 – **direktivní:** akt, kterým je posluchač vědomě ovlivňován (např. *prosba, rozkaz*)
- 2 – **komisivní:** akt, kterým se mluvčí k něčemu zavazuje (*slib, záruka*)
- 3 – **deklarativní:** akt, kterým se navozuje, vyhlašuje situace, stav (*demise, křest*)
- 4 – **reprezentativní:** akt, kterým se vyjadřuje víra, domněnka co do obsahu (*tvrzení*)
- 5 – **expresivní:** akt, který vyjadřuje postoj, pocit mluvčího (*omluva, přivítání*)

Stejně jako na jedné straně není jasná představa, nakolik tyto třídy množinu ilokučních aktů vyčerpávají, do jaké míry jsou navzájem od sebe jasně odlišné či pokrývají ji celou, není ani shoda co do jejich počtu a názvů. Alternativní další třídy, o kterých se uvažuje, zahrnují *asertiva* (závazek mluvčího co do pravdivosti), *konstativa* (výrok) či *uznání* (přiznání, acknowledgement) aj. Mnohé akty jsou vázané na specifickou kulturu, např. tam, kde jde u nich o vyjádření formulí při různých rituálech aj. O mluvních aktech mluvil už F. de Saussure (*actes de la parole*), což se v anglosaské lingvistice běžně neví (pod jejím vlivem pak také někdy nestrukturalistická a problematická varianta jejich pojmenování jako řečových).

Mluvní akty, jakkoliv jsou deskriptivně populární, nejsou však nijak propojeny primárně s jazykovými komunikativními funkcemi a jejich souvztažnost není vždy jasná.

V uznání důležitosti pragmatiky v kontrastu k syntaxi a celé formální lingvistice se někdy analogicky k Chomskému a ovšem v protikladu k jeho termínu pro jazykový systém, tj. *kompetenci* (odpovídá Saussurovu *langue*) formuluje cíl pragmatiky někdy jako poznání **pragmatické kompetence**. Tou se rozumí schopnost uživatele ovládat jazyk z hlediska běžných a respektovaných aspektů pragmatických.

Dodejme ještě, že jako pragmatické je možné vidět i některé tradiční a různě chápané gramatické jevy a **prostředky**, jako je např. dativ etický (funkce kontaktu a osobního zaujetí), modalitu (postoje k realitě), valnou část funkcí deminutiv, evaluativní adjektiva, většinu partikulí, některá adverbia, interjekce aj. Výrazným prostředkem vyjadřujícím některé pragmatické aspekty při mluvené komunikaci jsou i prostředky paralingvistické, zvl. kinesika, disciplína zabývající se gesty, postoji těla, výrazy obličeje ap.

Jakkoliv se pragmatické aspekty jazyka ukazují jako zásadní, ukazuje se také to, že většina záběru pragmatiky se lexému přímo netýká (viz však výjimky výše).

2.248 Některé specifické sémiotické funkce a lexémy

K nejméně výrazným oblastem, kde souvisí sémiotika a lexikon, patří ty velké oblasti pragmatiky, kam se soustřeďuje vyjadřování a výrazivo subjektivních evaluativních postojů mluvčího k posluchači, nebo výraz těchto postojů k jinému denotátu (věci, situaci aj., tj. i nečlověku). Přestože jde o škálu s obecnými póly sahajícími od „*pozitivní*“ po „*negativní*“, je sociologicky velmi příznačné (a to v zásadě ve všech jazycích), že mluvčí mnohem častěji hodnotí (evaluuje) negativně než pozitivně. Hodnotí se ve všech jazycích a proto v nich existují i potřebné lexémy, i když frekvence se podle míry úzu a typu kultury v jednotlivých jazycích liší.

V oblasti (1) **ustálených** a standardních pojmenování, pro danou (především negativní) evaluativní funkci existujících v lexikonu jako primární, disponuje lexikon specifickými lexémy, **nadávkami** (vůči člověku a o něm, typ *hajzle*) či **kletbami** (o situaci apod., typ *hergot*); o zdvořilosti viz 2.257, 2.29 i zde dále (2.248.2).

V (2) oblasti **neustálených** pojmenování má lexikon samostatně užívaných monopolních pojmenování, lexémů, méně. Ty se však naopak kombinují s dalšími neutrálními slovy do **evaluativních frází** (typ *To je prima*). Mezi obojím jsou přechody. V přehledu jde především tedy o případy uváděné níže (pro případy laudativní a evaluaci specifické termínové označení nevzniklo):

(I) A <i>Hajzle!, Ty hajzle!, Ty seš ale kurva!</i>	B <i>To seš frajer!</i>
Nadávky (IA), laudativní výraz (IB)	
(II) A <i>Hergot!, Do prdele!</i>	B <i>Výborně!, Báječně!</i>
Kletby (IIA), laudativní výraz (IIB)	
(III) A <i>To je parchant!, To je krám!, To je blbý!</i>	B <i>To je senzace!</i>
Evaluace negativní (IIIA) a pozitivní (IIIB)	

Přechody mezi typy, kterým jazyk dal specifická označení jen někdy, jsou tu dobře vidět; typ (I) se celý týká pouze člověka, (II) pouze nečlověka a (III) obojího; mezi vyjádřením jednoslovným a víceslovným se tu zatím nerozlišuje. Obecně se tu na škále vyjadřují subjektivní postoje tradičně označované z hlediska denotátu jako meliorativní výrazy (eufemismy, viz 2.233.3, 2.25), anebo, na opačném konci škály, jako pejorativní výrazy (vulgarismy, viz i dál a šíře, sociolingvisticky (2.29), i z hlediska formy v 2.25). Je pochopitelné, že se především do této oblasti promítají lidské emoce a pocity a ty nacházejí jak své ustálené, tak nejčastěji v textu, tj. neustáleným způsobem vyjadřované pojmenování, právě jen v obou extrémech (negativním a pozitivním), ne však tolik na škále mezi nimi; negativní nominace však jasně dominují.

Evaluace, evaluativnost a další pojmové oblasti se někdy interpretují také axiologicky (Dolník), jako funkce v oblasti hodnot, a tedy vlastně protichůdně k pragmatice: společensky ustálené a obecné hodnoty (typické např. pro etiku) lze v této oblasti zapojit obtížně a o obecnou axiologii tu tedy nejde. Proto je tu výhodnější spíše přístup pragmatický, vycházející z proměnlivé a nezobecnitelné subjektivity a individuality mluvčích (tj. někdo se druhému člověku jako idiot jevit může, třetímu však nikoliv).

2.248.1 Evaluativnost a intenzifikace

Evaluativnost (schopnost hodnocení, hodnotitelnost, popř. hodnocení) je pragmatický jev na ose mluvčí vs posluchač (a to výlučně, pak je obvykle totožná s hodnocením posluchače), nebo se zahrnutím třetího faktoru, tj. objektu hodnocení. **Evaluace** (srov. typ (III) v 2.248) je charakteristicky **subjektivní** povahy, tj. platí, že různí mluvčí můžou tentýž denotát hodnotit nesterajně, ba i protichůdně; má typickou binární povahu na škále *plus–minus*. Evaluace tedy může být různě silná a proto i různě účinná. Jejím cílem je vyjádřit (**A**) na jedné straně „pozitivní–negativní“ postoj mluvčího (čistě lingvisticky je pak součástí expresivní funkce, viz 2.247), zatímco (**B**) na druhé straně usiluje o vliv na posluchače (a lingvisticky se tak různě silně aktivuje funkce konativní, resp. direktivní, viz 2.25). V případě (**A**) jde o zaujetí stanoviska (a následný výraz) na škále zhruba

nadšení–obdiv–potěšení–souhlas–(lhostejnost)–nelibost–odpor–nenávisť apod.

a v případě (**B**) o na tom závisující

silné doporučení–doporučení–pochvala–zdrženlivost–vyhýbavost–varování–(urážka/zavržení) apod., které má vyvolat odpovídající reakci posluchače.

Celá oblast evaluativnosti, zvláště v jazyce mluveném, je nesmírně rozšířená (a dříve často zaměňovaná za emocionalitu) a je specifickou součástí axiologického systému, jehož hodnoty však nelze zobecnit tak, že jsou stejné pro všechny mluvčí (pokud by něco skutečně a nesporně bylo pro *všechny* mluvčí např. *dobré*, nešlo už by o hodnocení, ale o prostou deskripci a, literárně řečeno, jakýsi epiteton ornans bez funkce). Pro případy běžného hodnocení, jakkoliv se jeho konkrétní podoba tedy musí od mluvčího k mluvčímu proměňovat, vyděluje jazyk především (**1**) *ustálené* charakteristické zvolací *struktury* (s výraznou intonací) typu *To je X!* (kde X je substantivum, adjektivum n. adverbium), které jsou stejné pro evaluaci negativní i pozitivní (A, B), srov. (A) *To je*

parchant!, To je krám!, To je blbý!, Já se na vykašlu! aj. (B) *To je kanón!, To je dobře!, To je senzace!*

Řidčeji však (2) může mluvčí užít i jen jednoslovné **pojmenování**, srov. *Malér!, Vole!, Krucifix!, Skvělý!, Fajn!*, které však zčásti přecházejí do kleteb a nadávek (a interjekcí).

Vedle tohoto vyjadřování skrze ustálené struktury a způsoby stojí však neméně rozsáhlá oblast vyjadřování hodnocení, která je **neustálená** a (vedle intonace) primárně lexikální, srov. *Ten film je skvělej., Zaspívala to překrásně.*

Svou povahou je evaluativnost a evaluace jako její výraz v zásadě subjektivní povahy, i když se objevuje i tam, kde jde o **hodnocení objektivní**, které se opírá o existující přijímanou normu (standard, plán, model aj.) a odráží srovnání s ní (*Ta realizace se moc nepovedla/je mizerná* apod.). Mluvčí, který tu směšuje, resp. zaměňuje hodnocení objektivní a pragmatické subjektivní, má v tomto případě ale k dispozici i možnost hodnotit ještě jinak, objektivně (např. bodováním, procentem úspěšnosti, popř. i lexikálně, srov. adjektivum *ne/uspokojivý*). Takovéto směšování je však v jazyce běžné. Srov. ještě evaluativnost sociologicky v 2.25 (i ve vztahu k formě).

V lexikonu jsou pro vyjadřování evaluace dominantní adjektiva, adverbia (srov. *špatný, skvělý, mizerně, výborně*, viz 2.321.2, 2.321.4) a substantiva (ta spolu s funkcí vyjadřování nadávek, srov. ale i nenadávkou typu *krám, křáp, patoky, blaf, sračka* aj. pro odmítanou a nevhodnou n. nepřijemnou věc, pití, jídlo, řídkou hmotu aj.), popř. i některá verba (srov. *zblbnout, zvorat něco*), ze synsémantik pak hlavně partikule (viz 2.222.6). Z povahy jevu vyplývá, že evaluace, zprostředkovaná primárně jménem, dominuje dále u slovesa v jeho druhé osobě singuláru (*Ty si ale vů!*), popř. i třetí, zatímco souvislost s první osobou a mluvčím je neobvyklá a mívá zvláštní funkci (někdy ironickou, srov. *To se mi teda povedlo!, Já trouba!*).

Prostředků hodnocení nabízí lexikon ovšem hodně dalších, srov. např. vždy implicitně pozitivní deminutiva (*vinečko*), ale i implicitní rys hodnocení v lexémech jako *barák* (proti neutrálnímu *dům*), *fáro, křáp* (proti *auto*) aj. Evaluace negativní má jasnou souvislost v 2. osobě s tykáním, zatímco pozitivní je nespecifická; evaluace je typ ilokučního aktu (expresivní třída, viz 2.247). Řídké je užití deminutiv u negativně hodnotících substantiv, srov. *blbeček, blbůstka, šetřílek*; deminutivní sufix jim dodává větší intenzitu.

Mimo nadávky a kletby (viz dál) zůstávají jednak **vulgarismy** (sprostá slova), volně vázaná na společenské tabu, předpokládající jejich neužívání zvláště v neutrální formální společnosti a před cizími lidmi, dětmi apod.; jsou spojená se společenskou sankcí, která se projevuje zvláště v odmítání takového užitého výrazu, pohoršení či nelibosti posluchače a deklasování uživatele společensky níže, tj. z původně vyrozumívaného rovnocenného postavení. Takto vymezená situace užívání vulgarismů je však pouze prototypická, neplatí zvláště pro užití v okruhu blízkých známých a přátel aj., kde se jako intenzifikátory a negativně evaluativní výrazy vulgarismy užívají bez zmíněné sankce.

Vulgarismy jsou však silně proměnlivé v čase, i mezi generacemi, srov. (*aušus*), *bordel*, (*čurbes*), *hovno*, (*kraksa*), *mrdat, prdel, posranej, pojebanej, šukat, teplej*, užívaná pro

různě silně negativní hodnocení obvykle nečlověka (tj. nefungující věci, nepodařeného výsledku, zkomplikované situace, popř. i nevyhovujícího místa n. i některých lidských činností aj.). Jde ale i o různé ustálené vulgární reakce spadající už do frazeologie (*Di do prdele!*, *Vlez mi na záda!*).

Intenzifikace, vyjadřovaná nejčastěji malou skupinou adjektiv a adverbii, je operace vyjadřující subjektivně či objektivně různě silný, popř. různě slabý stupeň platnosti substantiva (adjektiva typu *velký, hrozný, děsný, strašný, nepatrný* + S, stojí ale často i v predikátu po *být*) nebo verba (adverbia typu *nesmírně, strašně, nepatrně* + V aj.); jejím prostředkům se často říká **intenzifikátory** (srov. už 2.321.2 a 2.321.4 aj.). Intenzifikátorů je relativně neurčité množství, které se proměňuje v času, srov. ještě např. *příšerný, ukrutný, pekelný, ďábelský, sílený* aj. Povaha intenzifikátorů bývá pro jejich převažující subjektivní užití stejně pragmatická jako povaha evaluativ. Na rozdíl od kvantifikátorů je povaha intenzifikátorů při jejich běžném prvním užití obvykle neexaktní (někdy však následné zpřesnění umožňuje, obvykle po dotazu posluchače apod., informaci zkonkrétnit, nebo např. výraz *hrozná zima* se dá pohledem na teploměr „změřit“). Především pro svou pragmatickou a vágní povahu je míra užití intenzifikátorů, které často nabývají i funkci evaluace, zvláště v mluveném a obecně neexaktním textu, velmi vysoká.

Více se užívá intenzifikace *zesilující* než *zeslabující* (takových zeslabujících intenzifikátorů je také méně, i když srov. např. *mizernej, ubohej* aj.). Intenzifikace konkrétně a živočichů je ojedinelá a jen těžko se lze tudíž setkat s typem *hroznej pes*. Pokud takový řídký případ nastane, jde o posun z vlastního významu substantiva *psa* (ten intenzifikovat nejde) na jeho (proto)typické a silně a zároveň negativně chápané chování či projevy (např. nepříjemné štěkání). Stejně řídké a na posun orientovaný úzus týkající se chování apod. je užití intenzifikátorů kvalifikujících člověka, srov. *hroznej chlap/soused*. Vlastní doménou úzu intenzifikátorů je tudíž oblast abstrakt, srov. ilustraci nejničtějších kolokací adjektiva

hrozný/-ej: binec, bolest, brak, bouřka, dobytčák, dálka, hlad, hlas, hloupost, náledí, okamžik, otrava, poprask, slovo, smolař, smrad, šok, zima, zmatek.

Intenzifikátory se užívají velmi často ve vágním typu vyjadřování a pro jejich vysokou frekvenci se časem některé začínají jevit jako opotřebované, a tedy už slabé (intenzifikátory zesilující), a proto jazyk hledá jejich náhradu v novějších. Zatímco stará čeština (od 14. stol.) užívala *veliký, horoucí*, ale už i *hrozný*, přistupuje k nim *nesmírný* (zač. 15. stol.) a pak i *náramný* (2. pol. 15. stol.). Osud těchto intenzifikátorů je zřejmý: zatímco *hrozný* a *nesmírný* se udržely, ostatní jsou na ústupu.

2.248.2 *Nadávky a kletby*

Nadávky (srov. typ (1) A v 2.248 výše) jsou pragmatické lexémy adresované druhému, mluvčí jimi negativně hodnotí posluchače, a to různou silou. Jejich povaha a síla je opět škálovitá. V závislosti na dobovém vnímání lexémů bývají ve své většině chápány jako nezdvořilé, urážlivé a, čerpají-li z oblasti tabuových slov (viz 2.2233.3), můžou mít i povahu vulgární (šíře a lidově též: *sprostá slova*). Jejich hlavní funkcí pro mluvčího je vyjádřit obvykle prudkou momentální negativní reakci na činnost druhého člověka, která v mluvčím vyvolala zlost, nelibost apod. a tím tak i adresáta hodnotit. Jejich výrazná sémiotická, resp. pragmatická evaluativní funkce je zásadní, zatímco jejich význam je

naopak méně jasný a obvykle jen neurčitý. To vede i k potížím s jejich lexikografickou definicí, která jejich funkci však zpravidla vůbec nezachycuje, pokud ovšem nadávky z dobových důvodů vůbec ve slovníku uvedeny jsou.

Zdaleka nejčastější oblastí jejich výskytu je mluvený dialogový jazyk, srov. *Hajzle!, Vole!, Ty hajzle!, Ty seš ale kurva!*. Úzus nadávek i kleteb je vnímán obvykle jako nezdvořilý a pro běžné situace nevhodný, zvl. v neutrálním kontaktu s lidmi neznámými, běžný je naopak u emocionálních vybočení z normy vyvolávajících negativní pocit (zlost, nespokojenost ap.) a při potřebě silné reakce (ta ovšem může nastat v každé situaci, přestane-li se mluvčí kontrolovat). Nadávky (i kletby) bývají specifické pro každý jazyk jinak a kromě internacionálních (*idiot* apod.) nejsou přenosné; takto např. lexém *kurva* nadávkou není v germánských či románských jazycích aj.

Kletby (srov. (2) v 2.248 výše) jsou, na rozdíl od přímo adresných nadávek (kde adresátem je posluchač), neadresné, resp. vůči posluchači nepřímě adresné a často využívají, kde je to možné, i stejné lexémy jako nadávky. Vyjadřují momentální negativní reakci na náhle nepřijatelnou situaci (ta je podnětem), resp. na vyskytnuvší se nezdár, neúspěch, komplikaci, menší nehodu, nepříjemnost atd., srov. *Hergot!, Do prdele!, K čertu!, Ježíšmarjá!, Prokristapána!*, která je určena posluchačovi jen nepřímě, netýká se ho obvykle, a kterému se tak jen sděluje pocit, resp. zlost, rozladění, zklamání apod. mluvčího; někdy ho v silné negativní emoci může mluvčí ale užít jen sám pro sebe, bez přítomného posluchače. Tento význam *kletby* si uchovává i sloveso *zaklít* (*kletba* tedy už dávno není primárně vázaná na religiozní úzus), srov. *Do prdele, zaklel/řekl., Krucifix, zaklel (tiše)*. Zdrojem kleteb je, obdobně jako u nadávek, oblast náboženství, sexu, vyměšování, někdy i zvířat apod., jejich forma je jednoslovná nebo víceslovná a vždy má podobu zvolací věty (s typickou intonací). Na rozdíl od nadávek tu ale jde standardně vždy o lexémy ustálené.

Podívejme se v dalším na nadávky blíže. Základní strukturou, kde se užívají nejvíc, je v 2. sg typ

Ty x^V! (kde *x^V* znamená substantivní nadávku ve vokativu sg.), *Ty krávo!, Ty vole!*

Řidší a méně obsazenou strukturou je variantní

Ty seš ale x^N! (substantivum v nominativu), *Ty seš ale vů!*

Častá je i struktura *To je (ale) x^N!* pro třetí osobu, která je však, i když zapojuje nadávku často taky, širší, ale je přednostně evaluativní ve smyslu 2.248.1, srov. *To je ale vů!*

Úzus v jiné osobě je řídký (srov. už výše 1.sg, *Já vů!/blbec*), zdaleka ne však obecný (neříká se **Já hajzl/potvora* aj.), zatímco úzus plurálu (druhá osoba) je u některých nadávek běžný, i když ne u všech.

Hlavní oblasti podle **původu**, tj. odkud se polysémiím rozšířením nadávky rekrutují, jsou: zvířata (*kráva, slon*), nomina attributiva (*žvanil, nestyda*), negativní prototypy lidí (*grázl, imbecil*), sexuální orgány (*kunda, čurák*), abstrakta (*hlad, vostuda*), popř. věci/místa (*hajzl*) aj.

Užití nadávky, zvláště tabuové, se pocitůje jako urážka, která zase může vést k další reakci zahrnující mj. také nadávky, zvýšenou intonaci a funkčně zesílení nepřátelského postoje. Obecně se jejím užitím, které znamená překročení normy normálního zdvořilého chování, vyvolává sankce, která má obvykle jen sociální povahu vedoucí ke společenské ostrakizaci uživatele, pocitu opovržení apod. (i když v některých společnostech jsou nadávky žalovatelné, a tedy trestné).

Struktura *Ty x'* ! je v 500milionovém psaném korpusu SYN (v zásadě ale jen v jeho próze, která má nejbliž mluvenému jazyku) zastoupená 1423krát (stav k roku 2009). Protože jde většinou o ojedinělé výskyty, byly vyděleny pro bližší analýzu jen substantiva s frekvencí 3–162 (nejčastější je *hajzle*); po vydělení neutrálních a jiných oslovení lze takto dospět (ve frekvenčně sestupném pořadí) k 152 nadávkám, kterých tedy daná struktura zachycuje cca 53 % z analyzovaných dat (tvary se dál uvádějí v nominativu).

Nejčastější české nadávky

hajzl 162, kurva 111, blázen 104, kráva 99, mizera 76, parchant 71, chlap 53, děvka 52, trouba 50, pitomec 49, mrcha 46, blbec 45, idiot 44, pes 39, potvora 38, lump 38, bláha 32, chudinka 29, husa 28, kretén 26, neřád 26, smrad 24, debil 24, čubka 23, coura 23, prevít 23, šmejda 22, bastard 20, moula 19, grázl 19, zbabělec 17, nána 17, lotr 16, krysa 16, piča 16, káča 16, zmrda 15, nestyda 14, koza 14, blb 13, vrah 13, kanec 12, fašista 12, lhářka 11, bambula 11, pokrytec 11, dareba 11, zrůda 11, hlupák 10, sra 10, had 10, osel 10, šašek 10, magor 10, pacholek 10, ničema 10, špina 9, tupec 9, zrádce 9, chudáček 9, rošťák 9, kravička 8, obluda 8, skřet 8, buzerant 8, darebák 8, syčák 8, padavka 8, chytrák 8, žid 7, pitoma 7, držka 7, blboun 7, fízl 7, mura 6, kripl 6, kurevník 6, nešika 6, šibal 6, kecka 6, trumbera 6, frajer 6, kunda 6, kurvička 6, imbecil 6, uličník 6, gauner 6, pohan 6, cikán 6, šílenec 6, vada 6, prďola 5, Žid 5, sketa 5, stvůra 5, buran 5, barbar 5, flundra 5, blbeček 5, nádhera 5, štetka 5, ochlasta 5, brídil 5, červ 5, běhna 5, kašpar 4, ksindl 4, hnus 4, bandita 4, chuděrka 4, vrahoun 4, inteligent 4, otrapa 4, negr 4, nádiva 4, kuba 4, fracek 4, slon 4, hlad 4, opičák 4, netvor 4, lakomec 3, kokot 3, ostuda 3, cvok 3, posera 3, trumpeta 3, komediant 3, naivka 3, úchyl 3, nestvůra 3, hyena 3, lajdák 3, otrava 3, žvanil 3, dědek 3, vydřiduch 3, býk 3, mluvka 3, surovec 3, nemrava 3, podvodník 3, ňouma 3, upír 3, hnida 3, prasák 3, nula 3, hlupec 3, pizda 3, náfuca 3, hňup 3, mrt'afa 3, holobrádek 3

Nadávky lze lišit mj. i podle distance mezi mluvčím a posluchačem, míry ne/známosti, přátelství, důvěrnosti aj. (z toho vyplývá mj. i jejich vztah tykání/vykání), tabuovosti aj., přičemž zapojení kritéria urážlivosti je s ohledem na různé subjektivní přístup lidí sporné (možná by tu byla jen nákladná terénní anketa). Je nesporné i rozdíl v úzu nadávek z hlediska pohlaví (ženy je užívají zřejmě méně, resp. vybírají slabší), vzdělání a stáří aj., přesné informace však k dispozici nejsou a zřejmě ani snadno a brzy nebudou. Roli v jejich úzu hraje přirozený rod takto adresovaných osob. Řada z těchto nadávek se užívá výlučně **pro muže** (*grázl, gauner*) a jiná řada **pro ženy** (*coura, koza, káča*), mnoho je jich však v tomto smyslu ambivalentních (*hajzl, chytrák, kurva, kráva*) a stále se vyvíjí (*vůl* se dnes užívá i pro ženy). Signalizace gramatického rodu označené osoby ve větě přitom formálně nemusí být žádná, srov. *Já zas taková kurva nejsem, řek Honza*.

Nízká frekvence některých nadávek ve sledované struktuře je kompenzována vyšším výskytem ve struktuře jiné, adresované třetí a obvykle nepřítomné osobě (*To je ale x!*) a zároveň ukazující i na poněkud odlišný úzus, srov. takto sem frekvenčně nezařazené *darebák, padouch, prašivec*; jiné (*svině, slepice*) se neobjevují ani v ní, zřejmě pro výrazný výskyt především v mluveném projevu (uvedená data jsou z korpusu psaného).

Význam nadávek je kromě jasné negativní hodnotící funkce velmi různý, avšak málo zřetelný. Problémy se sémantikou nadávek si lze ilustrovat aspoň stručně. I když je nemožné přesně stanovit sílu nadávky na škále, tj. při někdy větším množství existujících lexémů pro daný význam a funkci, lze přesto určitě rozdíly v síle účinku, a tedy pragmatické funkce odhadnout, srov. označení pro „nerozumného člověka, ne však nutně hloupého, který něco (pro mluvčího žádoucí) zkazil, nebo nepochopil, či udělal mluvčímu navzdory ap.“:

blázen, blb, blbec, cvok, debil, hlupák, idiot, imbecil, kretén, magor, mešuge, pitomec, rapl, trotl, trouba, vůl aj.

Má-li se však, vedle odhadované síly funkce, popsat přesněji jejich sémantika, narážíme na zásadní problémy, které bez mimořádně dobrých kontextů nelze překonat (tradiční slovníkové definice říkají jen málo a pohybují se často v podstatě v kruhu). Rozmanitost úzu i funkce si lze stručně ilustrovat na pěti z nejčastějších nadávek, ukazující i na jiný úzus než je nadávková (nadávací). Srov.

Pět hlavních nadávek a jejich užití

- Hajzl:** *Ten h.!, Ty si/to je h.!, Ty hajzle!, takovej h., pěkněj h., úskočnej/nadutej, hajzlové* (× „záchod“)
- Kurva:** *Ta k.!, Ta k. policajt, Ty kurvo!, Co to k. děláš?; kurvy*, vokativ je ale poměrně řídký (× „prostitutka“)
- Parchant:** *Ten p.!, Hnusnej p.*, vokativ je poměrně řídký, obvykle v 3.sg v nominativu, akuzativ téměř není (pokud ano, označuje *děti*), plurál není (je-li, označuje *děti*) (× nemanželské dítě)
- Blbec:** *Ty blbče!, Ten b.*, řídce *Já b.!*, téměř není 2.sg typu *Ty jsi b.!*, velmi častý je plurál *blbci* (× *hlupák*) (nadávka se od „hlupáka“ ale těžko liší)
- Potvora:** *Ty p-o!, Je to p.* (obvykle žena, řídce i muž, ale i věc, zvíře), *pěkná/mazaná p.*, plurálový úzus už není nadávka (× podivné zvíře aj., srov. *spousta jedovatejch potvor*)

Patří sem ale i častý úzus těchto lexémů ve frazémeh: *dělat ze sebe blbce, di do hajzlu!, připadat si jako blbec, jako na potvoru* aj., kde se funkce nadávky (prototypické pro 2. osobu sg) mění, jakkoliv si dané lexémy svou pejorativnost do různé míry podržují.

Zbývající menšina výskytů pro danou výchozí strukturu zahrnuje různá **jiná oslovení**, která nadávkami nejsou. Některé však pragmatickou evaluativní funkci mají, a to v oblasti **oslovení pozitivního, zvláště laudativního, popř. něžného**, srov. *anděli, broučku, člověče, děvečko, děvenko, hlupáčku, kamaráde, kočička, krásko* aj. Jiná jsou součástí ustálených zvolání (*ty má dobrotu/prostoto!, můj ty bože!*), objeví se tu však řidčeji i ambivalentní úzus, který podle kontextu (zvl. v důsledku zapojené ironie) může být jak pozitivní tak negativní (*ty inteligente, hlavičko, chlapečku*). Jedna z nejčastějších a dnes

spíše slabších nadávek *vůl* v seznamu u této struktury však nefiguruje. I když má neobvykle mnoho funkcí (srov. Čermák 2001c), zdá se, že primárně ne zde, jakkoliv není vyloučena (*ty vole*); je to však dáno i tím, že zkoumaná data nejsou skutečně mluvená. Dodejme pro zajímavost, přes výlučnost označení a monopolnost funkce, že v obci *Česká* (Brno Venkov) se jedna ulice jmenuje *Nadávky*.

2.248.3 *Expresivita*

Pojem *expresivita* (expresivnosti) má proměnlivý osud a v důsledku toho jak (A) velmi různé interpretace v celé řadě oblastí a podoborů (zvl. funkce, sémantika i pragmatika), tak výkyvů v jeho frekvenci, zvláště však (B) jeho nadužívání, je jeho dnešní vnímání rozkolísané a u různých autorů různé; konsensus tu chybí. V druhém smyslu se tento termín (spíše však jen náhradní nálepka kvůli vysoké míře rozkolísanosti jeho vnímání) užíval velmi často všude tam, kde si autor nevěděl rady s uchopením a identifikací aspektu (někdy ve smyslu podobně nejasné citovosti, emocionálnosti), který lexém (jím označený jako expresivní) má, srov. SSJČ a označení expresivní pro lexémy *mašina*, *Amerikán*, *žravý (člověk)*, *tahá (ho do kina)*, *strkal (mu peníze)*, *To by v tom byl čert aj.*; ve frazeologii byla zase móda paušálně všechny frazémy a idiomy označovat za expresivní a takto široká nálepka pak tedy prakticky pozbyla smysl. Z hlediska aspektů pokoušejících se tyto interpretační nejistoty a rozpaky nějak řešit se tu dostávají do střetu aspoň tři pohledy. Starší názor chápal

(a) expresivitu jako součást významu a tedy *sémantiky* (srov. ještě Filipec–Čermák) a řadil pod ní bez dalšího lišení rysy hodnotící (tedy evaluativnost), apelovost (a tedy funkční, viz dál) stejně jako citovost a aspekty volní. V lingvistice toto pojetí jinde kolísá taky: pokud se expresivita chápe jako aspekt významu, pak většinou s důrazem na citovost, emotivnost, afektivnost apod, ale pak se neodlišuje funkce, nebo se tento termín vůbec nepoužívá (expresivitu měla naopak v oblibě sovětská lingvistika).

Jiný aspekt (b), který je zcela legitimní dodnes, se odvíjí od pojetí *textových funkcí* (především v Jakobsonově pojetí), kde jako expresivní je vydělena ta ze šesti funkcí (2.25), která pojmenovává sebevyjádření mluvčího a postihuje tedy jeho postoj a pocit (expresivní funkce, kterou Jakobson přejal od K. Bühlera, hrála v jeho teorii jazykových funkcí mnohem výraznější úlohu než u Jakobsona, viz 2.25).

Konečně se nověji lze dívat na tento „termín“ snad nejadekvátněji (c) z hlediska *pragmatiky* a jeho funkcí, i když náznaky takového pojetí se objevovaly už dříve, ovšem bez jasného odlišení. Bývalo to dáno rozpaky nad celým pojetím lingvistické pragmatiky v minulosti. Pragmatické pojetí, založené na té složce pragmatické funkce, která se týká působení jazykového znaku (re/produkovaného mluvčím) na posluchače, studuje tedy účinek a nikoliv význam (který je v doméně sémantiky), jakkoliv se v textu obojí překrývá a odděluje jen teoreticky.

Z tohoto hlediska lze tedy **expresivitu** (na rozdíl od celého textu či jeho větší části, promluvy apod.) chápat jako takový pragmatický aspekt lexému (tj. jednotky v systému, I) nebo jeho užití (tj. jednotky v textu, II), popř. i jiných jednotek, a účinek, který se posluchačem vnímá jako nápadný v důsledku dvojího typu *odchylky proti většinovému úzu a očekávání*, a to ve smyslu syntagmatickém (1) nebo paradigmatickém (2). V prvním smyslu jde o neočekávanou odchylku lexému (popř. morfému) v kombinaci

s jinými, v druhém smyslu jde o odchylku (jednoho) významu či sémantického rysu lexému od jiného (základního) v rámci jeho polysémie. Takto pojatá expresivnost pak zahrnuje jakoukoliv odchylku syntagmatickou či paradigmatickou, tj. v aspektu sémantickém (A) a/nebo formálním (B), bez ohledu na konkrétní důvody vzniku či efektu na posluchače, z nichž některé se tradičně a velmi vágně nějak pojmenovávají (především těžko definovatelná citovost, emocionálnost, afektivnost), jiné však zůstávají beze jména. V tomto vymezení lze tudíž jako expresivní vnímat jakoukoliv neobvyklou kombinaci formy (zvl. fonému, morfému a slovního tvaru) či jejich významů, anebo paradigmatickou alternaci ve třídě (obvykle malé) formy (fonému, morfému, slovního tvaru) či jí odpovídajícího významu. V praxi se proto v tomto smyslu jako expresivní jeví leccos ve frazeologii, kombinatorické fonetice i syntaxi vnímané stylisticky.

V přehledu lze tedy uvažovat tyto typy expresivity, srov.

I Systém

1 Syntagmatický

A Význam: *zelené zlato, hubeňour, zlobidlo* (neobvyklé ustálené kombinace slov a morfémů)

B Forma: *arci, toř, řečičky, prdel, uudit* (ustálené kombinace fonémů *rc, toř, čič, prd-* a morfémů)

2 Paradigmatický

A Význam: *palice* (ve významu hlava, význam hlavy je metaforicky neobvykle odvozený od základního)

B Forma: *Brňák* (proti *Brňan*)

II Text

1 Syntagmatický

A Význam: *a ten darebák pravil, subjektivno tápalo* (neobvyklé neustálené kombinace slov a významů)

B Forma: *listí sviští a šustí* (neobvyklé kombinace a kumulace sibilant)

2 Paradigmatický

A Význam: ?

B Forma: *zázraka* (neobvyklá koncovka *-a* v kontrastu k obvyklé *-u*)

Srov. ještě expresivnost ve vztahu k polysémii (2.233.1), funkci (2.246) a významu (2.232.3).

2.25 Lexém funkčně. Komunikace

Ze dvou **obecných** jazykových funkcí, nominativní a strukturální, je primární, základní a pro lexikon relevantní ta první, **funkce nominativní** neboli **pojmenovací**. Prostě a ne-terminologicky řečeno, jazyk napřed musí výchozím významům dát formu, tj. (1) jazykové *pojmenování*, resp. jméno a pojmenovat je tak a až pak (2) do nich může v langue zasáhnout *gramatika* (v podstatě především pospojováním více nominací dohromady) a v parole potřeby *textu*, kdy se využívá možnost vztahy a sled zvolených jmen nějak strukturovat a přizpůsobit konkrétnímu textu. V tomto smyslu není gramatika nic jiného než soubor prostředků ke strukturování pojmenování v textu a sama o sobě, bez lexi-

konu a nominace, nedává vlastně žádný smysl. Je tedy pochopitelné, že pojmenování (nominace) je nejen rezultat psycholingvistického a vlastně onomaziologického procesu od významu k formě, a tedy důsledek uplatnění nominativní funkce, ale i výsledek procesu volby jazykové formy s ohledem na záměr mluvčího význam, resp. úsilí, část myšlenky nějak pojmenovat, vyjádřit slovy. Protože si lexémy, z nichž se každé pojmenování skládá, s sebou nesou i sémantická pravidla říkající, jak se dají smysluplně kombinovat (o prioritě sémantických pravidel před gramatickými viz výš 1.1), tvorba textu skrze strukturální funkci vždy napřed respektuje tato pravidla a až následně (zjednodušeně řečeno) pravidla gramatická, která ze sdělení vytvářejí konečný lineární text. Z hlediska pojmenování je v jazyce nejdůležitější substantivum, tomu odpovídá také řada jeho unikátních rysů i zpravidla nejbohatší repertoár konkrétních lexémů atd. (o tom a pojmenování blíže viz 2.3).

Vedle obecných jazykových funkcí, kam patří i pojmenování, má jazyk i **funkce další**. Jen některé z nich však souvisejí bezprostředně s lexikonem. Zmiňme se tu stručně proto aspoň o funkcích mající výrazné aspekty sociolingvistické a o funkcích komunikativních.

Lexém sociolingvisticky

Z hlediska **sociolingvistického**, především ve smyslu zprostředkování a modifikování *kontaktu mluvčího s posluchačem*, plní slova i různé jiné specifické funkce než oslovení, běžná evaluace aj., které jsou komunikativně příznakové, resp. se na těchto funkcích podílejí. Řada slov má takovou funkci, jako je např. vyjádření pejorativnosti, vulgárnosti, meliorativnosti aj., už jako svůj systémový rys, jiná ji nabývají až v určitém kontextu. K těm prvním, tj. slovům s primárně touto funkcí patří např. **pejorativa** (slova hanlivá, popř. zhrubělá, či vulgární, **vulgarismy**, srov. *prdel, hovno*, 2.248.2), resp. **depreciativa** (slova znevažujícího významu) či opačná **meliorativa** (slova zjemňující), srov. rozdíl *blázen – duševně chorý, umřít – zesnout*, **dysfemismy** (náhrady „slabého výrazu“ hrubým, drsným slovem, výrazem, srov. *umřít – chcípnout*, nebo *auto – fáro*) a **eufemismy** (náhrady jemnějším slovem, výrazem, srov. *zemřel – odešel/navěky nás opustil*), slova **eufonní** (libozvučná) a **kakofonní** (nelibozvučná, srov. *chrást, krmí krvi krky horských kondorů*), popř. i někdy zvlášť kladená **hypokoristika** (mazlivá slova domácká), srov. *Jeníček, Mařenka* aj. Pojetí zvl. ne/libozvučnosti, nejvíc devalvované v literární kritice, je ovšem krajně subjektivní a valné jednoty tu není. Kakofonní mají být podle některých představ významnější shluky konsonantů či častější výskyt sykavek, *r* apod., nikdo se však už v tomto duchu neodvází tvrdit, že např. slovo *smrk* či *smršť* je kakofonní stejně tak jako výše v závorce uvedený Nezvalův verš.

Funkčně se tu tedy užitím např. pejorativa a vulgarismu signalizuje větší společenská distance mezi mluvčím a posluchačem, popř. i zloba, nenávisť aj., zatímco užitím meliorativ, eupemismů, výrazů důvěrných (*familiárních*) aj. se signalizuje naopak jejich blízkost psychická a přátelský vztah obliby aj. Příznačná je tu funkční asymetrie mezi vyjadřováním pozitivním (meliorativy) a negativním (pejorativy, vulgarismy): zatímco pozitivní pragmatické postoje se obvykle vyjadřují jen vůči lidem známým a blízkým (např. něžná oslovení, srov. *drahoušku, miláčku*, viz i 2.248.2) a vůči lidem neznámým nejsou dobře myslitelná, negativní výrazy, pejorativa aj. se adresují spíše lidem neblízkým, cizím (někdy ale taky vůči známým a blízkým v případech narušení přátelského, a tedy harmonického vztahu mluvčího k nim).

Této specifické role těchto lexémů (často funkčně omezených jen na některé formy, srov. běžnou nemožnost tvaru **odejde* ve smyslu „umře“ aj.) si také všímá stylistika; všechna z nich se obecně vyznačují přítomností emocionálnosti a expresivity (viz 2.248.3). Je zřejmé, že se tato část lexikonu a jeho úzu překrývá s pragmatikou, kde vlastní úzus výrazů v konkrétním kontextu závisí pouze na rozhodnutí mluvčího a má tudíž subjektivní povahu. V přehledu platí tedy subjektivně daná volba mezi možnostmi

		Význam	Forma
	<i>1 pozitivní</i>	meliorativum (eufemismus)	lexém eufonický
LEXÉM/NOMINACE	<i>2 neutrální</i>	↑	
	<i>3 negativní</i>	pejorativum (hrubý, vulgarismus)	lexém kakofonický

Ve všech případech se za názvy *pozitivní* a *negativní* dá vidět silně a subjektivně proměnlivá škála, která se objektivně však nedá určit: co je pro jednoho mluvčího silně negativní, je pro jiného už téměř neutrální aj. Silně to závisí na komunikačním prostředí, věku mluvčího (silně negativní výrazy se vývojově vždy časem oslabí) aj. Proto i užívaná terminologie je konkretizovaná pouze dobově a její užití ani hodnota neplatí trvale: stačí se podívat v tomto smyslu na tyto nálepky ve starším slovníku, srov. SSJČ, kde lexémy *chlast*, *žrát*, *macatý*, *bejvák*, *čurat*, *rajcovat* dnes za vulgarismy (viz i 2.248.1) považovat už nelze (*čurat* však zřejmě kvůli dětskému úzu takové nebylo ani v době jeho vzniku). Jsou tu dnes mezi nimi jen některé (ne však např. *bejvák* aj.), které jsou snad pro některé uživatele poněkud neformální, ne však hrubé; blíže se něco konkrétního o nich říct ale nedá v tomto smyslu nic a i tak obecný rámec jejich normy se navíc rychle mění.

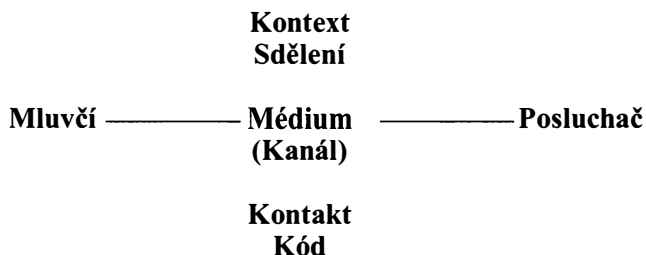
Obecný rozdíl mezi významem a formou, tj. zřetelem k působení a účinku stránky sémantické, anebo formální, je silně závislý na médiu. Jazyk mluvený, resp. jeho akustická stránka je pro sledování *formy* médium vhodnější a souvisí i s výslovností. Je však závislý i na (národně-subjektivním) vnímání jiných jazyků. Český mluvčí někdy považuje za nelibozvučné ve slovech například holandské či arabské výrazně hrdelní [χ] (ch), srov. např. *graag* [χra:χ] “rád”, zatímco na mnoho cizojazyčných mluvčích dělají obdobný nelibozvučný dojem česká slova obsahující *ř* či větší shluky konsonantů (*vstrč* aj.), který českému mluvčí zvláště nepříjde. Tyto dojmy promítající se do problematických atributů „příjemný, krásný, libý či ošklivý“ aj. nelze posuzovat objektivně. Výše bezpříznakové lexémy (2) není nutné v tomto rámci posuzovat jinak, než jako jakýsi neutrální standard v tom (spíše řídkém) případě, že k nim existují výrazy příznakové (srov. výše příklad se *zemřít*, které je ve srovnání s příznakovými *chcípnout* a *zesnout* bezpříznakové); bezpříznakových, neutrálních lexémů je také v jazyce většina a příznakových alternativ k nim nebývá, s jistou výjimkou pejorativ, mnoho. Nápadné tu je však to, že v jazyce obecně je zřejmě mnohem víc pejorativ než meliorativ. Zároveň platí, že většina pejorativ k sobě nemá ani meliorativum ani neutrální slovo a je jich v příznakové oblasti zdaleka nejmíc. To se týká hlavně **nadavek**, specifického typu pejorativ, srov. *idiot*, *svině*, *kurva* (viz 2.248.2).

Obecně tu z hlediska pragmatického (viz i 2.247 a zvl. 2.248.1) jde při jejich užívání především o **evaluativnost**, vyjádření hodnocení, a ta bývá na obecné škále „*dobrý*–

špatný“ (a tedy v zásadě aspoň dvoupólová, + /–) v jazyce častá. I když nemusí být vyjádřena pouze lexikálně, tj. konkrétním lexémem (viz pragmatika výše, ale i intonace aj.), popř. jen zobecnujícím lexikálním modifikátorem např. *blbej* (*To je blbej film*), většina pejorativ vyjadřujících negativní evaluaci je jen v lexikálních výrazech. Na rozdíl od toho se člověk obvykle označuje přímo, specifickým lexémem, **nadávkou** *To je/Ty si vůl/blbec!* (srov. víc nadávky v 2.248.2). I když pro ně platí nemožnost přesně stanovit jejich sílu na škále (která je daná rozpětím mezi *špatný–dobrý*, *nevyhovující–vyhovující*, *nepřijatelný–přijatelný*, *nevhodný–vhodný* apod. označující krajní body škály), v konkrétní situaci, která jejich sílu spoluurčuje, je však zpravidla přijatelně jasná.

Lexém komunikativně a jeho funkce

Komunikace je v zásadě věci parole a lexikon v ní primárně funguje tak, že skrze svá pojmenování nabízí stavební kameny, které se skládají do výsledného textu různého druhu; některé typy slov (interjekce, některá adverbia aj.) však samostatnou promluvu tvoří. Jedno z běžných schémat (v zásadě Jakobsonovo, v návaznosti na K. Bühlera a další) zachycuje **komunikativní situaci** takto:

Jednotlivé **složky** lingvisticky pojaté (a zjednodušené) **komunikace** se podle typu komunikace různě zapojují, zdůrazňují a kombinují, především v souvislosti s komunikativní **funkcí**. *Mluvčí* (1), resp. *posluchač* (2) si v běžné komunikaci (resp. její jasné části) své role střídají, ostatní složky zůstávají poměrně stálé. *Kontextem* (3) se zde míní kontext jazykový i neязыkový, *sdělení* (4) je vlastní přenášená informace co do obsahu, *kontakt* (5) je druh styku partnerů (oba můžou, ale nemusejí být na stejném místě ani ve stejném čase) a *kód* (6) je tu soubor prostředků a pravidel a jejich uspořádání, tj. mluvená či psaná forma komunikace. U mluvčího se předpokládá ještě *intence* (*záměr*), se kterou komunikaci uskutečňuje. Jednotlivým vztahům mezi složkami takovéto základní komunikativní situace, kterým se pak někdy říká *faktory* komunikace, odpovídají i různé komunikativní *funkce*. *Médium* (*kanál*) (7) je cesta, kudy se komunikace přenáší, tj. v zásadě akustická a vizuální; uvnitř se liší dále na kanál zapojený v bezprostřední komunikaci či nikoliv (na dálku nebo přes časový rozdíl). V teorii komunikace se za další součásti komunikativní situace často počítají ještě *zpětná vazba* (8, reakce posluchače udržující komunikaci v chodu) a *pragmatický účinek* (9, který chtěl mluvčí vyvolat), popř. i *šum* (10, zvuk, překážka nebo jiný faktor komunikaci narušující či znemožňující, jindy se však chápe za součást 7). Celek takto pojaté komunikace, ne nutně jen orální, lze zhruba zestručnit jako

Někdo' ŘÍKÁ něco⁴ někomu² nějak⁵⁻⁶⁻⁷ s nějakým účinkem⁹⁻⁸

Od toho odvozené hlavní **komunikativní funkce** (zdůrazněna je tu původní terminologie Jakobsonova, viz i Čermák 2001) se v přehledu týkají:

FUNKCE	Orientace na
A Referenční informační, kognitivní	téma a obsah, časoprostor a zakotvení v něm
B Expresivní , emotivní	mluvčí a jeho postoj, pocit, sebevyjádření
C Konativní , direktivní, afektivní	záměr ovlivnit posluchače, apel
D Fatická , kontakto- vá	komunikační kanál, jeho udržení, upevnění, modifikace sociálního svazku, kontaktu
E Poetická , estetická	sdělení, jeho obsah a forma a účinek
F Metajazyková	forma sdělení, zvl. analýza a oprava

Přes naznačenou parolovou povahu komunikativních funkcí se najdou i lexikální koreláty, které některé z funkcí vyjadřují přímo. Je to především korelace konativní a expresivní funkce (C a B) a části interjekcí a partikulí (*au, brř, prř*; do této korelace zčásti patří i fatická funkce D, srov. *hele, no jo* aj. a kontakt) a z jiného hlediska korelace funkce metajazykové a metajazykové složky obecného lexikonu (viz metajazyk 2.232.5). Silná je tu však souvislost i s pragmatikou, resp. pragmatickou funkcí, která se může vázat na více než jeden jasný faktor. Lexikon vystupuje přímo do popředí sám, tj. jako nominace (bez strukturální funkce a její struktura), tenkrát, když jde o zredukované schéma komunikace, mj. i jednoduché odpovědi, nadávky aj. (srov. větné a promluvové *Hm, Jo, Dobře!, Sakra!, Stop!, Debile!* aj.).

Shrneme-li, lze říct, že z funkčního hlediska lexém slouží přímo a primárně nominaci. Tu však může podle potřeby a sociální situace modifikovat (zvl. evaluativními pejorativy). Obojí se však vždy primárně kombinuje s dalšími lexémy v rámci komunikativní situace do výsledného sdělení. V širokém rámci komunikace jsou však přesto i některé komunikativní funkce lexikonem obsazovány přímo.

2.26 Lexém propriální. Proprium

Až dosud se předchozí úvahy týkaly skoro výhradně apelativ, lexémů apelativních (jmen obecných). Ty však v každém jazyku spolufungují s *proprii*, vlastními jmény (viz též 3.6), i když se jim zpravidla pozornost (skoro) nevěnuje ani v gramatice, ani v lexikonu. Přesto se užívají často a jsou v každém textu jeho nedílnou součástí. Frekvenční slovník češtiny (FSC) říká, že 50 nejčastějších *proprií* v dnešní češtině tvoří (v sestupném pořadí od nejčastějšího):

Praha, Jan, Evropa, Jiří, Petr, Václav, Josef, Brno, Německo, Pavel, Karel, Vladimír, Čechy, Jaroslav, František, Slovensko, Francie, Martin, Rusko, Němec, Miroslav, Zdeněk, Ivan, Milan, Plzeň, Ostrava, Tomáš, Morava, Polsko, Čech, Amerika, Klaus, Rakousko, Moskva, Paříž, Itálie, Havel, Olomouc, Británie, York, Michal, Londýn, David, Američan, Hradec, Miloš, Marie, Československo, Jana, Maďarsko.

Bližší pohled ukáže jasně, že tu jsou reprezentativně zastoupeny všechny čtyři jejich hlavní druhy, tj. (1) **toponyma** (zde jen názvy měst, zemí a kontinentů, což je spíše okrajová skupina, i když tu všem dominuje *Praha*), např. *Praha, Evropa, Čechy*, (2) **jména osobní**, kde pro muže je 10 nejčastějších *Jan, Jiří, Petr, Václav, Josef, Pavel, Karel, Vladimír, Jaroslav, František*. Pro ženy je 10 nejčastějších českých jmen *Marie, Jana, Eva, Anna, Hana, Helena, Věra, Petra, Alena, Kateřina* (mezi prvních 50 však patří jen první dvě). Dále tu jsou (3) **příjmení**, *Klaus, Havel* a (4) **jména národností** *Němec, Američan* (oba poslední typy jsou nejméně). I když úzus proprií doznává vývoj také (kvůli dobové oblíbě některých osobních jmen se dají poznat celé generace), zvláště třetí typ odráží dobovou frekvenci jmen některých osob, především v novinách. Nicméně proti určitým konstantám v úzu např. jmen měst a zemí (jména domácích míst a jména sousedů jsou přirozeně a konstantně častá) se dobová oblíba a aktuálnost promítá do všech typů, jde-li o propriální lexémy relativně řídké.

V ukázce z frekvenčního slovníku se zároveň objevují zástupci obou hlavních podtříd onomastiky (nauky o propriích), tj. **antroponomastiky**, nauky o vlastních jménech osob (řec. *anthropos* „člověk“) a **toponomastiky** (řec. *topos* „místo“), nauky o vlastních jménech míst; další typy jsou už menší, mj. i proto, že se hranice mezi apelativem a propriem v různých jazycích liší. Někaké jméno vlastní dostává v jazyce v zásadě vše (včetně člověka), co je pro uživatele důležité, a tedy i často opakované; patří sem vedle osob a míst i jména zvířat (zvl. domácích), lidských artefaktů (názvy románů, soch, institucí, výrobků aj.), hvězd, budov, kopců, planetek aj. V některých jazycích se jejich jedinečnost signalizuje velkým prvním písmenem (ale i zde je určitá nejednotnost, srov. např. dvojitý úzus psaní téhož adjektiva v češtině *český* a *Český* a úzus jednoznačný v angličtině *Czech*).

Ukázali jsme si, že propria nemají v současné době význam (i když ho historicky měla, protože většina z nich vznikla z apelativ, srov. české příjmení *Holub, Hrnčír* či anglické *Smith, Brown*, která s významem apelativ dnes souvislost nemají, mají ale historicky motivaci). Sémioticky jsou propria indexy (viz už 2.243), protože jen v aktuálním kontextu „ukazují“ na danou osobu ap., obdobně jako třeba zájmeno. Z této jejich indexální povahy nutně plyne i to, že jazykově se propria nedají dobře blíže determinovat, protože tuto funkci už mají, srov. podivnost, ne-li nepřijatelnost případů **tamten Václav Havel, *tohleto Labe* aj. Pokud se takový případ najde, zvláště v jazycích se členem, obvykle to signalizuje historickou situaci potřeby pomocí členu specifikovat původní apelativum už v době vzniku jména. Takový je i případ nizozemského města *Den Haag* (a obdobně např. angl. *The Hague*, fr. *Le Haye*, šp. *La Haya*), které je původně prostým označením lesíku (*haag*, srov. čes. *háj*), který bylo třeba odlišit od jiných dodaným členem (tedy *ten les/ik*; složitější původ, který odráží stará varianta *,s-Gravenhage*, ukazuje totéž, je totiž vzniklý kontrakcí z *des Graven ha(a)ge* „les/ik hraběte“, ale s poukazem zřejmě na majitele).

Hlavním smyslem a funkcí proprií je **identifikace** a rychlé a v kontextu jednoznačně rozlišení a určení daného referentu, což apelativa neumějí. Předpokladem jejich fungování je požadavek (1) jedinečnosti a (2) jednoznačnosti v (a) systému i (b) kontextu. Protože tyto požadavky nelze v řadě případů dnes už splnit (zvláště proto, že lidí je mnohem víc než v době, kdy jména vznikala, zatímco nová jména vznikají jen málo), praxí se úzus rozdělil. V případech parolových (b), kdy identifikaci a jednoznačnost

zajišťuje situace a kontext, často stačí jedno jméno, což je v mluveném neformálním jazyce obvykle jméno osobní, např. *Karel, Honza, Máňa* (je to mj. i projev jazykové ekonomie), v oficiálnějších styku, např. ve škole příjmení, např. *Holub, Procházka*. V oficiálním styku, který je v podstatě především písemný, je zapotřebí plné identifikace, a tedy platnosti systémové (a), což u osob bývá osobní jméno a příjmení, ale i rodné číslo, popř. místo bydliště aj. Moderní doba v praxi spojuje antroponyma a toponyma, zvl. při psaní **adresy** pro účely korespondence poštovní (antroponymum a toponymum a obvykle i číslo, tj. nejen ulice ap., ale i poštovní směrovací číslo), ale i adresy internetové (jméno + (zavináč) + zkratky postupně obecnější, oddělené tečkou, se zkratkou země nakonec, např. *cz pro Česko*, popř. zkratkou jinou, např. *com, edu, gov*).

Tato potřeba dosáhnout úplného splnění obou požadavků (a) i (b) se pocítovala i dříve, i když tak velká mobilita lidí nebyla, srov. např. skladatele *Johann Strauss starší a mladší*. U toponym se tento aspekt situace nahrazuje zpravidla mapou, popř. dnes GPS s mapovými koordinátami, kde nebyvá zvykem, že by se v jedné lokalitě našly dvě ulice se stejným jménem či např. řeka *Sázava*, město *Sázava* a ještě např. hotel *Sázava*. I když se poslední případ najde, nevyskytuje se nutně ve stejné lokalitě. V zásadě však tento případ na překážku být nemusí, jde referenty z různých tříd.

Je zřejmé, že starý repertoár jmen u osob v zásadě už plně nestačí a jména se musejí kombinovat (jen málo lidí má dnes jen jediné jméno, což bývá např. v úzkém okruhu, partě apod. platná přezdívka), popř. doplňovat další identifikační informaci. Vedle původních jmen jednoslovných, které takto fungují už hlavně jako komponenty, je proto většina jmen u osob víceslovná. U názvů nejznámějších míst se zachovává tradiční jednoslovný charakter jejich jmen, srov. *Praha, København, Vltava, Thames, Mississippi*, i když podle principu zmíněného výše (použití jména pro člen jiné třídy, popř. zcela odlišné místo) se najde i výskyt opakovaný (srov. proti původní řeči Smetanovu skladbu *Vltava*, stejnojmennou rozhlasovou stanicí či obchod aj., jméno *Praha* se, v různých podobách, užívá ve světě pro několik desítek lokalit).

Názvy méně známé se podobně dále specifikují a nastupují běžná **víceslovná propria**, pokud se opakují, srov. *Frankfurt a. M.* a *Frankfurt nad Odrou, Hradec Králové, Jindřichův Hradec, Hradec nad Moravicí, Hradec u Kadaně, Levý Hradec* aj. Nejčastější řešení, ve snaze dosáhnout jednoznačnosti, se v rámci kombinace obrací pochopitelně tam, odkud propria vyšla, k apelativům, především v kombinované podobě komponentů apelativních a propriálních, srov. *Obecní úřad v Křelovicích, Městský úřad v Pelhřimově, Strossmayerovo náměstí* ap. Mnoho víceslovných proprií se však tvoří pouze z apelativních komponentů, srov. *náměstí Míru* aj. Hranice mezi proprií jednoslovnými a víceslovnými se však někdy stírá. Specifickým případem bývají v tomto smyslu nápisy či jména internetových domén, srov. název a adresu velšského městečka

Llanfairpwllgwyngyllgogerychwyrndrobwlllantysiliogogoch.com

(Kostel sv. Marie v dolině bílých lísek poblíž rychlého víru u rudé jeskyně sv. Tysilia) sestávající z 67 písmen. Některá ještě delší jména pak už téměř postrádají smysl; to je případ i jednoho jména a internetové adresy v Thajsku, kterou vytváří 163 písmen (nevměstnají se ani na jednu řádku); zdá se, jako by vznikala jen proto, aby se dostala do Guinnessovy knihy rekordů (což se v tomto případě skutečně stalo).

Přechody mezi apelativy a proprii, a to oběma směry, jsou živé dodnes. Dnešní osobní jména jsou jen málokdy národní, resp. původně česká, a historicky jde většinou o prastaré i mladší výpůjčky (germánské je *Karel* „muž, chlap“), pramenící často až v řečtině (*Jiří* z *Georgios*, „zemědělec“) a latině (*Kamil*, řím. apelativum pro chlapce), popř. tkvící ještě hlouběji v čase (*Marie* je zřejmě z egyptštiny). V obměnách je proto najdeme paralelně v řadě jazyků, srov. *František*, *Franciszek*, *Frank*, *Frans*, *Francis*, *François*, *Francesco*, *Francisco*, *Férenc* aj. Zřejmě nejstarší podoba *Frank* se rozšířila (mj. pod vlivem obliby italského sv. Františka) z germánského označení druhu zbraně (*franca*, snad oštěp), z něhož pochází tedy i dnešní označení Francie aj., které je germánského původu. Naproti tomu příjmení bývají výrazně domácí, tj. pramení v daném jazyce (srov. česká *Vyskočil*, *Dvořák*, *Novák*), pokud ovšem nejde o výpůjčky (v češ. zvl. z něm., srov. *Švarc*, *Šmíd* z něm. *Schwarz*, *Schmiedt* aj., často ve více podobách).

Naznačené změny a procesy se označují jako **proprializace** (přechod z apelativ do proprií, viz příklady výše) či opačný proces **apelativizace**, přechodu z proprií do apelativ, srov. např. názvy fyzikálních jednotek podle slavných fyziků *watt*, *joule*, *volt* a původní objevitele či iniciátory Angličany J. Watta (1736–1819), J.P. Joulea (1818–1889) a Itala A. G. Voltu (1745–1827) aj. Místo proprializace se užívá i termín **onymizace**, srov. ještě román B. Němcové *Babička*, hra K. Čapka *Matka* aj. V některých případech se užívají speciální názvy i pro podtypy těchto procesů, resp. jejich výsledky, např. **eponymum**, což je název místa, věci, artefaktu ap. podle osoby: *Washington*, *rentgen*, *darwinismus*, *kalašnikov*, *Archimediův zákon*, *Alzheimerova nemoc*, *Eustachova trubice*, *Karlova universita*, aj.

O systému proprií viz 3.6.

2.27 Lexém terminologický. Termín

Termíny, tj. názvy (lexémy) užívané jednoznačně pro denotáty specifické v určité vědě, oboru, ale i řemeslu či speciálním povolání, jsou v každém rozvinutém jazyce největší částí jeho lexikonu (zvláště termíny víceslovné), aniž si to běžný mluvčí uvědomuje (protože je nezná). Studuje je **terminologie**. Výrazy s pevným územím a jednoznačným významem jsou zvl. v exaktních vědách nutné a ve velkých oborech, jako je chemie, k jejich tvorbě domácí prostředky už zdaleka nestačí. Například v samotné chemii je známo mnoho milionů termínů, vyskytujících se navíc často jen ve vzorcích a bez vlastního jazykového označení, které se, pokud jsou v lepším případě internacionální, většinou navíc ani nepočesťují a nepřekládají.

Lingvistické rysy, do kterých se promítají jednotlivými obory vyžadované vlastnosti termínu, jsou:

- (1) aby v rámci jednoho oboru byl jednoznačný, tj. bez polysémie, ale i
- (2) bez související expresivity a modality, stejně tak i
- (3) bez homonymie a byl přítom
- (4) ustálený a deskriptivní, resp.
- (5) popisný, který tedy svůj denotát má pojmenovávat výstižně a přesně a
- (6) systematický, tj. má adekvátně zapadat do celého systému, resp. mikrosystému termínů v dané oblasti.

To vše mj. znamená, že termíny jsou mathesiusovsky řečeno lexémy nutně popisné (na úkor značkovosti, výjimkami jsou mj. nové jednomorfémové a mezinárodní *sém*, *bit* aj.). Implikuje to však také to, že význam každého termínu je exaktně definován zvnějšíku a stabilizován a že daný lexém je pak nutně jednoznačný (i když se může užívat ve více oborech a pak může být v tomto smyslu polysémní, srov. *klíč kartografický*, *montérský*, *telegrafický*, *houslový* aj.). Takto pojaté termíny pak mají mj. i ten důsledek, že jim v různých jazycích jednoznačně odpovídá, aspoň v teorii, jen jediný ekvivalent a jsou internacionální, srov. mj. stále vytvářenou terminologickou databázi pro jazyky EU *Eurodicautom* (nově *IATE*) na webu.

Existence závazných norem a standardů v jednotlivých vědách a oborech vede k požadavku jejich sjednocení a dodržování, resp. **normalizaci**, obvykle v mezinárodním měřítku, a to často i prostřednictvím specializovaných institucí. Zatímco v Česku působí především v oblasti technických věd *Úřad pro technickou normalizaci, metrologii a státní zkušebnictví* a *Český normalizační institut*, na úrovni mezinárodní patří k nejznámějším a nejvlivnějším zvl. *Système International d'Unités* (mezinárodní systém pro jednotky, resp. přímo soubor standardů) či *CEN (European Committee for Standardization)* a *IUPAC (International Union of Pure and Applied Chemistry)*. Nicméně nejprestižnější a nejznámější je švýcarská nevládní organizace *ISO*, tj. *International Organization for Standardization*. Existence takto závazných standardů a nomenklatur vede pochopitelně i k existenci odpovídajících termínů. **Nomenklatura**, tj. systém názvů (názvosloví), resp. termínů v rámci oboru, je jedním z výrazných produktů normalizace na jedné straně, ale i vědecké klasifikace na straně druhé; často zahrnuje taxonomii. Srovnej však i *ontologie* v informatice, které budují na terminologii primárně (5.2).

Internacionálnost terminologie, zvláště moderní, je zřejmá. Stejně jako na jedné straně domácí názvy pro nové denotáty zpravidla už nevznikají a starší se postupně odstraňují (srov. *kysličník*, *siřičitý* ap.), tak i užívané řecko-latinské základy (které už dávno bezprostředně a přímo starým řeckým a latinským slovům neodpovídají) často nestačí, jde spíše jen o kořeny, resp. základy. Častým pragmatickým řešením je dnes angličtina se svými termíny (z nichž mnohé jsou ovšem oklikou stejného původu), zvláště v nových oborech. srov. *hardware*, *komputer*, *myš* (kalk z *mouse*) aj. Staré termíny novým a zpřísněným požadavkům nemusejí vyhovovat nejen pro svou expresivnost a metaforičnost (srov. botanické *rulík zlomocný*, *zaječí pysk*, *devětsil*), kterou se narušuje i předpokládaná a očekávaná mezinárodnost termínů, ale někdy i pro svou nezcela podařenou podobu jako např. obrozenecké *klokán* (umělé, nejasně utvořené a i rodilým mluvčím nesrozumitelné, žádný jazyk ho nemá). Mluvit však striktně o přejímkách, i když jde o latinsko-řecké základy nových termínů, není vhodné. Takové termíny se nepřejímají ani z určitého jazyka ani země; nejčastěji jde o mezinárodní vědecký časopis, kde se vynořil, nebo poprvé ho užil dnes už často neidentifikovatelný odborník. Vlastní bohatou terminologii všech oborů má dnes opravdu jen málokterý jazyk, zvláště ve specializovaných oblastech. Je to nejen nákladné a brání to mezinárodní kompatibilitě, většina zemí však ve skutečnosti všechny vědecké obory ani rozvinuté nemá či je vůbec nepěstuje.

Přes zmíněné striktní požadavky mívá však termín jak hyponymii, tak často i opozita; obojí je dokonce v rámci nomenklatury často nutné. To, že definice termínu je exaktní, vede k tomu, že termín, pokud ovšem ve slovníku je a je dobře zachycený, nepotřebuje pro své užití kontext (ten je implicitně oborový), protože v kontextu se nemění, má

autonomní postavení. U termínu se pak proto také ztrácí rozdíl mezi významem a smyslem. Termín se rekrutuje převážně ze substantiv a mnohem méně z jiných autosémantik (srov. *karteziánský, besemerovat*), mezi synsémantiky lze v zásadě zřetelné kandidáty hledat jen obtížně.

Mezi termínem a **metajazykem**, resp. jeho výrazy je úzká spojitost: v odborném jazyce plní termíny úlohu metajazyka, resp. jeho základu. Dříve se často kompilovaly terminologické slovníky, zvl. dvoujazyčné; dnes toto pro obrovský rozsah terminologie nutně naráží na problém jejího výběru, zpracování i vydání. Plnou terminologii některých oborů dnes také proto nelze zachytit, a neobsahuje ji tudíž ani žádný slovník či encyklopedie. Do jisté míry určitý pragmatický výběr běžné terminologie, jakkoliv nejasný co do svých kritérií, představují někdy vlastně slovníky cizích slov; o většině jejich hesel se dá totiž říct, že to jsou termíny.

Vývoj a proměny termínů

Některé často užívané termíny se obvykle začínají po čase užívat i mimo striktně vymezený a původní jediný obor, a to tak, že se napřed můžou rozšířit do sousedních oborů (srov. např. původně zoologickou *morfologii* užívanou dnes i v lingvistice a zčásti v geologii, podobně i chemickou a lingvistickou *valenci* aj.). Terminologická povaha (terminologičnost) některých oborových pojmenování může být tedy různě silná a je tu na místě mluvit o jejich škálovitosti. Některé termíny však v nastoupené cestě pokračují a stávají se, např. díky školním učebnicím či popularizaci v novinách, známější a užívanější i šíře. Nakonec tato cesta **determinologizace**, ztráty terminologické povahy, končí v běžném slově, srov. *proces, operace, korelace, atom, stres, ekologie*. Svou terminologickou platnost (terminologičnost) si taková slova však často uchovávají také (*operace* v lékařství, *atom* ve fyzice aj.) a výsledek paralelní existence dvou významů se pak dá hodnotit jako zvláštní druh polysémie, s významem terminologickým a neterminologickým existujícím vedle sebe.

V některých případech z historických důvodů (u starších slov) k naznačené cestě determinologizace nedošlo a v novější době se může ukázat, že až pozdější, dnešní definicí podchycené terminologické významy mají vlastně i velmi běžné, staré či původní a centrální výrazy typu *sůl, noviny, chléb, vlak, pivo* či *srdce*. Každý z nich má totiž za sebou specifickou technologii či popis a nezáleží na tom, jestli mají podobu definice či např. přesného návodu nebo pekařského receptu, což jsou obecně funkční ekvivalenty. Bez přísného respektování třeba i takového receptu se *chléb* neupeče, požadavek jednoznačnosti a exaktnosti aj., kladený na termín, je nutně stále stejný. Takto se ukazuje, že vlastně existuje (mezi konkréty) jen málo lexémů, které by nebyly (zároveň) termíny, jakkoliv to slovníky dosud kvalitou svých definic většinou ignorují. Problém přechodu, stupňů i hranic je tu tedy vzhledem k živosti procesu otevřený a proměnlivý.

Z povahy věci a v důsledku potřeby, aby termín byl deskriptivní a maximálně vyjadřoval svůj obsah, je zřejmé, že obrovská většina termínů je vedle jednoslovných (jejichž rozsah už příliš neroste) povahy **víceslovné**. Je-li však víceslovný termín příliš dlouhý, není snadno použitelný, v mluveném jazyce zvlášť, a může se hledat cesta k jeho zkrácení a zjednodušení (viz mj. univerbizace). Srov. např. právní termín *ublížení na zdraví s následkem smrti*, který zpřesňuje staré termíny *vražda* a *zabití*, stává se však tím i neobratný (6 slov).

Čeština má navíc v této oblasti v důsledku nerozumné kodifikace oblast termínů podivně a uměle rozříznutou na dvě části: té spisovně říká tradičně a dosud **termíny** (má se nějak za to, i když to kodifikátoři neříkají jasně, že termíny jsou prostě jen spisovné) a té nespisovně **slang**. Není pro to však žádný věcný důvod, kromě falešné představy, že to, co se primárně neformálně a běžně říká, je podezřelé a nevhodné, i když jde třeba o výraz v oboru primární a užívaný odborníky, a onen spisovný, pokud existuje, je k výrazu slangovému až eventuálně nešikovným, dlouhým a neuznávaným umělým synonymem, srov. např. u vodovodních instalatérů běžná *mufna* a spisovná *návlačka* či *nátrubek*, u zedníků *fanka* a spisovná *zednická naběračka malty*, u kovářů apod. *ponk* a *řemeslnický pracovní stůl*, které (vždy v prvním případě) spisovná čeština jako termíny neuznává, i když jde o výrazy zcela základní, staré a osvědčené. Zde se tedy profesní, oborová příslušnost či jednoznačnost bohemistickými kodifikátory přezíravě ignoruje a celá oblast terminologie a její požadavky se ve jménu spisovnosti nepřijatelně zlehčují (zvl. umělým zásahem jazykového inženýrství).

Argot

Slang jako neoficiální profesní terminologie různých oborů a oblastí lidského života a činnosti se dělí a liší zpravidla dodaným atributem, např. železničářský slang (srov. *ajznbónák*, *vechtr*, *šraňky*) či muzikantský (srov. *švindlgrif*, *valdhorna*, *fajfka* (fagot), *prkno* (druh elektrické kytary), *klacek* (klarinet), *folkař*) nebo tzv. slang mladých (*soráč*, *pičífuk* (deodorant), *vopruz*, *lampa*, *bukvice*, *hafo*, *zacvakat*, *běčko*). V posledním případě jde většinou o běžný neformální lexikon, užívaný obecně (jakkoliv *zacvakat*, *hafo* aj. jsou už starší); název slang je tu tedy protimluv, protože nejde o oborové omezení. Zvláště v minulosti se však z nejasného důvodu pro některé slangy zaváděla ještě další označení specifická, jako *hantýrka*, *žargón* či *argot*, která se však příliš neujala a neuzívala se proto vždy jasně; v tomto pohledu není tedy jasné, proč by (údajně tajná) mluva zlodějů, narkomanů apod. (a tedy jejich terminologie) měla mít své jméno a nazývat se zvlášť, tj. slovem **argot** (je to výpůjčka přes němčinu z francouzštiny označující už i tam zloděje a žebráky a jejich výrazivo, z jiných jazyků je argot do jisté míry v oblibě ještě v románských), zatímco jiné a nesporně větší oblasti (policejní služba, medicína, hudebníci, sportovci aj.) takový zvláštní název nedostaly (nakolik lze sebrat a studovat výrazivo podsvětí, zvláště má-li být tajné, je ovšem otevřená otázka). Řidší a co do své podstaty rozplízlé výrazy *hantýrka* a *žargon* jsou tedy, pokud se vůbec užívají, volnými synonymy profesního slangu.

Chemická terminologie

Na příkladu chemické terminologie, zřejmě ze všech oborů nejrozsáhlejší, si některé věci naznačené výše zkonkretizujeme a ukážeme zároveň i to, že oborová terminologie je věcí odborníků a lingvisté ji nejen neznají, ale ani do ní nevidí. Není proto ani rozumné, ani možné, aby termíny ve slovnících sami definovali; i jejich jiné aktivity, které do ni zasahují, jsou však problematické (viz dále).

Sám název **terminologie** se v chemii odlišuje od **nomenklatury** (názvosloví), kdy první se užívá hlavně pro procesy apod., zatímco označení nomenklatura (viz i dále, pojmenování 2.31 a 3.5) je na místě tam, kde jde o soustavu, tj. uspořádané sloučeniny, entity, produkty, a tedy individua, kterých je v chemii značná převaha; obojí se v zásadě přitom nepřekrývá (Kahovec 2000). Zásadně tu roste jen nomenklatura a tempo tohoto růstu je

Dobře se tu také ukazuje jak neznalost a nekonsistentnost kodifikátorů tak jejich negativní vliv; termíny musejí tvořit odborníci a ne ti, kteří problému a věci nerozumějí (tj. i lingvisté), a to se týká i pravopisu termínů, který nemá narušovat jejich mezinárodní povahu. Ukažme si tu na citátu jeden běžný odborný a kritický názor (Kahovec, 1963): „Čist české legislativní dokumenty (produkty ministerstev v ČR), které obsahují chemické názvy, je pro chemika nejednou hororem. České patentové spisy s chemickou tematikou vydávané Úřadem průmyslového vlastnictví se hemží chybnými názvy. Učebnice chemie pro všechny stupně škol často obsahují názvy zastaralé a chybné.....Ještě horší je situace v chemických názvech v nechemických oborech...“ Těmi nechemickými obory se míní bohužel také nedávná kodifikační lingvistika, která se nechce počít od odborníků.

2.28 Lexém psycholingvisticky

Psycholingvistika zatím příliš nenabízí přesné, přímé a jasné odpovědi, které by lingvisté na své otázky rádi znali, ani se lexikonu netýká jako celku nějak výlučně (srov. mj. už výše i dál naznačený problém mechanického přejímání termínu *pojmem*, jehož definice nepříjemně kolísá, a je tedy nespolehlivá). Relativně nespolehlivější poznatky nabízí psycholingvistika z oblastí poruch a některých experimentů, zvl. s asociacemi, zbytek jsou různé navrhované a jen zčásti testované hypotézy a teorie. O jazyku a specificky i o lexikonu se zčásti ví a zčásti tuší, že je v mozku uložený na více místech, a má se dnes především za to, že vytváří komplexní síť podle různých sémantických vztahů, i když je nutné předpokládat, že i vztahů podle formy.

Takto se z klinického pozorování pacientů například ví, že Wernickeho afázie má mj. za následek významné potíže s vybavováním lexikonu, lexémů, zatímco afázie Brocova vede mj. k tendenci mluvčích, kteří jsou jí postiženi, upřednostňovat substantivní konkréta a tedy k jistému vyhýbání se abstraktům. Protože lokalizace obou (a dalších) poruch v mozku je známá, lze tak mj. dedukovat, co je z lexikonu tou či onou poruchou zasaženo, i to, že různé typy lexikonu jsou uloženy v různých centrech a místech mozku.

Metodologický problém spojený s užíváním termínu **pojmem (koncept)**, především jako základu mnohého výkladu v sémantice, lze dobře vidět na různorodosti, proměnlivosti, ale i vágnosti a tedy neuspokojivosti jeho pojetí. Nacházíme tak jak obecně přijímané chápání pojmu jako abstraktní ideje či všeobecné představy, popř. plánu, ve filozofii a logice však specifitěji, ale stále vágně jako souboru podstatných společných vlastností exemplářů dané třídy či v psychologii jako zobecněný obsah poznání apod. Uvnitř každé disciplíny, a tedy i v psychologii, se však objevuje ještě celá řada dalších odlišných pojetí. Odkazovat ve svých definicích na *pojmem* je tedy problematické. V lingvistice má k pojmu nejbližše snad příklad prototypu; ten však nelze ani zdaleka použít pro celý lexikon.

Dříve častěji studované lexikální (slovní) **asociace**, založené v testech na studiu odpovědi na lexikální stimuly různého typu (v dalším polotučně), kladené testovaným osobám, vedly k identifikaci jejich nejčastějších typů. Mezi ně patří **asociace**

koordináční (*otec* → *matka*, tj. *otec a matka*, typ paradigmatický),
kolokační, resp. **syntagmatické** (*motýl* → *sít'*, *pes* → *štěká*, typ syntagmatický),
superordinační, resp. **hyperonymické** (*moucha* → *hmyz*, typ paradigmatický), ale také

synonymické (*červený* → *rudý*, typ paradigmatický) a
opozitní (*studený* → *teplý*, typ paradigmatický),

Z těchto základních typů se usuzuje na ne/snadnost přístupu k místu uložení lexémů v paměti a potíže lingvistiky se specifikací fungování jazyka, především v pojmech paradigmatický a syntagmatický. Do oblasti paradigmatické v podobě specifického typu asociativního testu patří i určování prototypů (viz 2.232.8), do kterého se však už promítá i řada aspektů dalších, zahrnujících analýzu a selekci sémantických rysů, frekvenci aj. Více o asociacích a rozdílu mezi přístupem psychologickým a korpusovým viz v 4.22.

Poznatky především z oblasti výzkumu asociací lze využít především při studiu výuky jazyka, nabývání jazyka dětmi (spojené především se zapojením analogie a principu nápodoby), srov. ale i kdysi slibně započatou komponentovou analýzu (2.232.7).

Jednou z nejzávažnějších oblastí psycholingvistiky, která s lexikonem těsně souvisí, resp. je jeho součástí, je onomaziologie a tvorba jazykových pojmenování (viz 2.3).

2.29 Lexém sociolingvisticky

Oblast zájmu a studia sociolingvistiky se týká celého jazyka a jeho užívání v závislosti na sociální situaci či se zřetelem k některé ze sociálních proměnných, nikoliv tedy pouze lexikonu. Jde v ní proto obecně z určitého hlediska vždy o studium variability a volby a tedy kombinace určitých variant na úkor jiných, a to v závislosti na situaci a mluvčích. Nicméně lexikon se silně a různě v těchto jednotlivých proměnných objevuje a studuje. Z těchto sociolingvistických proměnných sem patří především proměnné **(A)** vlastní, sociální a vztažené k jednotlivci a **(B)** nevlastní, tj. geografické a jiné, vztažené k celé komunitě či její části, zvláště

- (A) etnicita, náboženství,**
sociální status (postavení),
sociální skupiny či třídy (a příslušnost do nich),
gender (pohlaví),
vzdělání (včetně gramotnosti),
věk,
- (B) dialekty, diglosie** (existence plných variet jazyka),
multilingválnost (a interference v jejím důsledku),
spisovnost (její povaha a prosazování této variety, resp. **jazyková politika**) aj.

S jazykovou politikou úzce souvisí i **prestižní forma jazyka** (což bývá, ale nemusí být forma spisovná), forma oficiální apod.

Se sociálním postavením ale i mluvní situací souvisejí také **normy jazykového kontaktu**, který bývá jiný v modu psaném a jiný v modu mluveném. Významnou implicitní normou v obou modech kontaktu je tradiční **zdvořilost** (pro kterou některé jazyky mívají zvláštní formy, srov. honorifika a např. tykání-vykání aj., viz sociální význam v 2.233, pragmatiku v 2.247 a sémiotiku v 2.246), jejíž porušení mívá podobu nejen prosté nezdvornosti, ale v extrému pak i **vulgarity** (o vulgárnosti viz i 2.233.3 a u funkce 2.25).

Tradiční, dnes spíše pedagogicky orientovaná disciplína studující výběr a úzus některých forem podle jednotlivých výše uvedených proměnných se nazývá **stylistika**; pro češtinu však bývala úzce a problematicky vymezena jen na varietu spisovnou a prestižní, a tedy **styl** spisovný, zvl. v krásné literatuře. Namísto jen spisovného stylu se dnes objevuje širší a nediskriminující pojem **registru**, resp. registrů, které jsou zpravidla vymezené jako úroveň úzu daná stupněm formálnosti a tím i odpovídající volbou lexikonu, výslovnosti, syntaxe aj., který je vhodný pro daný komunikativní účel, sociální kontext a postavení mluvčích. Ať už v tradiční stylistice, tak v registru jde však v jádru a podstatě komunikace vždy o volbu mezi alternativami, a tedy vlastně především o synonymii. Kde alternativy nejsou, sociologické aspekty se neuplatňují a neexistuje tedy ani stylistika.

Slang a argot jako profesionální varieta k oficiálnímu standardu a jako jazyk jedné nižší sociální skupiny jsou pro jejich odborné aspekty řazeny do 2.27.

2.3 LEXÉM ONOMAZIOLOGICKY A NOMINACE

V pohledu onomaziologickém můžeme mluvit o lexému až tehdy, když se ustálí a stane součástí lexikálního systému. K tomuto konečnému a plně jazykovému cíli v podobě existující formální, sémantické a funkční jednotky (lexému) však vede cesta od počátku, který je psychologický, přičemž konečného cíle (vzniku lexému) se vždy dosáhnout nemusí. Mezifáze na této cestě vedoucí ke vzniku a tvorbě jazykového pojmenování (nominace) ležící mezi oběma extrémy, tj. mezi psychologickým začátkem a koncovou jazykovou realizací, jsou však málo poznány. Hlavní a počáteční podnět ke zkoumání jazykového pojmenování dává v české lingvistice Vilém Mathesius (1961). Dřívější, dnes však už většinou neužívané označení pro pojmenování, termín *designace* (též označení, viz mj. i Filipec–Čermák) se tu neužívá, srov. však jeho specializované, i když v zásadě synonymní využití v přístupech sémiotických výše (2.241n.).

Onomaziologie zahrnuje tedy celý lexikon, tj. pojmenování sémantických „entit“, resp. pojmů, úseků významu různého druhu (konkrétní i abstraktní povahy) jazykovou formou všeho druhu. Jsou tu však i alternativní termíny pro totéž či skoro totéž. V. Mathesius svou teorii pojmenování propracovával dlouhá léta a ta je, spolu s naukou o usouvztažnění, jeho originální a funkčně orientovanou teorií jazyka a jeho fungování z hlediska mluvčího. Pro svou teorii nominace razil v jisté fázi svého uvažování i termín (*funkční*) *onomatologie*. V tradičním systematickém přístupu k lexikonu vycházejícímu od významu se mluví o tezauru (např. Roget, Klégr), jakkoliv počítačnická lingvistika poněkud chytěně užívá pro totéž svůj termín ontologie aj.; srov. však i zakotvenost termínů onomastika pro oblast proprií aj.

2.31 Pojmenování (nominace)

Pojmenování (nominace, viz též 2.1–3 výše) je označení jednak psychologického procesu a jednak jeho jazykového rezultátu, jazykového jména, názvu. Je to označení jevu reality nebo myšlenkového obsahu, a tedy vymezeného úseku významu formou, jazykovým názvem (jedno- nebo víceslovným), a obojí chápání tohoto pojmu, tj. jako pro-

cesu a/nebo jeho ne/ustáleného rezultátu, studuje onomaziologie. Ta zde úzce souvisí s psycholingvistikou.

V oblasti pojmenování lze pro jednoduchost o starých a prvotních stádiích jazyka předpokládat, že zprvu platilo schéma $1F : 1V$ a tedy situace, kdy jedné jazykové formě (F) odpovídal jeden význam (V), a šlo tedy o vztah mezi významem a formou, který byl jedno-jednoznačný. Ve skutečnosti však takový zřejmě přesně původně nebyl. Spíše býval takový jazykový znak poměrně vágní a zpřesňoval se až kontextem, srov. znak (formu) ☼ a významy „slunce, den, světlo, popř. teplo“ apod. Už tento stav předpokládal, že složitější pojmy a významy se musely vyjadřovat kombinací forem, resp. znaků, tedy procesem, který trvá v podobě lexikálních kombinací a kolokací dodnes. Tato situace jedno-jednoznačného poměru formy a významu však nemohla trvat dlouho, potřeb pojmenovávat další a další věci bylo stále víc a jazykové znaky se netvořily tak snadno, ani kombinací „starých“, už existujících forem (srov. mj. i vývoj písma). Záhy proto jednotlivé jazykové znaky tuto svou obecnou a sémanticky jednoduchou charakteristiku ztratily, jednak tlakem na další a nová pojmenování a jednak v důsledku vrozené lidské schopnosti vnímat podobnost a potřeby vyhovět požadavku jazykové ekonomie. Dnes proto platí univerzálně a pro každý jazyk především vztah $1F : \text{více } V$, tj. jedna forma, ale více významů, a tedy polysémie, a to rozhodně už v jazykovém centru, zatímco na periférii jazyka se stále uplatňuje spíše princip původní. Tvorba nových pojmenování vychází tedy ze dvou základních principů: kombinace existujících forem (lexémů a morfémů) a rozšiřování jejich významu (2.233).

Pojmenovat lze jen to, k čemu můžou posloužit dané, už existující lexikální formy a způsoby, a tedy jen to, co je v tomto smyslu **pojmenovatelné**. Může-li např. finština vyjádřit podobnost zvláštním adjektivním sufixem *-inen*, srov. *makuinen* „chutnající jako“ (*maku* „chut“), např. v kolokaci *kahvin makuinen* „chutnající jako káva“, čeština ani řada jiných jazyků to nedokáže. Čeština toto sice vzdáleně nějak vyjádřit umí také, ale spíš jen ve spojitosti s konkréty, u adjektiv vztahujících se specificky k osobám, věcem, i lidem, srov. *otcovský*, *vejčitý*, *psovitý*, ne však u abstrakt. Naproti tomu finština zase svým *kaivaa* (pohyb motykou ap.) a *potkia* (pohyb nohou, kopnutí) nedokáže v jediném slovesném základu odlišit vidové odstíny, jako v českém *kopat–kopnout–kopávat*, které je navíc polysémií. V obou jazycích jsou zřetelně jiné podmínky pojmenovatelnosti, které přirozeně nacházíme všude jinde. Rodilí mluvčí, predeterminovaní znalostí svého jazyka, si tyto možnosti, dané v zásadě analogií s lexémy a dalšími prostředky, které mají uložené v paměti, příliš a plně neuvědomují a nová pojmenování tvoří „intuitivně“ v jen takto vymezeném rámci. V jistém smyslu tedy v daném jazyce nelze přímo pojmenovat cokoli (zpravidla či snadno), lze to ale pojmenovat nepřímou, kombinací prostředků starých apod. Tomu nasvědčuje především možnost překládání a existence překladů, resp. ekvivalentů cizích lexémů mezi jazyky.

Pojetí pojmenování (tj. pojmenování hlavně momentálního, viz dál) vhodně vystihuje následující Mathesiova formulace (1942, 88–89): „... ze skutečnosti konkrétní nebo abstraktní se vyberou úseky, které vyhovují té dvojí podmínce, že se na nich právě soustřeďuje pozornost budoucího mluvčího a že se zároveň dají zachytit slovní zásobou jazyka, o který jde.“ V přehledu lze pojmenování pak komplexně představit jako (viz i interpretaci Leška–Novák 1968):

Pojmenování v souhrnu

1 **Jazyková schopnost:**

Funkce pojmenovací (nominativní)

2 **Mentální činnost:**

2A Výběrový rozbor situace, zážitku ap. splňující podmínky:

a – soustřeďuje se na ně pozornost budoucího mluvčího

b – dají se zachytit daným lexikonem

2B Výběrový rozbor, rozložení v prvky jazykově pojmenovatelné

2C olba vhodných jazykových prostředků pojmenování, a to zvl.

a – slovo, lexém (derivovaný, kompozitum)

b – kolokace

c – polysémie aj.

2D Jazykové pojmenování, tj. vlastní akt pronesení slova, lexému (=rezultát)

3 **Jazyková disciplína:**

Nauka o (jazykovém) pojmenování (nominaci), resp. funkční onomatologie (včetně slovtvorby)

Typy pojmenování (zvl. 2D)

Povaha nového pojmenování by měla odpovídat potřebě, ta však může být podle cíle různá (více v 2.314). Při (A) **momentálním pojmenování** ad hoc pro potřeby dané situace a kontextu musí mluvčí (A1), usiluje-li o prostou a bezpříznakovou **deskripci**, vyjádřit výběrem vlastností a rysů pojmenovávané entity dostatečně jasně a obvykle i úsporně její povahu tak, aby byla pro mluvčího i posluchače jasná a jednoznačná. Nicméně v řadě případů, zvláště v mluveném jazyce, mluvčí vědomě zcela jasný být nechce a (A2) při pojmenování **příznakovém** chce jen naznačovat (jeho pojmenování je pak vágní), nebo pro zesílení hledaného efektu komunikace může volit pojmenování expresivní, pragmaticko-evaluativní, dokonce někdy i ofenzivní a vulgární, popř. naopak defenzivní, meliorativní, obrazné, metaforické či frazeologické. Naproti tomu a v kontrastu k (A1–2) výše, kde se často nabízí možnost volby mezi alternativami, v jiných případech alternativy nejsou a mluvčí se musí striktně držet pojmenování v jazyce daných a hotových, a to především (A3) při potřebě jednoznačnosti a užívání, volbě pojmenování **propriálních** (kdy *Prahu* nelze normálně pojmenovat jinak než *Praha*) a (A4) v případech odborných, zvláště psané komunikaci, při užívání **termínů**, vázaných na jejich vymezení a úzus ve vědeckých disciplínách. Tento typ pojmenování, který se zdá být autorský jen omezeně, a to v tom smyslu, že se tu z jistého hlediska (tj. komponentů) vlastně mnoho nového netvoří, využívá však zpravidla jen *kombinace* toho, co existuje, málokdy rozšíření polysémie a prakticky nikdy derivace či kompozice. Obecně má typ (A) vždy, aspoň zčásti, blízko k reprodukci starého a už existujícího.

Při **pojmenování trvalém** (B), resp. v jazyce obecně skutečně „prvním“, při kterém vznikají nová slova, resp. lexémy či kolokace a obvykle se po svém ustálení stávají součástí systému, jde prakticky vždy o tvoření spontánní a konsenzuální, které proto mívá málokdy známého autora. Z důvodů spíše technických než jiných se tu o tvoření pojmenování mluví méně, jakkoliv se často mluví ale o tvoření slov, a tedy pojmenování jednoslovných, a to vlastně jen s ohledem na moment jejich vzniku. Dál, po jejich ustálení, už pak jde o slova, resp. lexémy a o pojmenování se nemluví, jakkoliv to jako

potencialita pro budoucnost zůstává stále v pozadí. Tento typ tvoření buduje především na kombinaci a derivaci, popř. kompozici a velmi často na rozšíření polysémie. Cesty k němu vedoucí jsou přesto různé. (B1) Vědy využívají především **terminologické** kombinace lexémů (pojmenování terminologické), přičemž tyto kombinace, mají-li být exaktní, jsou často poměrně dlouhé, a využívají se v nich silně. Do těch se také rychle, zvláště v oblastech zcela odborných (a lingvistům neznámých), přechází prakticky výlučně.

U (B2) pojmenování **propriálních** je základním způsobem dnes také kombinace existujících názvů, i když se tu stále silněji k tvoření víceslovných proprií užívá kombinace apelativ (srov. *Úřad pro vyšetřování zločinů komunismu*); vlastní nová jednoslovná propria prakticky nevznikají (s výjimkou přejímek). Oba tyto typy mají společné to, že zde, v této oblasti (B) pojmenování vznikají, a to vědomě a řízeně, a v (A) se beze změny pouze užívají; vztah langue–parole je v obou případech tedy v zásadě přímočarý a jednoduchý. Další případy vzniku pojmenování jsou však už všechny v zásadě spontánní a autorství je u nich ne zjistitelné. Systematické poznatky v oblasti tvorby dalších typů chybějí.

U pojmenování (B3, viz výše A1) ústící v **běžné** lexémy se nejvíce zapojuje rozšiřování polysémie (*mantinely, řešit*) a kombinace, resp. kolokace (*neprůstřelné řešení, řešit přestupek*); u pojmenování **příznakových** (B4, viz výše A2) se lze setkat s kombinací metod. Zpravidla tu však nikde u (B3–4) nelze očekávat tvoření vědomé. Například frazémy, jejichž metaforické jádro vzniklo z původních a spontánně vzniklých metafor bez jasného autora, nelze tvořit na zakázku či objednávku a cokoliv tu vznikne, musí napřed sankcionovat úzus (tak vznikl např. nedávný frazém *nad ránem* či údajně dočasnou přítomností ruských okupačních vojsk po r. 1968 inspirovaný posměšný a ironický výrok *Jednotkou dočasnosti je jeden furt*). Obdobné je to i u pojmenování příznakových, zvláště evaluativních, kde nejčastějším způsobem je u jednoslovných rozšíření polysémie a jen okrajově lze najít např. derivaci (*zabodovat* „mít v konkurenci relativní úspěch a upozornit na sebe“ či poměrně nové evaluativní *chaot*, zde jde vlastně ale o desuffixaci).

Formálně onomaziologie zapojuje lexémy, morfémy a některé způsoby a formy syntagmatiky, resp. (nevětné) syntaxe. Pojmenování jsou funkčně členy všech slovních druhů, u pojmenování víceslovných jde o extenze jednotlivých slovních druhů, které mají s jednoslovnými stejnou nominativní i syntaktickou funkci. Není však neobvyklé, že nominací je i věta: vedle řady frazémů a termínů (tam se jim však říká např. axiomy apod.) jsou i větné nominace propriální (srov. román O. Pavla *Jak jsem potkal ryby*, film z r. 1951 *Tančila jedno léto* aj.) aj.

V dnešním pojetí je třeba pojmenování chápat jako jazykové názvy pro všechny druhy významu, entity apod. (k tomuto řešení se původně přikláněl i V. Mathesius, zvl. *Teze*), a ne tedy jen pro významy pokrývané pouze autosémantikou. Zásadní problém, charakteristický pro češtinu a obdobné jazyky, je oscilace mezi pojmenováním jednoslovným a víceslovným. Kromě typologických možností, v jejichž rámci se jazyk pohybuje, potřeby vyhovět požadavku jazykové ekonomie na jedné straně a deskriptivnosti na druhé, se přesněji o volbě toho či onoho způsobu pojmenování typu B ví poměrně málo, srov.

myčka – *mycí zařízení/mycí linka* – *umývárna*, tj. derivát vs kolokace, kde se dá aspoň zčásti kvůli vysoké frekvenci a ekonomii předpokládat (alternativní) vývoj *mycí stroj* → *myčka*. Nicméně takováto univerbizace už neproběhla u jiných a přitom paralelních pojmenování, srov. *mycí box* (→ *myčka*), ale *mycí emulze*, *mycí gel*, *mycí houba*, *mycí lázeň*, *mycí prostředek*, *mycí prášek*, *mycí prostředek/přípravek*, *mycí rampa*, *mycí stůl* (kde nic dalšího zatím nevzniklo) a čeština tu má (dosud) jen tyto kolokace. Pokud se uvedené příklady zdají málo frekventované, pak je v dané oblasti dnes naopak nesporně jedním z nejfrekventovanějších výrazů *prací prášek* mající analogickou strukturu, ten ale k sobě (?dosud) taky nemá pojmenování jednoslovné (snad proto, že by se např. **praček* příliš podobalo slovu *prášek*?). Zmíněná silná tendence k univerbizaci se ovšem prosazuje stále. Odlišný typ příkladu ukazuje starší české kompozitum *parolod'*, kalkově utvořené podle něm. *Dampfschiff*, které ustoupilo dnešní kratší odvozenině *parník* (co do počtu slabik), němčina ovšem nověji vyvinula derivát *Dampfer* taky. Více o rozdílech mezi těmito typy pojmenování viz Čermák 2002.

Předchozí lze stručně shrnout do přehledu:

Nominace (pojmenování): typy

(A) *momentální* ad hoc

(A1) bezpříznakové: deskriptivní

(A2) příznakové: pragmatické, frazeologické, vulgární aj. (možnost volby)

(A3) propiální (nemožnost volby)

(A4) terminologické (nemožnost volby)

(B) *trvalé*

(B1) terminologické: jednoslovné i kombinace

(B2) propiální: jednoslovné i kombinace

(B3) běžné lexémy

(B4) příznakové (srov. A2)

Pojmenování ve stavu zrodu

Podívejme se konečně na ilustraci pojmenování momentálního (typ A výše) a srovnáme poměrně prostou a do konkrétní situace integrovanou mluvenou větu běžného typu pojmenovávající postupně jednoduchou realitu

Támhle na pravým protějším rohu Kaprovy ulice se teď zřejmě chystají otevřít zase další novou hospodu.

(srov. i příklad výše v 2.1). Tato věta má nesporně 16 slov, ale jen 15 lexémů (*chystají se*), jak tu lze ale určit a spočítat pojmenování? Běžnou cestou je interpretovat slova věty (bez ohledu na školské znalosti různě naučené syntaxe) podle vyjádření vždy každého z typu významů, které lze pojímat jako odpovědi na otázky (*kritérium a test otázkový*). Takto se tu objevuje jasně šest nominací, a tedy jakoby odpovědi na otázky

Kde?–Kdy?–Co dělají?–Co? + Postoje ve vztahu k opakování a pravdivosti,

kromě vyjádření partikulemi *zřejmě* a *zase*, které vyjadřují naznačené postoje. Počet větných členů je nejasný, záleží na té které z mnoha syntaktických teorií, to ale zde není

relevantní; jen si aspoň připomeňme, že syntaxe většinou neumějí „zacházet“ s partikulami a ze svých popisů je vynechávají. Syntax, která je tu pro daný účel tedy nejméně vhodná jako analytický nástroj, nominace jasně vyčlenit nedokáže. Připomeňme si, že tradiční syntax odmítal už V. Mathesius tím, že razil svou teorii/nauku o pojmenování a teorii/nauku o usouvztažnění (té někdy pro odlišení říkal funkční syntax).

Otázka, co vše se může vejít do hranic slova, je nejasná a zřejmě záleží i na typologické povaze jazyka. Obecně se však stává méně důležitá, uvědomíme-li si možnosti více-slovných pojmenování, zvláště u pojmenování deskriptivní povahy. Zásadně odlišná je tu však situace pojmenování momentálních a textových (typ A) mající povahu ad hoc a pojmenování, která se stala ustálenými lexémy a tedy součástí naší paměti (typ B). Pojmenování typu B nikdy a nikde nejsou co do své složitosti tak dlouhá a složitá jako u typu A, nedala by se snadno pamatovat. Zde taky leží vysvětlení situace polysyntetických jazyků, kde se poukazuje na krajně dlouhé textové řetězce typu, který má např. západní grónština, srov.

Aliikusersuillamassuaanerartassagaluarpaalli...

inkorporující do jediného textového sledu „slova“, resp. autosémantika (substantivum, adjektivum a verbum) i synsémantika (konjunkce, verbální modus a další morfologické kategorie), které jsou rozložitelné uměle na sled

aliku-sersu-i-llammas-sua-a-nerar-ta-ssa-galuar-paal-li,

kterému zhruba odpovídá doslovný překlad (gramatické prostředky vyjadřují kapitály) a pak překlad skutečný:

zábava-poskytnout-SEMITRANS-jeden.dobry.v-COP-říkat.že-REP-FUT-jistý.ale-3. PL.SUBJ/3SG.OBJ-ale ‚*Avšak řeknou, že je to velký bavič, ale ...*‘

Zdánlivě příliš dlouhý a nepříjemný sled mnoha komponentů, aglutinovaný do formy jediné věty v některých jazycích, se stává ovšem hned pochopitelnější, když si uvědomíme, že v proudu mluvené češtiny i jiných povědomých jazyků obvykle mluvíme právě takto, tj. bez zřetelných pauz pro jednotlivá slova; ta vydělujeme, segmentujeme až následně v písmu, ale napřed ve svém mozku v důsledku své znalosti jazyka opřené o vnímání analogie.

Kořen, lexém a pojmenování

Účast různých typů zdrojových komponentů při tvorbě pojmenování je nestejná. Každá nominace se tvoří především z autosémantik, a to v podobě lexémů, ty jsou však v případě češtiny a obecně především jazyků flektivních, budovány z morfémů, hlavně kořenových. Základní možnosti a souvztažnosti **pojmenování-lexému a kořenu** naznačuje přehled:

Kořen → Lexém ↓	1	2	3
Jednoslovný 1	odvozenina <i>vodník</i>	kompozitum <i>vodopád</i>	kompozitum <i>červenomodrobílý</i>
Víceslovný 2	frazém/kolokace od <i>oka</i>	kolokace <i>vodní mlýn</i>	kolokace <i>vodovodní potrubí</i>
Víceslovný 3	–	–	<i>řiční vlečná loď</i>

Z přehledu je patrné, že případy 1/3 ani 2/3 se v zásadě neužívají. Tvorba pojmenování má největší možnosti v horizontální ose (zvl. v extenzi typu 3/3); naopak, extenze případu (1/1), zvláště v oblasti odvozenin, doplněných o afixy, má své uзуální meze a deriváty tu nejsou neomezené. Podobně, resp. ještě více omezená je v češtině tvorba kompozit: na rozdíl od jazyků aglutinačních je v češtině kompozit se 3 kořeny mizivě málo a ještě delší jsou sporná. Dodejme ještě, že kořenem se tu pro jednoduchost rozumí jen kořen autosémantický, i když má pochopitelně svůj kořen každý lexém.

2.311 *Jméno*

V obecném, nelingvistickém smyslu je podstatou onomaziologie a pojmenování dávání jmen entitám reálným ve světě kolem nás (narozený syn, nový pes, nový výrobek aj.) či fiktivním, daným teoreticky a jen v imaginárním světě, které mají tedy svou pouze podmíněnou existenci, i když mnohé vznikly abstrakcí z reality (např. „staré“ entity jako *láska*, *válka*, *vztah* aj., srov. i v 3.1 naznačenou diskusi o *nominaci*, *pojmenování*, *designaci* či *označení*). Smyslem a cílem pojmenování je především možnost jazykové identifikace takové entity, vyděleného významu ap., jakkoliv existují i jiné, ale omezenější možnosti identifikace, např. prosté ukázání (*deixe*, na abstrakta přitom dobře ukázat nejde). Obecně do oblasti pojmenování patří celý lexikon, tj. jak propriální (onomastický, popř. onymický), tak apelativní, a to se všemi svými typy a druhy.

Zásadní rozdíl je však v aktu pojmenování. Zatímco u proprií jde zpravidla o osobní rozhodnutí, výběr a přidělení jména (rodiči vůči novorozenci ap.), u **apelativ** jde zpravidla o vznik jména, resp. názvu, který vzniká anonymně, resp. konsenzuálně a často se ustaluje tříděním a selekcí z nabízejících se variant. Například v češtině se pro již hotový název dnešní *televize* ve své době rozhodovalo mezi cca 20 alternativami; nakonec ovšem zvítězil název mezinárodní, kdežto u dnešního *počítače* se ustálil název domácí, i když mezinárodní *komputer* zcela vytlačený stejně nebyl (a ten český není nejšťastnější). Ve většině případů však u zrodu názvu, nového apelativa jeho autora poznat vůbec nejde a nebývá za ním ani cizí alternativa. Nepatrné výjimky toto pravidlo jen potvrzují (např. slovo *robot* přisuzované Karlovi Čapkovi, i když mu ho navrhl jeho bratr Josef).

Dávání jména se odpradáva týkalo lidí, věcí a míst především blízkých, s rozvojem společnosti a její kultury však rostlo a roste dál v reakci na rostoucí potřebu. Dnes se pojmenovává všechno, co je pro člověka relevantní, a i když např. zvířata mezi sebou žádná jména neznají, člověk aspoň těm, která s ním žijí (především psům), vnutil své vlastní názvy (jména), na které se naučí slyšet a reagovat.

Z příkladu 2.31 výše je vidět ale ještě jeden zásadní rozdíl. Většina pojmenování, ať jsou dlouhá a víceslovná jako výraz pro lokální určení *Kde?*, či krátká, popř. jednoslovná jako výraz pro *Kdy?*, jsou neustálená, vytvářená ad hoc pro potřebu mluvčího a s ohledem na situaci. Na první pohled je tu jen jediný ustálený název, a to propriální (*Kaprova ulice*), na druhý pohled jsou však všechna ostatní pojmenování, která jsou neustálená, složená také z komponentů ustálených (jen v důsledku tradice se neříká, že jednoslovné lexémy jsou všechny automaticky ustálené taky). Je tedy pochopitelné, že jména se dávají v parole, běžné komunikaci, a to jak pro potřeby ad hoc, a pak jsou (A) neustálená a obvykle vytvářená kombinacemi lexémů, tak se dávají trvale či aspoň

dlouhodobě. Tím se obvykle stávají součástí lexikálního systému, a jsou (B) ustálená. Nominací prvního typu je nesporně mnohem víc a jsou běžnou a často využívanou možností každého mluvčího každý den.

Dávání jména, především **propriálního** za účelem ustálení a jeho ustáleného používání (A výše), znamená vlastně převod něčeho nepoznaného, a tedy neznámého na něco známého; dítě se dáním jména přiřazuje k rodu (rodině) a dostává se mu i příslušných privilegií jako ostatním včetně ochrany a péče; nové a dobyté území se přidělením jména stává součástí majetku a začíná tak být i ovládané novým majitelem aj. Se jménem se takto často pojí reálný pocit moci, cizí se stává povědomým, domácím či běžným (Římané psali na staré mapy *Hic sunt leones* (Tady jsou lvi) jen tam, kde takové místo neznali a ono nemělo jméno, a tito „lvi“ se pak s přidělením jména místu „ztráceli“ a dál se neobjevovali).

Se jménem je spojena i řada důležitých aspektů legálních, zvláště u lidí, srov. dnešní úzus občanských průkazů a jiných legitimací, pasů, osobních hesel aj., důležitých pro identifikaci, u soudu (např. kvůli určení majetku či dědictví), při cestování aj. Toto reflektovali už i staří Římané, kteří ve svých zákonech deklarovali, že římský občan má právo na své jméno a jeho změnu (což platí, nejde-li o podvodný záměr, dodnes v anglosaských zemích). S nárůstem své moci si v Evropě katolická církev uzurpovala právo dávat osobní jméno dítěti při křtu jen sama, bývalo to jméno svatého. Tuto tradici porušili a oslabili až protestanti a zrušila francouzská revoluce. Naproti tomu rodinné, resp. rodové jméno se zpravidla dědí po otci. Pocit suverénní moci nicméně při rozdávání jmen různě přetrvává a navazuje na dávnou minulost. Už Platon uvádí ve svém Kratylovi hrdinu nazývaného *onoma-thetes* (dárce jmen), který byl v důsledku této své schopnosti vysoce vážen, považován za zákonodárce a hodnocen neméně vysoko jako vynálezce čísel; obdobně viz i Adama rozdávacího jména v biblické Genesis.

Jménu se zvláště dříve připisovala často i magická moc, především šlo-li o nějaké božstvo, a věřilo se pak v sílu takového jména, pokud bylo vysloveno (srov. princip tabu 2.233.3). Souviselo to i s vírou v reinkarnaci, která posilovala zdrženlivost v uvádění jména, kvůli jeho magické moci. Vůbec otázka vyslovení jména nepřítomného (popř. zesnulého) člověka či oslovení se může promítat do řady sociálních aspektů a být spojena s různými pověrami či se projevovat přímo v jazyce apod. Takto např. jazyk Navaho rozlišuje vedle tradičních tří ještě čtvrtou osobu pro člověka sice (nějak) přítomného, ale nejmenovaného, pro neosloveného nebo neosobní subjekt.

Významnost aktu dávání jména je patrná však dodnes, a to i ve veřejném smyslu. Nejde jen o religiózně orientované a tradiční slavnosti křtu, ale i o veřejné slavnosti při korunovaci nového panovníka a z jiného hlediska „křtění“ nových lodí, budov, rozpoznávaných dalších živočichů, vytvořených institucí, ba i států, dobytých území apod.

Pro dávání jmen se užívá různých konvencí. U **osob** se vedle jmen svatých v křesťanském světě volí jinde pro osobní jména někdy apelativa vyjadřující žádoucí vlastnost dítěte apod., zatímco rodinné jméno či příjmení se zpravidla přebírá po otci, i když jmen člověk může mít více, také v závislosti na lokální a kulturní tradici. V Evropě se obvykle dnes pro **osobu** užívá označení ve sledu **osobní (první) jméno + příjmení (rodové**

jméno), jinde to však může být i obráceně, jako např. v maďarštině či čínštině apod.; v české tradici se osobní jméno nazývá **rodné jméno**, popř. křestní jméno. Pro **místa** se volí často jména inspirovaná jmény osob, srov. dnešní název *Zimbabwe* pro dřívější *Rhodesia* podle *Cecila Rhodese* (Z. v jazyce šona znamená „kamenné domy“ a je to i název starého města v oblasti z doby kamenné). Inspirace jménem osoby je dnes častá například při hledání jmen pro nové planety v astronomii, pojmenovávané podle známých osob ap. Jména, resp. názvy **výrobků**, chemických entit apod. bývají deskriptivní a mají, na rozdíl od názvů osob, co nejvíce vystihovat vlastnosti pojmenované entity apod.; zvláště velká potřeba nových jmen se objevuje v oblasti nových výrobků, kde jde ovšem už obvykle o apelativa.

V řadě (přírodních) věd je vytvořen komplexní normativní systém jmen, **nomenklatura** (srov. i výše 2.27) mající i závazné způsoby pro pojmenování nových členů. První nomenklaturu, dodnes modifikovaně užívanou, a seskupenou do hierarchizovaného a tedy i klasifikačního systému čili **taxonomie**, vytvořil švédský přírodovědec Carl Linné (1707–1778); dnes mají své nomenklatury vedle botaniky a zoologie i medicína, astronomie a chemie, která je nejsložitější (viz Kahovec a 5.2) aj.

2.312 *Aspekty nominace*

Srovnáme-li určité sémantické spektrum, resp. úsek činnosti pojmenovaný anglickým slovesem *cut*, s češtinou, všimneme si hned rozdílů. I při hrubém srovnání zde témuž sémantickému úseku, pokrývanému v angličtině jediným slovesem, odpovídá v češtině trojice menších úseků významu, který vyjadřují slovesa *krájet*, *stříhat* a *řezat*, která však nejsou synonymní a tedy zaměnitelná. Jasně je odlišují kolokace, především zahrnující objekty a nástroje, srov. zjednodušené, ale prototypické příklady takových kolokací *krájet maso nožem*, *stříhat papír nůžkami* a *řezat dřevo pilou*. Daný výchozí sémantický úsek oba jazyky tedy pojmenovávají na základě svého vlastního vnímání a segmentace jinak. Angličtina tu nesegmentuje a vnímá ho jako celek, čeština tu však spatřuje úseky tři a nabízí pro každý vždy odlišné pojmenování, v zásadě komplementární s ostatními. Takových příkladů nalezneme při srovnání libovolných dvou jazyků bezpočet a právě takové srovnání nám ukazuje, jak jazyk predeterminuje naše vnímání, tvorbu pojmů a nakonec i myšlení. Srov. i příklad fin. *kaivaa* a *potkia* a čes. *kopat* (motykou n. nohou), nebo něm. *Finger* a *Zehe* a čes. *prst* (*na ruce/noze*), či it. *tavola* a čes. *stůl* a *deska* aj.

Jeden z prvních zásadních postřehů a úvah v tomto smyslu uvádí už F. de Saussure, který říká (155–7): „*Psychologicky je naše myšlení, odhlédneme-li od jeho vyjádření slovy, pouhou amorfní a nezřetelou masou. Filozofové i lingvisté vždy svorně uznávali, že bez pomoci znaků bychom nebyli schopni od sebe rozlišit dvě ideje jasně a trvale. Sama o sobě je myšlenka jako mlhovina, kde nic není nutně vymezeno. Předem dané ideje neexistují a nic není zřetelného před objevením jazyka.... Fónická substance není o nic ustálenější ani ustrnulejší; není to kadlub, jehož forem musí myšlenka nutně nabýt, ale tvárná matérie, která se sama člení do zřetelných částí tak, aby poskytla ta označovaná, která myšlenka potřebuje. Jazyk, jazykový fakt si tudíž můžeme v jeho celistvosti znázornit jako řadu souvislých pododdělení načtrnutých zároveň na neurčitém plánu neuspořádaných idejí a na o nic určitějším plánu zvuků.... Myšlenka, jež je svou podstatou chaotická, je v procesu své dekompozice přinucena se zpřesnit. Nejde tudíž*

ani o materializaci myšlenek, ani o spiritualizaci zvuků, ale o onen poněkud záhadný fakt, že „myšlenka-zvuk“ implikuje členění a že jazyk propracovává své jednotky tím, jak se konstituuje mezi dvěma amorfními masami“. Autor tu široce mluví o prvotní segmentaci sémantického kontinua („amorfní masa“), kterou právem nazývá „záhadným faktem“, kterou má každý jazyk jiný, už při tvorbě lexémů, stejně tak jako o tvorbě druhotných momentálních pojmenování, která se „zpřesňují“, a šíře i o formulaci vlastních výpovědí. Základním smyslem jeho vyjádření je nicméně snaha položit důraz na to, že v sémantické oblasti nic není předem dáno a vše precizuje a konkretizuje až jazyk. Dodejme, že podle svých zvyklostí a zákonitostí. I když klíčový pojem arbitrárnosti znaku (viz 2.24n.) zde de Saussure nezmiňuje, zmiňuje a zdůrazňuje ho jinde a připomenout ho zde za něj je na místě.

Myšlenku arbitrárnosti a přirozeně odlišné segmentace téhož úseku významu připomíná s odvoláním na tuto klíčovou a slavnou pasáž a na srovnání dánštiny s velštinou rozvádí Louis Hjelmslev (s. 59 čes. vyd.).

green	gwyrd
blue	glas
grey	
brown	llwyd

Uváděné příklady tu jsou pro větší povědomost v angličtině místo dánského *grøn, blaa, graa* a *brun*, stejně tak by mohly však být i česky, všechny tři jazyky tu si jsou (oproti odlišné velštině) podobné. Ve velštině se tedy dané sémantické spektrum nejen člení jinak, ale i v jiných proporcích, kdy např. lexému *modrý* odpovídá ve velštině jednoznačně jediný lexém *glas*, ale naopak to neplatí: tento velšský lexém odpovídá hned třem lexémům dánským, resp. anglickým aj. Arbitrárnost znaku je tu zřejmá stejně, a to je svým způsobem důležitější a obecnější zjištění, jako arbitrárnost vlastní segmentace sémantického spektra, a musí se obecně pro všechny jazyky považovat za danou. O barvách a jejich segmentaci však bude ještě řeč dál.

Distribuce názvů barev

Lingvisté B. Berlin a P. Kay (1969) podnikli výzkum víc než stovky jazyků a zkoumali, jaká, resp. která v nich existují označení barev, tj. lexémy a případně i v jakých zákonitostech se vyskytují. Jejich výzkum přinesl taková zjištění, že se pak bylo možno už i pokusit o generalizace a univerzalistické hypotézy. Bylo zjištěno, jakkoliv je třeba předpokládat, že smyslové vnímání barev je u všech lidí stejné, že barevné sémantické spektrum jednotlivé jazyky člení, segmentují různě, především však různě detailně. Ukázalo se, že ve zkoumaných jazycích existuje pro všechny univerzální obecný soubor 11 pojmenování barev, a to v daném sledu:

bílý, černý, červený, zelený, žlutý, modrý, hnědý, purpurový, růžový, oranžový a šedý.

Ten však v jednotlivých jazycích podléhá při své distribuci, resp. výskytu jasným pravidlům, zákonitostem. Tato pravidla se týkají pouze implikačního sledu (viz dál), přičemž skutečný počet názvů barev může být různý. Jsou jazyky, které mají jen dvě jména pro barvy a jiné jich mají mnohem víc než jedenáct (v takovém případě se však už žádný sled nepodařilo objevit).

Pevné uspořádání názvů barev v následujícím sledu znamená implikaci v tom smyslu, že zprava doleva platí, že: pokud má jazyk nějaké pojmenování vpravo, má automaticky i každý název na levé straně od něj. Pro každou z pěti skupin (A-F) zároveň platí, že daný jazyk musí mít nejen všechny názvy barev ležící vlevo, kde minimum jsou dva, ale i to, že ze své skupiny i všechny ostatní barvy mít může, nebo taky nemusí. Srov.

A	B	C	D	E	F
<i>bílý</i>		<i>zelený</i>			<i>purpurový</i>
	← <i>červený</i>	← <i>žlutý</i>	← <i>modrý</i>	← <i>hnědý</i>	← <i>růžový</i>
<i>černý</i>					<i>oranžový</i>
					<i>šedý</i>

Příklady distribuce názvů a jazyků:

A: 2 barvy (bílá, černá): jalé (N. Guinea)

B: 3 barvy (bílá, černá, červená): tiv (Nigérie)

C: 4 barvy (bílá, černá, červená, zelená): hanunó (Filipíny)

C: 4 barvy (bílá, černá, červená, žlutá): ibo (Nigérie)

C: 5 barev (bílá, černá, červená, zelená, žlutá): tzeltal (Mexiko)

D: 6 barev (bílá, černá, červená, zelená, žlutá, modrá): tamilština (Indie)

E: 7 barev (bílá, černá, červená, zelená, žlutá, modrá, hnědá): nez percé (Severní Amerika)

F: 8–11 barev (bílá, černá, červená, zelená, žlutá, modrá, hnědá, purpurová a/n růžová a/n oranžová a/n šedá): např. angličtina a řada jiných

Tento výzkum vedl k velké a dlouhé diskusi a mnoha doplněním a revizím. Takto se mj. ukázalo, že první a jediné dvě barvy v některých jazycích, tj. *bílý* a *černý*, je vhodnější vnímat jako *jasný* (včetně světlý, bílý, ale třeba i červený) a *tmavý* (včetně černý, šedý apod.). Potvrdilo se také, že prvních šest barev zhruba odpovídá rozložení příslušných buněk v sítnici oka orientovaných na tyto základní barvy, a tedy i to, že nejde o náhodu, resp. arbitrárnost, ale biologickou determinaci. Podobně se ukázalo, že tatáž barva se v různých jazycích může vnímat různě, protože například hranice mezi zelenou a modrou můžou být nezřetelné a splývat. Už původní autoři přitom upozornili na určité výjimky či nesrovnalosti, specificky na to, že např. ruština má dva názvy pro *modrý* (*sinij* a *goluboj*) a tato zjištění se rozmnožovala dál, srov. čes. *červený* a *rudý* či i obdobné, ale specifitější maďarské *piros* pro neživé objekty a *vörös* pro životné aj.

Otázka **arbitrárnosti** u pojmenování a šíře u lexému se vůbec může však jevit ještě jinak. Může se týkat i rozumění lexémům, zvláště novým a neznámým, ať už u dětí či cizinců studujících jazyk. De Saussurova teze o arbitrárnosti jazykového znaku, dří-

ve dezinterpretovaná a povrchně napadaná (srov. např. poznámky k edici de Saussura 2007), která se však popřít nedá, se dá totiž chápat odstupňovaně a jako relativní motivovanost, zvláště s ohledem na souvislosti s dalšími formami nesoucími význam, tj. především morfémy.

Podívejme se proto na řadu lexémů a rostoucí složitost jejich formy a bohatství pokrývaného významu, stále však se stejným kořenovým základem

noh-: (1) *noh-a* (2) *noh-atý*, *nož-ní*, *nož-ička* (3) *noh-sled* (4) *nožní brzda*, *nožní spinač*, *nožní pumpa* aj.

Vidíme tu čtyři typy tvoření pojmenování:

- (1) „netvoření“: základ *noh-* samostatně v češtině nikdy neexistoval, morfém *-a* je přiřazen typologicky a pouze zařazuje slovo mezi feminina,
- (2) derivace, resp. sufixace trojího typu: sufix *-atý* (známý z řady jiných slov jako *nosa-tý*, *bradatý*, *vlasatý*) k základu přidává význam „s nápadnou n. zesílenou vlastností vyjádřenou základem“, který z dalších slov lze analogií dedukovat; obdobně to platí i pro *nožní* (*-ní* velmi frekventovaný sufix relační) a *nožička* (běžný a častý deminutivní sufix *-ička*);
- (3) kompozice, zde poměrně řídká: druhý základ *sled-* lze ke slovesu *sledovat* vystopovat snadno, a tedy i aspoň zhruba odhadnout jeho význam jako „kdo sleduje nohy, resp. stopy druhého“;
- (4) kolokace, kterých je mnoho, význam je aditivní a vychází z významu komponentových lexémů, zde především orientovaných na lexém *nožní*, komentovaný výše.

Ve všech těchto případech je zřejmé, že význam lexémů, i když nemusí být povědomý, díky povědomosti svých složek, známých odjinud z řady jiných slov, je tu do značné míry už signalizovaný, i když se se samotným lexémem můžeme setkat poprvé. Je pochopitelné, že tato predeterminovanost významu celku formou a významem složek je tím větší, čím více forem, tj. morfémů (kořenů či afixů) nebo lexémů (poslední typ kolokační) v daném pojmenování je přítomných. Slovům typu (2) – (4) říká Mathesius slova, resp. **pojmenování popisná** (přítomností jednotlivých forem se tu „popisuje“ do značné míry význam celku), kterou je očividně třeba chápat na škále, tj. jako popisnou v různé míře (podle počtu zastoupených smysluplných komponentů). Naopak slovům typu (1), kde o významu nelze říct analogií s jinými lexémy nic, Mathesius říká slova, **pojmenování značková**, popř. prostá.

Motivovanost

V pojmech lexikální **motivovanosti**, která se za těmito úvahami skrývá, jsou slova popisná různě silně motivovaná, zatímco značková slova typu *pes*, *čáp*, *les*, *úl* jsou nemotivovaná. Eo ipso pak platí, že pojmenování popisná mají daným způsobem svou arbitrárnost omezenou v důsledku své příbuznosti s jinými lexémy, kdežto pojmenování značková jsou arbitrární absolutně a plně. Srov. ještě další příklady na škále od nemotivovanosti (značkovosti) po postupně sílicí motivovanost (resp. popisnost): *mladý*, *mládenec*, *mládenecký*, *mládenectví*, *staromládenectví* aj.

Lze tu však uvažovat v této linii ještě dále. UVědomíme-li si například, že některé sufixy se sdružují do pevnějších celků s jasným významem, který není vždy nutné rozkládat stupeň po stupni, jak to dělá tradiční slovtvorba, pak je motivovanost, resp. popisnost z hlediska vnímání zjednodušena a zřejmě i urychlena. UVědomíme-li si, že shluk, útvar (gestalt) sufixů *-(i/a/ova)telství* není náhodný, ale pevný a označuje typ abstraktní činnosti a často od ní odvozenou profesi apod., srov. *učitelství* n. *vydavatelství* (kde tedy jde nejen o těžkopádný a etymologizující rozklad zahrnující *vy-dát-dávat-davatel-vy-davatel-vydavatelství*, ale taky a hlavně o *vyd(ávat) + -(av)atelství*), pak zjistíme, že i případy méně běžné se takto jeví snadno jako přehledně popisné a jejich vnímání se usnadňuje, srov. *pozorovatelství, samozásobitelství, spolupředkladatelství* aj.

Jako specificky značková slova je však třeba chápat i taková, která dříve motivovaná, popisná byla, ale vývojem se změnila, srov. *obout, světnice, zahrada* aj. Je to jev běžný i jinde, srov. např. pův. latinské *September, October, November, December*, které v jazycích, kde se užívají, dnes nikdo nechápe jako sedmý (lat. *septem* sedm), resp. osmý, devátý nebo desátý měsíc, protože svá původní místa v pořadí měsíců (platná za starého Říma) dávno ztratila.

Obecně lze tedy **popisnost** (pojmenování, lexému) chápat jako míru (vyšší) souvztažnosti formálních komponentů a významu celku. Mathesius v této souvislosti obecně upozorňoval na to, že rys popisnost-značkovost silně poznamenává a odlišuje jazyky podle jejich typologie: zatímco čeština má slova ve své většině popisná, a tedy relativně snadno srozumitelná, angličtina má naproti tomu mnohem víc slov značkových (srov. v tomto smyslu i Čermák1978).

S popisností, resp. motivovaností pojmenování přímo souvisí i deskriptivnost pojmenování, kladená jako požadavek zvláště u moderních termínů. Deskriptivnost však nemusí být bez problémů, jak je vidět například ve srovnání jazykového označení téhož různými jazyky, srov. hol. *pindakaas* (z indonés. *pinda*: burák), fr. *pâte de cacahouètes*, něm. *Erdnusspaste*, angl. *peanut butter*, fin. *maapähkinätahna*, čes. *buráková pomazánka*, indonés. *mentega kacang*, kde se však kromě označení společného zdroje pro stejnou věc volí různá jména (v uvedeném sledu): *sýr, těsto/pasta, pasta, máslo, těsto, pomazánka, máslo*. Ukazuje to zpětně na původní arbitrarnost znaku ve vztahu ke svému denotátu.

2.313 Zdroje a způsoby pojmenování

Vznik a tvorba (pravidelných) pojmenování se schematicky dá zachytit takto:

ZDROJE

ZPŮSOB

I Domácí	A sémantickým procesem: (paradigmaticky)		<i>Polysémie</i>
	B kombinací forem: (syntagmaticky)	1	a <i>Derivace</i> b <i>Kompozice</i> c <i>Abreviace</i>
		2	d <i>Kolokace</i>

ZDROJE

ZPŮSOB

II Cizí	C výpůjčkou formy	1	a Převzetí a zdomácnění (slova zdomácnělá) b Převzetí (slova cizí) c Převzetí (internacionalismy) d Převzetí jednorázové (citátové výrazy)
	D výpůjčkou struktury/významu	2	Kalk

Je zřejmé, že tvorba nových pojmenování (především v systému) zahrnuje jak zdroje a postupy formální (většina) tak sémantické (zvl. IA a IID). Vlastními zdroji pojmenování jsou vlastní jazyk (domácí) a jazyky cizí, kam patří i zdroje internacionální, které jsou zásadní zvláště v terminologii (viz termín 2.27). O zdrojích a obecně i způsobech blíže viz zvl. neologie (2.34). Termín *polysémie* v tabulce výše je ovšem třeba chápat jako zkratkovitý, a tedy nepřesný: polysémie jistě není způsob tvoření pojmenování. Jde tu vhodněji (a obšírněji řečeno) o *nárůst/rozšiřování polysémie*, popř. o *vznik polysémie*. I abreviace (1c) je zde nejednoznačná; může označovat prostou kombinaci písmen (iniciálové zkratky, např. *ICO*, identifikační číslo organizace), nebo jen úsek, část či části delšího slova (*např.* z například, *fa* z firma) apod.

Procesy v 1a–c studuje slovtvorba (viz 2.331), procesy v 3d tvoření víceslovných pojmenování a lexémů (viz 2.332). Označení „pravidelné“ zde naznačuje, že tvorba těchto pojmenování se řídí sémanticko-formálními pravidly a že vedle toho existuje i spontánní tvorba nepravidelná, vztahující se v systému především k frazémům (ty jsou ze schématu vynechány, o nich viz 2.362).

2.314 Typy pojmenování

V přehledu si lze představit i jednotlivé typy pojmenování, především obecně z hlediska formy, které jsou hierarchicky rozvíjeny podle dalších kritérií (uvedena jsou nahoře v záhlaví).

Pojmenování (lexém →):

<i>Ne/Ustálenost</i>	<i>Rozsah</i>	<i>Ne/Pravidlo</i>	<i>Ne/Definice</i>	<i>Ne/Pragmatika</i>
I NEUSTÁLENÉ	1 – jednoslovné	<i>A-pravidelné</i>	<i>a</i> – neutrální	α – kognitivní β – evaluativní
	2 – víceslovné			
			<i>b</i> – terminologické <i>c</i> – propriální	
		<i>B-nepravidelné</i>		
II USTÁLENÉ	1 – jednoslovné	(zvl.derivace)	<i>a</i> – neutrální	α – kognitivní β – evaluativní
	2 – víceslovné	<i>A-pravidelné</i>	<i>b</i> – terminologické <i>a</i> – neutrální	α – kognitivní β – evaluativní
			<i>b</i> – terminologické <i>c</i> – propriální	
		<i>B-nepravidelné</i>		

Naznačená typologie a klasifikace postupující zleva doprava liší pojmenování a lexémy podle řady kritérií. Napřed (I-II) se liší podle **ne/ustálenosti**, a tedy na oblast parole (neustálená) a langue (ustálená), resp. systém a text. Všechny případy v (I) jsou textové tvary tvořící pojmenování různého typu, popř. kombinace lexémů z (II), a tedy jejich užití; všechny případy v (II) jsou lexémy či jejich kombinace, uložené v systému a naší paměti. Zdůrazněme tu však hned, že dosavadní tradice je deformovaná v tom, že neříká, že by jednoslovné lexémy (III) byly ustálené, i když nutně takové jsou a jsou součástí systému stejně jako všechny ustálené kombinace. Tady je třeba však připustit i to, že z tohoto hlediska je za ustálené lexémy třeba považovat i některé věty s různou funkcí (nejen např. přísloví).

Tyto dva největší typy se liší dále podle (1/2) **rozsahu**, a tedy **jedno-** či **víceslovnosti**. Zde je třeba dodat, že skutečný rozsah textového pojmenování není jasný, jeho délka může zcela jistě dosáhnout desítky i více slov a délka takového pojmenování v mluveném projevu závisí, kromě ekonomičnosti, na intonaci, která ho identifikuje a vymezuje. V systému, zvláště v jeho psaném modu, se dlouhá pojmenování, resp. lexémy kvůli jazykové ekonomii různě často a silně omezují (i když méně výrazně než v mluveném jazyce); nejvýraznější jsou v oborových terminologiích. I tam však jejich délka naráží na meze jazyka a může se pak přecházet do jiného způsobu vyjádření (srov. případ chemie výše v 2.27). Uveďme si ještě odstrašující případ na zbytečně dlouhé a lidmi odmítané proprium: v komunistickém úzu, často tíhnoucím i u nominace k jisté bombastičnosti, se dnešní *Výstaviště Praha* nazývalo *Park kultury a oddechu Julia Fučíka*, což se běžně jako jakýkoliv frekventovaný název neoficiálně univerbizovalo na *Fučíkárna*, popř. *Juldafulda*. Podobně dopadl název dobově propagandisticko-popularizační instituce *Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí*, která si vysloužila posměšné označení explicitně zmiňující, že název je to příliš dlouhý (8 slov, 23 slabik); proto se jí říkalo *ta společnost s tím dlouhým jménem*.

Další distinkce (A/B) **pravidelnost-nepřavidelnost (anomálnost)** naznačuje pojmenování a lexémy lišené podle toho, zda jsou budovány podle sémantických a formálních (gramatických) pravidel nebo nikoliv. Příklad I2B pokrývá textové, resp. autorské metafory, případ II2B, tj. anomální kombinace systémové různého typu zahrnuje všechny frazémy a idiomy.

Distinkce (a/b), a tedy **Ne/Definice** dělí dále nominace textové i systémové (a tedy lexémy) na dva typy podle toho, je-li jejich význam zvnějšku definovaný, a je to tedy termín (*b-terminologické*), anebo není. Pokud není, označuje se tento případ zahrnující většinu běžných neterminologických pojmenování všeho typu prostě jako *neutrální (a)*.

Z dalších možných distinkcí je tu uplatněna už jen jediná, (α/β) **ne/přítomnost pragmatiky**, a to pouze pro velkou frekvenci pragmatiky evaluativní (nejen v mluveném jazyce). V kontrastu k pojmenování/lexému evaluativnímu (β) stojí výraz zjednodušeně zde označený jako kognitivní, popř. nociónální, srov. β vs α v příkladech (II2a) *barák* vs *dům*, *blbej* vs *hloupý*, nebo v jiném smyslu *nepříjemný*, *flákat se* vs *lenožit/nic nedělat* aj. Uvedené systémové příklady ukazují kromě jisté synonymie také to, že evaluativní výrazy někdy k sobě standardní neutrální výrazy mít nemusejí (poslední příklad).

Jiné distinkce, které tu uvažovat lze také, nejsou v této souvislosti zásadní, např. apelativa–propria či jazyk mluvený–psaný, popř. pojmenování popisné a značkové aj. Je pochopitelné, že takovéto členění, které je čistě synchronní, naznačuje, že distinkce jsou vždy jasné; v praxi to tak ovšem často není, např. v pojetí hranic termínů, anebo u polysémie, kde jeden z významů je evaluativní a druhý jen kognitivní, jsou i přechodné případy mezi frazeologií a oblastí běžných kolokací atd. Zvláštní případ, který zde zasahuje všude a hranice může stírat, je existence homonym.

2.315 Funkce pojmenování

Jednotlivé typy nominace, které nejsou jednoduše shodné se slovními druhy (a tradiční výklady účast slovních druhů v pojmenování neukazují dobře, popř. vůbec), se pokusíme s důrazem na jejich aspekty sémiotické (viz výše a 2.246 a Weinreich 1966) zachytit v celkovém funkčním přehledu s jednoduchými, ale typickými ilustracemi. Pro úplnost tu je vedle pojmenovací funkce zachyceno i minimální jádro jejich úlohy v propozici, tj. v jádru funkce komunikativní (v zásadě však jen v podobě funkce referenční), a tedy v propozici, větě (obvykle jen indikativní; obecně srov. Mathesiovu usouvztažňující funkci). Funkční typy nominace (polotučně) jsou ve sloupci vlevo, následované jednoduchými příklady (kurziva) a nakonec, ve sloupci zcela vpravo je ilustrace jejich zapojení do jednoduchých promluv (kurzivou).

Jazyková funkce → Funkční typ znakový ↓	Nominace		x	Propozice (promluva)	
	Prostá	Kombinace		Prostá	Kombinace
I DEZIGNÁTORY					
1 Základní	– a nominální:				
S	<i>strom</i>			<i>(Strom!)</i>	
	– b predikační:				
V	<i>růst</i>			<i>(Roste.), Prší.</i>	
2 Kvalifikátory	– a adnominální:				
A	<i>vysoký</i>	<i>vysoký–strom</i>		<i>(Vysoký.)</i>	
	– b adverbální:				
ADV	<i>rovně</i>	<i>růst rovně</i>		<i>(Dobře.),</i>	<i>Roste rovně.</i>
				<i>Dobrá.,</i>	
II OPERÁTORY					
3 Kvantifikátory:	– a adnominální				
Num	<i>tři</i>		<i>tři–S</i>	<i>(Tři)</i>	
	– b adverbální:				
(Num)	<i>dvakrát</i>		<i>dvakrát–V</i>	<i>(Dvakrát.)</i>	<i>Volal dvakrát.</i>
ADV	<i>velmi</i>		<i>velmi–V</i>	–	<i>Velmi plakal.</i>
4 Substituty :	– a adnominální				
Pron	<i>on</i>		–	<i>(On.)</i>	<i>Volal ho.</i>
	adkvalifikační:				
Pron	<i>tento</i>		–	<i>(Tento!)</i>	
	– b adverbální:				
0	<i>(dělat)</i>		–	–	<i>Co dělá?</i>
ADV	<i>tak. tam. tolik</i>		<i>tak řvát</i>	<i>(Tam)</i>	<i>Roste tam.</i>

Jazyková funkce → Funkční typ znakový ↓	Nominace		x	Propozice (promluva)	
	Prostá	Kombinace		Prostá	Kombinace
5 Deiktika a anaforika:					
Pron	<i>tento</i>		<i>tento-S</i>		<i>(Tento!)</i>
	<i>ten</i>		<i>ten-S</i>		<i>(Ten!)</i>
6 Relátory adnominální:					
Prep	<i>s</i>		<i>(chléb)</i> <i>s máslem</i>		
Konj	<i>a</i>		<i>(otec) a matka</i>		
7 Relátory propoziční (adverbální):					
Konj	<i>že</i>		–	–	<i>Řekl, že přijde.</i>
Prep	<i>o</i>		<i>(mluvit) o filmu</i>		<i>Mluví o filmu.</i>
8 Operátory pragmatické:					
Part	<i>vždyť</i>		–	– / <i>Právě!</i>	<i>Vždyť spí.</i>

III 9 DEZIGNÁTORY PROPOZIČNÍ

- a Pragmaticko-expressivní interjekce: *au* = *Au!*
 b Pragmaticko-apelové interjekce: *hele* = *Hele!*
 c Onomatopoeické interjekce: *bum* = *Bum!*

Skupiny funkčních typů nominace I-III obrysově odpovídají autosémantikům (I dezignátory), kde jde o hlavní pojmenovací třídy a v nich dominantní substantivum, k nimž patří příslušné kvalifikátory (prefix *ad-* naznačuje třídovou kolokabilitu). Typově nejbohatší skupina odpovídá synsémantikům (II): je rozložená funkčně podle své základní role na šest tříd operátorů, které buď (A) dezignátory (v I) substituují způsobem prostým či kvantifikovaně, anebo je (B) pomáhají spojovat, anebo konečně (C) připojují prostřednictvím pragmatických výrazů (zvl. partikulí) ke kognitivnímu jádru propozice ze strany mluvčího pragmatický komentář různého typu. Poslední typ, který odpovídá interjekcím (III), stojí jakožto zvláštní mimo, v němž splývavou hranici lexém–propozice a obojí funkci, nominativní i komunikativní, odlišuje až kontext, ne však forma a pozice ve větě apod.; zmíněny tu jsou jen hlavní podtřídy interjekcí. Striktně vzato však do typu (III) patří všechna další ustálená pojmenování větné povahy, kde ovšem už žádná korelace se slovními druhy není. Slovnědruhově korelace se tu všude omezují na základní souvztažnosti, ilustrované jen velmi stručně, napřed hlavním slovním druhem a pak konkrétním lexémem. Pokud se ve schematu výše naznačuje kombinace, nezahrnuje iteraci téhož; iterace, stejně jako řada dalších aspektů, včetně vedlejší funkce slovních druhů, je ponechána stranou.

2.316 Pojmenování a substantivum

Základním vehikulem vyjadřujícím primárně a nejčastěji pojmenování je v jazyce substantivum. Zatímco se v syntaxi jednostranně věnuje základní pozornost slovesu a se substantivem se zachází jako s jakýmkoliv jiným slovním druhem, v oblasti nominace je situace opačná. Základním slovním druhem z tohoto hlediska v jazyce není, jak nám namlouvají syntaxe, verbum, ale substantivum. Substantivum v nominaci dominuje nad všemi ostatními slovními druhy zcela zásadně. Podívejme se na jeho základní vlastnosti v daném smyslu v podobě jistého základního desatera. Nejzřetelněji se následující rysy jeví u jazyků flektivních, kam patří i čeština; u jiných typů mohou být méně jasné (viz mj. 2.32).

(1) Substantivum je ze všech autosémantik, které jsou hlavním prostředkem vyjadřování nominací, absolutně základní a nejdůležitější a v jazyce **je jako slovní druh absolutně nejpočetnější**. Podle J. Štindlové (1986) jich SSJČ obsahuje 88 139 (zatímco počet verb tu je zhruba poloviční, tj. 46 223, a podobně i počet adjektiv je prakticky stejný jako sloves, tj. 45 223). Podobná čísla pro jiné jazyky v zásadě k dispozici nejsou, odhady jsou však obdobné. Dodejme ještě, že proti stavu SSJČ, a tedy jistěmu obrazu systému, ukazuje situace v reprezentativním Českém národním korpusu (SYN2000), a tedy parole, velmi podobná čísla, vlastně hovoří ještě více ve prospěch substantiva, srov. 32,47% substantiv ze všech lemmat (oproti více než polovičním verbům se 14,93 %, srov. ale i 2.41). Tato kvantitativní dominance substantiva přitom ještě nesmírně narůstá, uvědomíme-li si, že především prakticky každé verbum lze převést na verbální substantivum (hlavně typ na *-tí/-ní*, nepatrné výjimky představuje např. *mocť*, které to neumožňuje); protože tato stránka však má často jen potenciální povahu, slovníky ji ani zdaleka neregistrují; viz ale dál transformace, resp. substantivizace.

(2) Substantivum má jako jediné v jazyce univerzální nominativní schopnost a postavení: **může do sebe transformovat** v podobě různých **nominalizací** všechny ostatní slovní druhy a jde tedy oproti jiným transformacím o jedinou transformaci univerzální, tedy nominalizaci, s příjemcem v podobě substantiva, ať už reálného, potenciálního či jen textového (syntaktického). Srov. aspoň z autosémantik *běžet* → *běžení/běh*, *krásný* → *krásnět*, *dole* → *dolejšek*, ale i např. ze synsémantik typ *Že je ve větě „Že ti dám pohlavek!“ partikule.*, kde subjektová role v dané metajazykové větě signalizuje substanci, resp. entitu a tedy (syntaktické aj.) substantivum. Takto lze postupovat všude, jakkoliv ne vždy ve všech případech jednoduše. V širším smyslu možnosti nominalizace a tedy pojmenování slovní druhy přesahují: nominalizovat lze pochopitelně i celé věty, zvláště ustálené.

(3) Substantivum má mezi slovními druhy **absolutní a primární pojmenovávací platnost**, zatímco ostatní ji mají oslabenou a nejsou ve vztahu k realitě, resp. realitu zastupujícím denotátům, tak přímo vázané. Jen zčásti podobná substantivu tu jsou verba (srov. také jejich řazení spolu se substantivy mezi základní dezignátory v 2.315). Má-li se však vyhovět i u nich požadavku jednoznačnosti a tedy potřebě pojmenovat přesně, musí se to vždy stejně díť skrze substantivum: takto např. *zpívat* sice něco pojmenovává, jednoznačné je ale až ve vztahu k určité osobě a po zařazení do času a modu. Tento princip platí především pro substantiva neodvozená od jiných slovních druhů. U substantivních derivátů z jiných slovních druhů (*zpěv*, odvozené od *zpívat*) neplatí a nominálnosti lze u nich dosáhnout podle rysu 2 (*zpívání*).

(4) Jen substantivum může sémioticky být **indexem** (kromě části demonstrativ a členu, které však indexem být musí), a to zvláště v kombinaci s demonstrativy, srov. *tableta knížka; předsedo!* (individualizované ve vokativu, který má také indexální funkci). Slouží pak sémioticky k vyjádření jednoznačnosti (v protikladu k pluralitě možností) a ukázání, a tedy druhu determinace; má pak ale i řadu specifických vlastností, které jiné slovní druhy nemají (nemožnost přijmout další determinaci apod., a to ani u jiných typů indexů, srov. **tento ten dům*, **tamhleten takový strom*).

(5) Jen substantivum jakožto znak má (ve svých konkrétech) **přímý vztah k realitě** poukazem na fyzický denotát. Všechny ostatní slovní druhy (včetně substantivních abstrakt) mají vztah v různém smyslu pouze k realitě nekonkrétní, resp. různě zprostředkované, srov. rozdíl *jablko* × *myslet*.

(6) Jen substantivum může být **propriem**. To také slouží sémioticky k vyjádření jednoznačnosti a ukázání, a tedy druhu determinace a své specifické vlastnosti, které jiné slovní druhy nemají (absence plurálu, nemožnost přijmout další determinaci, kvantifikaci apod.), srov. **patnáct Brn*, **čtyři Austrálie*, **tento Václav Havel*, **tamta Vltava*. Substantivum je také dominantním základem **termínů**.

(7) Substantivum má v systému ke své tvorbě **nejvíce stavebních kamenů**, resp. slovo-
tvorných prostředků, forem a modelů (zvl. u jazyků flektivních) a právě u něj je evidentní mj. stále největší nárůst neologismů. Počet substantivních sufixů, který je větší než úhrn sufixů užívaný k tvorbě všech zbývajících slovních druhů dohromady, dosahuje v češtině čtyř stovek (v závislosti na užití teorii), zatímco naopak slovtvorba sloves je z hlediska existujících afixů relativně mizivá.

(8) Především na substantivu se uskutečňuje aktualizace a rozvoj, resp. extenze významu, hlavně v podobě **tvorby metafor** (metafora substantivní povahy co do svého počtu nesmírně převyšují jiné typy), a podobně i metonymie aj. Zdá se např., že přímá metafora u adjektiva je bez zprostředkování skrze substantivum jen těžko možná, resp. dokazatelná (rodí se zpravidla v kolokacích se substantivy).

(9) Substantivum dosahuje ze všech slovních druhů **maximum polysémie**, která se právě zde nejvíce rozvíjí, a to především v podobě neologie. Nárůst polysémie zásadně rozšiřuje možnosti a rejstřík pojmenování, které nemá pochopitelně jen podobu formální (kombinace morfémů či lexémů), ale i sémantickou.

(10) Substantivum má výrazně **největší množství syntaktických funkcí** (a kontrastuje tu příkře s omezenou funkční vazbou verba na predikát); může být např. i součástí predikátu (přísudek verbonominální), může ale vystupovat i jako jakýkoliv jiný větný člen či jeho součást a je tedy v syntaxi všudypřítomné, jakkoliv je jí tak nepochopitě zanedbávané.

2.317 Některé korelace v oblasti pojmenování

Typologie až dosud zdůrazňovala primárně souvztažnosti a korelace různých jazykových jevů a aspektů po stránce formální, významné souvztažnosti lze však nalézt i po stránce sémantické, specificky pak i v oblasti pojmenování. Daný typologický rys určitého jazyka (včetně češtiny) se srovnáním jazyků ozřejmí a zvýrazní v jazykově širším kontextu jinak, resp. lépe.

Analýza stejných základních lexémů (Čermák 2000) ve třech typologicky odlišných jazycích, angličtině (izolační), finštině (aglutinační) a češtině (flektivní) ve srovnatelných velkých slovnících (Shorter Oxford, Nykysuomen sanakirja a SSSJČ) sledovala povahu níže uvedených deseti základních jednoslovných lexémů z hlediska polysémie, derivace

a doplňkově též kompozice; i když analýza kolokací nebyla z důvodů současného stavu korpusů (především u finštiny) možná.

Obecná zjištění dopadla podle očekávání. Ukázalo se, že rozsah polysémie (jakkoliv její členění je u každého slovníku jiné) je nejmenší pro flektivní jazyk (češtinu) a největší pro jazyk izolační (angličtinu). Na prakticky opačné pořadí ukazovaly však výsledky studia derivace těchto slov: pro izolační jazyk je velmi malá, v daném případě nejmenší, zatímco pro jazyk flektivní je z těchto jazyků zdaleka největší. Analýza třetího typu pojmenování, povahy kompozice, ukázala přesvědčivě na dominanci jazyka aglutinačního (finštiny), zatímco v jazycích izolačních a flektivních je její zastoupení mnohem menší; mj. právě tady vstupuje do hry kolokace a tedy pojmenování pomocí kombinací lexémů (jejíž srovnávací studium však chybí). Je pochopitelné, že tyto obecné výsledky jsou nesporně dány povahou lexému v jednotlivých jazycích, jeho absolutní délkou, ale hlavně popisností (u angličtiny však i výraznou značkovostí) a počtem přítomných morfémů v daném lexému.

Ve stručném přehledu výsledky ukazují tabulky.

Polysémie:

	Angl.	Fin.	Češ.	
a	<i>head</i>	50 + 22V	<i>pää</i> 33	<i>hlava</i> 14
	<i>heart</i>	32 + 4V	<i>sydän</i> 29	<i>srdce</i> 8
	<i>tongue</i>	27 + 12V	<i>kieli</i> 6	<i>jazyk</i> 3
	<i>eye</i>	13 + 1V	<i>silmä</i> 14	<i>oko</i> 5
	<i>nose</i>	11 + 14V	<i>nenä</i> 5	<i>nos</i> 2
b	<i>dog</i>	29 + 9V	<i>koira</i> 7	<i>pes</i> 5
	<i>cat</i>	13 -	<i>kissa</i> 4	<i>kočka</i> 7
c	<i>tree</i>	18 + 5V	<i>puu</i> 10	<i>strom</i> 1
	<i>stone</i>	33 + 8V + zvl. A/ADV	<i>kivi</i> 9	<i>kámen</i> 4
	<i>water</i>	22 + 16V	<i>vesi</i> 21	<i>voda</i> 2

Průměr: **34,9** **13,6** **5,1**

Všechna substantiva tu jsou historicky stará, obsahově (významově) ve všech třech jazycích shodná a silně polysémní. Vnitřně se dělí na (a-b-c) označení somatická, označení zvířat a neživých konkrét; abstrakta pro svou pozdější a ne zcela příbuznou povahu uvažována nebyla. Označení V, popř. A/ADV v angličtině signalizuje to, co druhé dva jazyky v podstatě neznají, totiž slovnědruhovou konverzi při zachování stejné formy lexému. Takto např. *nose* je jak substantivum, tak verbum („čenicat, strkat nos do“ aj.) apod. Celkový poměr, po zjednodušení průměrů, ukazuje na rozdíly v řádu násobků (pět), srov. cca 7 : 2,5 : 1, a tedy např. sedminásobně vyšší polysémii v angličtině než češtině apod.

a vzájemného poměru může nabídnout relativně úplný funkční obrázek povahy nominace. Nicméně v omezenějším rámci zde načrtnutých možností vztažených zatím k prvním třem z nich (A–C) bude zřejmě třeba obecně uvažovat zatím především o komplementaritě váhy derivace a kompozice, která se jeví jako zásadní a v jasném protikladu k polysémii (srov. i polysémii v 2.233).

Shrneme-li a zobecníme, zdá se, že lze aspoň zčásti potvrdit tudíž to, s čím volně přišel už Ullmann (1951, 1961 in Greenberg 1961). Lze tu pak uvažovat i o platnosti dvou implikačních univerzálií, která jsou vzájemně symetricky obrácená a komplementární, resp. mají vzájemný přesah. Takto se zdá, že platí, že

čím kratší je svou formou průměrný lexém, tím má jazyk více polysémie (a naopak) a naproti tomu

čím delší je průměrný lexém, tím více derivace (u jazyků flektivních) nebo kompozice (u jazyků aglutinačních) má daný jazyk (a naopak).

2.32 Slovní druhy

Slovní druhy jsou v lexikonu, a tedy i v jazyce největší funkční makrotřídy, paradigmata. Jejich povaha je daná typologicky, kdy např. jazyky flektivní jako čeština jako jedno z kritérií jejich vydělování silně zohledňují flexi. Jiné, které flexi nemají a mají proto pevný slovosled, jako jsou jazyky izolační (např. čínština), zohledňují postavení, (stálé) místo druhu lexému ve větě, a tedy vlastnosti a chování syntaktické aj. Je pochopitelné, že u takto rozsáhlých tříd nejsou jejich hranice vždy ostré, a to ani tam, kde jde o kombinaci kritérií. Nicméně v lexikologickém pohledu na slovní druhy jde o zdůraznění kritéria a aspektu základního, tj. povahy sémantiky těchto makrotříd, a až druhotně o kritéria další, zdůrazňovaná např. gramatikou. U jazyků, kde lze při identifikaci slovního druhu kombinovat víc kritérií, tj. zvláště u češtiny kritéria sémantického, funkčního a morfologického, se jednotlivé slovní druhy jeví oproti jiným jazykům poměrně jasně a ostře, v jiných jazycích však méně zřetelně. Příznačné je, že nejasně (formálně) určitelná je však i zde ta oblast, kde selhává i kritérium morfologie a sémantika splývá s funkcí, navíc pragmatickou (a vlastní syntax tu pevná přitom není), tj. u partikulí; tady i v češtině selhávají všechny staré a osvědčené pohledy a klasifikace a zůstává jen funkce (především pragmatická).

Slovní druhy se běžně a obecně dělí především na **autosémantika** a **synsémantika**, tedy slova plnovýznamová (obsahová, lexikální) a neplnovýznamová (gramatická, významově prázdná), i když ani to není nesporné: řada jazyků, např. izolační čínština gramatická slova v zásadě nemá a lexémy tu v důsledku své neměnné formy a díky rozšířené konverzi přecházejí snadno pozičně mezi různými slovními druhy, a tedy i autosémantiky a synsémantiky. Tradiční pohledy tu proto stále oprávněně mluví přednostně o slovech lexikálně plných a prázdných. Pokusy dál rozhodovat, dělit je ještě blíže uvnitř, tj. např. zda v rámci synsémantik tvoří pronomina a numeralia jinou podtřidu, odlišnou od prepozic a konjunkcí, jsou z pohledu funkčního možné, ale velký užitek nepřinášejí, jakkoliv jsou třeba pro konkrétní jazyk užitečná.

Z hlediska nominativní funkce a sémiotické povahy tu jde jasně o několik dalších funkčně odlišných tříd (srov. zvl. 2.315), ne pouze o dvě, a členění na (1) **synsémantika** a (2) **autosémantika** je pak nutně přibližné, i když pro první orientaci dělení na lexémy plnovýznamové a neplnovýznamové postačí. I takto je ovšem jako třetí a zcela zvláštní obecnou třídou, stojící vedle nich, třeba uvažovat (3) **interjekce**.

I počet slovních druhů v konkrétním jazyce záleží na jeho typologické povaze. Tradiční lišení deseti druhů pro češtinu proto neobráží něco obecnějšího, je dáno pouze její specifickou situací a typologickou povahou a v jiných jazycích může být jiné, většinou však početně menší. Jako první začínají jazyky „ztrácet“ jako zvláštní třídy různá synsémantika (jazyky izolační), z autosémantik začíná často a „rychle“ chybět jasně odlišené adverbium (srov. jeho oslabenou povahu např. v němčině), oslabuje se taky často povaha adjektiva překrývajících se sémanticky do značné míry s verbem (srov. čínštinu aj.). Na druhou stranu řada jazyků má svá synsémantika zase formálně oslabená především tak, že přestávají být slovy a jsou z nich aglutinační funkční morfémy aj.

Nicméně, za minimální počet slovních druhů se obvykle považují dva, odpovídající subjektu a predikátu, mathesiovsky snad vhodněji řečeno pojmenování (popř. argumentu) a predikátu, tj. substantivum a verbum (např. zulu, rozeznávající popř. ještě někdy i adjektivum). I o tomto počtu se však vyslovují pochybnosti. Tak například nacházíme na jedné straně severoamerické indiánské jazyky jako nootka (skupiny wakashan) a jazyky sališské, kde mají všechna obsahová, lexikální slova povahu verba (predikátu) a vedle stojí různé partikule připojované jako afixy, a na druhé straně jsou třeba esky-mácké jazyky, kde jsou obsahová slova všechna nominální povahy mající však agentivní substantiva jako určitý ekvivalent verb. U některých jazyků austronéských však není jasné ani to, zda jejich dominantní povaha je spíše predikátová či argumentová (nominální) a jedna z interpretací říká, že všechna taková slova jsou v zásadě interjekční povahy, která lze extenzemi přiblížit té či oné funkci (*Encyclopedia of Language and Linguistics*, 631). Celý koncept slovních druhů se takto obecně hrotí. Nepochybně přesto je, že základní (1) funkci pojmenovací a jí odpovídající prostředky a (2) způsoby pospojování jednotlivých nominací do konkrétní promluvy i jejich modifikace si ponechává každý jazyk (srov. Mathesiovu teorii pojmenování a usouvztažení).

Podle lexikální funkce lze nicméně pro mnoho jazyků včetně češtiny, tj. pro takové, kde se slovní druhy konstituují jasněji, vymezit především tyto široké typy významu a k nim vztahené slovní druhy, které je primárně vyjadřují, a v návaznosti na to i jejich primární funkci (viz *Encyclopedia of Language and Linguistics*).

Hlavní typy slovních druhů obecně

Sémantická kategorie	Slovní druh	Funkce	Flexe
Entita	substantivum	argument	deklinace
Substituace	pronomen	argument	deklinace
Událost	verbum	predikát	konjugace
Kvantita	numerale/kvantifikátor	argument, kvalifikátor	deklinace
Kvalita	adjektivum	argument, kvalifikátor	deklinace (gradace)

Sémantická kategorie	Slovní druh	Funkce	Flexe
Kvantita/kvalita	adverbium	kvalifikátor, predikát	– (gradace)
Relace časoprostorová	prepozice	relátor	–
Relace textová	konjunkce	relátor	–
Situace	interjekce	nezávislé	–

Partikule, jejichž funkce i sémantika jsou zvláštní i heterogenní, viz 2.322.6.

Ve snaze poněkud odlišit jednotlivé pohledy terminologicky tu jsou základní typy významu (sémantické kategorie) pojmenovány jinak než vlastní slovní druhy, tj. zvlášť a sumárně tak, aby označovaly všechny vnitřní podtypy sémantiky, o kterých se tradičně mluví. Takto se o významu sloves tradičně sice mluví jako o názvech dějů, stavů či změn stavů, v prohloubeném pohledu však i o procesech, kvalifikovaných a specifikovaných dále podle činitele, konatele aj. a dochází se až např. ke klasifikaci (stále ještě jen sloves) o desítkách subtypů a zároveň tak i k nekonečným sporům o optimálnosti takové klasifikace. Namísto toho se zde toto vše zjednodušeně nahrazuje termínem **událost** a obdobně to platí i pro další slovní druhy, tj. **entita** pro všechny typy významu pokrývané substantivem (méně často se tu alternativně mluví i o substanci apod.) aj. Potřeba jednoduchého, byť zjednodušeného, označení základních významů jednotlivých slovnědruhových tříd je zjevná a nijak nebrání jejich prohloubené klasifikaci ad hoc, podle specifické potřeby a hlediska, které jsou v každém jazyce jiné. Vždy je však třeba si připomínat, že zde jde stále jen o pouhou vysokou abstrakci, založenou na analogické povaze a chování všech členů každé slovnědruhové makrotřídy, která bez vztahu ke svým členům, poznatelným vždy primárně skrze formu a textové chování svých členů, sama neexistuje; jakýkoliv význam bez své formy je jen fikce.

I když se v zásadě pod daným názvem myslí vždy celé sémantické spektrum, není v tomto lexikálním a lexikologickém pohledu třeba lišit všechny různé funkce syntaktické a v přehledu jsou proto v zásadě naznačeny jen základní (oproti poněkud nepřehlednému až zmatenému lišení základních a sekundárních syntaktických funkcí např. v *Mluvnici češtiny*, která se však přímému terminologickému označení vyhýbá a tyto funkce stejně neregistruje explicitně všechny). Termín **argument** stejně jako **predikát** jsou převzaté z logiky ve svém základním významu, ostatní termíny v oblasti funkce jako **kvalifikátor** jsou deskriptivní a běžně známé, srov. však i jejich místo v přístupu a systému sémiotickém (2.246) a funkčním (2.315). Dílčí sémantická terminologie, v české lingvistice vyvinutá M. Dokulilem pro slovo tvorbu, tj. substance, vlastnost, děj a okolnost, která nepřekročila v zásadě rámec autosémantik, se širě neuplatnila.

Jakkoliv nikdo především kvůli výrazně proměnlivé povaze jazyka, neznalosti obrovských oblastí terminologie i faktu, že stávající slovníky ani zdaleka nezachycují celý lexikon, neví, kolik slov (resp. tím méně pojmenování ustálených) jazyk vlastně má, je aspoň z ilustračních důvodů užitečné si připomenout rozsah posledního velkého slovníku češtiny (SSJČ) v počtech jednotlivých slovních druhů; tento slovník je z nedostatku modernějšího stále aspoň zhruba možné považovat za synchronní. Slovník je ovšem jen prototypový obraz, a proto nedokonalý a neúplný, jazykového systému, langue. Užitečné je ho z toho důvodu srovnat s obrazem úzu, užívání tohoto systému v textu, kde

prototypovým obrazem, opět jen aproximativním, je korpus (zde SYN2005). Ve srovnání vidíme zajímavé souvislosti.

Slovní druhy v češtině

<i>SSJČ (Štindlová 1986) (=Systém, langue)</i>			<i>SYN2005 (=Text, parole)</i>	
S	88 139	(=44,67%)	529936	(=49,68%)
V	46 223	(23,43)	35976	(=3,37%)
A	45 135	(22,87)	190430	(=17,85%)
Adv	14 850	(7,57)	46293	(=4,34%)
num	560	(0,28)		(=2,5%)
pron	286	(0,14)		(=11%)
int	1396	(0,71)		(=0,05%)
prep	187	(0,09)		(=0,5%)
konj	134	(0,07)		(=7,6%)
konj-part	256	(0,13)		(=?)
part	113	(0,06)		(=1,6%)
Neidentif				(=1,5%)
Celkem	197279			

V *SSJČ* je poměr dvou největších a hlavních subtríd **autosémantika** (S/V/A/ADV) : **syntaktika** = 194 347 : 2932, tj. 98,54% : 1,46%, interjekce jsou kvantitativně periferní. K dispozici jsou i souhrnná čísla pro vnitřní členění substantiv: maskulina, feminina a neutra tu jsou v poměru 45,45% : 38,12 : 16,43. Do celkového počtu hesel *SSJČ* je však třeba ještě započítat jako zvláštní hesla části slov (2731) a citace (2932).

Dodejme k tomu na vysvětlenou pár poznámek. *Slovník spisovného jazyka českého*, pro který se tradičně uvádí počet 192 tisíc hesel, je tedy po zpřesněním zjištění poněkud větší (197 tisíc); nebylo však v něm v jeho době možno rozeznat automaticky hranice konjunkcí a partikulí (viz výše společné počty naznačující dvě různé funkce téhož lexému). Dnes se však rozsah partikulí, definovaný funkčně, ještě značně dále rozrostl, zvláště o řadu dřívějších adverbii. Protože však jde o funkci, která se zatím nedá dobře automaticky identifikovat, nejsou partikule spolehlivě určeny ani ve 100-miliónovém korpusu SYN2005 (kde jsou však i další, nevyhnutelné nepřesnosti). Srovnání obou procentuálních sloupců taky ukazuje rozdíl langue : parole v této oblasti, kdy syntaktika se užívají mnohonásobně častěji (vysoký index opakování) než autosémantika. V textu je pak nejčastější slovní druh zájmeno, v systému substantivum.

Obecně jsou počty lemmat pro korpus **SYN2005**, udávané zde jen pro autosémantika, jsou však v důsledku stavu lemmatizace (která se stále vyvíjí) jen přibližné a orientační; je tu v pozadí i velmi mnoho hapaxů (tvarů s jediným doloženým výskytem) či semi-hapaxů (s frekvencí 1 či 2). To vysvětluje mj. i nápadně nízké zastoupení verb, která takovou ojedinělou povahu často můžou mít. Vysoké zastoupení substantiv je ovšem dáno i tím, že se do nich v korpusu zahrnují propria.

2.321 Autosémantika

Tradičně se za autosémantika považují čtyři slovní druhy, substantiva, adjektiva, verba a adverbia. Důvodem je to, že jsou prostředkem pojmenování celé základní sémantiky lexikonu, ať už přímým (substantiva) či téměř přímým (ostatní tři slovní druhy). Proto také tvoří velkou většinu lexikonu každého jazyka, v češtině (počítáno na datech SSJČ) jich je téměř 99 % (98,54, tj. celkem: 194 351) všech jednoslovných lexémů. Zásadní pro lexikon je však to, že jako celek autosémantika tvoří vždy a v každém jazyce otevřená paradigmata, tj. taková, která neustále v reakci na rostoucí nominativní potřeby jazyka rostou také. I když se jejich kvantitativní zastoupení po započítání mnohem početnějších pojmenování víceslovných, která všechna spadají (až na výjimky) do existujících slovních druhů, poněkud změní, nebude tato změna zásadní. Otevřený problém ovšem je, jak zjistit počet a rozsah těchto **víceslovných pojmenování** (ustálených) a tedy v zásadě slovnědruhových extenzí pojmenování jednoslovných: zřejmě to možné zatím není a lze užít jen kvalifikovaných odhadů (viz termíny 2.27).

Víceslovné ekvivalenty slovních druhů lze nalézt u všech slovních druhů; liší se pochopitelně vždy dál na ustálené a neustálené, srov. např. *stůl* × *psací stůl* × *červený stůl*, kde poslední kolokace je neustálená. Právě tady se ale ukazuje zásadní rozdíl. Jsou-li na úrovni jednoslovných slovnědruhových tříd chápaných jako paradigmata otevřená jen autosémantika (viz výše), a nikoliv sysémantika, na úrovni víceslovných slovních druhů lze o jisté otevřenosti jednotlivých paradigmát do určité míry, a to v oblasti ustálených lexémů, uvažovat také, a to všude, srov. např. víceslovné prepozice či partikule *v souvislosti s*, *bez ohledu na*, *co když*, *jen aby* aj.

Jedinou výjimkou v oblasti víceslovných lexémů, a tedy i pojmenování ustálených, která není zcela a vždy ekvivalentní některému z jednoslovných slovních druhů, jsou **ustálené propozice**, resp. věty. Jen část z nich je ekvivalentní interjekcím (*K čertu!*, *pro Krista pána!*), jiné však ne a ty na svou funkční klasifikaci teprve čekají. Vedle očividných frazémů různých typů (*Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*, *Do třetice všeho dobrého. To zrovna!*) sem patří např. i ustálené věty terminologické povahy (např. Archimédův zákon či *Jedna a jedna jsou dvě.*), pozdravy (*Dobrý den!*) a mnoho jiných.

V dalším se ke slovním druhům bude přistupovat primárně lexikálně, jejich gramatické vlastnosti jsou věcí jiného pohledu a zde se sledovat v zásadě systematicky nebudou. Jejich sémantika se přitom bude komentovat stručně v rámci vymezeném výše v přehledu v 2.32.

2.321.1 Substantivum

Substantivum (podstatné jméno) má v nominaci mimořádné postavení v důsledku své univerzální schopnosti pojmenovávat cokoliv, srov. popis jeho výjimečných vlastností a postavení v této oblasti a jazyce vůbec v 2.316 výše. Mívá typicky svou vlastní flexi (sdílenou s adjektivy a některými pronominy) vyjadřovanou pády a číslem, popř. i rodem a životností v systému deklinace (skloňování), jejímž základním smyslem je signalizovat některou z mnoha možných funkcí substantiva ve větě. Formálně je u něj neméně závažná jeho druhá morfologická stránka, aspekt slovtvorný (viz 2.331), umožňující z jiných slovnědruhových základů poměrně snadné, časté i bohaté tvoření substantiv dalších (i když zdaleka ne neomezené).

Je to jediný slovní druh, ve kterém se uvnitř liší **apelativa** (jména obecná) a **propria** (jména vlastní, viz 2.26), srov. *kámen, Karel*.

Základní a obecný význam vyjadřovaný substantivem, tj. entita, který je v systému obecný, vyžaduje v textu zpravidla zjednoznačení a specifikaci tak, aby se z jeho obecného denotátu (což je třídivý pojem) v textu vyjádřila jeho relevantní a konkretizovaná část, jeho referent (a tedy individuum). Toto vyjádření v textu, **individualizace** a **determinace**, se realizuje pomocí členu (pokud ho jazyk má), ale i determinativ, tj. především pronomin, srov. *stůl* → *tento stůl*, popř. dalších prostředků, např. *ten stůl tam vzadu v rohu*, mezi které je třeba počítat i aktuální členění aj.

Substantivum však lze, i když ne často, užít i v jeho třídivé (generické) a v zásadě systémové platnosti spolu s celým, dál už nespecifikovaným denotátem, srov. dva denotáty (bez referentu) a nemožnost, resp. podmíněnost kombinace obojího, *pes je savec*, **tento pes je savec*, **pes je tento savec*. Takovouto potřebu textové determinace a tedy specifikace konkrétního referentu jiný slovní druh nevyžaduje.

Substantiva se tradičně dělí na **počítatelná** a **nepočítatelná**, tj. kvalifikovatelná číslovkou, srov. *pět knih, tři nápady, dvojí sada nástrojů* vs. **pět nenávisť, *tři ornice* aj. Nemožnost určovat kvantum (obvykle číslovkou) signalizuje některé druhy **abstrakt a látkových jmen** a ta jsou pak nepočítatelná. Zvláště u látkových jmen však rozšířením polysémie často dochází podle potřeb praxe k přechodu k počítatelným, srov. *tři vody* (např. minerálky, tj. už jako produkt v láhvi aj.). Případy *dvojí sada nástrojů* či *dvoje nůžky, čtyři páry kalhot* či *čtvery kalhoty, tři případy žloutenky* ap. počítatelné jsou, jazyky však to, že tu jde o počítání skupiny či souboru (a tedy už vyjádřeného množství) reflektují zvláštním způsobem, v češtině užitím zvláštní numerale (*dvoje nůžky*) či dodáním pomocného slova vyjadřujícího druh či skupinu, srov. angl. *two pairs of scissors* aj. (srov. i 4.241).

S kvantitou souvisí ještě zvláštní třída **kolektiv** (hromadných) označujících neurčité množství jednotlivin, která mohou mít specifický tvar (sg. *listí* vs. pl. *listy*, podobně *aristokracie* aj.) nebo ho nemají, a pak jde jen o množství vyjádřené pouze implicitně (*šlechta, armáda, komise*). V prvním případě se pro jejich kvantifikaci užívá opět zpravidla zvláštních numeral, srov. *dvojí listí*; v druhém případě je však třeba ho někdy užít také (*dvojí šlechta*), u dalších příkladů však nikoliv, tj. *dvě armády* aj.

Univerzální distinkcí je rozdíl **konkréta** a **abstrakta** (o nich víc v 2.232.6), který je založený na rozdílu mezi fyzickou či nefyzickou povahou denotátu. Fyzický denotát, který je základem konkrét, je takový, který lze vnímat běžnými smysly (zrakem, hmatem aj.), zatímco denotát abstraktní je základem abstrakt, srov. *kámen, pes, dům, vůně* vs. *nenávisť, chytrost, zájem* aj. Řada substantiv však bývá běžně v jednom významu konkrétem a jiným abstraktem, srov. *škola* (jako budova a jako instituce), *rychlost* (vlastnost a fyzické zařízení v autě) aj. Srov. však i níže.

Pro orientační klasifikaci substantiv podle významu lze často užít jejich hrubou typologii, dále snadno blíže podle potřeby členitelnou, která odráží jejich zobecněnou kolokabilitu a typ denotátu:

- (1) člověk (HUM(anus), *muž, učitel*)
- (2) živočich (ANIM(alis), *pes, pták*)
- (3) věc konkrétní (RES, konkrétum, *kámen, tužka*)
- (4) věc abstraktní (ABSTR(actus), abstraktum, *chytrost, ministerstvo, jízda*)
- (5) místo (LOC(us), *cesta, pohoří*).

I když distinkce konkrétum-abstraktum (A) je tu explicitně vyjádřena jen u (3) a (4), probíhá napříč všemi těmito třídami ještě ve dvojím dalším smyslu, který se projevuje v zásadě odlišném chování v textu, kolokabilitě aj. Takto je rozdíl (B) např. (ad 1) mezi *člověk–učitel*, či *muž–stařec*, kde *člověk* či *muž* jsou výrazně abstraktnější než druhý člen páru, či dále (ad 2) *živočich–pes*, *pes–foxteriér*, (ad 3) *věc–kámen*, *kámen–žula*, (ad 4) *abstraktum–ministerstvo*, *pocit–strach* (ad 5) *místo–cesta*, *cesta–pěšina* aj., které se všechny liší konkrétnější, resp. specifičtější povahou druhého členu páru (nejsou to však nutně konkréta). Je tak zároveň naznačena možnost stupňované povahy jak konkrétnosti, tak abstraktnosti. V dalším, resp. třetím smyslu (C) se distinkce abstraktní–konkrétní uplatňuje při přechodu ze systému do textu, a tedy od denotátu (který musí být vždy abstraktní, protože označuje třídu objektů) k referentu. V tomto speciálním smyslu, který se však obvykle neklade do popředí, tedy v systému není (kromě několika zvláštních typů propriet, srov. T.G. Masaryk) konkrétum žádné.

Mezi (1) a (2) na jedné straně a ostatními třídami na straně druhé je však přítomna ještě další distinkce, relevantní i v češtině, a to rozdíl **životnosti a neživotnosti**, který se obvykle odráží i ve zvláštní flexi. Pro češtinu se tato distinkce uplatňuje však jen v rámci jednoho rodu, maskulina. Je třeba ovšem lišit jazykovou distinkci **ne/životný** a biologickou distinkcí **ne/živý**, protože se nekryjí. V češtině, i když jde o omezení jen na maskulina, patří mezi životné *muž, učitel* aj., ne však *strom, jilm* aj. (jakkoliv jsou biologicky živé taky); tuto distinkci zhruba reflektuje i morfologie (*muži stáli* × *stromy stály*).

Ještě větší a v zásadě nelogickou diskrepanci nacházíme u **distinkce rodové**. Tři rody v jazyce jako čeština (maskulinum, femininum a neutrum) obvykle nevyjadřují nic (pravidelného) z povahy slov, jakkoliv se tak může někdy zdát: *žena, kráva, koza* je femininum, i díky koncovce *-a*, ale také biologicky patří mezi živočichy samičí povahy (pokud neoznačují druh), ale na lexému *řeřicha* či *krása*, i když to jazykově jsou feminina také, nic biologicky obdobného nalézt nelze. Jen částečnou a nesystematickou korelaci jazykového a **přirozeného rodu**, danou historickými vývojem, lze najít ještě u několika málo případů, kdy však nejde o rozdíl jazykový rod vs přirozený rod, ale spíše o nedospělost, příslušnost k mláďatům, dětem apod., srov. v tomto smyslu koncovku *-ě/e* u neuter a zároveň nedospělců: *dítě, štěně, kuře* aj. Rody jazykově signalizované formou zakončení slouží čistě formálně k řazení lexému do flektivního systému, a tedy konkrétního skloňování. Ostatní evropské jazyky mají víceméně situaci podobnou češtině, pokud mají rody a flexi, a hledat tu obecné korelace rodu a flexe nemá smysl. Jazyky, které tu flexi ztratily (angličtina) nemají ani rody; jiné (fínština) však flexi mají, ale rody nemají žádné.

Mimoevropské jazyky ovšem jistou logiku vztahu mezi povahou denotátu včetně přirozeného rodu a formálním, tj. jazykovým označováním, někdy mají (např. svahilština); pak je zpravidla takových **nominálních tříd** víc a neoznačují se už jako rody. Takové jazyky však přitom nutně nemusejí mít deklinaci. V řadě jazyků se však potřeba nějak

formálně lišit substantiva podle jejich významu realizuje ještě jinak, pomocí **klasifikátorů**, známých např. z čínštiny, vietnamštiny, jazyků austronéských (více viz v 2.322.3) aj. Skrze zvolený klasifikátor se užívají podle sémantické povahy substantiva. Vhodný klasifikátor se volí např. podle tvaru, délky, velikosti aj. „klasifikovaného“, resp. počítaného substantiva, a to tenkrát, když je třeba ho kvantifikovat, spojit s číslovkou, srov. např. čín. *liang zhi qianbi* „dvě-dlouhá věc-tužka“, tj. *dvě tužky*, nebo *sān tiaoh-he* „třídouhá cesta-tvar vody“, tj. *tři řeky*. Srov. i výše uvedený podobný český případ *čtyři páry kalhot*, *tři kusy dobytka*, přestože klasifikátory čeština nemá.

Identifikaci substantiva v textu zhruba napomáhají otázková slova **kdo, co?** (neliší se jimi však zvlášť zvířata ani abstrakta).

2.321.2 Adjektivum

Adjektivum (přídavné jméno) je při tvorbě pojmenování typický kvalifikátor substantiva vyjadřující základní obecný význam, **kvalitu** mnoha druhů, přisouvanou zvnějšku substantivu, nebo na něm nějakou jeho vnitřní kvalitu aktualizující. Počet druhů kvalit (včetně relací) adjektivem vyjadřovaných (které se dají snadno dál specifikovat) se však v různých jazycích liší, řada jazyků ale např. často nemá adjektiva posesivní (typ *bratřív*) či desubstantivní (typ *strojový, vzdělanostní*, jako např. v němčině, angličtině), popř. jinde adjektiva splývají do značné míry s verby (jako v korejštině či čínštině, srov. *tiān hēi le* „nebe potměšlo/se stalo temným“). V jazycích s flexí (tj. v zásadě flektivních jako čeština či aglutinačních) se adjektivum může deklinovat, tj. vyjadřuje koncovkou stejný pád a číslo jako dané substantivum (shoda). Zatímco některé jazyky kladou v atributu adjektivum za dané substantivum (velština, polština, francouzština, např. *le vin rouge* červené víno), podle pravidel obvyklého slovosledu se adjektivum užívá před ním. I když existuje zásadní funkční a sémantický rozdíl mezi adjektivy atributivními (před substantivem) a predikátovými (stojícími po verbu, ovšem stále ve vztahu k substantivu, které mu předchází), obvykle se to na formě adjektiv neodráží. Jen některé jazyky řídce tyto dvě funkce vyjadřují i formálně (zvl. slovanské) v podobě běžných adjektiv dlouhých (tj. s plnou, standardní formou) a krátkých (se zvláštní formou, čeština tu však téměř úplně ustoupila, proti např. ruštině, a tohoto subtypu se vzdala), srov. *unavený otec* a *otec je unaven* (užívá se i jiná terminologie). Když se takový případ realizuje (neexistuje však zpravidla obecně, tj. neexistují krátká adjektiva ke všem adjektivům dlouhým), pak mívají adjektiva krátká v predikátu (ale hlavně po slovese *být*) odlišný význam momentální platnosti.

Adjektivní identifikaci přibližně pomáhají tradiční otázková slova **jaký, který, či?**

Funkčně se tedy adjektiva dělí na tři třídy, (A) atributivní, (B) predikátová a (C) obojí (atributivně-predikátová) v tom smyslu, že v prvních dvou případech vystupují pouze či většinou před substantivem (A), nebo pouze za verbem (B) a až ve třetím mají pozici dané funkce obě (C), např. (A) *jednotlivý, rodný, okolní, pouhý*, (B) *úměrný, pamětlivý, jistý si*, (C) většina, srov. nesmyslný úzus při porušení této funkce **ten rozdíl je pouhý, *jistý si Karel*.

Tradiční třídění adjektiv na kvalifikační (jakostní), relační a posesivní, které je v podstatě morfologické, mnoho neříká a jeho hranice nejsou ostré; navíc zásadní významové typy vůbec nezahrnuje. Jako vhodnější, zdaleka ne však ještě dost jemné třídění, se uka-

zuje možnost je lišit podle daných kritérií (srov. Čermák–Holub), která blíže zachycuje následující sémanticko-funkční třídění:

- a) schopnost stát jen v atributivní pozici, tj. ve struktuře A–S (*jednotlivý, rodný, okolní*),
- b) schopnost stát jen v predikátové pozici, tj. ve struktuře (S)–V–A (*úměrný 3, pamětlivý 2, jistý si 7*),
- c) schopnost stát v atributivní i predikátové pozici (většina adjektiv), tj. A–S/(S)–V–A,
- d) schopnost být kvalifikováno adverbem *velmi* a stupňovatelnost (*rychlý*, ale nikoliv např. *pouhý*),
- e) schopnost být kvalifikováno adverbem *typicky* (*český, dřevěný*),
- f) schopnost stát v postpozici za substantivem, tj. v S–A (*český, modrý*), *píseň česká*,
- g) schopnost stát v imperativu (*bud' rychlý, laskavý, nebud' sprostý*, nikoliv však **bud' střední/počítačový*),
- h) schopnost být v predikátové pozici kvalifikováno výrazem *právě teď, zrovna v tu chvíli* (aktuálnost: *ten salát je výborný*)

V praxi lze pro češtinu a řadu jiných jazyků pracovat s pěti třídami adjektiv, vymezenými takto sémanticky a funkčně; konkrétní klasifikaci viz níže. První dvě třídy jsou základní, další tři jsou obvykle až situačně sekundární; v závorce vždy na konci se uvádí jen zhruba a orientačně i ne/platnost uvedených kritérií pro tu kterou třídu.

(1) **adjektiva deskriptivní** (vztah ke třídě, JAKÝ?), která jsou obvykle jmenného původu, *dřevěný, psychický, ústavní, český, černý*, spojením se substantivem ho zařazují, přiřazují k určité třídě (tj. jedné, dané adjektivem, z obecně možných mnoha), a konkretizují tak jeho referent (+ c, +/- d, + e, + f, - g, - h). Dodejme, že starší název *adjektiva relační* (vztahová), svou povahou etymologický, naznačoval relaci (k substantivu) a jakoby mylně implikoval, že ostatní adjektiva relaci nevyjadřují, i když právě ta je základní, definiční a funkční vlastnost všech adjektiv;

(2) **adjektiva posesivní** (vztah k individu/třídě, ČÍ?), *otcův, psí* jsou ve své kolokabilitě omezena pouze na substantiva životná (osoby a živočichy); jde o nepočetnou skupinu jazyků, které tento typ mají, kdy se adjektivem substantivum individualizuje u osob v konkrétním kontextu a nevyjádří třídu (*otcův kabát* se týká v kontextu jediného člověka, na rozdíl od druhého typu pro živočichy, *psí bouda*, který zůstává obecný (+ c, - d, - e, - f, - g, - h);

(3) **adjektiva evaluativní** („*dobry–špatný*“, DOBRÝ či NE?), *slušný, mizerný, statečný, výborný, sprostý*, slouží k pragmatickému zaujetí postoje a evaluaci na linii „dobre–špatné“ (+ c, + d, - e, + f, +/- g, - h);

(4) **adjektiva intenzifikační**, intenzifikátory („*více–méně*“, V JAKÉ MÍŘE?), *úplný, dokonalý, celý, slabý* slouží k subjektivnímu zdůraznění či oslabení platnosti substantiva či jeho zařazení do momentálního souboru priorit mluvčího (+ c, +/- d, - e, - f, - g, - h);

(5) **adjektiva restriktivní** (omezení platnosti, JAKÝ SPECIFICKY, KTERÝ?), *hlavní, zvláštní, celkový, pouhý* zpřesňují, konkretizují referenci substantiva poukazem na to,

že vzhledem ke svým obvyklým možnostem a platnosti substantivum ne/platí plně a je nebo není z určitého hlediska omezeno ((+)a, – c, – d, – e, (–)f, – g, (–)h).

V zásadě menšinová, druhá adjektivní morfologie vyjadřovaná v podobě **gradace** (stupňování) ve třech stupních platnosti, rozšířená v různé podobě (analyticky či řídicí sufixálně) ve většině jazyků, se uplatňuje však primárně u evaluativ a některých deskriptiv (jde-li o posunutý význam), srov. *dlouhý–delší–nejdelší*; ani zdaleka není tedy možná u všech adjektiv (odhadem jde v češtině jen o 10% adjektiv).

V některých jazycích se za zvláštní skupinu považují adjektiva **eponymní**, odvozená od proprií označující osoby, *karteziánský, aristotelovský, buddhistický*; jejich původní substantivní význam se může aktualizovat a to jim pak dodává zvláštní sémantickou povahu, srov. *aristotelovské maximum slasti s minimem strastí*.

2.321.3 Verbum

Verbum (sloveso) bývá u některých jazykových typů formálně, tj. flektivně proměnlivé, má svou konjugaci (časování) vyjadřující jeho situačně aktuální kategorie, jako je osoba, číslo, čas, modus aj. V kontrastu k substantivu s jeho funkční flexibilitou je ve své primární funkci jednostranné a funkčně monopolní, vyjadřuje predikát. V predikátu pak na sebe váže nejvíce dalších lexémů, zvláště pomocí formální valence. Většina jeho klasifikací je také založena primárně na jeho syntaktických vlastnostech, druhu objektu apod., sémantické klasifikace nejsou běžné.

Sémanticky vyjadřuje v širokém smyslu **událost**, která se dá různě dále členit, kdy např. B. Levin (1993) uvažuje o téměř dvou stovkách tříd (nejen však čistě sémanticky založených) a obdobně se navrhuje mnoho klasifikací jiných; názorová jednota však neexistuje. Základní, v podstatě sémantické členění už v systému, je podle **vidu** (dokonavý–nedokonavý), které není ovšem omezeno jen na jazyky slovanské.

Velmi zhruba lze aspoň pracovní sémantiku verba rozdělit do několika málo následujících tříd. Verbum vystupuje obecně v kombinacích S–V (*otec čte*), V–S (*čte knihu*), V–A (*vypadá unavený*), V–ADV (*čte pomalu*) a V– (*muset poslouchat*). O kombinatorice verba, která se liší podle podtříd (hlavní jsou naznačené v dalším), viz více v. 4.223 a 4.243.

Sloveso		S	ADV	A	V
1	modalia	(<i>muset, smět</i>)	(+)		+
2	fázová	(<i>začít, přestat</i>)	+	(+)	+
3	stativa	a relace (<i>obsahovat, sousedit, černat se</i>)	(+)	(+)	(+)
		b proces (<i>soudcovat, rybařit, churavět</i>)	(+)		
4	konverziva	(<i>zbláznit se, z-bohatnout</i>)	(+)	(+)	
5	faktivita	a nespecifická (faktivita) (<i>zotročit, zbláznit</i>)	+	(+)	
		b vliv a působení (<i>načernit, zobecnit, poškodit</i>)	+	(+)	
		c produkce (produktivita) (<i>slzet, plodit</i>)	(+)	+	
		d tvorba (<i>číslovat, větvit</i>)	+	+	
		e přidání (donativa) (<i>osolit</i>)	+	+	
		f zbavení (privativa) (<i>odzbroit, oslepit</i>)	+	+	
		g užití (utilitiva) (<i>zvonit</i>)	(+)	(+)	

6	voluntativa		(<i>chtít, rozkázat</i>)	(+)	+	+
7	affectuum	a vlastní	(<i>podívit se, doufat, trpět</i>)	(+)	+	
		b kauzativa	(<i>udívit, rozzlobit</i>)	+	+	
8	moviendi	a vlastní	(<i>letět, nést, dupat</i>)	(+)	+	
		b kauzativa	(<i>povalit, klást, rozjet</i>)	+	+	
9	faciendi	a vlastní	(<i>u-dělat, pře-číst, na-kreslit</i>)	+	+	
		b sentiendi	(<i>vidět, cítit, zaslechnout</i>)	+	+	(+)
		c dicendi a zvuků	(<i>říct, hvízdnout, vrčet</i>)	(+)	+	
		d cogitandi a postoju	(<i>soudit, zjistit, souhlasit</i>)	+	+	(+)
		e kauzativa	(<i>krmit, budit</i>)	+	+	(+)

Zatímco některé třídy jsou původně verbální nebo od verb derivované (1,2,6,7,8 a 9), některé jsou denominativní (zvl. 4 a 5). Faktitiva se na první pohled podobají kauzativům a v některých klasifikacích neodůvodněně s nimi splyvají, i když se liší právě zásadně svou výchozí bází (kauzativa jsou deverbativní, zatímco faktitiva jsou denominativní) a liší se zásadně i distribucí prefixů, pokud je jazyk má. **Prefixy**, sémanticky bohatě modifikující výchozí významy, se uplatňují hlavně u deverbativ; u denominativ (zvl. faktitiv) je jich velmi málo. **Infinitivy** a **participiální konstrukce** (přechodníky aj.) plně verbální povahu ztrácejí a nabývají funkce nominální.

Hlavní a bohatě dál členěné významy, které prefixy mají u deverbativ, jsou primárně v oblasti **lokality a temporality**, a to prosté či kvantifikované, srov. *vyletět, vypočítat* (směr vzhůru a dokončení) a *ukousnout a prozkoumat* (malá a velká míra) aj. (srov. Čermák 2.331.1). Řada verb vyjadřuje také **reflexivitu** (sufixem či reflexivním morfémem, srov. čes. *se, si, mýt se*, jinde se ale píše dohromady, srov. rus. *bojaťsja*), která je však většinou aspektem gramatickým. Čistě sémantickou povahu mají naopak **reflexiva tantum**, vzniklá zpravidla kdysi v minulosti, která už sémanticky zvláštní vztahy (a tedy ani zvratnost) nevyjadřují, srov. *bát se, zdát se*.

Identifikace verb nezná jasná a specifická otázková slova (jako ostatní autosémantika), srov. však nouzový úzus (*kdo/co dělá?*, (*co se děje?*

2.321.4 Adverbium

Adverbium (příslowce) je funkčně i významově bohaté a pro svou slabou či žádnou flexi (mívá jen gradaci, podobně jako adjektivum) ho některé jazyky jako nepříliš formálně zřetelné liší málo (němčina, skandinávské aj.), popř. ho neliší vůbec. Z jiného hlediska se při nezapojení pragmatických aspektů pak obvykle od něj neliší ani partikule a „splyvají“ s ním. Základní adverbia pro místo, čas, způsob a kvantitu fungují také jako substituty svých vnitřních, sémanticky specifických tříd (*tehdy, teď, tam, tudy, odtud, tak, tak, tolik* aj.). Tato adverbia mívají proto i pronominální základy, srov. *ten* vs *tady*, *kdo* vs *kde* aj., *who* vs *where*, *when* aj.

Identifikaci adverbií napomáhají přibližně tradiční otázková slova *kde, kdy, jak, kolik, proč?* aj.

Jeho obecný význam je dvojitý, vyjadřuje **kvalitu** (*krásně, vysoko*) a **kvantitu** (*hodně, velmi*), někdy označovanou i jinak, zvláště jako intenzifikaci apod. Vedle čtyř základ-

ních syntagmatických funkcí (A) kvalifikovat (či kvantifikovat) verbum (*krásně zpívat, hodně nadávat*), (B) kvalifikovat (či kvantifikovat) adjektivum (*krásně čistý, velmi čistý*), (C) kvalifikovat (či kvantifikovat) jiné adverbium (*krásně čistě, velmi čistě*) a (D) kvantifikovat (popř. kvalifikovat) substantivum (*hodně peněz, ten koncert včera*) mívá i funkce další. Z jeho dalších funkcí je nápadná hlavně častá funkce tvořit, podobně jako interjekce, samostatné (neeliptické) promluvy (*Výborně!*). Specifická kritéria usnadňující vymezení bližšího druhu adverbií lze na nich testovat; takto odvozenou klasifikaci viz níže. Lze se takto ptát na jeho

a) schopnost kombinovat se se substantivem	(S-ADV/ADV-S)
b) schopnost kombinovat se s adjektivem	(ADV-A)
c) schopnost kombinovat se s adverbium	(ADV-ADV)
d) schopnost kombinovat se s verbem	(V-ADV)
e) schopnost být kvalifikováno adverbium <i>velmi</i> a stupňovatelnost	<i>velmi hloupě, hloupěji</i>
f) schopnost být kvalifikováno adverbium <i>typicky</i>	<i>typicky česky</i>
g) schopnost být jednou z alternativních odpovědí na otázku	<i>(Píše rychle nebo pomalu?:) Rychle.</i>
h) schopnost být negováno	<i>Ne vždy píše rychle.</i>
i) schopnost být kvalifikováno adverbium (partikulí) <i>jen</i> , popř. <i>pouze</i>	<i>Přijde jen zítra</i>
j) schopnost být vytknuto před větou	<i>Bylo to česky, jak mluvil. Bylo to včera, kdy tu byl.</i>
k) schopnost být součástí tázacího výrazu	<i>Jak rychle? Kdy včera?</i>
l) schopnost být členem opozice při alternativní negaci	<i>Nemluvim německy, ale mluvím anglicky.</i>
m) schopnost tvořit samostatnou propozici	<i>Výborně!, proti *Motorově.</i>

Funkční a opět jen orientační dělení adverbií je analogické adjektivu (srov. 2.321.2), v závislosti na tom, jak která třída vyhovuje kritériím výše; připojená jsou i orientačně vyhodnocená kritéria. Srov.

(1) **adverbia deskriptivní** (vztah ke třídě, *tam, včera, česky, černě, jarně, ekonomicky, JAK?, KDE?, KDY?* aj.) jsou tu nejširší třídou (spadají do ní tradiční adverbia způsobu, místa, času, účelu, důvodu, původu, a další), kromě pronominálních jsou obvykle úzce odvozena od adjektiv a slouží základní pojmenovací linii komunikace, v níž se sloveso svým spojením s adverbium zařazuje do určité třídy a ta ho popisuje a konkretizuje (- a, - b, - c, + d, +/- e, +/- f, + g, + h, + i, + j, - k, + l, - m),

(2) **adverbia evaluativní** („*dobře-špatně*“, *hloupě, skvěle, hezky, DOBŘE* či *NE?*) slouží k pragmatickému evaluativnímu a subjektivnímu zaujetí postoje na linii „*dobře-špatně*“ (- a, +/- b, - c, + d, + e, - f, - g, - h, - i, - j, ?- k, + l, + m),

(3) **adverbia intenzifikační**, intenzifikátory („*více-méně*“, *hodně, sotva, hluboce, poněkud, plně, velmi, V JAKÉ MÍŘE?*) slouží k subjektivnímu zdůraznění či oslabení platnosti verba, popř. adjektiva či jeho zařazení do momentálního souboru priorit mluvčího, zvláště v oblasti zesílení, zeslabení či důrazu (- a, + b, + c, + d, - e, - f, - g, - h, - i, - j, - k, - l, - m),

(4) **adverbia restriktivní** (omezení platnosti, *jen, jedině, zrovna, pouze, jmenovitě, především, JAK SPECIFICKY?*) zpřesňují, konkretizují referenci verba, popř. adjektiva poukazem na to, že vzhledem ke své obvyklé platnosti verbum, popř. adjektivum či adverbium ne/platí plně a je nebo není z určitého hlediska omezeno a je specificky vnímáno jakožto zvláštní, výlučné či hlavní (+ a, + b, + c, + d, - e, - f, ?- g, - h, - i, - j, - k, - l, - m),

(5) **adverbia situační (stavová)** vyjadřují z různého hlediska vnímáný stav (ne/trvalý aj.) a bývají omezena na predikát a syntagmatiku se slovesem *být*. Uvnitř tvoří dvě podtřídy **osobní** vyjadřující zvl. po/city (*horko, smutno, nevolno*) a **neosobní** vyjadřující po/city, smyslové a atmosférické vjemy, rezultat, lokalitu aj. (*mokro, útulno, daleko, radno, šero, zapotřebí, patrně, zataženo, třeba*) (- a, - b, - c, + d/pred., + e, - f, ?- g, - h, - i, - j, + k, + l, - m).

Gradace (stupňování) adverbii se týká jen jejich malé části (zvl. evaluativ).

2.322 *Synsémantika*

Ve snaze dál detailněji nelišit (viz 2.32) se tu za synsémantika pro češtinu chápe 6 slovních druhů (2.322.1–6), jakkoliv jsou odlišné, ne však interjekce (2.322.6); naznačíme si však i další možnosti. Všechna synsémantika mají v různém smyslu pomocnou funkci a sémanticky jsou méně výrazná.

Oproti významu vystupuje u synsémantik do popředí jejich **funkce: substituční** (prostá a kvantifikovaná, u pronomin a numeralí), **nominálně klasifikační** (klasifikátor), **relační** (ve dvojím smyslu, u prepozic a konjunkcí) a **pragmatická** (partikule).

2.322.1 *Pronomen*

Pronomina (zájmena) jsou tradičně substituty substantiv a adjektiv, srov. však i substituty u adverbii a verb výše (2.321.4, 2.246 a 2.315). V rámci své základní funkce, **substituce**, vyjadřují i široké kategoriální významy několika typů, z nichž většinu do textu přinášejí jako nové, oproti substituovanému substantivu či adjektivu (které je nemají). Často některá mají vlastní deklinaci, pokud ji jazyk má.

Zájmena **osobní** (personalia) vyjadřují implicitně či explicitně **osobu** (*Kdo?, Co?*) a **číslo** verba (v případě explicitního vyjádření zájmena funkčně zdvojují informaci přinášenou koncovkou verba, srov. rus. *я пишу* vs čes. (*já*) *píšu*). Rozlišují zpravidla první, druhou a třetí osobu zvlášť v singuláru a zvlášť v plurálu a můžou ještě lišit distinkce další, jako v češtině, a to podle jmenného rodu (zpravidla ve 3. osobě, srov. *on, ona, ono* a obdobně v pl), i když řada jazyků to nedělá (fin. *hän on/ona*, hind. pro blízkou osobu *ye* a *vo* pro vzdálenou, ale dál rodem nelišenou aj.). Obvykle mají i zvláštní tvary pro syntaktické funkce subjektu (čes. *já*, angl. *I*) a objektu (čes. *mne/mě*, angl. *me*), popř. další, často liší i neutrální (a enklitické) formy a formy důrazové (srov. čes. a angl. *mi-mně, já-myself*) a pak mají svou specifickou deklinaci.

Na osobních zájmenech se často a primárně vyjadřuje i sociální distinkce zdvořilosti (pod názvem **honorifika**), v Evropě jen málo rozvinutá (tykáni-vykání, *ty-Vy*, obojí pro 2. sg. verba), popř. žádná (angl., směřují k tomu ale i skandinávské jazyky); mimo

Evropu je často bohatě specifikovaná v souladu se sociální situací a tradicí, srov. např. 2. sg ve viet. *tôi* (společensky nižší vůči vyššímu, zdvořilé), *ta* (emfatické, vyšší vůči nižšímu), *tao* (vyšší vůči nižšímu, důvěrné), *minh* (neživé) a tzv. absolutní zájmena *min* (důvěrné, knižní), *qua* (muž k ženě, knižní), *thiếp* (žena k muži, knižní) a *Trãm* (král k mandarinům, zastaralé). Vedle dalších, menšinových významů a funkcí (v 1. pl. zvláště pluralis majestaticus, plurál skromnosti aj.) je pro řadu jazyků v 1. pl. významná distinkce inkluzivnosti a exkluzivnosti, srov. např. **plurál inkluzivní a exkluzivní** (tj. „my včetně tebe“ vs „my bez tebe“) v malaj. *kita* a *kami*. Mimo systém stojí v některých jazycích pronomina impersonální pro neurčitý, obecný subjekt, srov. fr. *On parle français*, něm. *Man spricht deutsch*, angl. *One never knows* aj.

S osobními zájmeny úzce často souvisejí zájmena **přivlastňovací** (posesiva) vyjadřující vlastnictví a často i příslušnost, která se také liší podle osoby a čísla (*Čí?*, *můj*, *vaše*), v některých jazycích dál lišená na formy závislé na užití spolu se substantivem a ty, které se používají jen samostatně, srov. angl. *my* a *mine*. Mívají vlastní deklinaci. V některých jazycích konkurují posesivním sufixům, nebo jsou jimi nahrazována, srov. fin. *taloni* „**můj** dům“ vedle *minun* (můj) *talo*.

Ukazovací zájmena (demonstrativa) mají dvojí funkci a sémantiku, anaforu a deixi (viz víc 2.247), tj. ukazování ven z jazyka a uvnitř něj, tj. v textu (*Který?*). Zpravidla se, především u deixe, konstituují aspoň dvě podtřídy pronomin proximálních a distálních, pro objekty bližší a vzdálenější (srov. čes. *tento* a *tamten*), distinkcí však může být i více než dvě (viz např. španělština a sámština).

Zájmena **neurčitá** (indefinita) se jemností vyjadřovaných stupňů a odstínů liší snad v jazycích nejvíce (vhodné otázkové testy na ně obvykle nejsou, srov. však např. *Kdo všechno?* užívané naopak v reakci na jejich užití a vyžadující zpřesnění). Tato kategorie pokrývá v zásadě sémantické spektrum „nula–vše“. Některé odstíny na této škále můžou dostat i svá specifická označení, srov. **záporná** zájmena (*ni-*: *nikdo*, *nic*), **distributivní** (angl. *each*), **reciproční** (angl. *each other*, švéd. *varandra*) aj.. Plná česká škála těchto pronomin tvořená vždy derivačně či kompozičně vypadá, na škále od „nula–vše“, takto (v dalším jen pro „věci“):

nic–sotvaco–máloco–kdovico/bůhvico/čertvico–něco–leccos–kdeco–cokoliv–vsechno/kazdý.

Stranou stojí adjektivní *mnohý* a z jiného hlediska *cosi*, které je jen zdánlivě ekvivalentní s *něco*, které však vždy referuje pouze k minulosti a ve futuru je nemožné (**Přinesu ti cosi*) aj.

Zvláštní sémantiku má častý typ pronomina *oba* (angl. *both*, it. *ambedue* aj.) signalizující vedle prostého počtu i determinaci plného počtu, takže *ti dva* ≠ *oba dva* (=plný počet).

S osobními zájmeny úzce souvisejí také zájmena **tázačí** (interrogativa) tvořící většinu repertoáru základních otázkových slov v jazyce (na ně otázkový test pochopitelně neexistuje); doplňovaný je (většinou) ze stejného pronominálního základu derivovanými adverbii, srov. *kdo*, *co*, *jaký*, *kerý*, *čí* (a adverbialní *kde*, *kdy*, *kolik*, *jak* aj.). Tato zájmena se u osob zpravidla vztahují pouze k singuláru a nemají zvláštní tvar pro plurál (*Kdo přišel?* vs **Kdo přišli?*, srov. však naopak finské *Kuka tuli?* vs *Kumpi tuli?*, které toto rozlišuje).

S tázacími zájmeny jsou úzce formálně svázaná zájmena **vztažná** (relativa), která jsou omezena pouze na spojení vedlejších vět (klauzí) s hlavními v souvětí (*Kdo?, Co?, Který?* aj.) a slouží mj. i jako ekvivalent zájmen tázacích při převodu přímé řeči v nepřímou; často jsou s nimi dokonce homonymní. Funkčně to jsou specifické konjunkce, spojující lexémy, srov. *jenž, jejichž, což, který, kdo* aj.

Z jejich substituční povahy (někdy se proto taky mluví o *pro-formách*) vyplývá, že pronomina mají dvě široké syntaktické funkce, (a) *samostatnou* (tj. užívají se jako substantiva samostatně) a (b) *atributivní* (tj. užívají se před substantivem), srov. *Kdo tam půjde?, Ten to zná. vs Který (z nich) chceš?, tento klíč* aj. Tato funkční distinkce se ale obvykle týká jen demonstrativ, posesiv a interogativ, personalia a indefinita se užívají samostatně, zatímco relativa atributivně aj.

2.322.2 Numerale

Číslovky (numerale) jsou substituty substantiv a adjektiv kvantitativní povahy, resp. kvantifikátory, a jejich základní a obecný význam je tudíž **kvantita** vyjadřovaná především jako substitute entity a kvality (*Kolik?, Kolikrát?*, srov. *tři, třetí*). V jejich substituční funkci je doplňují od nich odvozená další slova, která se někdy (jako v češtině) poněkud nelogicky považují za **kvantitativní adverbia** (*Kolikrát?, třikrát*), jakkoliv si stále podržují substituční funkci kvantity. Vlastní číslovky se obvykle skloňují, tj. mají deklinaci, pokud ji jazyk má.

Vedle běžných podtříd **základních a řadových** (cardinalia a ordinalia) se někdy (jako v češtině) objevují i další, zvl. třída číslovek určená pro počítání druhu či celku složeného z členů, skupiny, tj. číslovky **druhov** (srov. už u substantiv v 2.321.1), srov. *trojí, čtvero*. Konkrétní klasifikace číslovek je závislá na užití teorii a autorovi (pro typ *třikrát* se např. v češtině někdy užívá označení **násobné** číslovky, *několik, několikrát, několikery* aj. se chápou zase někdy jako **neurčité** číslovky).

I když číslovky etymologicky mají často zajímavý a kulturně pozoruhodný původ, jejich současná lexikální sémantika je jednoduchá, přímočará, definatoricky exaktní a bezvýjimečná, a to s ohledem na požadavek jednoznačnosti numerické, který musejí plnit. Jejich systém doplňuje několik původně jiných lexémů, dnes homonymních, srov. *milion, pár; tucet* aj.; vedle nich stojí další slova od nich odvozená, která však už patří obvykle do substantiv, srov. *trojka, třicítka, pětina* aj.

Pro specifické matematické potřeby vznikly i číslovky další, zvl. s rozvojem a potřebou počítačových zpracování dat. Zatímco kvantitu vyjadřující prefixy jako *mega-* 10^6 , *giga-* 10^9 , *tera-* 10^{12} , *zetta-* 10^{21} jsou poměrně známé, jiné názvy jako *googol* 10^{100} , *centillion* 10^{303} , *kvadrilion* 10^{23} (= v USA *oktilion*) či *deciliard* 10^{69} a další však už tak známé nejsou a užívají je v zásadě jen odborníci; v běžném jazyce se prakticky nevyskytují.

2.322.3 Klasifikátor

Klasifikátor (často též *numerativ*) je častý slovní druh v řadě neindoevropských jazyků, který jednak slouží (v zásadě sémantické) **klasifikaci** substantiv a dodává jim svůj druhový základní význam klasifikátoru (původem to jsou také substantiva, která však stojí mimo systém substantiv, tj. zvlášť, mimo ostatní). Umožňuje, spojením s dodanou

číslovkou, tato substantiva počítat a také specifikuje, resp. vyjadřuje do jisté míry povahu substantiva v textu. Je zřejmé, že klasifikátory se tedy neužívají v singuláru (počítatelných) substantiv ani u substantiv nepočítatelných (viz už substantiva 2.321.1). Srov. čínštinu a její různé počítání s číslovkou *tři (sān)*: *sān-ke shu* „3-klasif. pro stromy + strom“, tj. „3 stromy“, *sān-zhī niao* „3-klasif. pro ptáky + pták“, tj. „3 ptáci“ aj. Evropské jazyky klasifikátory nemívají, srov. ale české náběhy v příkladech *tři kusy dobytka/nábytku*.

Klasifikátorům však nejsou obdobné další **kvantitativní substantiva** typu *stádo, stroužek, kapka*, i když vzdálená podobnost s nimi tu je. Je to v jazycích stará rozšířená třída, která slouží ke kvantifikaci substantiv (ne/počítatelných, látkových); tato kvantitativa však nevyjadřují sledovanou vlastnost substantiv; zná je i čeština. Podle toho, zda vyjadřují (neurčitou) část nebo naopak (známý) díl, nebo skupinu, je lze dělit na tři typy (více viz 4.241):

- 1 **partitivní**: neurčitá část něčeho: *hromada, spousta, trocha, moře, kapka* (partitiva)
- 2 **singulativní**: konvenční, známý díl něčeho, u substantiv nepočítatelných: *stroužek, stěblo, otep, záchvat (vzteku)* (singulativa)
- 3 **numerativní**: konvenční skupina, u substantiv počítatelných: *hejno, smečka, stádo, parta* (numerativa)

Zvlášť stojí substantiva označující **jednotky** měr, dané fyzikálně apod., srov. *metr; kilogram, watt, joule* aj.

2.322.4 Prepozice

Předložky (prepozice) a jim korespondující a ekvivalentní s nimi jsou **záložky** (**postpozice**, např. ve finštině, *kolme vuotta sitten* srov. ale i hol. *drie jaren geleden* či angl. *three years ago* „před třemi roky“) jako svůj obecný a základní význam a obecnou funkci vyjadřují **relace časoprostorové**, a proto se jim také někdy obecněji říká relátory, srov. v *lese, v pátek* (řídce se někdy sdružují prepozice a postpozice pod název adpozice). Mívají, pokud je jazyk má, tři základní funkce:

- (a) adverbální (ve struktuře V–S, zpravidla valenční, vyjadřují vztah mezi verbem a substantivem, *mluvit o filmu*)
- (b) adnominální (ve struktuře S–S, často valenční, vyjadřují vztah mezi dvěma substantivy nebo jmény, *boj o čas, prázdniny u moře, závislý na otci*)
- (c) adverbální (relativně formálně nezávislé a kvalifikující celou větu, ve struktuře PROP–prep, *v létě, z hladu*).

Formálně bývají nejstarší předložky původními morfémy (lexémy, *v, s*), další tvary jiných slovních druhů (*díky, kolem, vyjma*), zatímco nejnovější a nepočtenější (nikoliv však nedávné) jsou tvořeny kolokacemi založenými zpravidla na substantivním abstraktu ve spolupráci s jednou či dvěma předložkami původními (*na rozdíl od, v souvislosti s*).

Oba základní a historicky staré významy, lokální a temporální, které jsou v oblasti prepozic jednoslovných také stále nejčastější, se vývojem staly motivačním základem pro velkou skupinu různorodých významů abstraktních, srov. důvodové *v náhlém rozhodnutí*. Uvnitř hlavních významů se bohatě a obvykle poměrně arbitrárně člení dál. Předložky

a záložky mají sémanticky blízko k verbálním prefixům, základní jsou s nimi často homonymní, srov. *naložit něco na vůz*. V dalším se podíváme na možnou funkční klasifikaci, ilustrovanou však jen výběrově. Klasifikace vychází z možnosti jejich sémantiku pracovně identifikovat (podle účasti v dané kolokaci) pomocí otázkových testů; naznačeny jsou i víceslovné prepozice, které počtem několika set (300–500 podle jazyka a kritérií identifikace) jednoslovně mnohonásobně převyšují, ale hlavně rozvíjejí významy právě abstraktní (obsazení nejstarších, lokálních a temporálních je zde nejslabší).

1 Identifikace ((*Jako*) *CO/KDO*?)

a zástupnost, náhrada: *místo, za* Za prezidenta diplomu předal Novák.
ve funkci někoho, ve jménu něčeho, v hodnotě něčeho

b shoda, soulad: *podle* Podle otce to není pravda
po vzoru někoho, v duchu něčeho

c srovnání: *oproti, proti, vůči*
ve srovnání s někým, v rozporu s něčím

2 Klasifikace (*KTERÝ?*)

a zařazení, členství, přináležitost: *mezi, u, včetně* Měď patří mezi kovy, Ten člověk je od policie.
na poli něčeho, z řad někoho

b vyloučení: *mimo, nepočítaje, vyjma*
s výjimkou něčeho

3 Kvalifikace (*JAKÝ?*): *do, na, po, pro, u* umazaný od bláta, čaj s citrónem, prosba o pomoc *za cenu něčeho, v podobě něčeho, ve formě něčeho, ve funkci někoho*

4 Determinace akce ((*Jaký*) *DĚJ + Z ČEHO/ČÍM/K ČEMU/V CO/JAK/S KÝM/...?*)

a zdroj, materiál: *z* vyrobený ze zlata
ze středu někoho

b nástroj, prostředek, účast: *na, o, po, pomocí, ústy, z* hrát na piano
za pomoci někoho

c cíl, prospěch: *pro, o, versus* sbírka pro postižené
na podporu někoho, ku pomoci něčemu

d výsledek, účinek: *na, v*
bez účinku na něco, na úkor někoho

e způsob, míra: *podle, do, ob, po, prostřednictvím* splácet po částech

f účast, společnost: *pomocí*
ve spolupráci s někým, bok po boku s někým, v doprovodu něčeho

g zřetel, hledisko, okolnost: *bez, k, kolem, navzdory, okolo, pod, pro* cestovat o ohladu
za předpokladu něčeho, ve vztahu k něčemu, s přihlédnutím k něčemu, bez zřetele k něčemu

5 Kauzalita (*PROČ?*)

a důvod, příčina: *díky, kvůli, následkem, pro* udělal to kvůli otci
z důvodů něčeho, na podnět někoho, se záměrem něčeho

b účel, určení: *s, skrz, na jít na pivo*
s cílem něčeho, na protest proti něčemu

c návaznost, reakce: *vlivem, z*
v odpověď na něco

6 **Lokalita (KDE? KAM? ODKUD? KUDY?)**

a poloha: *blízko, kolem, mezi, na, nad, okolo, po, pod, před, u, uvnitř, za*
v blízkosti něčeho, na půdě něčeho

b směr někam a někudy: *doprostřed, dovnitř, kolem, mezi, na, nad, po, pod, okolo,*
proti, skrz, vedle, vně ve směru na něco

c směr odněkud: *s, z, zesponu, zeza, zpod ve směru od/z něčeho*

7 **Temporalita (KDY? ODKDY? DOKDY? JAK ČASTO?)**

a staticky: *během, blízko, k, kolem, koncem, mezi, na, okolo, po, před, při, upro-*
střed, v, začátkem

v období něčeho, u příležitosti něčeho, v procesu něčeho

b trváním od začátku: *od, počátkem, úderem, z, začátkem*
od dob někoho

c trváním do konce: *do, konče, na*
do konce něčeho

Ustálené víceslovné prepozice se pro svou neparadigmatičnost chápou zároveň jako gramatické frazémy (v *souvislosti s něčím*); v přehledu výše se uvádějí jen ve výběru.

2.322.5 **Konjunkce**

Spojky (konjunkce) vyjadřují **relace textové**, jsou to tedy také relátory. U spojek je už obtížné mluvit o jejich specifické sémantice, a proto se jejich subtypy označují podle syntaktických relací, resp. funkcí (a momentálně užívané syntaktické teorie), jejichž povahu signalizují. Základní dělení v této oblasti je na konjunkce (A) subordinační a (B) koordinační, někdy se zvláště uvádí ještě třída (C) korelativních konjunktí (*jak – tak i*). U víceslovných konjunktí hranice koordinační-subordinační někdy splývá (viz příklady dál). Vedle této hlavní funkce vztahovat k sobě věty, tj. zvláště klauze a hlavní věty, některé konjukce (především koordinační) však spojují i lexémy v kolokaci, srov. *otec a syn, chléb i víno* aj. V roli konjunktí sekundárně vystupují i některá pronomina (vztažná) nebo adverbia, jazyk však vlastní konjunkce mít nemusí (korejština). Jedna z možných ilustrativních klasifikací (obecná není možná) naznačuje hlavní třídy a prostředky, kde vedle českých jednoslovných stojí i ilustrace konjunktí víceslovných.

I Subordinační (hypotaktické, podřadící)

1 **Obsahové:** *že, aby, jestli,*
zda to že/zda/jestli

2 **Vztažné (relativní):** *který, jenž, co, jak, kdy* (ty se sem někdy nelogicky pro původní pronominální a adverbální funkci neřadí)
co–to, kdo–necht’/at’, jak–tak

3 Přísluvečné (adverbiální):

- a** čas: *když, až, než, dokud, jakmile do té doby než*
- b** způsob: *jak takovým způsobem že*
- c** účinek: *takže do té míry že*
- d** srovnání: *jako, jako by, než čím-tím, dost/příliš...na to aby*
- e** příčina: *protože, poněvadž díky tomu že, následkem toho že*
- f** důvod: *protože s vědomím toho že/co/..*
- g** důsledek *takže natolik že*
- h** účel: *aby k tomu aby, v zájmu toho aby*
- i** podmínka: *pokud, kdyby, jestli, -li s podmínkou že, v případě že*
- j** připustka: *ačkoliv, přestože byť i (ne-)*
- k** zřetel: *bez ohledu na to že/co/kdo/..., v souvislosti s tím že/co/...*

4 Přejechodné-smíšené:

- a** zřetel–výjimka: *kromě toho že/co/.., až na to že*
- b** příčina–zřetel: *na základě toho že/co*
- c** příčina–důvod: *právě proto že*
- d** účel–podmínka: *pro případ že*
- e** způsob–příčina: *za cenu toho že*
- f** podmínka–výjimka: *leda by*
- g** podmínka–odporování: *jestli však aj.*

II Koordinační (parataktické, souřadící)

- 1 Slučovací (kopulativní):** *a, ani, dokonce a to, (a) kromě toho (i), jak – tak i*
- 2 Stupňovací (gradační):** *dokonce ba dokonce (i), a nadto (i)*
- 3 Odporovací (adverzativní):** *ale, však, jenže a přece, místo toho aby*
- 4 Vylučovací (disjunktivní):** *nebo buď–(a)nebo, či spíše*
- 5 Důsledkové (kauzální):** *tudíž, tak a tak, pak tedy*

6 **Vysvětlovací (explikativní):** *nebot', vždyť*7 **Přechodné-smíšené:**

- a stupňovací–odporovací: *ale i, ba naopak*
- b slučovací–odporovací: *ne...ale taky/ani ne*
- c přípustkové–odporovací: *sice–ale přesto* aj.

Klasifikace konjunkcí není homogenní a druhů reflektovaných funkčních aspektů je více, často se proto stává i v důsledku přemíry teorií věcí sporu (nejčastěji zpochybňovanými podtřídami jsou z různých aspektů důvod/důsledek/příčina, zřetel, vysvětlení, rektifikace či zařazení relativních spojek aj.). Jak ale ukazují konjunkce víceslovné, jednoznačná povaha se v tradičním rámci vždy určit nedá, a je lepší mluvit o přechodech, srov. poslední třídy v obou makrotřídách. Ustálené víceslovné konjunkce, které jsou funkční extenzí a doplněním jednoslovných, se pro svou neparadigmatickou povahu chápou zároveň jako gramatické frazémy (*pak tedy, i když*). Zahrneme-li do souboru českých původních jednoslovných spojek asi 80–90 výrazů (asi 50 podřadných a 30–40 souřadných; spojovacích výrazů, výše je nutně jen výběr), v jejichž počtu se prameny velmi různí, a srovnáme-li ho s víceslovnými, zjišťujeme, že soubor aspoň 160 víceslovných spojek, podobně jako u prepozic, je mnohem vyšší než jednoslovných; je asi dvojnásobný.

2.322.6 **Partikule**

Základní funkcí partikule (částice), pokud ji jazyk má (což tak často nebývá, srov. např. angl.), je vyjadřování (obvykle subjektivní) **relace mluvčího k partnerovi, situaci nebo textu** (obsahově, často i formálně), která má nejčastěji pragmatickou povahu, především jako vyjádření **evaluační** (Čermák 2008b). Někdy se toto zjednodušeně označuje jako vyjádření postoje. V jazycích jiných (japonština aj.) mají partikule výraznou textově organizační funkci aj. Jako slovní druh jsou partikule snad dodnes nejvíce podceňované a deskriptivně (v různých jazycích, v Evropě už od antiky) odsunované na periferii; stále jsou pro neujasněnost jejich funkce (která je však jediná určující) brány většinou jako zbytková kategorie, kam se odkládá vše nepohodlné, (zatím) neurčené či nepochopené. Souvisí to však i s tím, že tam, kde partikule jazyk má, jako v češtině, studovány nejsou i pro svou výrazně orální povahu, v protikladu ke stále převažující tradiční orientaci jen na texty psané, ale i proto, že jsou často silně homonymní s lexémy jiných slovních druhů (srov. čes. *co* jako pronomen, interjekci nebo partikuli). Srov. *To Karel to pak přece udělal, že?* ukazující běžnou českou mluvenou větu, kde větší polovina slov jsou částice. Zájem o ně začala oživovat především pragmatika, a ne gramatika. Formálně, pokud jsou samostatnými lexémy (existují i partikulární afixy, srov. fin. *-pa/pä*, starší češtinu *-ř* aj.), fungují jako kvalifikans celé propozice nebo lexému (kolokace), nejsou tedy jejich součástí, jsou ale jakoby přidávané dodatečně, navíc. Na rozdíl od funkčně samostatných interjekcí, tvořících propozici, ji samy netvoří a nikdy nestojí samostatně.

Základní funkční typy partikulí lze sestavit do tříd (dál na datech češtiny). Jejich kritériální vymezení v podobě metajazykové formulace a povaha jeho funkce jsou vždy podány obecně, jednotlivé a často hojně podtřídy jsou jen naznačeny. Třídy se ilustrují jen

výběrově, ale se snahou zachytit aspoň nejtypičtější partikule jednoslovné i víceslovné, kterých je víc.

I Základní (primární)

1. Atitudinální (postojové, obvykle modální)

1.1 Faktuální (veritativní, pravdivostní), relace k faktu

Metajazyková povaha: „(Platí) Ano/Ne“, obecná funkce: referenční
jinak, že?, zejména, snad, nakrásně, stejně; Aby (-l) ...to ne- aj.

Množství podtypů zde zahrnuje identifikaci, omezení, jistotu, pravděpodobnost aj.

1.2 Voluntativní (volní), relace z vůle

Metajazyková povaha: „Nechci/chci“, obecná funkce: konativní/apelová
ať, klidně; kdy už... tak, dejme tomu, ať...kdo/co/..., ani za nic aj.

Množství podtypů zde zahrnuje rozkaz, dovolení, přesvědčování, radu, přání, hrozbu aj.

1.3 Expresivní (výrazové), relace ze sebe (exprese, vyjádření (se) k formě/obsahu)

Metajazyková povaha: „Podle mého názoru, myslím to tak“, obecná funkce: expresivní
prostě, takhle, von/vona/vono/voni, namouduši; tak co?, a ne a ne aj.

Podtypy tu zahrnují zaujetí, upřímnost, zdrženlivost, rezumování apod.

2. Emocionální (po/citové): relace emocionální k faktu/partnerovi/obsahu/kontextu (pozitivní/negativní)

Metajazyková povaha: „cítím to tak“, obecná funkce: expresivní
ale!, bohužel, dočista, ještě, chválabohu; už aby, ještě kdyby

Množství podtypů zde zahrnuje překvapení, zklamání, úlevu, obdiv, posměch apod.

II Sekundární

3. Evaluativní, relace polárně hodnotící obsah aj. „dobře/špatně, pozitivně/negativně“

Metajazyková povaha: „Hodnotím to jako, Ne/líbí se mi to“, obecná funkce: konativně-referenční/pragmatická

hezky, pěkně, najednou aj.

Podtypy zde zahrnují ne-vhodnost, ne-moudrost, ne-oprávněnost, podivnost apod.

4. Intenzifikační, relace zdůrazňující vyšší či nižší platnost, „více/méně“

Metajazyková povaha: „(Platí/je to) víc/míň“, obecná funkce: referenční/(pragmatická)

především, právě, aspoň aj.

Podtypy v II zahrnují jen dva póly, směrem nahoru či dolů. Dodejme, že tu ale zřejmě v rámci intenzifikace obvykle nejde o prostou kvantifikaci substantivní.

Dodejme ještě také, že typy 1 a 2 jsou základní (primární), 3 a 4 jsou sekundární a obvykle jen fakultativní a modifikující k 1 a 2, i když je tu hodně překrývání a můžou fungovat i samostatně. Typ 1 je většinou kognitivní a objektivní, typ 2 je subjektivní. Typy 3 a 4 jsou zároveň zpravidla subjektivní taky. Časté je tu míšení jednotlivých typů, a tedy i smíšená povaha jak konjunkcí, tak pragmatiky promluvy,

srov. např. voluntativně-expressivní *ani za nic ne-, no tak, to je dost že*, nebo faktuálně-voluntativní *ale přece, a když už – tak, až co/kdo/jaký*, především však jde o dominantní smíšenost kombinací partikulí základních a evaluativních, popř. intenzifikačních, srov. ... *a pak že* (neumí vařit)! (faktuálně-evaluativní) ..., *a co teprve Karel!* (faktuálně-intenzifikační) aj.

Protože lze užití partikulí často chápat i jako reakci na předchozí obsah, kontext, událost apod., mají i funkci komunikativně navazovací, a jsou tedy i specifickými sekundárními syntaktickými prostředky, resp. **prostředky hypersyntaktickými**. Částice se vyskytují ve všech základních modech věty, tj. oznamovací, rozkazovací (a zvolací) i tázací, a to v její kladné i záporné podobě. Často mají tendenci preferovat určitou pozici, zvl. iniciálovou či finální, srov. *Dyť, Von/vona..., To (von na to Karel asi zapomněl) a ..., co?, že/žejo?*. Všechny víceslovné partikule se chápou pro zcela neparadigmatickou povahu jako frazémy. Specifickým problémem, daným častou homonymií (ale i zapojením starších teorií k partikulím necitlivých), je velký problém s jejich automatickou identifikací v korpusu (ta si s pragmatikou dosud v zásadě neví rady).

2.322.7 Interjekce

Na rozdíl od ostatních slovních druhů, které jako základní kameny slouží dominantně stavbě propozice a věty, interjekce tuto funkci nemají, stojí vždy samostatně a jsou na ní nezávislé (Čermák 2007a); jsou tedy samy propozicí (větou) a v jazycích jsou zřejmě univerzální. Jejich obecná funkce je tedy pojmenovat samostatně **situaci**. I když mezi nimi existují extenze víceslovné, i to jsou všechny věty, a protože jsou ustálené a vázané na specifickou funkci, mívají často také své tradiční označení, srov. např. pozdravy či kletby: *Dobry den!, K čertu!, Do prdele!* Jejich funkce je zčásti podobná textovým a situačním funkcím partikulí a podobně jako ty také často vyjadřují postoj, popř. snahu o kontakt (ta u partikulí nebývá).

Ke specificky univerzálním patří poslední a historicky stará třída **onomatopoi** (typ 5 níže), kterou nacházíme ve většině jazyků, která ale je specifická i sémioticky tím, že představuje jedinou oblast jazyka, která (jako soubor znaků) není arbitrární, ale naopak realitou motivovaná. Proto tu také tato interjekce jsou v různých jazycích do určité míry podobná, tj. do takové, v jaké (ne zcela dokonale) napodobují skutečné zvuky světa, zvířat aj.

Klasifikace interjekcí jsou různé. Analýza mluveného korpusu vydělila pět hlavních a nejčastějších velkých tříd; zahrnují řadu podtypů (ty jsou zde zachyceny jen stručně). Každá třída je vymezena svou funkcí, resp. vyjadřovanou relací mluvčího k faktu neutrálně, volním způsobem a emocionálně nebo relací k jinému člověku, zvířeti ap., anebo snahou imitovat zvuk (poslední se poněkud vymyká) a je výběrově ilustrována na češtině interjekcí jednoslovnými i víceslovnými.

- 1 Faktuální** (objektivní relace k FAKTu), např. s podtypy vyjadřujícími:
*možnost, nutnost, ne/určitost (snad, určitě),
 ne/jistota, ne/pravdivost (bůhví, čertví, opravdu, rozhodně, vážně!),
 ne/pravděpodobnost (asi, nejspíš, patrně, pravděpodobně, sotva, že by?, cože?,
 prosím, určitě),*

vyplývání, vyvození (zřejmě, jó tak/ten!),
změna platnosti, všeobecnost (takhle!), nebo
 s relací *suspendovanou* (tj. odmlka, výplňková slova, *eh, hm, no*) aj.

- 2 **Voluntativní** (relace z VŮLE (k tobě/faktu)), např. s podtypy vyjadřujícími:
rozkaz, zákaz, žádost, vybidnutí, povel (*alou, hajdy, hop, pozor; račte, psst, syp, ticho, vpřed, kuš, marš, pohov*),
zájem, touha, přání (*do toho!, skol*),
uspokojení, uznání (*bohudiky, chválabohu, konečně, výborně, no proto!, tak vida!*),
politování, omluva (*bohužel, pardon*),
povzbuzení, útěcha, nabídka (*no ták!, do toho*),
varování, upozornění, vyhrůžka, napomenutí (*no no!, ty ty ty!*),
rada (*když už tak už*),
ne/spokojenost, rozhořčení, podiv (*jak to?, no tohle, tak ty tak! krucifix*),
ne/souhlas, nepřijetí, odmítnutí, vzdor (*ále, ano, jo, no, ne, houby, hovno, jasně, kdepak, ovšem, pochopitelně*),
registrace, dovození (*aha, hm, ehm*), popř.
 s relací *suspendovanou* (*nuda, lhostejnost, zdrženlivost, tak at', at'si, eh, nic*) aj.
- 3 **Emocionální** (subjektivní v relaci k FAKTU), např. s podtypy vyjadřujícími:
ne/chuť, odpor, ne/libost (*á, aah*),
obdiv, opovržení, posměch, ironie (*pf, to zrovna*),
bolest, radost (*au*),
strach, zděšení (*br*),
starost, úleva (*bohudik, konečně, zaplat'pánbu*),
překvapení, údiv, úžas, zklamání, povzdech (*no ne!, no teda!, no tohle!*),
lítost, soucit, účast (*ajaj*),
dojetí, nadšení (*jéé, no teda*),
pobavení, smích, smutek (*chacha*),
zlost, vztek (*hergot*) aj.
- 4 **Kontaktivní (fázové)** (objektivní relace k TOBĚ), např. s podtypy vyjadřujícími:
pozdrav (*ahoj, čao, hej, nazdar, papá, sbohem, servus, těbůh, zdarbůh, zdravím, zdravičko*),
přivolání (*hej, haló*),
udržení kontaktu (*tak co?, jářku, lidi, pane, panečku, člověče*),
předávání věci (*na-te, tumáš/te*) aj.
- 5 **Onomatopoické (imitativní, zvukomalebné)**, relace agenta k člověku/věci/zvířeti n. kontakt s ním), např. podtypy vztaženými k:
lidská ústa (*ccc, mňam mňam*),
člověk jinak (*fí*), *zvíře* (*mňau mňau*),
volání na zvíře (*čiči*),
pohyb n. zvuk věci (*cink*),
proces – exploze (*prásk, bum*), aj.

2.322.8 Jiné slovní druhy a třídy

Je zřejmé, že žádný jeden kánonický soubor slovních druhů platný pro všechny jazyky neexistuje a není to jen v důsledku rozdílu v teoriích, ale i v povaze jazyků. Rozdílů je mnoho, a to ve dvojmísmyslu, v rámci stávajících klasifikací (A) i mimo ně (B), tj. tím, co se v některých jazycích rozlišuje jako určitá zvláštnost navíc.

V prvním smyslu (A) je třeba si všimnout toho, že jistou setrvačností a neoprávněnou i nezdůvodněnou generalizací se projevuje všeobecná a obvykle i úporná snaha každý lexém, resp. jeho formu někam do známé klasifikace zařadit, i když to vždy nejde a je to počínání problematické. Slova, resp. formy jako *vyjít vstříc*, *dát všanc*, *být hin*, *nechat na holičkách*, *do třetice* aj., běžné i v jiných jazycích, nejsou lexémy a nelze je tedy určovat ani syntakticky, morfologicky či sémanticky, protože samostatně neexistují, jsou pouze součástí těchto uvedených frazémů a analogie pro takové nezdůvodnitelné určování, založená na jediném kontextu (tj. daného frazému), je nepřijatelná (srov. i 4.21). Přesto se o ni leckdo stále snaží. Případů obdobných těmto **monokolokabilním slovům** (slovem se tu míní tvar, ne lexém) se dá nalézt řada i mezi morfémy na úrovni morfologické a i ty jsou všechny výlučnými složkami frazémů (lexikálních), bez analogické existence jinde, srov. *levhart*, *roz-paky*, *úkol*, *panimanda* aj.).

Ve druhém smyslu (B) nacházíme nejrůznější třídy, specifické jen pro daný jazyk či skupinu (dříve se sem řadily třeba i aglutinované sufixy, srov. sufixální partikule ve finštině); bývají to bez výjimky uzavřené třídy. Jde o třídy další nebo zvlášť vytčené podtřídy tříd větších a obecnějších. Nebo naopak z více jinak tradičních slovních druhů se vydělí a zdůrazní určitá funkce či rys, jako např. **auxiliaria** (gramaticky pomocná verba), **modalia** (zvl. verba, popř. adverbia), **predikativa** (v ruštině, slova obdobná adverbium, ale vázaná na predikát), **konverba** (neúplné tvary verb fungující zčásti místo konjunkcí nebo prepozic, korejština a čínština), **preverba** (ekvivalent preponovaných verb, kavkazské jazyky), **adpozice** (prepozice, postpozice jako celek), **determinativy** (členy, determinativní pronomina, numeralia a některá determinativní adverbia, např. v angličtině), popř. na absenci přízvuku založená **klitika** (enklitika jako v češtině, popř. proklitika předcházející přízvučné slovo aj., včetně afigovaných jako v latinském *Senatus Populusque Romanus* „senát a římský lid“) aj.

2.33 Struktura pojmenování a lexému

Výše (2.314) jsme ukázali, že mluvčí vyjadřuje svoje výchozí významy, ať už skrze svou formu ustálené či neustálené a sémanticky tedy buď odpovídající jakémusi pojmu či nikoliv, a to z hlediska formálního buď (A) lexémem jednoslovným nebo (B) víceslovným, tj. kombinací lexémů jednoslovných, resp. jejich tvary. Chceme-li se zabývat strukturou lexému jednoslovného (A), budeme studovat jeho stavbu z morfémů a tedy slovtvorbu (viz 2.331), v případě druhém (B) budeme studovat tvoření víceslovných pojmenování a lexémů (viz 2.332; tvoření jednoslovných pojmenování v pravém slova smyslu synchronně vlastně neexistuje (vlastní tvorbu ve smyslu skutečného procesu je krajně obtížné přímo vidět, resp. být jejím svědkem, viz i níže). Jde vždy primárně až o hotové rezultáty a tedy určitou diachronii. Synchronně lze uvažovat jen o tendencích.

Oba typy a obě oblasti se navzájem doplňují a prolínají a jakékoliv úvahy o lexikonu a jeho povaze či rozsahu nemají smysl, zaměřujeme-li se pouze na slovtvorbu, jak se běžně dělá. Ani běžné slovníky jazyka ale neregistrují obojí a mapují pouze (A), tj. seznamy prostých jednoslovných lexémů, i když lexémů víceslovných (B) je v jazyce mnohem více. Z tohoto hlediska je i samotný název *slovník*, chápe-li se etymologicky jako soubor slov, klamný, protože ukazuje pouze na jednu část celé oblasti (v lexikonu nejsou pouze slova). Románské jazyky, užívající latinský základ *lexicon*, takto zavádějícím způsobem neukazují (i když původ jeho jména tu je na *slovo* vázaný také, není však tak přímočarý ani povědomý, a tedy synchronně motivovaný). Ve snaze aspoň zčásti jednostrannou „jednoslovnou“ orientaci tradičních slovníků, které jazyk z hlediska nominativního nepopisují celý (ani v oblasti nominací ustálených), vyvážit, se v novější době objevují první slovníky kolokací, jakkoliv jsou i ty jen dílčí a zkusmé.

2.331 Slovtvorba

Slovtvorba či tvoření slov (Dokulil 1962, Čermák 1990) je jeden z těch názvů, který se pro svou v podstatě diachronní povahu dnes chápe jako už poměrně nevhodný, matoucí a nedeskriptivní, protože sugeruje (probíhající) proces; jeho podstatu by mnohem lépe vystihovala např. nominativní morfologie či derivační/kompoziční morfologie. Synchronně je totiž téměř nemožné dostat, vyhovět významu dosavadního názvu *tvoření*, který sice má procesuální povahu a vychází zřejmě z onomaziologických východisek, u něhož však nemůžeme nikdy prohlásit, že jsme byli či dokonce jsme svědky zrodu slova a tedy i vlastního procesu nějakého tvoření. Jakkoliv se nová slova stále tvoří, jdou jakoby mimo nás a lingvista vždy vidí až hotové rezultáty, a tedy až „utvoření“, resp. rezultat, a to většinou se značným zpožděním, nikoliv ale vlastní tvoření. O tvoření slov se však běžně a matoucím způsobem mluví i u případů a tříd, které jsou slovtvorně přitom dávno mrtvé a v takové třídě se třeba celá staletí v nich danými prostředky už nic netvoří (jde tedy vlastně jen o staré utvoření, vytvoření) a směšuje se tu tak synchronie a diachronie. Ještě horší je, že většina našich závěrů a poznatků, která se zakládá na takto už (různě dávno) utvořených slovech, je vlastně taky povahy diachronní a naše extrapolace do současnosti či dokonce budoucnosti, tradičně přibližné a jen zhruba odhadované (zvláště ve vágním pojetí kvázidiachronního termínu **produktivnosti**), jsou problematické. Je proto mnohem vhodnější mluvit namísto o *slovtvorbě* jen o stavbě slov, resp. jednoslovných lexémů, popř. pojmenování a jejich struktuře, termín slovtvorbu odsunout do diachronie a v synchronii opustit. Tradice ovšem většinou zatím u tohoto problematického označení setrvává.

Slovtvorba je spolu s flexí částí morfologie. Na rozdíl od flektivní morfologie (kterou se nic nového v zásadě nikdy netvoří), která signalizuje morfologickou povahu a vztahy lexémů v textu (proto ji lze také nazírat jako disciplínu především parolovou), se slovtvorba účastní tvorby lexémů jednoslovných i víceslovných. Protože jsou všechny jednoslovné a některé víceslovné formace jako ustálené uloženy v paměti, má tato disciplína tedy povahu langueovou. Obě morfologie nemají v různých jazycích zcela paralelní distribuci, flexi má, jak se zdá, poněkud méně jazyků než slovtvorbu, která je sice hojnější, zdaleka ne však univerzální.

Slovotvorba však nepokrývá celý slovník ani tam, kde je bohatě rozšířena, jako např. v češtině. Jednak tu existují **kořenová slova** typu *pes, les, nos* (několik stovek, uvedená měla však původně jer), která žádným dnešním způsobem tvoření nevznikla (tento fakt pak nechtěně zastírají teorie pracující s nulovým morfémem, který je ale slovotvorně pouhou fikcí, konstruktem), a jednak existují slova, resp. jednoslovné lexémy, které synchronně **jen vypadají jako utvořené** z něčeho, ale také nejsou. Jde o případy typu *hlava, žena, místo, pole*, které jsou sice složeny ze dvou morfémů, kořenu a sufixu, ale protože nelze předpokládat tvoření ex nihilo, je třeba přijmout přirozené vysvětlení, že tu tyto sufixy čeština má v důsledku své typologické (flektivní) povahy, která vyžaduje, aby se všechna substantiva řadila do rodů a tím i deklinačních typů, a to pokud možno podle zakončení. Většina těchto slov tedy utvořena vlastně nebyla a dokonce ani nevznikla v češtině: je starší, převzatá, popř. upravená z předchůdců, kde např. *golva* je už praslovanské a ve všech slovanských jazycích obdobné; morfém *-a* signalizující femininum tu tedy byl už před češtinou a ta tu proto sama nic nevytvořila. Srov. takto tedy ještě např. pro spíš zděděné slovo *žena* předchůdce inde. **g^{en}-* a řec. *gyné* aj. ukazující na to, že tu jde o prostředky dané typologicky do výbavy flektivního jazyka obecně; čeština ani zde tedy ničím nepřispěla. Tento striktně synchronní pohled, který lze důsledně a analogicky snadno rozšířit (např. na adjektivní *-ý* ve slovech jako *starý* či infinitivní *-(i)* u sloves jako *stát* aj.) není ovšem vhodné směřovat s pohledem diachronním, který, často ve snaze objasnit původ, synchronii zatlačuje do pozadí, ale snadno přitom sklouzává do neměřitelné časové hloubky, popř. přesahuje i hranice češtiny samé.

V daném smyslu má tedy čeština tři typy slov, které ilustrují modelové příklady: (1) *mlad-ik* × (2) *žen-a* × (3) *hod-0, muž*. Vlastní slovotvorba se týká pouze (1), případ typologické (slovotvorné) charakteristiky (2) sem pro svůj původ nepatří a případ (3), kde se někdy mluví (ale jen hypoteticky a kvůli flexi) o nulovém morfému, sem patří jen zčásti (příklad *hod-0* je vytvořený z *hodit*), zatímco kořenová slova sem taky nepatří.

Typy tvoření a souvztažnosti obecně shrnuje přehled:

Báze	→	Rezultát	:	Proces
SLOVO	→	derivát		<i>derivace</i>
	↘	kompozitum		<i>kompozice</i>
	↗	univerbizace		<i>univerbizace</i>
KOLOKACE	→	abreviace		<i>abreviace, (abreviatura)</i>

Nejrozšířenější způsob slovotvorby bývá kompozice (aglutinační a polysyntetické jazyky) a derivace (flektivní jazyky), v praxi se ale oba typy vyskytují běžně zároveň, jakkoliv jeden zpravidla dominuje. Taková je i čeština s dominantní derivací (oproti např. němčině).

Pro češtinu je nápadná a silně využívaná **univerbizace**, primárně mluvený prostředek jazykové ekonomie odstraňující příliš dlouhé, popř. nešikovné víceslovné i jednoslovné názvy a pojmenování (které jazyku někdy vnucuje nerozumná politika spisovnosti, srov. dál např. *tuzemák, očař* aj.). Objevuje se všude tam, a to i na úkor popisnosti, kterou oslabuje, kde se lexém užívá často a jazyk potřebuje výraz kratší a zbavit se své přitom

oficiální povahy, popř. získat nádech neformálnosti, srov. *foťák* (*fotografický aparát*), *socdemák* (*sociální demokrat*), *Václavák* (*Václavské náměstí*), *Staromák* (*Staroměstské náměstí*), *Kaprovka* (*Kaprová ulice*), *koprovka* (*koprová omáčka*), *sámoška* (*samoobsluha*), *ústavák* (*pracovník/člen akademického ústavu*), *tuzemák* (*tuzemský rum*), *vočář* (*oční lékař*), *hodka* (*hodina*), *asák* (*asistent*), *esemeska* aj.

Typy afixace jsou dány různým zapojením prefixace a sufixace; v češtině čistě kvantitativně převažuje u jmen sufixace a u verb prefixace. Afixy se liší podle polohy prostředku s ohledem na kořen (kmen), stojí před ním (**prefixy**) nebo za ním (**sufixy**). V přehledu vypadá afixace (tj. sufixace a prefixace) i kompozice takto:

Typ	Procesy formální	Příklady
AFIXACE:		
I Syntetická		
A Pozitivní		
<i>a Jednoduchá:</i>		
– Prostá	prefixace	(1) <i>číst</i> → <i>pře-číst</i>
	sufixace	(2) <i>učitel</i> → <i>učitel-ka</i>
	konverze	(3) <i>krásný</i> → <i>krásně</i>
– Substituční	transprefixace (záměna)	(4) <i>po-bledlý</i> → <i>při-bledlý?</i>
<i>b Kombinovaná:</i>	transsufixace (záměna)	(5) <i>zubař</i> → <i>zubák</i>
	prefixace–sufixace	(6a) <i>les</i> → <i>za-les-nit</i>
	cirkumfixace	(6b) (běh:) <i>ná-břež-i</i> , (běhat:) <i>na-běhat se</i>
	prefixace–konverze	(7a) <i>hlava</i> → <i>bez-hlav-ý</i>
	sufixace–konverze	(7b) =3
	desufixace–sufixace	(7c) <i>slun-ce</i> → <i>slun-eční</i> , cf výš
B Negativní (zpětná)		
	deprefixace	(8) (<i>úchylný</i> → <i>úchyl</i>)
	desufixace	(9) (<i>váček</i> → <i>vak</i>)
II Diskrétní (analytická)		
	reflexivizace	(10) <i>umýt</i> → <i>umýt se</i>
KOMPOZICE:		
I Vlastní (: neodlučitelné složky rezultátu)		
<i>A Prostá</i> (vlastní) (: pravé složky)	determinace	(1) <i>půllitr</i>
<i>B Kombinovaná s afixací</i>	a determinace	(2) <i>listopad</i> , <i>kazisvět</i> , <i>novostavba</i>
	b koordinace	(3) <i>lesopark</i> , <i>česko-německý</i>
II Nevlastní (: odlučitelnost složek)		
<i>A Prostá</i> (nepravá kompozita)	c juxtapozice (spřežky)	(4) <i>obranyschopný</i>

Poznámky:

1 – Typy 4, 8 a 9 u afixace jsou spíše hypotetické a krajně periferní.

2 – Typ 10 u afixace sem vlastně nepatří a počítá se sem jen tradičně, nejde o tvoření slova, ale tvoření kolokace, víceslovného lexému (zvl. reflexivního verba).

3 – Typ 6b se tvoří dodáním pevné kombinace, **cirkumfixu** (prefixu a sufixu) s pevným významem k základu (Čermák 2008d)

4 – Typ IB u kompozit se často píše se spojovníkem, i když ne vše tu je jasné kompozitum. Situaci navíc ztěžují normalizátoři, kteří úzus psaní spojovníku čas od času mění, přestože realita zůstává stejná.

5 – Zvl. v minulosti se často kompozita dělila na endo- a exo-centrické (viz 4.12).

6 – Výše uvedené schéma je primárně ilustrační, a to i za cenu zjednodušení. takto se tu nezdurazňuje, že např. v kompozici u typ *lesopark* se uplatňuje i afixace (-o- je konektem, spojovací afix, původem víceméně přímo zděděný z indoevropštiny) aj.

Zdá se, že ke slovtvorbě lze přistupovat i z hlediska onomaziologického a tedy vlastně pojmenovacího. Byl navržený systém (M. Dokulil 1962, pro autosémantika) čtyř onomaziologických bází (*substance, vlastnost, děj, okolnost*), které se kombinují se stejným čtyřmi pojmovými kategoriemi v roli příznaků těchto bází; vzniká tak 16 vlastních kategorií užších. Výsledné široké **onomaziologické kategorie** (uplatňující se v derivaci i kompozici, popř. i jinde), na těchto kombinacích založené, jsou:

1 **Transpozice:** změna slovního druhu, význam rezultátu je zachován
V → S *číst* → *čtení*, A → S *moudrý* → *moudrost*

2 **Modifikace:** zachován je slovní druh i význam rezultátu a připojen je příznak
mladik → *mladiček*

3 **Mutace:** mění se slovní druh i význam rezultátu
mladý → *mladik*

Všechny tři jsou v češtině hojně zapojované, i když nejběžnější je v praxi mutace. Všechny tři velké typy kategorií stavějí na zmíněných 16 kombinacích, kdy např. *substance* chápaná jako báze (*člověk*) a *děj* jako příznak (*číst*) dávají ve výsledku substantivum *čtenář* atd. V praxi se však rozpadají na běžné a reálně konstituované **slovtvorné třídy**, mající obvykle i svá tradiční jména, jako jsou názvy činitelské, prostředků, dějů aj. (viz dál).

Zbývající dvě obecné onomaziologické kategorie jsou doplňkové, popř. periferní (reprodukce) a blíže se obvykle nečlení, ani nemají k sobě tradiční slovtvorné třídy. Srov.

4 **Reprodukce:** imitace (*haf:* →) *hafat, t'ukat* (překrývá se však s mutací)

5 **Integrace:** sjednocení rovnocenného (kompozice) *černobilý*

Od transpozice, ke které má blízko, se liší **konverze**, velmi běžná operace formálního přechodu formy mezi slovními druhy a tedy různými funkcemi, realizovaná bez jakékoliv své formální změny. Je nesmírně běžná v jazycích neflektivních, zvl. izolačních, čínštině, angličtině aj., srov. (*to drink*) *water* (=substantivum), *water* (*transport*) (=atribut, v češ. odpovídá adj. *vodní*), *to water* (*my garden*) (*verbum, zalévat*), srov. např. ještě např. infinitivy se stejným významem ve fr., něm. a hol. *le parler, das Sprechen, het spreken* (mluvení), kde se všude konverze dosahuje změnou (syntaktické) funkce, zde navíc spolu se členem určitým přidaným k infinitivu. Transpozice (známá jen z české teorie, Dokulil) naproti tomu většinou nějakou formální (sufixální) změnu užívá, tj. např. *mluvit* → *mluvení*, *krásný* → *krásně*, *zlý* → *zlo*, i když řidčeji čeština má i vlastní konverzi, srov. *nemocný* (adj. → subst.).

Jakkoliv je derivace v češtině běžná, není vždy kvůli formální blokaci možná, srov. *fotbal* → *fotbalový/fotbalista*, zatímco oficiálně preferovaná *kopaná* (**kopanista*, **kopanový*) k sobě takové deriváty tvořit neumí (protože výchozí substantivum se podobá adjektivu, srov. však snahu tuto situaci neopravit aspoň nespisovným *kopálista*), srov. i obdobné *počasí* → 0, a místo dnes neexistujícího vlastního adjektiva (**počasový*), o které se čeština sice v minulosti pokoušela, ale nikdy se neujalo) k němu užívané adjektivum od zastaralého synonyma *povětrnost* → *povětrnostní* aj. Naproti tomu se tvoří deriváty také nově, a to i tam, kde dříve neexistovaly, obvykle kvůli vázanosti výchozího slova ve frazému, srov. *úkorně* (*pociťovat, vnímat*), *úkorný* (z frazému *být/dělat něco na úkor něčeho/někoho*).

2.331.1 Slovtvorné derivační třídy češtiny v přehledu (substantiva, adjektiva, verba, adverbia)

Za použití klasifikace výše (2.331) lze nabídnout relativně vyčerpávající pohled na jádro celé české derivace, kde důraz se klade na evidenci všech základních afixů a jejich ilustraci na datech.

Slovtvorné derivační třídy češtiny v přehledu (srov. i Čermák 1990).

Uvádějí se tu všechny třídy autosémantik, a to jen ve svých hlavních afixech (velmi řídké se vynechávají), ilustrované pouze na vybraných, typických příkladech.

SUBSTANTIVA

Sufixace

Mutace

jména činitelská (nomina agentis): -ač, -ák, -ař, -ce, -ič, -ník, -ovatel, -itel aj.

kuřák, lhář, soudce, boxer, řidič, čumil, malíř, dělník, pěstoun, ošetřovatel, stavitel

jména konatelská (nomina actionis): -ák, -árník, -ář, -ce, -ěř, -ik, -ionář, -ec, -ník aj.

ovčák, kavárník, houslař, rybář, restaurátér, důchodce, bankéř, plagiátor, satirik, funkcionář, žárlivec, křikloun, lesník, signatář

názvy prostředků (nomina instrumenti): -a, -ace, -ač, -an, -átka, -avka, -ečka, -dlo, -el, -enka, -ítka aj.

brzda, dotace, hnětač, vrtačka, letadlo, stojan, pozvánka, stupátko, ventilátor, zkumavka, vařečka, rozpouštědlo, hřidel, rtěnka, mixér, čistička, budík, narkotikum, hmoždír, kružítko, léčivo, olejníčka, deštník, děrovačka, ukazovátko, brokovnice, reaktor

názvy výsledků děje (nomina resultativa): -ace, -anec, -át, -ek, -enka, -ík, -ina, -ka, -ek, -avek aj.

formace, škrábanec, preparát, resumé, doplněk, myšlenka, balík, uzenina, zkratka, kování, zbytek, přístavek

názvy nositelů vlastnosti (nomina attributiva): -ice, -ík, -ina, -ista, -ivec, -ivka, -natec, -nina, -och, -ol, -oun, -ovice aj.

pravice, mladík, čeština, externista, poctivec, hlasivka, křivka, svalnatec, olejnína, černoch, hrbol, mastnota, okoun, kůrovec, slivovice, cukrovka, poštovní, blondýn

jména obyvatelská (nomina habitatorum): -0, -ák, -an, -al, -ec, -ník aj.

Čech, Pražák, Číňan, horal, cizinec, osadník

jména příslušenská (nomina pertinentia): -ák, -an, -ář, -enec, -ik, -ista, -ita, -ník, -ovec aj.
měšt'ák, vesničan, odborář, shakespeareovec, dorostenec, akademik, marxista, husita, družstevník, mozarovec

jména místní (nomina loci): -árium, -árna, -atina, -ba, -iště, -érie, pref-í, -ice, -ie, -ín, -ina, -írna, -cko, -na, -iště aj.
akvárium, kavárna, hornatina, chodba, staveniště, rafinérie, nábřeží, nemocnice, Anglie, kravín, dubina, čistírna, zastávka, Německo, prasklina, prodejna, rybník, Žižkov, bukovina, brankoviště, studovna, kazatelna

Transpozice

názvy dějů (nomina actionis/acti): -0, -a, -ace, -áda, -ance, -át, -áž, -ba, -ě, -ek, -ní, -enka, -ež, -ice, -ink, -íva, -ná, -ní, -ot, -tí, -vek aj.
hod, hra, agitace, blokáda, dominance, diktát, montáž, prosba, koupě, zmatek, sklizeň, honěná, myšlení, myšlenka, krádež, vánice, dřina, trénink, ofenziva, hádka, kopaná, psaní, pranice, dupot, úbytek, hnutí, požadavek

názvy vlastností a stavů (nomina qualitatis): -0, -a, -ba, -ance, -e, -enství, -est, -í, -ie, -ina, -ita, -o, -ost, -ota, -ství aj.
zeleň, krása, chudoba, elegance, píle, nechutenství, svěžest, mládí, historie, hluchota, genialita, výška, klidno, teplo, rychlost, čistota, klukovství, bohatství, jezdeckví

názvy konvertované (nomina converta):

vysoká, bílé, mluvčí, různé, Národní, kojná, lesní, nezaměstnaný, Nerudova, košíková, pokojská, hospodský

Modifikace

zdrobněliny a zveličelá (nomina diminutiva et augmentativa, deminutiva a augmentativa): -ák, -ánek, -átko, -eček, -ečka, -ečko, -ek, -íček, -ička, -ičko, -ík, -ínek, -inka, -isko, -ka, -ko, -íček aj.

aut'ák, nosánek, děvčátko, dědeček, knížek, kolečko, stromek, lesiček, ručička, očičko, lesík, tatínek, hlavinka, psisko, ručka, dřívko, trávníček, dědoušek

názvy přechýlené (nomina mota): -a, -á, -ačka, -alka, -anka, -antka, -ářka, -čí, -enka, -ka, -ice, -ička, -ilka, -írka, -írka, -kyně, -ice, -ová, -ovna, -yně aj.

Jana, Malá, divačka, opičák, loudalka, Slovanka, rekreatka, čtenářka, mluvčí, vdovec, snoubenka, absolventka, lvice, řidička, kutilka, servírka, malířka, cyklistka, Japonka, přítelkyně, dělnice, Nováková, královna, spisovatelka, žákyně

názvy mláďat (nomina subolia): -e, -ě

vlče, housě, holoubě

názvy hromadné a jednotlivin (nomina collectiva et singulativa, kolektiva): -ář, -át, -ina, -enství, -érie, -ež, -í, -ice, -ika, -ina, -ivo, -nictvo, -ota, -oví, -ství, -stvo aj.
heslář, triumvirát, kulatina, člověčenství, mašinérie, mládež, maliní, čtveřice, tematika, družina, dubina, travina, střelivo, předsednictvo, pěchota, sloupoví, školství, mužstvo, ptactvo

jména pomnožná (pluralia tantum): -a, -ítka, -e, -ie, -ice, -ě, -né, -inky, -iny, -ky, -y aj.
prsa, záda, povídla, nosítka, pouta, vrata, plíce, brejle, genitálie, kvasnice, třešně, kleště, drobné, vědomosti, šediny, rozvaliny, fousy, kalhoty, tepláky, šortky, spalničky, parohy, šaty, běžky, nůžky, souchotiny, prachy, hodinky, Helsinky, Benátky, Beskydy, Hebridy

Prefixace (zde i adjektiva)

identifikace (negace, zástupnost, srovnání a míra): ne-, bez- a-/an-/ab-, i-/in-/im-, dis-, non-, ob-; místo-, vice-, pro-, alo-, hetero-, homo-, iso-, pa-, para, semi-, kvázi-, pseudo-; semi, kvázi, pseudo, arci-, makro-, super, ultra-, pře-, pra-, maxi-, pod-, mikro-, mini-, polo-
neklid, bezmoc, averze, invalida, disharmonie, nonstop, obstrukce; místopředseda, vicepremiér, proděkan; alomorf, heterosexuál, homonymie, isotop, paměsíc, parafráze, semifinále, kváziidiom, pseudověda; arcibiskup, makromolekula, superman, ultrazvuk, přesila, prazáklad, maxisukně, podtlak, mikroprocesor; minisukně, polodělka

lokalizace (povrch, vnitřek kde, kam, odkud, kudy, vztah mezi více): nad-, pod, sub-, infra-, en-, ex-, in, super-, hyper-, hypo-, ana-, před-, za-, meta-, pro-, ná-, po-, při-, přes-, od-, mimo-, para-, per-, peri-, amfi-, ad-, ab-, de-, dia- epi-, ob-, anti-, kontra-, ko-/kon-, inter-, proti-, roz-, syn aj.
nadporučík, podporučík, subjekt, infrazvuk, superpozice, hyperkritika, hypocentrum, anamnéza, předsíň, zahraničí, metajazyk, projektor, náledí, pobřeží, příchut', přespolní, odstín, mimoškolní, parataxe, perifráze, amfiteátr, adverbium, abstrakce, dedukce, epicentrum, obsese; encefalitida, endogamie, expanze, inspekce, diachronie, percepce, spolujezdec, souzvuč, rozcestí, proamerický, koexistence, synonymum, diskriminace, protiváha, antiseptikum, kontrašpionáž, mezilidský, internacionální, antipod

temporalizace (před, zároveň, potom, znovu a zpátky): pře-, do-, pra-, pre-, ante-, pro-, proto-, ex-, kon-/kom-/ko-, syn-/sym-/sy-, od-, po-, post-, re-, neo-, ana-, retro-
předehra, dopoledne, praotec, prehistorie, antediluviální, prognóza, prototyp, exkrál, konkurence, synchronie, odpoledne, pondělí, postgraduální, reforma, neologismus, anabaptista, retrospektiva

ADJEKTIVA**Suffixace****Mutace**

adjektiva přivlastňovací (adiectiva possessiva): -čí, -í, -in, -ův
matčín, otcův; slepičí, psi

adjektiva přináležitost (adiectiva pertinentia): -ácký, -ační, -ární, -ecký, -í, -ický, -ivní, -ní, -ný, -ský aj.

ovčácký, okupační, letadlový, lineární, systematický, normativní, poplatkový, slepičí, léčebný, partnerský, lví, biologický, chloristý, primitivní, herecký, odborářský, krevní, bankovní, soudcovský, učitelský, elegantní

adjektiva podobnosti (adiectiva similitudinis): -itý, -oidní, -ovitý, -ovský
vejčitý, prkenný, asteroidní, psovitý, otcovský, mozartovský

adjektiva místa a času (adiectiva loci et temporis): -ní, -ejší, -ový, ský aj.
orientální, hořejší, hradecký, dolní, jarní, zpětný, červenový, pražský

adjektiva látková a původu (adiectiva materiae et originis): -ěný, -ný, -ový aj.
dřevěný, železný, cukrový

adjektiva podle znaku (adiectiva secundum signum): -istý, -itý, -ivý, -natý, -ovaný, -ovatý, -ovitý aj.

skalistý, dřevitý, deštivý, skalnatý, kostkovaný, pihovatý, kopcovitý

adjektiva schopnosti (sklonu) a možnosti (adiectiva inclinationis et facultatis):

-ačný, -atelný, -avý, -itelný, -ivní, -ivý, -livý, -ovatelný, -ovný, -ující aj.

vychloubáčny, upovídaný, přijatelný, kulhavý, naučitelný, instruktivní, hojivý, starostlivý, průsvitný, panovačný, koksovatelný, bojovný, osvěžující

adjektiva účelová (adiectiva finis): -ací, -ávací, -cí, -ební, -ebný, -ecí, -ící, -ívací, -ný, -ovací, -ovný aj.

psací, srovnávací, mycí, zkušební, léčebný, svářecí, vodící, dorozumívací, výrobní, prodejny, zásobovací, děkonný, bojový

adjektiva výsledku (adiectiva resultativa): -ný, pref-lý/tý, pref-lý/tý, -ší, -vší
nařezaný, zašpičatělý, převzatý, zkamenělý, ukvapený, zdařilý, specializovaný, uplynulý, rozmrazený, plánovaný, přišedší, pokrytý, rozbolavělý, napsavší

Transpozice

adjektiva procesuální a stavová (adiectiva actionis et stativa): -ající, -avý, -ební, -ící, -ný, -oucí, -tý aj.

dělající, žhavý, zkušební, nerezavějící, uslzený, pišící, složitý, příčinlivý, trvalý, známý, psaný, platný, tekoucí, děkonný, krytý,

osvěžující

krátká adjektiva (aktualizace predikátu)

(rád, znám, star)

Modifikace

adjektiva míry a zdrobněliny (popř. zveličelá) a komparativy (adiectiva mensurae et diminutiva, včetně numeralí): -ánský, -avý, -ejší, pref + -ivělý, -čí, -ičký, -inký, -oučkový, -ší

velikánský, bělavý, krásnější, našedivělý, hezčí, kratičkový, malinký, namodralý, běloučkový, malounkový, delší

varia (původní adjektiva, tj. nederivovaná): -átý, -í, -ý

devátý, pěší, příští, těžký, milionový, hrubý, malý, patnáctý

Prefixace viz substantiva

VERBA

Sufixace

Mutace

Existence/funkce (=být/jevit se): -at, -et, -it, -ovat

červenat se, hladovět, otročit, nocovat

Konverze/konverzivnost (=stát/stávat se): -at, -ět, -it, -ivět, -nout, -ovat

černat, zkamenět, zvítězit, červivět, zblednout, zlepšovat se

Pozn. konverzivnost zde ≠ obecná konverzivnost jako onomaziologická kategorie

Faktivnost (=změnit v něco/způsobit): -at, -it, -nit, -ovat

srovnat, hostit, sušit, rozlístnit, pobuřovat, kouskovat

Produkce (u-dělat, provádět, vy-tvořit něco): -at, -et, it, -ovat

hnísat, slzet, sněžit, linkovat, cestovat

Donace/privace (=dát/dávat vs vzít/brát): -it, -kovat, -ovat

osladit, uzemnit, odbarvit, hubičkovat, odtučňovat

Úzus (=užívat): -at, -it, -ovat

hlásat, zvonit, bruslit, telefonovat

Posese (=mít): -at, -ět, -it, -ovat

spěchat, vonět, žíznit, sídlit, účinkovat

Transpozice

Produkce/existence (=u-dělat, provádět): -it, -ovat

bouřit, obchodovat

Modifikace

Perfektivizace (verba perfecta, dokonavá): -nout, pref + ovat

padnout, přebudovat

Imperfektivizace (verba imperfecta, nedokonavá): -at, -ávat, -ět, -ínat, -ovat, -ovávat

vyrůstat, dodávat, odvádět, dosoušet, dohasínat, navíjet, dokončovat, zpracovávat

Uzualizace (verba uzuální): -at, -ávat, -ávávat, -ívat, -ívávat, -ovávat

jídat, čekávat, říkávávat, chodívat, chodívávat, zpracovávat

Deminutivizace a augmentativizace (verba zdobnělá a zveličelá, deminutiva a augmentativa): –

třepetat se, spinkat, cupítat, hopkat, mihotat se, jektat

Varia, zvl. deinterjekční: -at, -et, -it, -nout, -ovat

cvakat, supět, fičet, šustit, tykat, funět, bouchnout, hudrovat

Prefixace

Lokalita: do-, na-, nad-, o-, ob-, od-, pod-, pro-, pře-, před-, při-, roz-, s-, u-, v-, vy-,

vz-, z-, za-

dojet, najet, nafouknout, nadřadit, ohlédnout se, ohnout, omotat, obejít, obkreslit,

odsypat, podstrčit, prostrkat, přestěhovat, předjet, přinést, rozmazat, rozejít se,

sestavit, sklouznout, srušit, svázat, uvázat, ustoupit, vlézt, vylézt, vzpříčit se, zmačkat,

zaletět, zapéct

Temporalita: do-, na-, o-, od-, po-, pro-, pře-, před-, při-, roz-, u-, vy-, za-

doptat se, dozpívat, nakousnout, napsat, oslavit, odrecitovat, odpískat, odříkat,

poradit, promluvit, překřičet, přeřeknout se, předpovídat, přitakat, rozdělat,

rozluštit, rozsvítit, uspořádat, uvěřit, vyhrát, vykřiknout, vypracovat, zadívat se,

zamilovat se, zamluvit, zaplatit

Kvantifikace: na- se, ob-, od- si, po, popo-, poza-, pod-, pro- se, pře- se, se- se, u-,

u- se, vy-, vy- se, z-, za- si

napracovat (se), napéct, naříznout, obnosit, odříznout, odsloužit si, pobavit,

pomačkat, popovídat si, pozabíjet, podcenit, prospat se, prozkoumat, přejít se,

seschnout se, ukousnout, usmát se, vychválit, vymřít, vyspat se, zcestovat, zdupat,

zacvičit si

Faktitivnost (= udělat něco/nějakým, verba factitiva): do-, na-, o-, ob-, od-, po-, pod-,

pro-, pře-, při-, roz-, s-, u-, v-, vy-, vz-, z-, za-

doplnit, nakrémovat, obohatit, očíslovat, obkroužkovat, odhlasovat, odstínit, odhmyzit, počestit, posolit, podsklepit, prodloužit, přefiltrovat, přejmenovat, přeplnit, přisolit, rozčtvrtit, rozmrazit, skamarádit, usídlit, usnadnit, uvěznit, vklínit, vylepšit, vylidnit, vyplachovat, vzbouřit, zfalšovat, zprostit, zakončit, zalidnit, zašpinit, zazvonit

Konverzivnost (= stát se nějakým, projít změnou, prodělat přechod, **verba conversiva**): o-, ob-, po-, pro-, roz- se, u-, vy-, vz-, z-, za-, za- se aj.

onemocnět, obživnout, potemnět, podrobit se, prošeďivět, rozbujet se, skamádit se, uschnout, vyhladovět, vystřízlivět, vzbouřit se, zvítězit, zhloupnout, zadusit se, zaschnout, zastarat

Kauzativnost (=způsobit + “dělat“, **verba causativa**):

donutit, nalít, oživit, povalit, podřídít, přehodit, přilákat, rozjet, rozehnat, svolat, uspat, vlákat, vyžvanit, vztyčit, zabít

ADVERBIA

Suffixace

Mutace

adverbia místa a času (adverbia loci et temporis): -am, -de, -dy, -e, -em, -u, -ů, -ud
tady, jinam, jinde, všudy, tehdy, dole, sem, zřadu, dolů, odtud, dosud, tady

adverbia způsobu (adverbia modi): -ak, -mo
jinak, koňmo

Transpozice

adverbia způsobu (adverbia modi): -ácky, -atě, -avě, -cky, -e/ě, -itě, -ivě, -ky, -ně, -o, -ovsky, -sky aj.

zhruba, lajdácky, vybraně, paličatě, váhavě, vkleče, slabě, letecky, osaměle, celkem, chemicky, zákonitě, pravdivě, potají, mlčky, svisle, úředně, přímo, málo, nadarmo, náhodou, frázovitě, otcovsky, lékařsky, pozadu, dohromady

adverbia podobnosti (adverbia similitudinis): -ky, ně, -ovitě, -ovsky, -sky aj.
otecky, úředně, hadovitě, otcovsky, městsky

adverbia vztahující se k jazyku a národu (adverbia linguae): -sky, po–u
česky, počesku

adverbia místa (adverbia loci): -e, -em, -o, -u
dospod, zprava, poblíže, kolem, vlevo, dopředu, zpovzdálí

adverbia času (adverbia temporis):
pořád, večer; zjara, nadále, pokaždé, časem, vzápětí, dlouho, navždy

adverbia stavová (adverbia stativa): -á, -o, -no
možná, zapotřebí, parno, smutno, draho

Modifikace

adverbia zdrobnělá (adverbia diminutiva): -ičce, -ičko, -inku, -oučce, -ounko, -ounku, -oučky aj.

kratičce, maličko, pomalinku, tichoučce, čist'ounko, potichounku, hezoučky

adverbia zveličelá (+ zesílení) (adverbia augmentativa et intensificativa): -ánsky, -pak, -že
velikánsky, kampak, kdeže

adverbia kvantifikace a determinace (adverbia quantitativa et determinativa):

-koliv, -krát, -mo, -násobně, -si

*kdekoliv, pětkrát, dvojmo, dvojnásobně, kdesi***adverbia komparace (adverbia comparativa):** -0, -ejc, -eji*víc, rychlejc, rychleji***Prefixace**

ně-, ni-, lec/leda-, málo-, bůhví-/kdoví-/čertví-, nej-, nevím-

někde, nikam, ledakde, málokudy, bůhví/kdoví/čertví-kudy, nejkrásněji, nevímkam

Z přehledu je zřejmé, že prakticky žádná slovtvorná třída se nevyjadřuje stoprocentně a jednoznačně jedním či několika málo afixy majícími tedy takový jediný význam, resp. funkci. Typická je tu naopak vysoká funkční homonymie a polysémie, která spolehlivě určení slov a jejich povahy ztěžuje. Některé třídy jsou přitom velmi bohaté na prostředky, jiné úzké (např. názvy mláďat), některé jsou naopak vysoce frekventované a s velkou potencialitou.

Kromě prakticky neomezené možnosti tvořit transpozici od sloves verbální substantiva (pomocí *-ni/-tí*), kterou se počet substantiv mimořádně rozrůstá, je v češtině silně využívána pro pragmatické účely (a ne tedy primárně kvantitativní, jak napovídá jejich název) i třída deminutiv (příčemž augmentativa jsou v češtině na rozdíl třeba od italštiny ale i slovenštiny zcela periferní), srov. *pivečko, knížečka/knižtička/knižka, zlatičko* aj., která je zřejmě mezi slovanskými jazyky jedna z nejbohatších (v Evropě soupeří především s nizozemštinou a slovenštinou). Určitou představu o velikosti a užívání hlavních slovtvorných tříd dává následující orientační přehled (Čermák 1990, Slavičková 1965, 1975).

Kvantitativní zastoupení a pořadí hlavních tříd a afixů v 10 000 nejčastějších slov (v procentech, zvl. podle Slavičkové)

Substantiva: 1–děje (30%), 2–výsledky děje (14,5), 3–vlastnosti a stavy (13,9), 4–prostředky (9,7), 5–deminutiva (8,4), 6–nositelé vlastnosti (7,8), 7–místa (6,9), 8–činitelská (5,0), 9–konatelská (3,5), 10–kolektiva (2,2), 11–přechýlená (1,2), 12–příslušenská (1,0), 13–konvertovaná (0,4), 14–obyvatelská (0,1), 15–mláďata (0,1)

Sufixy: -0 (17%), -ka, -ost, -a, -ní (8%), -ek, -ík, -ec, -ina, -ice (2%)

Adjektiva: 1–přináležitost (41,7%), 2– výsledek (14,7), 3– vlastnost (=původní adjektiva, 9,1), 4–proces/stav (8,0), 5– místo/čas (2,6), 6– schopnost/sklon (5,0), 7– míra a deminutiva (4,1), 8– látka/původ (2,6), 9– znak (2,2), 10– posesiva (2,0), 11– účel (1,7), 12– podobnost (0,4)

Sufixy: -ný (40,5%), -ní, -ový, -ký, -ský (6,5%), -cí, -lý, -ý, -vý, -tý (3,7%)

Verba:

sufixy: 1 -at (20,9%), 2 -át (2,1), 3 -ávat (2,7), 4 -et/-ět (10,7), 5 -it (28,7), 6 -ít/-ýt (4,9), 7 -ívat (0,9), 8 -nout (9,4), 9 -out (2,3), 10 -ovat (14,1), 11 -kons + t (-st/-zt/-ct, 3,2)

prefixy: do- (3,8%), na- (5,7), nad- (0,4), o- (5,7), ob- (1,8), od- (4,7), pod- (1,2),

po- (8,9), pro- (4,2), pře- (3,3), před- (0,7), při- (4,7), roz- (5,9), s- (6,6), u- (7,6), v- (2,2), vy- (12,1), vz- (1,4), z- (7,2), za- (11,9), sou- (0,2)

Adverbia:

1–způsob (58%, transpozice), 2–čas (9,6 transpozice), 3–místo (6,35), 4–čas (3,6 mutace), 5–stav (2,9), 6–kvantifikace/determinace (2,2), 7–způsob (2,06), 8–místo (1,7 mutace), 9–zvětšitelé/zesílené (1,0), 10–podobnost (0,5), 11–jazyk/národ (0,5), 12–zdrobněliny (0,3)

Suffixy: -ně (53,4%), -y, -vě, -e, -ě (5,1%), -le, -o, -u, -ivě, -ce (2,6%)

2.331.2 Kořeny a kořenová slova

Sémantickým základem každého lexému a tedy obecně i lexikonu je kořenový morfém, který bývá v češtině doprovázen často, i když však ne vždy, afixy. Užívá-li se samostatně (jako u izolačních jazyků), jde o kořenové, a tedy jednomorfémové slovo. Obou případů si všimneme stručně v dalším.

Nejčastějším a nejpočetnějším typem **kořenu** je kořen původem substantivní, jehož jádro je u substantiv i jinde tvořeno dominantním konsonantem, obvykle však jejich kombinací a až sekundárně spolu s nimi někdy i vokálem (na rozdíl např. od jazyků semitoamitských založených pouze na konsonantech). Kořeny čistě vokalické u autosémantik, a tedy ani substantiv neexistují (srov. však *a*, *i* u sysémantik), význam je u kořenu jasně dán konsonanticky (srov. jasnou roli sledu konsonantů *ps* v řadě slov, např. i v *psát*).

Podíváme-li se na výsledky korpusové analýzy, zjistíme, že substantivní kořeny dvougrafémové sice existují (*úd*, *úl*, *um*, *oř*, *ar*), je jich však mizivě málo a že lexikální sémantika začíná v češtině až s kořeny trojgrafémovými, resp. trojfonémovými. Kořeny s třemi grafémy (fonémy) tvoří podle dílčí analýzy (Slavičková, 10 000 slov) celých 54,49% základního lexikonu, lze však předpokládat číslo vyšší (přičemž ze tří kombinací KVK, KKK a KKV, kde K=libovolný konsonant a V=libovolný vokál, je zdaleka nejčastější kombinace KVK se 49,75% pokrytí).

Z kořenů vyrůstá celý vlastní lexikon, především skrze afixaci (v češtině). Pro češtinu se dá počítat v průměru (propočítáno podle dat Slavičkové) s aspoň 31 deriváty na jeden kořen, přičemž základní souvztažnost je tu ve srovnávaných aspektech nepřímě úměrná. Zatímco kořenů substantivních je pochopitelně nejvíc, nejvíce derivátů se váže naopak ke kořenům verbálním.

Deset nejčastějších kořenů (zde vždy jen v jediné podobě, tj. bez početných alomorfů) představuje v uvedeném pořadí skupinu, v níž každý kořen má k sobě 200 a více derivátů a tedy lexémů: *sta-* (stát aj.), *sed-* (sedět aj.), *čet-* (číst aj.), *jm-* (jmout aj.), *lež-* (ležet aj.), *táh-* (táhnout aj.), *ved-* (vést aj.), *da-* (dát aj.), *řad-* (řadit aj.), *ber-* (brát aj.). Všechny jsou (až na *řad-*) původu verbálního. Specificky lze podle hlavních slovních druhů ještě analogicky dodávat ve výběru ze základních kořenů další.

Nejčastější **kořeny substantivní** (30) vytvářejí každý v průměru 50–100 odvozenin a kompozit, takže odvozených lexémů takto stojících za nimi v pozadí je více než dva

a půl tisíce. Uvádějí se tu však zase jen v zásadě z mnoha alomorfií jen některé (avšak doplněné dalšími, méně zřejmými), spolu s typickým příkladem, srov.

bůh (boh, boz, bož, būž), čest (ct), (po-)dob(-a), dům, hlav-, hrad (hraz, hraž, hrád, hráz, hrad'), chlad, jmén-, kámen (kamín), koul- (kul-; kotoul, kotouč, kotál), krev, krok (krač-, kráč, kroč, krůč), míst- (měst-, míst', měšť', měst), noh- (nož), prach (praš, prách), půl (pol; polc, polt, polen), rod (roz, růz), ruk- (ruč, rouč), řad (řad', řaz, řád; řed, řid, řid, říz), síl-, slov- (slův, slu, slou, slý, slav), sluh- (služ, slouž, slouh), slz-, soud (souz, sud, suz), stroj (strůj), střed (stříd), tm- (tem), váh- (važ, vah, váž), vod-, zem (zmij)

I nejčastější **kořeny adjektivní** (25) vytvářejí každý v průměru 50–100 odvozenin a kompozit. Srov.

bíl- (běl), cel-, del-(ší) (děl, dl, dlouh, dlouž, duž), dobr- (dobř), hor-(ší) (hůr, hůř, hoř), jist- (jist'), krás- (kras, kraš, krás), mal- (mál), mlad- (mlád, mlad', mlaz, mláz, mlád'), nov-, pev-, pln- prav- (práv, pravd, praved), rov-, slab-, star- (stař, stář, stár), such- (sch, souch, souš, suš, sych, sých), svat- (svět, svéc, svač, svát, svíc), šir- (šír, šir', šir'), tvrd- (tvrď, tvrž), vel-, vys- (vyš-, výs, výš), zl-

Uvedme si ještě obšírněji a s důrazem na ilustraci bohaté alomorfie, seznam (68) **kořenů verbálních**, které se základem další derivace stávají nejčastěji. I zde jsou všechny z nich se základem aspoň 100–200 derivátů (srov. i 10 nejčastějších kořenů výše). Srov.

běh-(at) (běž, bih), bý-(t), dech-(nout) (dých, dych, dyš, douš, duch, duš), ¹děl-(at) (díl), ²děl-(it) (díl), dr-(át) (dir, der, děr, deř, dř, dir), h-(nout) (hýb, hyb, heb, hb), hled-(ět) (hléd, hlíž), hn-(át) (han, háň, hon, žen), hod-(it) (ház, hoz, haz), hoř-(et) (hor; har, hřá, hře, hři, horl), grab-(at), chod-(it) (cház, chaz, chod', choz, chůd, chůz, š-, še- × jd), jd-(e) (viz chod), je-(de) (jezd-, jížd', jed, ježd', jízd), jíst (jed, jíd, něd, níd, níst, jiš), kap-(at) (káp, kaň, kráp, krop, krůp), káz-(at), klad-(e) (klást, klád × lož, lež), kop-(at), kous-(at) (kus, kous, kuš), kráj-(et) (kroj, kraj, krejč), lám-(at) (lom, lam), let-(ět) (lét, lít), lí-(t) (lév, li, lí, le, lij, loj, lůj), měř-(it) (měr, mir, miř, mír), met-(at) (mést, mít, mět), mluv-(it) (mlouv), -mn-(it) (min, mín, men; s po-: pomat, památ, pamět'), moc-(t) (máh, mož, muž, moh, mah, můc), -myk-(at) (mk, mýk, mek, mec, mč, meč, myč), mysl-(et) (mýšl, myšl), nos-(it) (nes, nés, náš, noš, neš, naš, nuš), pad-(at), pál-(it) (pal, pel, píl, pl, pla), pí-(t) (pi, pij, pij, poj, páj, paj; piv), plat-(it) (plác, plac, plát), plav-(at) (plou, plov, plu, pláv, ply, plý, plyn), pn-(nout) (pín, pj, pě, pěn, pon, pen), př-(it) (pir, pod, půr; peř, pěr; pur, poř), ps-(át) (pis, pís, piš), pust-(it) (poušť, pušť, poust), raz-(it) (ráz, raž, ráž), rod-(it) (roz, růd), řez-(at) (říz, řež), říc-(t) (řek, řík, rok, řč, řeč, řk, rč, roc, roč), sah-(at) (sáh, saž, sež, síc), sek-(at) (seč, síc), -sl-(át) (sil, sil, sel), spě-(t) (spí, spěch, spíš, spěš, spiš), stoup-(at) (stup), su-(nout) (sou/v, sun, suň), svít-(it) (svic, svět, svéc, svit), syp-(at) (sýp, sep), štíp-(at) (štěp), téc-(t) (teč, tek, ték, tok, toč), trh-(at) (trž), -týk-(at) (tk/n, tek, tyk, tč; tkv, týč, tyč, teč), věd-(ět) (vid, věst, věšť; vid', viz, vist), véz-(t) (váž, vez, voz, vož, vůz), vi-(nout) (vij, vin, ví, vij, voj), vléc-(t) (vlék, vleč, vlek, vláč, vlak, vlák), vrát-(it) (vrac, vrat, vrat', vrác; vrt, vřet), vrh-(at) (vrž), -vr-(it) (vír; věř, vor; vr; veřej, vrat), zn-(át) (znač, znáč, znak, znam, znám), zř-(it) (zír, zor, zůr), ží-(t) (ži, živ)

Celý mnohasetisícový soubor jednoslovných lexémů tedy vyrůstá z nevelkého inventáře kořenů, jehož jádro tvoří kořeny zde uvedené. Celkový počet kořenů známý ovšem zatím není (ani domácích), dá se však (u domácích) odhadovat na několik málo tisíc (Slavičková jich v cca 60 000 analyzovaných heslech slovníku našla 1737).

Z cca pouhých 1000 substantivních **kořenových slov** (na datech korpusu SYN2005), které se obvykle kryjí s některým z alomorfů kořenů (a málokdy se od nich neodvozuje), vyrůstá v češtině množství substantiv; kořenů primárně jiných slovních druhů je výrazně méně (srov. i Slavičková a Čermák 1990). V uváděném frekvenčním seznamu kořenových slov níže (tj. téměř jedné třetiny všech nalezených kořenů) však v zásadě chybějí propria, zkratky a slova výrazně cizí (často citátová, z cizích jsou zahrnutá jen nejběžnější). Při automatické analýze nebylo možné však ani po následné analýze manuální zcela odstranit homonyma ani alomorfy. Uváděný seznam je řazený frekvenčně po padesátkách (polotučně značený před kořenem) a je pro orientaci a ilustraci postupného poklesu frekvence v určitém rozestupu o ni doplněný (frekvence se uvádí v závorce za kořenem); frekvence kořenů (substantivních) v první desítce je velmi vysoká a liší se tedy od frekvence všech jiných kořenů.

300 nejčastějších českých substantivních kořenových slov

(1) *rok* (369662), *den* (115594), *muž* (77377), *čas* (68647), *oko* (67109), *věc* (64823), *dům* (60692), *pan* (60576), *noc* (37827), *trh* (35970), *hra*, *cíl*, *typ*, *pár*, *bůh*, *sto*, *byt*, *vůz*, *syn*, *tým*, *loď*, *bod* (20010), *pán*, *sít'*, *moc*, *věk*, *šéf*, *pes*, *les*, *půl*, *boj*, *sen*, *řeč* (14972), *kůň*, *kus*, *zed'*, *daň*, *žák*, *řád*, *čin*, *krk*, *šat*, *tma* (10628), *zub*, *síl*, *ret*, *díl*, *nos*, *gól*, **(50)** *bok* (7763) *roh*, *věž*, *sál*, *pád*, *lék*, *tón*, *dno*, *jev*, *nůž*, *rys*, *jih*, *lid*, *pás*, *mír*, *led*, *čaj* (5907), *cit*, *dar*, *rod*, *dav*, *let*, *siň*, *bar*, *tuk*, *tok*, *sýr*, *ráz*, *rus/Rus*, *osa*, *kov*, *žid*, *sex* (4011), *důl*, *mič*, *zlo*, *akt*, *děj*, *ráj*, *běh*, *lev*, *vir*, *mez*, *lež*, *div*, *šok*, *vlk* (3012), *prs*, *meč*, **(100)** *hůl*,

koš, *myš*, *kat*, *had*, *lov*, *tvč*, *jed*, *ves*, *éra*, *rám*, *keř*, *pot*, *kód*, *sad* (2494), *řez*, *mše*, *var*, *hit*, *med*, *krb* (1982), *nit*, *pec*, *dík*, *tip*, *moč*, *box*, *car*, *sud*, *dým*, *šle*, *šíp*, *šek*, *býk* (1505), *žár*, *pud*, *háj*, *dom*, *aut*, *obr*, *rum*, *růž*, *huť*, *eso*, *úd*, *vir* (1295), *dub*, *Web*, *hon*, *mor*, **(150)** *rub* (1254), *řev*, *set*, *jas*, *pól*, *lom*, *dna*, *los*, *dál*, *žal*, *clo*, *bič*, *líc*, *lak* (1104), *ego*, *vak*, *týn*, *bál*, *fax*, *vůl*, *měď* (1002), *puk*, *mák*, *máj*, *kop*, *veš*, *šev*, *jet*, *čip*, *pat*, *trn* (903), *bit*, *šum*, *jez*, *van*, *val*, *cíp*, *nať*, *roj*, *pop*, *elf*, *kos*, *luk* (806), *vaz*, *řad*, *lis*, *pře*, *kůl*, *bon*, *mys*, **(200)** *kal* (749), *cár*, *tyl*, *lad*, *out*, *zad'*, *lem*, *tep*, *rak*, *gen*, *hák*, *bek*, *jen*, *dóm* (650), *tác*, *mód*, *vál*, *ind*, *zip*, *mág*, *dur* (596), *mha*, *vrt*, *erb*, *mol*, *pór*, *kýč*, *hod* (550), *trs*, *zeť*, *sob*, *vor*, *šed'*, *buk*, *láh*, *fór*, *cop*, *čáp*, *gel*, *duo*, *sok*, *mop* (500), *lán*, *liz*, *gay*, *páv*, *jak* (480), *sil*, *kra*, *sup*, **(250)** *děd*,

bob, bor, mok, pyl (430), *sut', mix, puč, dok* (402), *bas, lub, rým* (380), *mim, zář, žně, mam, laň, fik, kec, drť, lup* (360), *len, máť, šik, tuš, lať, kůr, drb, čep, bez, váh, taj* (333), *šál, buš, jíl, sed* (322), *drm, bal, rez, leč, hub, gin, píď, voj* (303), *rýč, kád', blb* (287), *kup, jam, háv, (300) saň* (273).

2.332 *Tvoření víceslovných pojmenování*

V 2.31 jsme uvedli příklad víceslovného pojmenování užívaného v běžném typu mluveného jazyka

(1) *Támhle na pravým protějším rohu Kaprovy ulice se* (2) *ted'* (3) *zřejmě* (4) *chystají otevřít* (5) *zase* (6) *další novou hospodu,*

že daná věta je složena ze 16 slov, jen 15 lexémů (*chystají se* je jeden lexém), ale pouze šesti nominací. Specificky tu jde většinou o kombinace (1, 4, 6) a pojmenování neustálená, tedy momentální a pouze textová, u izolovaných lexémů (2, 3, 5) o nominace trvalé, tj. aktualizované lexémy, přičemž v rámci poměrně dlouhého a neustáleného pojmenování (1) je jako jeho součást použito jediné pojmenování ustálené víceslovné (*Kaprova ulice*).

Jednotlivé nominace, které tu představují realizace myšlenkového obsahu, který mluvčí chtěl takto sdělit, lze co do obsahu zhruba a přirozeně identifikovat jako koreláty na otázky v přirozeném (meta)jazyce (zvl. pragmatické a některé syntaktické aspekty však ne). V tomto případě (A) tedy lze jednotlivé nominace identifikovat otázkami:

Kde?–Kdy?–Co dělají?–Co?,

doplněné pragmatickými informacemi (na které se jednoduše otázkou ptát nedá) o

Postojích ve vztahu k opakování a pravdivosti (vyjádřené partikulemi *zřejmě* a *zase*).

Zdůrazněme a připomeňme si, že pojmenování ustálená jsou automaticky zároveň i lexémy, víceslovnými i jednoslovnými, stejně tak ale i to, že všechna pojmenování neustálená se vytvářejí až v textu kombinacemi lexémů ustálených, většinou jednoslovných. Zatímco nominací ustálených, jednoslovných i víceslovných, je momentálně konečné množství, které je teoreticky spočítatelné (i když to v praxi neumíme, a to nejen proto, že vznikají stále nové), nominace neustálené, momentální jsou kvantitativně neuzavřené a tedy i nespočítatelné; možné jsou v důsledku současné potenciality jazyka. K jejich (neustálené) tvorbě přispívá v parole každý jednotlivý mluvčí. Tato kreativita jazyka není ovšem dána, jak nesmyslně zdůrazňoval N. Chomsky, pouze syntaktickými pravidly, ale především a primárně pravidly sémantickými; navíc se najdou i textová pojmenování, která v textu fungují, i když jsou syntakticky nesprávná (nejde jen o mluvu typu pidgin, ale i řetězce, které tvoří cizinci, kteří formální pravidla dosud plně nezvládli, anebo řetězce, které tvoří i rodilí mluvčí v proudu mluvy, kterou plně nezvládli).

Podívejme se ještě na další příklady (B):

(1) *V nedávné době* (2) *došlo k pokroku* (3) *směrem k* (4) *uzavření smluv o několika velkých afrických říčních systémech, například tocích pramenících v horách Lesotha.*

Tato věta se takto skládá z 21 slov, ale 4 nominací, z toho 3 ustálených (1, 2, 3) a jednoho propria v rámci (4). Pozoruhodná je složitá stavba nominace č. (4). Otázky použitelné pro identifikaci zde jsou:

Kdy? (1)

Co se stalo? (2)

Co? (4)

Relace „s ohledem na co?“ (3) (víceslovná prepozice *směrem k*).

Při zpřesnění kritérií lze uvažovat o rozdělení (4) na dvě zřejmé části. Obdobně lze vidět i další příklad (C).

(1) *Než* (2a) *byla prohlášena* (3) *BNCT* (2b) *za léčebnou metodu*, (4a) *bylo třeba* (5) *totiž* (6) *velmi šetrným způsobem a postupným zvyšováním ozáření řady pečlivě vybraných a jinou nemocí nezatížených pacientů* (4b) *najít* (7) *určitou limitní dávku záření.*

Tuto větu vytváří 30 slov, ale 7 pojmenování (kde však tři pojmenování jsou roztržena, přerušena a řazena diskrétně od sebe, srov. *považovat za* a *byla prohlášena + za léčebnou metodu* aj.). I tady se najde dobrá ilustrace velmi rozvětveného nominálního (substantivního) typu. Relevantní otázky a relace (včetně postoje) v přirozeném sledu jsou:

Relace časová (konjunkce *než*) (1)

Co se stalo? (2a)

Co („subjektové“)? (3)

Co („objektové“)? (2b)

Co se stalo? (4a, 4b)

Výraz postoje (*dovolání se, totiž*) (5)

Jak? (6)

Co (objektové)? (7). Věta je přitom složená a nominace tu jsou syntaxí hierarchizovány.

Z těchto tří příkladů (A–mluvený jazyk, B–žurnalistika, C–odborný jazyk) je jasné, že v textu nejrůznějšího druhu se užívá pojmenování obojího typu, momentálních i trvalých, která se střídají a prostupují navzájem bez problémů, ale taky bez jakékoliv signalizace toho, co je ustálené a co není. Navíc může být pojmenování syntakticky od sebe roztrženo, což je časté např. u pomocných slovesných tvarů, reflexivního *se* aj. (ty v příkladech výše nejsou).

Pro orientační představu kvantitativní povahy se podívejme na všechny binární kombinace vybraných slovních druhů (v zásadě autosémantik) v korpusu SYN2000 a tedy v textu (seřazeny jsou podle frekvence); pro srovnání a ilustraci je zařazena i trojkombinace substantiva. Ne všechny z konkrétních realizací těchto obecných kombinací však tvoří smysluplná pojmenování, resp. kolokace (v důsledku mechanického automatického výběru zahrnují i kombinace náhodné).

Nejčastější kolokace (zvl. binární) s absolutní frekvencí:

1	A–S	8 619637
2	S–S	5 556019
3	prep–S	5 472982
4	S–A	2 549464
5	V–prep	2 380545
6	SprepS	2 144218
7	V–A	1 568581
8	V–ADV	1 411310
9	S–S–S	1 079608
10	ADV–A	888320

Na rozdíl od speciálních žánrů, zvl. odborných, je krásná literatura v kumulaci dlouhých pojmenovacích řetězců zdrženlivá. Takto např. Karel Čapek (srov. Čermák, ed. 2007d) má ve svém díle takových kombinací jen nepatrně, běžnou hranicí, kterou v zásadě nepřekračuje, je kombinace jen tří substantiv za sebou (*konec dějin lidstva*), delší jsou textově náhodné a jen málokdy jako pojmenování přijatelné, srov. u něj např. z novin vybraný řetězec *syn ředitele panství náčelníkem šandárů*, který však představuje už nominace dvě. Obdobná verifikovaná hranice u kumulace adjektiv stojících u autora před substantivem je čtyři, srov. *velikou židovskou betonovou parní fabriku*.

V systému (I) jsou hranice nominace dány sémanticky; v řadě případů je však lze pracovně řadit do širších rámců. Pokud se v přehledu výše uvádí hned na prvním místě obecná kombinace **A–S**, tedy adjektivum–substantivum, je to jen orientační zjednodušení, které realitě příliš neodpovídá: vedle reálných kombinací (typu *dřevěný stůl*, *špičatý kámen*, *trojmocný chróm*) nelze očekávat, že se tu kombinuje každé adjektivum s každým substantivem, srov. **dřevěná voda*, **špičatý spánek*, **trojmocný čaj* aj. I když se se můžou objevovat nečekané metafory na nečekaných místech, srov. kdysi název počítačových tiskáren *kopretinová tiskárna*, možnosti i nemožnosti vzniku metafor se nedají nijak měřit, přesto představu bezbřehých metafor kdekoliv a kdykoliv vznikajících v jazyce je třeba jako nerealistickou odmítnout. Ve skutečnosti platí, že **velká většina** kombinací tu stejně jako kdekoliv jinde není vůbec možná. Proto je třeba jako základního východiska se držet individuální a sémanticky založené kolokability jednotlivých lexémů. Avšak i takto problematicky zobecněný pohled, který jsme uplatnili v kritizované notaci **A–S**, nás upozorňuje ještě na jinou věc. Některé kombinace se v jazyce totiž nerealizují ani individuálně ani takto zobecněně, srov. neexistenci kombinací typu **prep–V** aj.

Hranice a meze víceslovných pojmenování neustálených **v textu (II)**, viz i příklady výše) jsou dány na jedné straně

- (A) **psychologicky**, zvl. momentální, resp. operační paměť a srozumitelností, na druhé straně
- (B) **adekvátností** vyjádření s ohledem na obsah (kdy nominace nemá být ani příliš dlouhá ani krátká a má být tedy **ekonomická**) a na třetí straně
- (C) **kontextem**, kde k jeho úspornosti může přispět např. i deixe aj. Navíc však musí být přitom splněn základní požadavek
- (D) **jednoznačnosti**.

Silně se tu liší na jedné straně jazyk mluvený a psaný (ten má kumulace větší a složitější) a dále jazyk nespecifický a specializovaný oborově, který je plný termínů (i tento půl nabízí složitější pojmenování). Metodologicky není teorie nominace zcela zpracována a na svou precizaci teprve čeká (srov. však už její český klasik V. Mathesius 1929, 1942, 1961). To se týká i zde užitých termínů, pojetí otázkových testů aj. (a mj. zatím a z nouze zde ze syntaxe vypůjčených deskriptivních atributů jako „objektové Co“ výše ap.).

Na takovémto půdorysu se tedy dál vyčleňují neustálená pojmenování a pojmenování ustálená. O víceslovných nominacích ustálených, a tedy víceslovných lexémech, viz 2.36.

2.34 Lexém synchronní

Synchronně nazíraný lexém je lexém patřící plně do současné češtiny a je ho mnoho typů. Je proto třeba vedle aspektu časového při charakterizaci synchronně chápaných lexémů, tj. těch, které vytvářejí celý současný lexikon, si jich všimnout i z hlediska aspektů jejich úzu, a tedy i toho, jak vypadají způsob a frekvence jejich užívání promítající se do jejich rozvrstvení. Je třeba dodat, že přes určitou oscilaci hranic se za synchronní lexém dá považovat jen takový lexém jednoslovný či víceslovný, který je v systému lexikonu také pevně a plně **ustálený**, a je tedy známý; z nejasného, podivného a nepřijatelného důvodu se dosud za ustálené považovaly jen lexémy víceslovné, i když lexémy jednoslovné, které je svou kombinací vytvářejí, jsou ustálené neméně (jakkoliv ne vždy, srov. např. některé neologismy).

Vymezit lexém **synchronně**, tj. v podstatě v aspektu časovém, však není snadné a ani vždy přesně možné. Synchronie jazyka a tedy i lexikonu je dosud vymezována jen vágně a jakkoliv je zatím obtížné toto zpřesnit, lze tu zásadně souhlasit s F. de Saussurem. Ten v rámci svých programových úvah o stavu jazyka, na kterém se veškerá synchronie zakládá, mluví nemilosrdně: *Existuje jen to, co je vycitřováno. Co vycitřováno není, je gramatikovým výmyslem* (Engler 1968, 23). Takže jen to, co skutečně v jazyce existuje, je živé a to mluvčí jako živé (a synchronní) taky vycitřují, což pak ovšem nelze vymezit ani mechanicky rozhodnutím, nějakou arbitrární datací, významnou událostí apod. Co mluvčí tak necítí, je prostě mrtvé, ať si gramatikové či lexikografové říkají, co chtějí (v rámci jazykové politiky, často problematické, se mnozí snaží zavádět z tohoto hlediska leccos nepřijatelného a neexistujícího, srov. např. krátká adjektiva). Námitka, že gramatikům, v protikladu k běžným mluvčím, se jako živé může v jazyce přesto znát, neobstojí. Povědomí gramatiků a lingvistů je z povahy jejich profese deformováno a nemělo by být vyzdvihováno, či dokonce upřednostňováno, třebaže to mluvčí jazyka jsou taky. Určení podstaty i hranic synchronie se tu tedy jasně deleguje na samotné uživatele, a ne na vykladače jazyka. Problém však tu je v průniku řady aspektů, které hranice synchronie poněkud zamlžují. V důsledku současné existence několika generací mluvčích (starší pamatují a zachovávají i starší lexikon a úzus, mladší však nikoliv) i v důsledku toho, že se čte i starší literatura, popř. že nějaký autor z určitého důvodu určité starší, a tedy nesynchronní slovo ožíví (jako např. v 90. letech V. Havel slovo *přehršle*), nejsou některé lexémy sdíleny všemi mluvčími. Zvláště v druhém případě se takto jen některými mluvčími užívaná část lexikonu jeví druhým jako příznaková a už diachronní.

Takto se pak také jeví jako opodstatněná široká distinkce **centrum-periferie** (nejen v lexikonu). Relativně malé a nejfrekventovanější **jádro** lexikonu (zachycují ho mj. frekvenční slovníky), které lze ztotožnit s centrem, lze ideálně považovat za sdílené všemi (statisticky vnímanými) mluvčími; v praxi to však zjistit nejde. Jeho povaha je relativní a hranice povlovné (úvahy o přechodném pásmu nic neřeší, protože ho nikdo neumí vymezit). Vhodnější, jakkoliv stejně jen přibližné, je proto mluvit o většině jeho uživatelů.

Periferie je pak striktně řečeno vše ostatní, což je lexikon (1) méně frekventovaný, který také zahrnuje (2) zmíněné složky některými mluvčími vnímané jako diachronní. Patří sem ovšem i řada složek jiných: (3) části lexikonu se liší i lokálně (**dialekty**, jimiž se tu zabývat nebudeme), (4) profesionálně (**termíny**, viz 2.27) a jinak. Z těch dalších pak patří jak do centra tak na periferii slova původem domácí stojící proti těm, která jsou v různé míře vycit'ována jako (5) cizí (viz 2.342.) nebo (6) sociolekty (variety dané sociální odlišností svých mluvčích) či variety dané především ne/formálností a ne/spontánním územ (především standard mluvený, zvl. obecná čeština stojící proti standardu oficiálnímu a regulovanému, kodifikovanému, známému zvl. jako čeština spisovná, viz i sociolingvistika 2.29) aj.

Do centra a tedy úzu většiny uživatelů lze naproti tomu počítat pouze lexémy frekventované a proto relativně důležité. Mimo distinkci centrum–periferie, která se dá vymezit ohledem na (aspoň v jádru) společné mluvčí, stojí ta skutečně výlučně oborová (a většinou jasně vždy jednooborová) část **terminologie** (obecně viz 2.27), která však už leží mimo známý a běžný jazyk, je mnohem rozsáhlejší než celek běžně chápaného lexikonu a běžným mluvčím je prakticky neznámá; je to spíše jakási superperiferie, resp. soubor oblastí, který je většinou mluvčích uzavřený a užíváný pouze v jednotlivých oborech.

Pojetí synchronie

Na tomto místě je třeba ovšem jednu věc zdůraznit a popřípadě se přitom i pokusit odstranit jednu populární a nesprávnou představu. Je-li synchronie jazyka vázána na kolektiv mluvčích, který v zásadě jednotně a současně jazyk a jeho lexikon nějak v určité době vycit'uje, je jasné, že v důsledku neustálého vývoje jazyka tento jazykový stav, který mluvčí v jistou dobu jednotně vycit'ují, před řekněme sty lety neexistoval, stejně tak jako nebude existovat za dalších sto let. Před sto lety existovala pro tehdejší mluvčí jiná synchronie než pro ty dnešní, současné a stejně tak za sto let bude podoba jazyka, a tedy i synchronní pohled jiný. **Synchronie** je tedy na časové ose relativní pojem a název jen pro určité období, jehož mluvčí vnímají jazyk stejně a jako pro ně současný; obecně je tedy nutně tolik synchronií a časových hledisek, kolik jich dokážeme definovat. Nicméně pro jednoduchost i proto, že je to důležité pro žijící uživatele, se mluví o synchronii obvykle jen jediné, vázané na období současné dnešním uživatelům. Vše ostatní, dozadu i dopředu, resp. v čase zpátky i do budoucnosti, je **diachronie**. Matoucím zjednodušením se však i diachronie běžně ztotožňuje pouze s minulými stavy jazyka, často už zcela nepřipustně bez vnitřního rozlišení jednotlivých etap a nespecifické a běžně užívané termíny jako stará čeština jsou pak zcela nesmyslné (i když jsou ustálené, tj. pro češtinu, resp. češtiny 10.–15. století). Žádná jedna stará čeština nikdy neexistovala, byly v různých dobách jen různé „staré češtiny“, resp. stavy jazyka, z nichž každý měl

pro své mluvčí povahu synchronie. Zapomíná se tedy na budoucí vývoj, který je také diachronií (řec. *dia-* „napříč“), jehož náznaky a názvuky (neologie) do jazyka začínají v každé době znovu a znovu pronikat.

Je tedy zřejmé, že z tohoto hlediska do jazykové periferie patří i složky diachronní, které do něj zasahují z obou stran časové osy, z minulosti (**archaismy**, viz 2.34) i z budoucnosti (**neologismy**, viz 2.35).

Původ lexémů

Z hlediska **původu** je český lexikon stejně tak jako lexikon každého jazyka smíšený v tom smyslu, že část lexémů (ta větší) je domácí, tj. původu českého, resp. pochází z předchůdců češtiny, anebo je v různém smyslu původu cizího. Žádný jazyk není „čistý“, jak si naivní lidé představují a jak ho chtěli pošetilým dobově daným pseudoválecním s němčinou mít někteří obrozenci (*puristi*, a tedy „očišťovači“, od lat. *purus* „čistý“) či jak ho chtějí i dnes mít někteří staromilci odmítající paušálně vše nové v naivní víře, že je to škodlivé a ošklivé (a jazyk tedy „špinící“). Mají krátkozrace za to, že si čeština či jiný jazyk vystačí s vlastními silami sám (srov. např. marný boj francouzštiny s angličtinou aj., intoleranci maďarštiny aj.). Nevystačí. Naštěstí jazyk ve svém vývoji tyto postoje nerespektuje, i když mohou dočasně zasáhnout, jazyk postihnout a triumfovat nad jeho přirozenou povahou a silou (kdy např. zpupný a lingvisticky nevzdělaný ústřední výbor komunistů se po sovětské okupaci snažil neúspěšně zakazovat slovo *víkend*). Každý jazyk je ve vývoji ovlivněn jazyky (A) svých sousedů (u češtiny je to tradičně především němčina), a to z řady důvodů, počínaje těmi ekonomickými a konče faktem smíšených manželství, nebo naopak (B) jazyky nadnárodními, ať už kulturními (např. v období renesance a humanismu latinou), vojenskými a mocenskými (ruštinou u nás letech 1948–1989) či globálními a tedy celosvětovými (dříve latina, dnes angličtina).

Jen velmi nepřesně a orientačně lze vedle lexémů **domácích** vidět v lexikonu i lexémy **cizí**, jinými slovy lexémy, slova **přejatá (přejímky)**, kterým se také říká **vypůjčky**. Ty pocházejí v různé době z různých zdrojů, se často od domácích dají těžko rozlišit. Nicméně už zběžná nelingvistická analýza nejvlastnějšího jádra češtiny v jejích nejčastějších 1000 slovech (FSC) ukazuje, že tu je 11,5% zjevných lexikálních cizostí, tj. že každé desáté slovo (resp. méně než desáté), je v tomto centru cizího původu (115); patří sem taková základní slova jako *firma, stát, komise, kultura, finanční* aj. Tento počet cizích lexémů by se ovšem při striktním etymologickém pohledu musel ještě zvětšit a zahrnout, pokud se budeme držet jen formy, i slova jako *sobota, muset, rada, chvíle, škola* nebo ještě další, budeme-li sledovat sémantiku, a tedy hlavně kalky jako *nápad* aj. Představa zbytnosti takových slov a jejich nahraditelnosti pouze českými slovy (která ale neexistují) se tu zdá absurdní, ale přesto se často ozývá, jde-li o jiná, novější slova, proti kterým vystupují svérázní jazykoví nacionalisté. Otázka tohoto typu nacionalismu je pro ty, kteří se k němu uchylují, ovšem laciné politikum, a to i mimo češtinu a v konečném efektu se takový nacionalistický postoj snaží daný jazyk vlastně ochuzovat nehledě na xenofobní postoje, které může vyvolávat. Žádný jazyk ještě přemírou cizích slov nezahynul (pokud je jasné, co cizí vlastně znamená, srov. dnešní angličtinu) a za těmito postoji je proto třeba kromě nacionalismu a inercie většinou hledat i prostou lidskou hloupost, resp. nevzdělanost a nechut' se nová slova učit.

Jak kvůli nejasným kritériím tak problémům s identifikací se stejně vágně v rámci cizích slov ještě vydělují i **internacionalismy**, chápané někdy prostě jako slova existující ve většině velkých západoevropských jazyků či, především ve vědách, jako lexémy s latinsko-řeckými základy, užívané hlavně jako termíny. To ovšem neznamená, že v tomto případě jde o přímé přejímky ze staré řečtiny či latiny, i když i ty existují. Moderní vědecká terminologie je dnes tvořena už převážně na latinsko-řeckých kořenech a afixech, ovšem mimo Řecko a Řím. Tento trend začal v 19. století a trvá dodnes (ve vědeckém prostředí) ve většině zemí světa (jakkoliv mimo Evropu poněkud méně).

Internacionalismy jakožto akademická a odborná slova se chápou většinou jako celek neměnně (i když je např. problém, jak chápat slovo *motor*, mající sice v jiném významu latinský základ, v angličtině doložené už r. 1586, ale v dnešním úzu až v 19. stol. ve francouzštině a němčině apod.). Jiná slova cizí se naopak a opět dosti vágně dělí, a to na nespecificky cizí a **zdomácnělá**, tj. ta, která už patří i do systému i do úzu. Dál se při jejich posuzování už ale neví, jak s nimi zacházet: chápat je, což je už poměrně silné kritérium, jako odvozovací základ pro další slova, nebo jinak? Podvědomý pocit cizosti se však snadno analyzovat dá: je v podstatě dán (A) přítomností fonémů/grafémů nečeských (*f, g, ů* aj.), hlavně však (B) nezvyklou kombinací takových fonémů/grafémů (*téma, firma, destilát*) aj. Měřit ovšem stupeň zdomácnění se objektivně (kromě frekvence a síly, množství derivace) nedá.

2.341 Lexémy původem domácí

Který lexém je svým původem domácí, není vždy zřejmé, a to nejen někdy pro nedostatek dokladů, ale i rozporuplné interpretace dané konkurencí zdrojů, naznačující alternativní původ apod. Obecně se domácím míní obvykle takový lexém, který existoval v jazyce od jeho samého začátku (tj. v doložené češtině od 13. století, jakkoliv ta začíná postupně existovat dříve, snad od 10. stol.) jako pokračování svého předchůdce (praslovanštiny po jejím rozpadu a štěpení), anebo v jazyce vznikl později. Tento pohled tedy nutně zahrnuje i slova, která vznikla v češtině až později a za česká se chápou taky (z jiného hlediska je však zřejmé, že už ve 13. století existovaly v tehdejší češtině přejímky). Z dnešního hlediska v češtině, stejně jako v jiném jazyce, ovšem řada lexémů, dříve běžných, už pochopitelně také zanikla (srov. *klákol* „hadry, ubohé šaty“, či *pochtieti* „zachtít se“).

Z těch, které existují dnes, se za pouze české dají považovat ty, které uvádí následující, relativně úplný seznam z lexémů frekventovaných a většinou terminologicky nespecifických (okrajová slova tu nejsou). Slova do živého jazyka ovšem přibývají v zásadě neustále a lze pro ně nabídnout hlavně individuální datace, pokud jsou známy. Jen někdy, v závislosti na společenských ohledech, lze najít skupinu slov původem společných pro danou dobu, téma apod. (viz zvl. 2.343). Vedle vlastních slov domácích a tedy pouze českých (v dalším bez odvozenin) se tu pro zajímavost uvádějí ve výběru i ta, která má čeština společná buď jen se slovenštinou (zkratka *sl.* tu znamená „také ve slovenštině“), popř. polštinou (*pol.*). Dobře to naznačuje, aspoň v některých případech, společný vývoj těchto navzájem nejbližších jazyků, popř. vzájemné přejímky.

ano, bachratý, bambule, batolit se (sl.), bažina, bažit (sl.), bedlivý, blbý, blouznit (sl.), boule, bourat, brambora, brusle, brzda (sl.), břidlice (sl.), buchtá (pol.), bujarý (pol.), buňka (sl.), bydlet (sl.), cválat (pol.), čáp, čára (sl.), čermák (sl.), čerstvý, číhat (sl.), čirý (sl.), čmárat (sl.), čnět (sl.), dařit se (sl.), dav (sl.), děkovat (sl.), dělo (sl.), děloha, dospělý, doutnat, drahný, drancovat, dravý (sl.), drbat (sl.), drolit, drsný (sl.), druh, džez, dřík (sl.), durdit se, dusat, důtky, fakan (sl.), fíflena, fítit se, hbitý, hebký, hejno, hezký, hlaloh, hmatat, hňup, hodlat, holka, horký, hrdina (sl.), hubený, hudba (sl.), hulvát, huňatý (sl.), chabý, chatrč, chlácholit, chlipný, chlup, chomáč, churavý, chystat (sl.), jepice, jícen, jitrocel, jízlivý, kadeř (sl.), kachna, kalhoty, kanec, kecat, klepeto, klisna, klopýtát, kluk, kmen, knír, koktat, kolohnát (sl.), kolouch, konejšit, kostra (sl.), koště, kotouč (sl.), krajta, krb, krocan, krychle, křeček, kuše (sl.), kyčel, labužník, laskomina, laškovat (sl.), legrace, lechtat (pol.), lekat, leptat, lhostejný (sl.), libat, lichotit, loudat se, lupen, magor, maně, mazlit se (sl.), mezero (sl.), mizet (sl.), mlsat (sl.), močál, mrkat (sl.), myslit (sl.), myslivec (pol.), mýtina, náčiní (pol.), nadávat, nádoba, náměstí, navštívit, nerost, neštovice, oběť (sl.), obchod (sl.), obilí, obluda, ochrnout, oprat' (sl.), pádit, pahýl, pachtit se, páka, pampeliška, paprsek, pařát, pařez, patřit, pavlač (sl.), pelichat, peřej, pikle, plácát (sl.), placatý, plísnit, plýtvat, podmínka, podzim, poklad, polka, polykat (pol.), poroba, pošetilý, potkan (sl.), pouhý, povaha, povidla, prádlo, prkno, prodlévat, prznit, příbuzný, příliš, přišera, přístí, pulec, pyj, racek, rákos, rampouch, ras, rašelina, rašit, réva, robě, robot, rokle (sl.), rovněž, rozmar, rozpaky, rozptýlit, rýma (pol.), ryšavý, sádra, sálat (sl.), sele, schopný, skličít, skrovný, slabika, slepice, slíbit, slušet, snídat (pol.), socha (sl.), soukromý, spílat, stávka, stejný, stěžovat si, stonek, stručný, strádat, strídmý, sudý (i slovin.), supět, svačina, svižný, sychravý, šeredný, škádlit, šlacha, špalek, špina, šplhat, šťáva (sl.), štíhlý, švestka, tavit (sl.), tázat se, tchán, tchýně, tratoliště, třpytit se, tuha, účel, úkol, únor, urputný, užovka, válka, vánoce (sl., nepřímo však z něm.), vdolek, velebit (pol.), věta (sl.), vlajka, vlak, vldný (sl.), vnada, vor, vratký, vrávorat, vrnět, vrzat, výborný (pol.), zahálet, zahrada, zájem (sl.), zaměstnat, zápolit, zášť, zavazadlo, zázrak, zdvořilý, změř, zpupný, zrada (pol.), ztepilý, žalář, židle, živočich, žluva

Takovéto vymezení vychází z toho, že za původně česká slova se považují i taková, která musela pocházet odjinud, ale prošla takovou změnou, že se výchozím cizím základům příliš nepodobají, anebo jejich přesnější poznání dosud chybí. Takto sem byla zahrnuta slova jako např. *kalhoty* (zřejmě z italštiny a to z latiny) nebo *legrace* (z latiny) aj. Tam, kde je otázka původu však jasná, jako např. *muset* (z něm.), se taková slova posuzují jako nečeská a řazena sem nejsou. Naznačené hranice nejsou ovšem vždy zcela ostré a zřetelné. Tento pohled, vycházející především z etymologického slovníku (Rejzek, kde jsou tato slova takto označena) a založený na poměrování lexémů vůči jazykům nejbližší příbuzným, tedy v případě češtiny slovanským, však nemusí být jediný. Zřejmou širší souvislost, která se zpravidla však už nehledá, lze takto např. pro české *háj* (pol. *gaj* atd.) snadno vidět i v sousedních jazycích germánských, srov. nizoz. *haag*, švéd. *hage*, popř. něm. *Hain*, ba i v ještě starších stadiích (souvisí s lat. *caulae* „oplocení“) a pak to může ukazovat na zcela jiný a ještě starší původ. Toto pojetí (a výběr) může být sporné ale i z jiného hlediska, záleží totiž na vymezení. Za domácí se tu chápou i takové lexémy, jejichž forma i význam jsou odchýlené od formálně zčásti podobných jiných, které však mají jiný význam, anebo takové, jejichž forma má už jen etymologickou souvislost s výchozím cizím slovem. Takto pochází české *děkovat*, *židle* ze starší němčiny (dnešní

danken, *Sessel*), anebo *legrace* z latiny (*recreatio*), *rýma* z francouzšiny (*rhume*), anebo naopak forma českého *obilí* se najde i v dalších slovanských jazycích, ale v jiném významu (v ruštině znamená hojnost). Slovo *polka* je českého původu, i když může ukazovat do Polska, tento český tanec se poprvé tančil v Praze r. 1831, jak o tom píše mj. Jan Neruda.

Zvláštní kapitolu představuje významná část lexikonu, která obohatila češtinu v důsledku **národního obrození**. Jde o konec 18. a první polovinu 19. stol., kdy ale ne všechny snahy obrozenců byly lingvisticky kvalifikované a objektivně motivované. Proto, vedle úspěšně vytvořených lexémů, které se ujaly, mnoho pokusných a navrhovaných lexémů i zapadlo. Nejvíce se jakožto nakonec úspěšné ujaly termíny z přírodních věd, chemie, popř. techniky. Z této doby v češtině existují další lexémy, opět tudíž většinou pouze české (v závorce se naznačuje autorství, Pr= Presl, Han= Hanka): *bílkovina* (Pr), *blahovičník* (Pr, kalk podle *eucalyptus*), *boltec* (Pr), *brzlík* (Pr, snad podle něm.), *čolek* (Pr., snad podle pol.), *draslo* (Pr), *dusík* (Pr, kalk z něm.), *hliník* (Pr), *holedbat se* (Han), *hořčík* (Pr), *hroch* (Pr), *klokán* (Pr), *končetina* (Pr), *kopretina* (Pr), *koryš* (Pr), *kostra* (Pr), *krápník* (Pr), *krevel* (Pr, podle lat.), *kudlanka* (Pr), *kytovec* (Pr), *mandelinka* (Pr), *mastek* (Pr), *mlok* (Pr), *mýval* (Pr., podle něm.), *nerost* (Pr), *neteř* (Han), *odrůda* (Pr), *plejtvák* (Pr), *pomněnka* (Pr), *prvok* (Pr), *příjice* (Han), *rajka* (Pr., kalk z lat.), *rašelina* (Pr), *střevlík* (Pr), *šeřík* (Pr), *užovka* (Pr, podle dřívějšího už), *vodík* (Pr), *vteřina* (kalk podle lat. *secundus*, od **vteřý*).

Purismus a jazykové inženýrství

Z těch neúspěšných, dnes často vnímaných jako směšné, mj. i pro přemíru zapojené kompozice (a tedy rys význačný v němčině a ne tolik v češtině, přestože proti němčině obrozenci paradoxně většinou brojili), lze mj. uvést aspoň **navrhované názvy** pro:

basa → *hlubozník*, *biliár* → *šoustníček/šoustnice*, *brýle* → *výzřelka*, *cigareta* → *podnosnice* *libočudná*, *epigram* → *šprýmopis*, *estetika* → *krásověda*, *flašinet* → *šlapomakozvukotruhla*, *fyzika* → *silozpyt*, *generál* → *ředlnosta*, *hadice* → *chlustka*, *chemie* → *lučba*, *krystalografie* → *hlatipis*, *invalida* → *vyjmečin*, *inspektor* → *pozorovák*, *ironie* → *usmívka/ usmívalka/ usmívatelka*, *kapesník* → *(čisto)nosoplenka*, *klavír* → *kladkobřinkostroj/břinkotruhla*, *kalendář* → *letodník/rokodník*, *knihovna* → *kněhotelna*, *lexikografie-lexikologie* → *slovozpyt/slovářství*, *logika* → *umnice*, *lučba* → *chemie*, *Luna/měsíc* → *Nočena*, *nos* → *citoň*, *obloha* → *modranina*, *papír* → *popisnice*, *policista/policajt* → *mravotnosta*, *pravopis* → *dobropisebnost*, *somatologie* → *člověkosloví*, *student* → *knihovtipník*, *salát* → *zelenochrupka*, *švagr* → *sestromuž*, *tabák* → *chřípoprach*, *talíř* → *jezlín*, *továrna* → *zbožorobna*; *fluor* → *kazík*, *chlór* → *solík*, *chrom* → *barvík*, *jód* → *chaluzík*, *kobalt* → *d'asík*.

Diletantství a absence lingvistického rozhledu navrhovatelů takových slov (bylo jich víc, a nešlo tedy jen o jedinou skupinku lidí), kteří měli za to, že nadšeně bojují proti němčině a češtinu tak očisťují, byla pomýlená a mířila na špatný terč. Z češtiny takto jimi „vyhazovaná“ slova (to vymycování se jim naštěstí nepovedlo) nebyvala německá, jen je z němčiny při své omezené znalosti znali a dál už nezkoumali, odkud je má ta. Takto je původem německé, přesněji germánské, z 40 vybraných případů výše jen slovo jediné (*švagr*), všude jinde se tito naivní bojovníci buď mýlili, anebo projevovali totální

lingvistickou xenofobii, protože svými návrhy se pokoušeli „vyhazovat“ z češtiny plejádu užitečných slov (včetně internacionalismů), obvykle sdílených množstvím jiných jazyků a z němčiny nepocházejících (*lučba* se přitom nějakou dobu však používala). Ve skutečnosti tedy:

basa je přes italsčinu z latiny, *biliár* je z francouzštiny (a to asi starší), *brýle* jsou zřejmě italské (první čočka byla z *berylu*), *cigareta* z francouzštiny čerpající však ze španělštiny, *epigram* je řecký, *flašinet* je z francouzštiny, *generál* je latinský, *invalida* a *klavír* jsou (přes fr.) latinské, *ironie* je řecké, *nos* je nejen všeslovanský, ale obecně indoevropský a má korelát v desítkách jazyků, „náhrada“ *oblohy* je motivačně nejasná (v něm. je pro tento význam slovo *Himmel* a germanismus to být nemůže), *papír* je řecký, ale už dřív zřejmě z egyptštiny, *pravopis* je přes latinu řecký, *policejít*, *inspektor*, *kalendář*, *student* jsou latinské, *salát* italský, *tabák* přes španělštinu z arawak, *talíř* přes francouzštinu z latiny. Pár zbývajících chemických termínů je z latiny a řečtiny a jsou zcela mezinárodní. Nejasná je i motivace pokusu o náhradu *kapesníku*, který němčina nemá (původ je v lat. *capsa*), ani *hadice*, *knihovny*, *továrny* či *luny*, které jsou obecně slovanské. Tento nekvalifikovaný pokus o jazykové inženýrství své doby tedy po právu nevyšel, jakkoliv se i dnes setkáváme s určitými dozvuky tehdejších postojů těchto svérázných jazykových inženýrů.

Dodejme ještě stručně, že řada slov domácích, ale i slov původem cizích se v důsledku ztráty původní motivace přehodnotila, začala se chápat jinak, a nabyla proto i nových asociací a aspektů sémantických, včetně kolokací. Tento jev v zásadě neodborné interpretace skladby slova z jeho komponentů, nazývaný **lidová etymologie**, je dokonce i určitým zdrojem zábavy (typu *Jak se jmenuje samička od hada?* – *Hadice* aj.). Takto se dnes chápe, především v nářečích a hlavně dříve na venkově, *sednice* jako místo k sedění, zatímco původní význam, související s tím, že dříve, kvůli vzácnosti skla, se zasklené okno ve venkovském domě dávalo napřed jen tam, kde se žilo a tedy sedělo, aby tam bylo světlo, odtud také původní a *sednici* podobný název *světnice*, srov. ještě podobně starší a lidové *zdrava* místo *strava* (podle „představy“, že jíme proto, abychom byli zdraví) apod. Složitější případy lidové etymologie ilustruje např. častá varianta *hrozinka*, která pod vlivem naivně hledané souvislosti s *hroznem*, zastírá, pokud se užívá, původní, ale nečeské *rozinka* (přes něm. *Rosine* z lat. *racemus* stopka), zároveň však nastoluje zdánlivě přirozenou věcnou souvislost novou.

Výpůjčky z češtiny jinam

Slova se přejímají ale oběma směry, do i z jazyka, jakkoliv tyto dva proudy nejsou obvykle srovnatelné. I z češtiny se takto přejímalo, některá slova zmezinárodněla, jiná skončila jen u sousedů, poměrně hodně českých slov šlo však do slovenštiny, polštiny, srbštiny, slovinštiny a bulharštiny.

K těm prvním patří už starší i novější **exportní** případy jako *pistole* (husitský úzký kanón zvaný *píšťala* se přejal se změnou formy jinam, dál do Evropy a později se převzal v novém významu i formě zase zpátky do češtiny), *houfnice* (angl. *howitzer*, něm. *Haubitze*), *háček* (pro alternativní a odborný *caron*), *robot* (od Josefa Čapka, proslavil ho však hrou *RUR* bratr Karel), *plzeň* (*pilsner* a var.), *polka*.

Dnešní angličtina, která taková slova šíří někdy dál, snad ze všech jazyků nejvíc, registruje například takto *absurdistan* (asociovaný s V. Havlem), *háček*, *howitzer*, *kolache*, *pilsner/pilsener*, *pistol*, *polka*, *robot*, *semtex* (podle Semtína u Pardubic), *tunneling* (tunelování).

Lokální export ilustruje z historických důvodů dobře především rakouská němčina, srov. *Buchtel*, *Kolatsche*, *Petschaft* (*pečet*), *Powidel*, *Slibowitz*; leckde jinde se však najde např. i *bič*, *čížek*, *holomek*, *houfnice*, *pečet*, *piš'ala*, *robota*, *smetana*.

Z hlediska synchronního jsou mnohé lexémy, užívané v podstatě jen citačním způsobem, v současném jazyce diachronní a nemají dnes k sobě už svůj původní denotát, srov. např. *nádeník*, *podruh*, *robotník*, *velmož*, *zeman*, apod., které tedy nelze jako současné pojmenování užít, pro potřeby ilustrace minulosti apod. se však objevit můžou.

2.342 Lexémy původem cizí

Cizí původ může u lexému z hlediska **formálního** (I) znamenat, zjednodušeně řečeno, nejen původ z obecného, resp. internacionálního zdroje (internacionalismy, A) či zdroje v konkrétním jazyku (lokální původ, B), ale velmi často i původ smíšený v tom smyslu, že se na jeho cestě podílelo více jazyků, a to dokonce i tak, že se křížily internacionalismy s lexémy lokálního původu.

Z hlediska **významového** (II) jde o specifický „překlad“ cizího slova (**kalky**), tedy vlastně převzetí jen sémantických složek slova jakožto pojmenování. Bývá proto obtížné jako zdrojový jazyk vytknout jen jeden konkrétní jazyk, nemáme-li se zabývat celou etymologií a dlouhou, složitou a často nezcela jasnou cestou, kterou takové slovo procházelo. Obecně však je snad ještě obtížnější vůbec rozpoznat, že jde o kalk; ve formě slova pro to není žádná opora (viz zde dál a 2.343).

Do češtiny vstoupily a zabydly se v ní lexémy různého původu. Bez ohledu na specifickou etymologii a dobu přejetí, zato s důrazem na dnešní stav a povahu jeho lexikonu z tohoto hlediska (bez ohledu na nerelevantní spisovnost), lze jádro přejatých lexémů (z hlediska především formálního, se zahrnutím některých běžných termínů) načrtnout, se zaměřením na zdrojové jazyky, odkud se přejímalo, aspoň takto:

Jazyky evropské (indoevropské a ugrofinské):

1 Indoevropské:

Germánské:

angličtina: *aerobik*, *airbag*, *audit*, *autobus*, *badminton*, *bartrový*, *basketbal*, *bek*, *best-seller*, *biftek*, *billboard*, *bit*, *blejzr*, *blues*, *bojkot*, *bojler*, *boom*, *boss*, *box*, *brandy*, *bridž*, *brifink*, *buldog*, *buldozer*, *byznys*, *computer*, *čip*, *dabink*, *dealer*, *deodorant*, *design*, *detektiv*, *digitální*, *disketa*, *displej*, *dok*, *dopink*, *drink*, *dumping*, *džem*, *džentlemen*, *džin*, *džíp*, *džob*, *džus*, *elektron*, *esej*, *eskalace*, *fanoušek*, *faul*, *fax*, *film*, *fit*, *flirt*, *folk*, *forvard*, *fotbal*, *foxtrot*, *foxtériér*, *gang*, *gól*, *grant*, *grapefruit*, *grizzly*, *grog*, *hamburger*, *hardware*, *handicap*, *harmonika*, *hit*, *hobby*, *hokej*, *hormon*, *hosteska*, *hotdog*, *humbuk*, *humor*, *chuligán*, *image*, *import*, *interview*, *jazz*, *jury*, *keks*, *kemp*, *klaun*, *klip*, *klozet*, *knokaut*,

kód, koks, koktejl, kombajn, komiks, koncert, kondom, kontejner, kovboj, klaun, kybernetika, lady, laser, leasing, lídr, logo, lord, mač, makadam, make-up, manažer, manšestr, marketing, miss, mítink, mix, modem, monitor, motel, motokros, muzikál, napalm, nonsens, non-stop, nylon, ofsajd, outsider, parlament, partner, party, ping-pong, pitbul, plast, pléd, plejbek, plejboj, poker, pony, pop-music, proton, pudink, puk, pulovr, punč, puzzle, radar, rádio, ragby, rallye, revolver, ring, rokenrol, rostbif, rum, science fiction, sejf, sémiotika, sendvič, senzor, seriál, set, sex, show, singl, sir, skaut, skateboard, skeč, skinhead, skóre, skútr, slang, slipy, slogan, smeč, smog, snob, software, song, sport, sprej, spurt, start, stejk, step, stevard, stop, stres, striptýz, summit, superman, supermarket, svetr, šek, šok, šortky, šot, tank, teflon, telefon, tendr, tenis, test, tip, tonik, torpédo, tramvaj, tranzistor, trend, trik, tvíd, tým, utopie, víkend, volejbal, walkman, waltz, watt, zip, žokej

němčina: *ablaut, ajznboňák, akorát, alarm, arest, atentát, aušus, autostop, balík, bavlna, bíbr, biflovat se, brak, brambora, brok, brýle, cálovat, cejch, cimprlich, cvikr, diesel, drát, erár, erteple, esesák, ešus, fachman, fajfka, fajn, fald, fārat, fasovat, fedrovat, felčar, fest, fetovat, filc, fixlovat, fízl, flaksa, flašinet, flaška, flek, flinta, flok, fōr, forhont, foršus, fořt, fotr, frajer, fūra, furt, fušovat, futro, gābl, gauner, grif, grunt, hadr, hajlovat, hajzl, haksna, halda, halíř, handlovat, hantýrka, haviř, hecovat, hejtman, hergot, hever, hic, hochštapler, hokynář, holt, hřbitov, igelit, jarmark, jo, kachel, kašna, kebulé, kedluben, kejkle, kibic, klempíř, klika, knot, koukat, kráglovat, krach, kraksna, kramflek, kravál, krchov, ksicht, ksindl, kšeft, kumšt, kurfiřt, kutloch, kvalt, ládovat, lajsnout si, lať, leukoplast, lifrovat, lišta, logr, los, lotr, loubí, lump, machr, mančaft, mandl, marast, marod, melouch, mergle, mindrák, mišmaš, mišunk, nacismus, nudle, nýt, parchant, parta, partaj, pašovat, paušál, pech, piksla, pingl, plundrovat, policajt, prejt, prejz, prošustrovat, pryčna, pucovat, puč, pudl, rabovat, rajcovat, rajtovat, rám, randál, rapl, rašple, ratlík, raubiř, regál, recht, rentgen, rokle, rošt, ruksak, rychtář, rynek, ryzlink, sacharin, sajrajt, sichr; sulc, šacovat, šafář, šachta, šajn, šálek, šamot, šanon, šatlava, šelma, šiknout se, šikovný, šiml, šlágr, šlak, šlamastyka, šlendrián, šlofik, šlukovat, šlus, šmajchlovat, šmak, šmelit, šminka, šmirgl, šnaps, šnek, šnorchl, šos, špacir, špagát, špajz, špás, špejchar, špejle, špek, špicl, šprajcovat se, špulka, šrajtofle, šrot, šroub, štafle, štamgast, štangle, štempl, štok, štokrle, štorc, štos, štrejchnout, štrikovat, štrozok, štrúdl, šturmovat, štych, štymovat, šuple, šuspajtl, šutr, šváb, švagr, švindl, švorc, tác, taška, trakař, tretka, trotl, truc, tumpachový, utrejch, vachrlatý, valcha, vana, vandrovat, vánoce, veksl, vercajk, verpánek, věrtel, vikslajvant, vindra, virvál, wolfram, zinek, žejdlík, žemle, žok, žula, žumpa*

nizozemština: *brajgl, burský/burák, duna, flámovat, chlastat, jachta, kajuta, kóje, makléř (přes něm.), manekýn (přes fr.), polder, rejda, vafle (přes něm.), vagon, vrak*

norština: *akvavit, alka, fjord, quisling (kvisling), skibob, slalom*

švédština: *moped (motor + pedál), nikl, ombudsman, ribstole, skansen*

islandština: *gejzír, knuta, sága*

gótština: *chléb, kotel, lichva, mýto, runa, sklo, vdova*

jidiš: *čachrovat, gauner; košer; melouch, mešuge, pajzl, šábnout se, šmírovat, šoufl, šoulet*

Keltské:

keltština: *činely, druid (gael.), flanel (velšt.), mina, sova, valach*

skotština: *golf, klan, pléd, tvíd, whisky*

Slovanské:

polština: bryčka, mazurka, plyn, ponurý, redzina, ropucha, vavřín, veslo, záhada, zloty
ruština: babočka, bezprizorní, bodrý, bohatýr, bolševik, borec, boršč, bumážka, car, dumat, chrabrý, inteligence, jantar, klikva, kosmonaut, lyže, maják, mrož, nářečí, něha, nitro, perestrojka, piroh, pogrom, ponětí, průmysl, přístroj, rakev, reveň, rubl, samovar, slída, sloh, sopka, soptit, vosák, step, stvol, tlupa, treska, tuleň, ústřice, válenky, valoun, vějíř, versta, vesmír, věstník, vid, vkus, vodka, vorvaň, vzduch, závěť, závod (hlavně v obrození a za totality)

srbština/chorvatština: cesmina, četa, četník, čevapčiči (z tur.), chaluha, chobotnice, junák, kuča, mejdan, snacha

Románské:

francouzština: abbé, absint, aféra, akvarel, amatér, angažmá, apetyt, aranžmá, atašé, ateliér, bageta, bicykl, bižutérie, bohém, bonbon, bonton, bordel, bulvár, dáma (z lat. domina), defétista, dementi, dekolt, dezert, diskretní, elán, expozé, filé, foyer, garde-róba, garsoniéra, gigolo, inženýr, kalambúr, kalk, kasárna, lavór, ležérní, malér, marš, paraple, premiéra, renomé, resumé, revue, seržant, suvenýr, šarm, transparent, trezor, trisní, vareté, vernisáž, viněta, žaket, žánr

italština: arkáda, arzenál, balkón, banka, bankrot, bravo, bronz, bulletin, capucino, čao, dóm, džíny (přes angl.), espresso, fasáda, fašismus, fiasko, finta, harlekýn, inkognito, intarzie, karikatura, kaviár, makarony, malárie, molo, motto, mozaika, neutrino, papparazzo, pizza, porcelán, salám, skalpel, studio, žirafa; (muzika:) alt, bas, forte, libretto, opera, orchestr, sonáta

španělština: alpaka, bolero, embargo, estráda, fiesta, guerilla, kytara, marijuána, moskyt, rodeo, rumba, sherry, tango

portugalština: baroko, emu, fetiš, kasta, kobra, kreol, marmeláda, piraña, veranda, zebra

indický indoevropský jazyk:

romština: čokl, čórnout, čúza, love, vajgl

2 Ugrofinské:

maďarština: bača, bačkora, bunda, čabajka, čalamáda, čardáš, čizma, gazda, guláš, herdek, lečo, šuhaj, topánky

finština: kambala, mrož (n. z lapon), sauna, tundra

laponština: lumík, mrož, tuleň

3 Jazyky indoevropské mimo Evropu

hindština: čatní, džungle, guru, karavan, pyžamo, šampon

sanskrt: atol, cukr, džungle, jogín, lak, opál, pepř, rýže, smaragd, svastika, šakal, šampon

perština: azur, bazar, derviš, divan, jasmín, kabát, kaftan, karafa, khaki, kiosk, lulka, mumie, papuče, pomeranč, rybíz, šachy, šakal, špenát, turban

afrikaans: apartheid, buráky, hotentot, komando, trek, wildebees

4 Jazyky turkické:

turečtina/turkické: baklažán, buran, čabraka, čakan, čibuk, čizma, džuveč, janičár, jogurt, kaftan, karabáč, kefir, klobouk, kozák, kulak (odtud do rušt.), kukuřice, mamut, salaš, saranče, šašlík, tábor, torba, tulipán

5 Jazyky semitské:

arabština: *admirál, algebra, albatros, alchymie, alkohol, atlas, azimut, bakšiš, cifra, čevapčiči, datle, elixír, fakír, harém, hašiš, havárie, kafe, karafa, káva, kebab, kmín, maska, matrace, monzun, muslim, otoman, rakije, rasa, rtuť, sirup, soda, šafrán, šejk, taríf, župan*

egyptština: *blůza* (podle lat. názvu *Pelusium* pro kraj v Egyptě), *faraon, guma, lev* (n. jiný semit. jazyk), *oáza, papír, sandál* (n. pers.)

hebrejšťina: *alfa, amen, balzám, belzebub* (= „pán much“), *čachrovat, ghetto, chabrus, jaspis, cherubín, kád, karban, kmín, košer, mešuge, moloch, pajzl, paškál* (pascha velikonoční svíce z hebr. *pésah* „přechod“), *póvl, rabín, safír, satan, sobota, šakal, yzop*

6 Jazyky sinotibetské:

čínština: *brainwashing* (angl. kalk z čín. *xǐ nǎo*), *čaj* (ze sever. dial., totéž co *thé*), *kaolin, kečup* (n. indonés.), *kniha, kuli, oolong, pekoe, sampan, satén* (město Zitong), *tajfun* (= „velký vítr“), *thé* (v jihočín. „dial. „čaj“, viz tam), *ženšen*

7 Jazyky austronéské:

indonéština/malajština: *amok, bambus, batik, džunka, gong, kopra, orangutan, ságo, sárong*

tahitština/samojšťina: *tetovat*

havajština: *hula, ukulele*

maori: *kiwi*

tonga: *tabu*

8 Jazyky africké (různé skupiny):

banán (wolof), *banjo* (bantu), *dengue* (svahil.), *safari* (svahil.), *šimpanz* (bantu), *tsetse* (tswana), *zebra* (kongo)

9 Jazyky americké indiánské (sever i jih, různé skupiny):

nahuatl: *avocado, čokoláda*; guaraní: *jaguár*; tupí: *kešu*, odžibvejština: *totem*; majština: *cigáro*; aravak: *kanoé, kajman, tabák*; kečua: *chinin, koka, kokain, lama, puma*

10 Jiné:

japonština: *bonsaj, džudo, džiu džitsu, gejša, ikebana, haiku, kamikadze, kimono, samuraj, suši*

eskymáčťina: *anorak, iglú, kajak, nanuk* (= „lední medvěd“)

mongolština: *dalajlama, hulán, tajga, tovar*

tamilština: *betel, kárí, mango*

Výše naznačenými problémy spojenými s hledáním zdrojového jazyka z celé řady dalších, kudy dané slovo procházelo (paralelně i sekvenčně), se násobí pochopitelně i problémy interpretace významu. Takto se sice lexém *trychtýř* vnímá jako pocházející z něm. *Trichter*, to ale je zřejmě z lat. *traiectum* („přelivač, přechodník“), nicméně dnešní význam slovo přesto získalo spíš až v němčině; lexém *fabrika* je také z něm., srov. *Fabrik*, ale to je z lat. *fabrica* (dílna); i slovo *fešný* je běžně chápáno jako pocházející z něm. *fesch*, ta ho ale má z angl. zkrácením z *fashionable* (módní), což se málo ví. Jakkoliv bývala němčina pro češtinu často bezprostředním zdrojem, nebývala vždy

zdrojem skutečným a je třeba hledat dál a hlouběji v minulosti. V menší míře se takové složité souvislosti týkají i polštiny (srov. výše seznam českých slov s vyznačením i jejich existence v polštině, 2.341) a ruštiny (*tundra* je ugrofinské) aj.

Určení původu některých dalších lexémů je obtížné. Jakkoliv české slovo *vrah* má běžné koreláty v řadě dalších slovanských jazyků (obvykle ve významu nepřítel či ďábel), je problém ho považovat za slovanské nebo dokonce staročeské. Najdeme ho totiž v jazycích baltských, ale i germánských (srov. např. gótské *wraks* „pronásledovatel“), nachází se však souvislost i s latinou a konečně i společný kořen indoevropský (**ureg*, **uerg* „pronásledovat“). Přiřazovat jasný a jednoznačný původ lexému je tedy často nemožné.

Výše uvedený výběr je tedy pouze ilustrativní, neříká kromě naznačených proporcí a rozsahu přejímek u různých jazyků nic dalšího (v tom viz diachronní disciplínu etymologii). Je ovšem mnoho dalších individuálních přejímek, které tu takto zůstávají mimo, srov. např. *čamara* (snad z baskičtiny přes špan.), *paláčinka* (z rumunštiny, a tam z lat. *placenta*), *racek* (z furlánštiny) aj.

Internacionální jazyky

V dnešním světě, především vědeckém, jsou takové jazyky dva, **latina** a **řečtina**; pokud se začíná vydatně čerpat i z angličtiny, jsou to často slova prapůvodem také latinská či řecká (srov. *aerobik*, *eskalace*, *komputer*, *kontejner* aj., viz výš). Neznamená to ale, že jde nutně o přejímky z těchto dvou jazyků vždy staré, ani že jde o přejetí slov, která v nich existovala už v dobách starého Říma a Řecka. Jde naopak většinou o přejetí, resp. tvoření nové, hlavně v 19., 20. a 21. století, které se odehrává mezi vědci a obvykle mu nelze přiřadit konkrétní původ (někdy kromě autora z některé dnešní země, což ovšem není země ani jazyk původu). Jde tedy o **internacionalismy**, které hojně využívají jak latinských a řeckých kořenů, tak afixů. Prvních deset nejčastějších internacionalismů tvoří v češtině zcela běžná a základní slova, srov. *situace*, *milion*, *republika*, *systém*, *informace*, *politický*, *program*, *ministr*, *škola*, *president*, bez kterých by se dnešní civilizace neobešla.

Ale přes občasné žehrání staromilců by se čeština neobešla ani bez velkého množství dalších slov, která jasně naznačují, že představa čistého jazyka je iluzí, a protože jde o lexémy potřebné, o to iluzí nebezpečnou, pokud se na ně jakožto na cizí slova někdy naivně útočí jako na postradatelná. V samém jádru češtiny, v jejich nejčastějších lexémech najdeme tento řecko-latinský soubor (jen v prvním tisíci hesel frekvenčního slovníku, řecká označena jako x):

agentura, *akce*, *aktivita* (x), *armáda*, *auto* (x), *autor*, *centrum* (x), *dispozice*, *dokument*, *ekonomický* (x), *ekonomika* (x), *existence*, *fakt*, *finanční* (od lat. *finis* konec), *fond*, *forma*, *funkce*, *generální*, *historický* (x), *historie* (x), *informace*, *instituce*, *kancelář*, *kolega*, *komise*, *konference*, *konkrétní*, *kontrola*, *kultura*, *kulturní*, *kvalita*, *kvalitní*, *metr* (x), *miliarda* (od *milion*), *milion* (od lat. *mille* tisíc), *ministr*, *ministerstvo*, *minuta*, *moderní*, *objekt*, *orgán* (x), *organizace*, *plán*, *policie* (x), *politický* (x), *politik* (x), *politika* (x), *pozice*, *praxe* (x), *prezident*, *proces*, *program* (x), *projekt*, *reagovat*, *republika*, *scéna* (x), *situace*, *sociální*, *student*, *systém* (x), *šance*, *škola* (x), *technický* (x), *technika* (x), *televize* (řec.-lat.), *televizní* (viz *televize*), *téma* (x), *termín*, *text*, *titul*, *tradiční*, *unie* (z *unus* jeden).

Až za nimi frekvenčně stojí taková poněkud řidší, a tedy také méně užívaná slova česká jako *náměstí, drahý, líbit se, živý, hora* či *země* (všechna se vyskytují totiž až v druhé tisícovce frekvenčního seznamu).

Protože je mezinárodních lexémů obrovské množství a nejde uvést ani nějaké jejich jádro (většina to jsou oborové termíny), jen pro ilustraci a představu o jejich zastoupení, a tedy i významu se tu ve výběru uvádějí běžné lexémy aspoň z pouhého prvního písma abecedy, tj. A, další si lze ve slovníku snadno dohledat.

latina: A: *absolutní, abstraktní, absurdní, adaptovat, adekvátní, adept, adjektivum, administrace, adoptovat, advent, advokát, afekt, afix, agenda, agent, agilní, aglomerace, agonie, agrární, agregát, agrese, akce, akcelerace, akceptovat, akomodace, akorát, akt, aktivní, akumulovat, akutní, akvadukt, akvárium, akvizice, alias, alibi, alimenty, aliterace, ambice, amortizovat, amplituda, amputovat, anály, anexe, anotace, anticipace, antikoncepce, antikvariát, anulovat, aparát, appendix, aplikovat, aprobace, areál, aréna, argument, arogance, artikulovat, asanovat, asimilovat, asistent, asociace, aspekt, aspirovat, atrakce, atribut, audience, auditorium, augmentace, aukce, averze ...*

řečtina (stará): A: *absint, afázie, agnosticismus, agonie, agronom, akademie, akát, akné, akribie, akrobat, akronymum, aksamit, akustika, alabastr, alegorie, alergie, alfa, algoritmus, almužna, aloe, amazónka, ambrosie, améba, ametyst, amfiteátr, amfora, amnestie, amorfní, anabáze, anabolika, anagram, anachronismus, anakolut, analgetikum, analogie, analýza, anamnéza, anarchie, anatomie, anděl, android, anekdota, anémie, anestézie, anoda, anomálie, anonym, antagonismus, antibiotikum, antilopa, antipatie, antologie, antonymum, antracit, antropologie, anýz, aorist, aorta, apatie, apatyka, apokalypsa, apokryf, apologie, apostrof, apoštol, apsida, argon, archaismus, archeologie, architekt, archiv, aristokracie, aritmetika, aroma, artróza, arzén, asphalt, asketa, asparágus, asteroid, astma, astra, astronaut, ateismus, atlet, atmosféra, atom, atrofie, aula, autentický, autogen, autochtonní, automat, autonomie, axiom, azalka, azbest, azyl....*

Jde-li o označení pojmů nových (kterých je většina), jde také nesporně a přirozeně o názvy umělé, které ani jeden z obou starých jazyků neměl. Někdy se dokonce oba jazyky bez problému směšují, srov. *acylpyrin* (lat.-řec.), *automobil* (řec.-lat., z r. 1890) a podobně *televize* aj. Ve vědě se obvykle takto vzniklé nové termíny užívají všude, mj. kvůli jednotě a snadné identifikaci (a proto také nejsou snahy některých národních jazyků jejich podobu měnit a deformovat příliš rozumné). U lexémů, které doznaly i širšího užití, taková závaznost však existovat nemusí, srov. většinový *automobil*, obvykle ovšem zkracovaný na *auto*, ale proti tomu stojící zkrácení švédské na pouhý *bil* či anglický úzus, který toto slovo sice zná, ale kde se jako hlavní název prosadil jiný lexém, *car* (to samo je však přes fr. latinské *carrum*, a to je z keltštiny), obdobně však *auto* i v italštině je zatlačováno slovem *macchina* aj.

Kalky

Kalky (viz dále 2.343 a passim) jsou víceméně doslovnými překlady z nějakého jazyka, kdy jejich forma je tudíž zcela daná jazykem cílovým, zatímco jejich cílový význam a struktura jsou plně dány jazykem výchozím. Jakkoliv je jejich identifikace pro nedostatek záchytných aspektů velmi obtížná (výchozí jazyky je třeba znát), kalky jsou

zpravidla založeny na kombinaci aspoň dvou forem, jejichž struktura se obvykle promítá do jeho výsledné podoby. Proto se většina kalků identifikuje právě v derivaci, kompozici a kolokaci, srov.

a–derivace: *názor* (něm. An-sicht), *pojmem* (lat. con-ceptus, něm. Be-griff), *předložka* (lat. pre-positio), *svědomí* (lat. con-scientia), *podepsat* (lat. sub-scribere),

b–kompozice: *mrakodrap* (angl. sky-scraper, tj. nebe/obloha + škrábač), *cestopis* (něm. Reise-Beschreibung), *názvoslovní* (lat. nomen-clatura), *životopis* (řec. bio-grafie), *blahořečit* (lat. bene-dicere),

c–kolokace: *udělat něčemu konec* (něm. Ende machen), *běžný účet* (it. conto corrente), *být s to/ být štont* (něm. im Stande sein).

Srovnejme ještě, už bez udání původu, některé běžné kalky další: *bod*, *časopis*, *dusík*, *král*, *králik*, *masopust*, *námět*, *nosorožec*, *petrklič*, *plameňák*, *podezřelý*, *podmět*, *podstata*, *podvádět?*, *pravoslavný*, *prohnaný*, *prorok*, *předmět*, *přednáška*, *příčestí*, *příslovce*, *vážka*, *vteřina*, *zájmeno* aj.

Některé kalky jsou staré a překvapivě internacionální a rozšířené, srov. české verbum *pode-psat* a výchozí lat. **sub-scribere**, ale i něm. *unter-schreiben*, fr. *sous-scrire* (dnes ve významu předplatit), nizoz. *onder-schrijven*, lit. *pasi-rašyti*, rus. *pod-pisát'*, pol. *pod-pisać*, srb. *pot-pisati*, fin. *alle-kirjoittaa*, srov. i řec. *ipo-grafó*, anebo mezi substantivy český *vliv*, rus. *vlijanije*, švéd. *inflytande*, nizoz. *invloed*, angl a fr. *influence*, pol. *wplyw*, it. *influenza*, isl. *áhrif*, to vše podle lat. **influentio** aj.

Krajně obtížné pro identifikaci jsou však kalky

d–čistě sémantické, které jinou vnitřní strukturu než polysémni nemají a navíc jsou často formálně velmi krátké, i jednomorfémové. Srov. např. opět internacionální kalk, resp. kalkovaný druhý význam u slova *proud* (elektrický ← říční) a angl. *current*, fr. *courant*, nizoz. *stroom*, něm., *Strom*, it. *corrente*, srb. *struja*, rus. *tečenije* aj. Takový je i starý kalk u slova *pád*, resp. *případ*, srov. zřejmě výchozí lat. *casus* nebo řec. *ptosis*, fr. *cas*, angl. *case*, něm. *Fall*, švéd. *fall*, nizoz. *val*, rus. *paděž* atd. Obdobné vztahy lze nalézt i u jiných běžných slov, např. *kus/kousek*, *krok*, *hnutí*, *třída* aj.

2.343 Lexémy přejímané i vznikající v historických dobách

Zatímco (A) lexémy domácí se vyvíjely postupnou změnou ze starších a předčeských forem, anebo i dobovým domácím tvořením, původ (B) cizích slov (2.34n.) je dán přejímkami, které jsou obecně jako proces kontinuální. U těch lze v některých případech vysledovat v souvislosti s určitou charakteristickou epochou aspoň jakousi skupinovou souvislost. Zde si ve stručném přehledu (a opět bez příslušné etymologie) všimneme obou zdrojů.

Od rozpadu praslovanštiny (4.–8. stol.) k češtině (od 9.–10. stol., psaná v prvních souvislých textech je však až od přelomu 13. a 14. stol., glosy už ve 12. stol.) uplynulo několik staletí, z kterých písemné a tedy ani lexikální doklady nejsou. Lze mluvit proto jen o dokladech textově doložených až ve 14. století.

Mnoho slov v češtině je však předčeského původu v tom smyslu, že je lze vysledovat, resp. rekonstruovat přes praslovanštinu až do indoevropštiny, srov. dnešní *dům* ← staročes. *dóm* ← staroslověn. *domъ* ← indoevrop. **dem-* „stavět“ (srov. i lat. *domus* „dům, obydlí“ či řec. *demō-* „stavět, pokládat“). Na ta se pak v historicky doloženém vývoji jazyka v jeho různých obdobích navrstvovaly lexémy další. Přesto stále platí, že u některých opravdu starých slov se můžeme jen dohadovat, jsou-li cizí či domácí a jak vznikla. Taková jsou i slova poprvé doložená u Klareta (14. stol.) jako je *děloha* (které je buď z praslovanštiny a pak je to vlastně určitá přejímka či jeho vlastní výtvor). Bez ohledu na přesnou dataci (která většinou není možná) ani příslušnost k té či oné dosud (jen velmi hrubě a) tradičně vymežované etapě češtiny (tj. čeština stará pro 10. až 15., střední pro 16.–18. a nová pro 19. a následující století) si povšimneme slovníku jen z hlediska především orientačně pojatých hlavních kulturních období. Podívejme se však napřed znovu na slova přejatá, cizí.

Obecně se **cizí slova** přejímají tehdy, jeví-li se v jazykové komunitě jejich potřeba, tj. adekvátní domácí pojmenování v ní chybí (což nelze zaměňovat s přejímáním synonym). Někdy se však komunita pokouší z důvodů naznačených výše už přejaté cizí slovo přesto vytlačit pozdějším domácím (srov. některé novotvary obrozenců). Většinou je to však marné, zvláště když tyto pokusy vedou k neohrabanosti a u mezinárodních termínů k málo smysluplnému zrušení cenného vztahu s mezinárodní odbornou komunitou (ta výhodně užívá daný termín všude stejně, napříč jazyky). Srov. takové poměrně nedávné pokusy v rostlinné terminologii i to, nakolik se české názvy (vytčené před závorku) skutečně ujaly v běžném jazyce: *paznehtník* (akant), *blahovičník* (eukalyptus), *zerav* (túje), *pěnišník* (rhododendron), *proskurník* (ibišek), *rudodřev* (koka(-kola)). Tato tendence se občas objevuje i v novější době, srov. *rohování* (box).

Snad nejnápadněji se však projevila v době zavádění **televize** po 2. sv. válce, kdy se intenzivně a zaujatě diskutovalo, jak toto většinou jinde bez problémů přijímané internacionální slovo nahradit českým (výjimkou je např. němčina se svým *Fernsehen*) a objevilo se několik desítek umných a někdy zcela obrozenecky vypadajících návrhů, kde nějakou dobu vážným kandidátem byl *rozvid*; objevovaly se však i perly jiné jako *činojev*, *dálkyjas*, *dálkohled*, *dálnozor*, *dějonos*, *kmitohra*, *lidobraz*, *obrazor*, *obrazovidec*, *prozřetín*, *přezřetna*, *rozhled*, *rozjev*, *rozkuk*, *rozsvit*, *rozzorka*, *světdoma*, *unásdoma*, *vidětín*, *videton*, *vidímvás*, *vidník*, *zrakonos*, *zvukobraz*, *zvukozír* a další (srov. na webu *ceska-televize-uvadi.cz*). I to byla však marná a nemístná snaha a dnes slovo *televize* nikomu jako škodlivé či češtinu „špinící“ snad ani nepřipadá. Jde zřejmě i zde o post-obrozeneckou puristickou obsesi, kterou i někteří současní mluvčí stále mají, že češtinu je třeba stále čistit a zbavovat všeho cizího, jakkoliv představa čistého jazyka, tj. bez příměsí z mnoha jiných, je scestná: žádný takový „čistý“ jazyk nikde neexistuje. Avšak už před touto epizodou s *televizí* se tyto snahy projevovaly, jakkoliv s menší intenzitou, i když tato tendence vedoucí zpět ke zřejmě traumatizující zkušenosti a xenofobním postojům českých obrozenců a dalších, před tím v zásadě takto neexistovala. Srov. ještě pokusy zamezit zavedení slova *auto* a nahradit ho vymyšlenými lexémy *siloun*, *silec* či zabránit existenci lexému *rádio* a vnutit lidem místo toho jako lepší (protože údajně české) *rozvln*, *mluvovln* aj.

Je třeba však dodat, že se řídce může objevit i tendence opačná, obvykle z konjunkturálních a módně vypadajících důvodů, srov. nedávnou snahu staré české slovo *obilniny* nahradit *cereáliemi* aj.

Přejímání slov je přirozený a neustále probíhající proces, a protože žádný jazyk nežije v izolaci, působí na něj různé vlivy; ty však nebývají zhoubné, jak se jazykoví šovinisté domnívají. Dají se naopak výhodně využít a jazyky, nemají-li izolacionistickou politiku, to také většinou dělají. Dnešní angličtina by nebyla taková, jaká je, kdyby nepřejímala, zřejmě ze všech evropských a mnoha mimoevropských jazyků nejochotněji, cokoliv lexikálního považovala za užitečné. Nejenže přitom nezahynula, ale mimořádně prospěruje, i přes obrovské procento cizostí (které začalo už normanským zábořem v r. 1066 s přílivem tehdejší francouzštiny). Přejímání se pochopitelně týká lexémů jednoslovných i víceslovných (včetně termínů a frazémů), ale i afixů (lat. *sub-*, *super-*, řec. *hyper-*, *syn-* a desítky dalších včetně některých sufixů jako *-ismus*, *-óza/osa* aj.). Odlišíme-li zde jako určité výstřelky a dobové schválnosti zmíněné puristické snahy, které většinou nikam nevedou, a podobně dobově podmíněné lexémy módní či dočasné v jiných dobách (ruský *chozrasčot*, *úderník*), je přejímání slov potřebným a důležitým zdrojem nových pojmenování v jazyce. Výrazem funkčnost pro takovou přejímku se míní právě to: takové nové cizí slovo plní potřebu, a tedy i základní funkci pojmenovat, odlišnou od jiných. Od cizích slov je však přesto třeba odlišit slova či lexémy **citátové**, které autor, novinář ap. může v textu užít, které ale nejsou ustálené a součástí systému a pokud si je uživatel pamatuje, pak jen jako vázané na daného autora či jeho dílo (a tedy vlastně citát z něj).

Vývoj lexikonu z hlediska vzniku jeho složek v historickém, tj. doloženém období, lze vztáhnout aspoň orientačně na některá významná období, která se ovšem nekryjou s etapami vývoje samotného jazyka. Vedle většinových přejímek jde někdy i o domácí tvoření.

Křesťanství (už před historickou dobou češtiny, napřed pod vlivem Byzance) přináší slova jako (slovanská) *církev*, *div*, *duch*, *duše*, *hospodin*, *hřích*, *chrám*, *kmotra*, *křest*, *kříž*, *mír*, *modlit se*, *naděje*, *nebe*, *spasit*, *svatý*, *víra*; (cizí) *almužna*, *anděl*, *d'ábel*, *fara*, *kalich*, *klášter*, *kostel*, *mše*, *oltář*, *papež*, *pohan*, *satan*; (kalky z lat.) *svědomí*, *zlořečit*; (z něm.) *hřbitov*, *Vánoce* aj.

Klaret (v období 2. pol. 14. stol.) ve svých slovnících, které psal pro studenty a kde vytváří i základy terminologie (Karlova univerzita r. 1348), uvádí mj. jak lexémy cizí, tak domácí, jím zřejmě vytvořené, resp. zavedené: *bakalář*, *děloha*, *dvojhlaska*, *fakulta*, *háv*, *jepice*, *kolej*, *mistr*, *pád*, *spojka*.

Bez jasné časové korelace, zato jasné co do německého zdroje, jsou četné lexémy z oblasti ekonomicko-politické a společenské, srov. *dik*, *halda*, *hrabě*, *mlýn*, *muset*, *oř*, *rychtář*, *rada*, *plac*, *škoda*, *šlechta*, *říše*, *turnaj* aj. Tradice kontinuálního obohacování češtiny z **německého zdroje** je ovšem stará, prochází napříč obdobími a s různými výkyvy trvá stále (srov. např. dnešní *gastarbajtr*).

Husitství (1. pol. 15. stol.) zaznamenává většinou neúspěšné snahy J. Husa o počesťování (*ukázka za monstrance*, *bděníe za vigilie*, *čtena za litera*, *hlavizna za kapitola*, *spoluhlas za consonans*, *sřek za syllaba* (slabika), z toho uspělo ale *péro za rafijě*). Kromě

něj se šíře objevují i dobové lexémy typu *podobojí, svatokupectví, kacíř*, ale i *houfnice, hýčkat, řemdih, sudlice, tarasnice* aj.

Humanismus (od 2. pol. 15. stol.) přináší zásadní reorientaci od věci úzce národních a jen českých na celoevropské a spíše už kulturní než religiózní, přichází i knihtisk a cizí slova nejsou už v nemilosti jako za Husa, zvl. slova abstraktní, srov. *bajka, cit, druh, důležitý, látka, námitka, pořádek; složitý, živočich*, objevuje se i hodně terminů, zvl. z latiny jako *akademie, autor, katedra* (řec.), *kalendář, kvartál, mandát, rejstřík, text*, popř. jiných jazyků jako *armáda, generál, oficír, kvartýr, soldát* aj.

Veleslavínova doba (Daniel Adam z Veleslavína, 1546–1599) je díky své překladové, ediční a tiskařské činnosti (Veleslavín sám přitom napsal jen jedinou knihu) zásadním zdrojem stabilizace jazyka a rozvoje lexikonu, především díky importům. Z řídkých slov připisovaných konkrétně této době lze uvést např. *admirál, altán, cimra, dáma, duplovaný, dýměj, horda, kavalír, krakorec, platejs, raketle, rašple, regál, švarný, válec, všanc* (vydat) aj.

Pobělohorská doba (po r. 1620, barokní čeština pol. 17.–2. pol. 18. stol.) proslula v důsledku násilného katolicismu jazykově jak rozvojem (zvl. v poezii), tak úpadkem, zvláště v pozdější době, na kterou navazovalo národní obrození. V raných fázích vyniká Bohuslav Balbín (1636–1688) se svou přínosnou obranou jazyka, na kterou však později začaly navazovat obranářské, preskriptivní a problematické brusy jazyka. Koncem tohoto období se tyto postoje začínají projevovat v přebujelé a problematické slovtvorbě, dnes většinou směšné (srov. *čistonosoplena* a další výše 2.341), v ideologii silného purismu bojujícího proti germanismům.

Polyhistor **Jan A. Komenský** (1592–1670), patřící jako protestant k těm, co emigrovali, se o jazyk a jeho lexikon intenzivně zajímal také. Jeho monumentální *Thesaurus linguae bohemicae*, o němž je přímých svědectví málo, se v zásadě nedochoval, i když jeho mnohem menší dílo *Orbis pictus*, originální učebnice jazyků, se ve své době díky množství překladů, stalo nadlouho bestsellerem. U něj je např. zaznamenáno: *brýle, dokládání, grobian, humor, medovatost, nádobičko, narcis, odvolání, podání, pozorlivost, příučasnititi, rakev, staveničko, trupa* (vojáků), *tucet, tulipán, vyděkovati*, i když některá z těchto slov jsou už starší.

Národní obrození (konec 18. stol. a 1. pol. 19. stol.) vrcholí co do lexikonu monumentálním *Česko-německým slovníkem* J. Jungmanna (1834–39), který oproti názoru Dobrovského (ten chtěl spíše obnovovat staré) zavádí hojně slova nová, pocházející z mnoha zdrojů (veleslavínské češtiny, nářečí, slovenštiny, polštiny a řady dalších, především slovanských jazyků). Takto se tu objevují *dějiny, lučavka, příslovce, spor, určit, událost, zákon, zodpovídat*, za přispění řady spolupracovníků (Jungmannovci, zvl. A. Marek, F. Palacký) se do něj dostávají i akademická a abstraktní slova jako *časopis, četný, dojem, nápad, názor, nudný, nutný, obliba, odstín, označit, pojem, posoudit, postupný, poznatek, předmět, představa, rozbor, rozčítit, soustava, totožný, účel, uskutečnit, úva-ha, věda, vkus, výsledek, záměr*, zatímco přírodovědci (J. S. Presl, J. E. Purkyně aj.) přejímají, popř. vytvářejí velké části moderní české terminologie: *čtverec, dusík, kyselina, kyslík, nerost, prvek, rostlina, sloučenina, savec, trojúhelník, vteřina* aj. O častých ne-

úspěších (srov. např. *umnice/pravomyslivost* navrhované místo *logika*) viz výše v 2.341. Z těchto navrhovaných termínů však zůstaly jen *dějepis*, *národopis*, *přírodopyt*, *roslinopis*, *zeměpis*. I když se obrození silně orientovalo proti němčině, přesto prozrazuje vlivy i jiných slovanských jazyků, hlavně polštiny, srov. *pojem*, *předmět*, *představa*, *věda*, kterým se etymologické slovníky pro určité pochybnosti raději vyhýbají, které však z jiného pohledu z polštiny či němčiny pocházejí (srov. *předmět* a pol. *przedmiot* a *představa* jako jednoduchý kalk z něm. *Vorstellung*). Do této doby patří i další kalková slova jako *časopis* (něm. *Zeitschrift*), *odstín* (z pol. *odcień*), *mluvnice* (zřejmě z pol.), *cestopis* (něm. *Reisebericht/Reisebeschreibung*) aj.

Kapitalismus (19. a 20. stol.) postupně zavádí lexikon z oblasti moderní průmyslové výroby a oblastí souvisejících, srov. *banka*, *biograf*, *farmář*, *hasič*, *hejtman*, *karma* (výrobce Karel Macháček), *komise*, *magistrát*, *motor*, *obecní úřad*, *odbory*, *parník*, *parlament*, *parolod'*, *policie*, *proud*, *rodokaps* (romány do kapsy), *snímek*, *spořitelna*, *starosta*, *stroj*, *strážník*, *svítiplyn*, *telefon*, *tónina*, *továrna*, *úrok*, *výrobek*, *záložna*, *závěť*, *zdravověda*, *žárovka*, *živnostník* aj. Rozvoj veřejného života si žádal ale i lexémy další, např. z rostoucího zájmu o tělocvičné národní hnutí Sokola i termíny gymnastické a sportovní (tvořil je hlavně M. Tyrš), srov. *dřep*, *jednoruč*, *klek*, *ležmo*, *výmyk*, *vzpažit*. Masivní nárůst lexikonu moderní doby ve všech oblastech tak započal. Po r. 1918 a vzniku Československa se všechny obory rozvíjejí dál a intenzivněji, tvoří se i přejímá se z různých stran, srov. např. i budovanou terminologii vojenskou *kulomet*, *tank*, *letiště*, *letadlo* (pův. "pták"), *pilot*, *virtule*, *podvozek* aj.

V meziválečném období **první republiky** a následné **německé okupace** (1918–1939–1945) se lexikon jazyka nesmírně rozrůstá (srov. např. Slovník Karla Čapka), srov. *biograf*, *četník*, *jogurt*, *kristalka*, *letadlo*, *pracák*, *rozhlás* (doložený r. 1924), *sokolský slet*, *stříbrňáctví*, *šmelinář*, *traktor*, *tramvaj*, *vlažkař* aj.; objevují se ale ke konci i dobově jiná a příznačná slova související s **fašismem**, *anšlus*, *arizovat*, *esesák*, *fýrer*, *gestapák*, *hajlovat*, *henleinovec*, *jít do plynu*, *keťas*, *kolaborant*, *koncentrák*, *pancrfaust*, *protektorát*, *totální nasazení*, *koncentrační tábor*, *vérmacht* aj.

Komunistická totalita (1948–1989) přináší pak zase hlavně lexémy odpovídající ideologii komunismu, které jsou silně ovlivněné sovětskou ruštinou, srov. *bony*, *brigáda*, *budovatelský*, *bumážka*, *častuška*, *dvouletka*, *džíny*, *esenbák*, *estébák*, *chozrasčot*, *ideologie*, *intelektuál*, *inteligence* (ve významu třídním), *kádry*, *kádrovák*, *kino*, *kolektiv*, *kolchoz*, *kozáček*, *kulak*, *masna*, *mládežník*, *nadplán*, *narpa* (=papírnictví), *nástěnka*, *obvodák*, *pětiletka*, *pionýr*, *politruk*, *požárník*, *prověrka*, *reakční*, *reakcionář*, *rokenrol*, *shánět*, *silon*, *soudruh*, *sovět*, *správcová*, *sputnik*, *stachanovec*, *svazák*, *tesil*, *tryskáč*, *Tuzex* (cca tuzemský + export), *úderník*, *údržbář*, *závazek*, *zlepšovatel*, *znárodnění*; v normalizačním období (po r. 1968 a ruské okupaci) se objevují *angažovaný*, *gulag*, *manifestace*, *nestráník*, *politbyro*, *propaganda* (lat., vypůjčeno však z Vatikánu a činnosti jedné jeho komise); srov. i typické dobové kolokace *diktatura proletariátu*, *domovní důvěrník*, *kádrový posudek*, *kult osobnosti*, *kulturní fronta*, *marxismus-leninismus*, *národní výbor*, *pracující třída*, *produktivita práce*, *předseda národního výboru*, *příslušník veřejné bezpečnosti* (=policista, ten se ale neužíval), *socialistický realismus*, *státní bezpečnost*, *strana a vláda*, *vedoucí úloha strany*, *Kupředu levá*, *zpátky ni krok* (začátek propagandistické písně) aj.

Posttotalitní doba (1990–) je dosud otevřená, její lexikon zaznamenává velký příliv nových slov a výrazů. Lze tu proto uvést ilustrativně jen pár příkladů různého typu, které se dají snadno rozmnožit. Srov. *bankomat, byznys, crack, dosovský, DPH, dý-vidýčko, eko-, esemeska, europarlament, evropská komise, feták, floppy, globalizace, globální, grant, hard disk, hardware, chaot, ičo, imise, internet, kliknout, kreditka, mantinel, mikrovlnná trouba, ministerstvo životního prostředí, mobil, myš* (kalk z angl.), *online, pábitel* (zpopularizoval B. Hrabal, vzniklo však před válkou), *porcování, medvěda, průchodnost, převlékat kabáty, relaxovat, roaming, sporožiro, stalking, subsidarita, vytunelovat, windowsovský, wifi, zviditelnit se*. Některé výrazy však nové nejsou, po dočasném umrtvení a vykazování z jazyka v době totality se do něj vrátily ze staršího slovníku předtotalitního období, např. *starosta, hejtman, parlament, policie, přednosta, živnostník* aj. a jde tedy o jejich druhý život. Objevují se, zvláště pod vlivem problematice reklamy, i některé pokusy s nezvyklým jazykovým experimentováním, srov. sůšenku *TUC* a reklamou vymyšlené slovo *Natucni se!* (tj. je to dobré a proto se najez) aj.

Občasným jevem ve vývoji lexikonu bývá, že pojmenování užívané předchozí dobou (režimem) považuje doba následující za nevhodné, zatížené nepřijatelnými dobovými konotace a pokouší se ho nahradit (v zásadě jakýmisi eufemismy). Srov. komunistickou mánií odstraňovat užitečné a staré popisné názvy svými, jakkoliv nebyly jasné, např. *narpa* místo *papírnictví*, *chemodroga* místo *drogerie*, *masna* místo *řeznictví* aj. Doklady doby současné: *erosenka* místo *prostitutka*, *logistik* místo *skladník*, *asistentka prodeje* místo *prodavačka* aj.

2.35 Lexém nový

2.351 Neologismus

Pojem neologismu jednostranně orientuje pozornost na „pozitivní“ změny v jazyce přinášející něco nového, popř. změněného, i když vývoj jazyka vždy znamená zároveň i změny „negativní“, v jejichž důsledku se z jazyka vedle novostí současně i něco ztrácí (a slova se přestávají užívat) či mění; tato druhá stránka mince (jakýsi negativní neologismus) se nezdůrazňuje. Neologismus je však pojem relativní, protože se tento termín vztahuje (nejen v lexikonu) k nové formě, popř. i ke změněné povaze významu formy staré ve vztahu k jasnému a obvykle i úzce vymezenému časovému období, popř. bodu, a ten lze vymezit dost obtížně. Jinými slovy řečeno, co bylo nedávno ještě nové, je dnes už běžné (či staré).

V takovém pojetí neologismu je tedy zjevný paradox: vzhledem ke (1) skutečnému časovému momentu, kdy se neologismus vyskytne, (2) následné a obvyklé opožděné registraci lexikografem, (3) ještě pozdějšímu lexikografickému zpracování a popisu, (4) které až o něco později může být teprve publikováno (knižně apod.) vlastně už o neologismus obvykle nejde. Ten buď mezitím zestárne a stane se do značné míry už běžný, a tedy už ne příliš nový, anebo (a to mnohem častěji) stačí zaniknout a z jazyka zmizet, protože se neuchytil. Tento střízlivý pohled tedy naznačuje, že v okamžiku, kdy s neologismy evidovanými ve slovníku apod. pracujeme, už o nové a čerstvé formy tolik nejde, maximálně jen o lexémy relativně nové, což obvykle znamená už i několik let staré. Žádný lexikograf, resp. lingvista o sobě bohužel nemůže tvrdit, že přímo zažil skutečný vznik nového lexému, takové štěstí nemívá a je to prakticky nemožné. I když

velké množství nových forem, které jazyk v rámci svého vývoje a obvykle i své variability zkusmo chvíli nabízí a vzápětí je zavrhuje (neologismy neustálené), neologismus v takto opraveném a střízlivějším pojetí tedy především předpokládá lexémy ustálené a do značné míry v systému už etablované, které jako novější vnímá především starší generace, která je však užívá nejméně, popř. neužívá vůbec. Toto ustálení se zpravidla děje na periférii jazyka a záleží pak jen na potřebě, popř. ale i módnosti, jestli se časem posune blíž k centru.

Naznačená módnost však není vždy samoučelná či povrchní a okrajová, může mít i závažné důsledky. V r. 2008 bylo v Česku např. takovým **módním** lexémem kolokace *výzkum a vývoj* namísto *věda* a není těžké najít takové výtvořiny další (už nějakou dobu se tu anglicky trefně mluví podle kuloárové bruselské politiky, kde se silně a módně ozyvají, o *buzzwords* „bzučících slovech“). Proslulé je tímto dočasně módním a až téměř zaklínacím efektem výrazivo bruselské byrokracie odrážející se mj. v jejich dotaznících.

Srov. však i příznačně novější lexémy z **mluveného neoficiálního jazyka** různého původu a druhu (i sémantické): (*moje*) *bejvalka* (bývalá manželka), *depka* (deprese), *esemeska* (zpráva SMS, zvl. po mobilu), *fetovat*, *hodka* (hodina), *chaot* (nesmyslně, chaoticky jednající člověk), *kérka* (tetováž), *libovka* (příjemná věc, jídlo, situace aj., srov. *super*), *mekáč* (MacDonald), *mlžit*, *pařba* (velký flám s alkoholem), *pohodář* (člověk šířící kolem sebe dobrou náladu), *potížišťa* (člověk notoricky se vším nesouhlasící a dělající potíže, zvl. přehnanou kritikou), *předávkovat se*, (*bejt*) *sjetej* (omámený drogami n. alkoholem), *svéráz* (neortodoxně reagující člověk), *řešit* (zabývat se hledáním východiska, řešením problému, často přehnaně), *sekáč* (obchod second-hand), *úchyl* (psychopat ap.), *úlet* (nečekané extrémní a nežádoucí vybočení z rutiny), *vopruz* (obtěžování, takový člověk), *vydejchat něco* (vzpamatovat se ze šoku), *vychytávka* (vítané neobvyklé technické řešení zvl. detailu), *vymakanej* (dobře technicky vymyšlený), *vy-patlanej* (hloupý), *Utkvělo mi* (v *paměti*, tj. rozšíření polysémie zkrácením z frazému), *zaláskovanej*.

Specifickým případem neologismu je však i vytažení staršího slova z periferie či z jiné, starší češtiny, nějakým autorem a vřazení do jazyka soudobého (často v knize, popř. novinách). Pokud se toto už (téměř) zapomenuté slovo ujme a **oživený archaismus** se začne užívat, nemusí to být přesto oživení trvalé. O takové pokusy se snaží různí autoři, srov. mj. F.X. Šalda (*růjny*), V. Havel (*přehršle*) aj.

Zřejmě nejvíce neologismů se však objevuje v oblasti **změny sémantiky** lexémů už existujících. Protože jde obvykle o změny, posuny významu jen malé a opírající se o změnu jejich kolokability, registrují se mnohem hůře než změny formální nebo lexémy zcela nové; celkový výzkum tu však chybí. K těm nápadnějším lze řadit zvláště např. politikou motivované *deštník* (protiraketový), *mantinely* (např. parlamentního postupu), *paměť* (počítačová), *podnikat* (živit se jako podnikatel), *president* (nejen státu), *průchodný* (návrh zákona), *přiznání* (daňové/majetkové); *jádro* (jaderná energie), *konference* (asociace sportovních týmů), *zajímavý* (ekonomicky slibný). aj. Srov. však i 2.343 a dobové lexémy, kde většina z těch, uváděných jako charakteristické pro post-totalitní období, jsou zároveň neologismy.

Jakkoliv je pojem neologismu diachronní, synchronně pojatý popis lexikonu ho obvykle pro jeho jistou orientaci na budoucnost zahrnuje. Nezahrnuje však už protiváhu neologismů, zmíněnou výše, tj. změny vedoucí k vyřazování některých lexémů či jejich významů ze synchronie a přesun do diachronie, a tedy v lepším případě do jazykové minulosti, často v mezifázi **archaismu**. Takto tam už dnes patří takové totalitní lexémy jako např. *soudruh, kádrovák, národní výbor, důvěrník, uvědomělý* aj. (viz zčásti i 2.343), které (aktivní) synchronie už nezná.

2.352 *Přejímka (výpůjčka)*

Přejímky stále nové se uskutečňují plynule a záleží při nich jak na momentální dobové potřebě nové nominace tak na nabídce zdrojového jazyka. Že jím je v posledních letech nová lingua franca angličtina, je nesporné a i když se i dnes objevují novodobí puristé, protestovat proti přejímkám z ní je pošetilé. Na rozdíl od lidí, kteří by rádi jazyk plánovali a regulovali (preskriptivisté), což je počínání jak absurdní tak směšné (jazyk je svým vývojem podobný živému organismu, který si monopolně nemůže přivlastnit a ovládat jedna skupinka lidí), a jazyk si v této oblasti snadno poradí sám: co je skutečně zapotřebí, si ponechá, a co není, odvrhne a v zásadě k tomu nepotřebuje ani ředitele ani rádce, ať už amatérské, politické či pseudolingvistické. Je známo, že ty přejímky, které se ujaly, v zásadě jazyk vždy obohacují, nikdy v něm nic nezdvojují (jak se může někdy dočasně zdát) a nejsou tedy, jak si naivní lidé myslí, zbytečné. V jazyce nikdy nezůstávají dva lexémy, které znamenají zcela totéž, nebylo by to funkční. Je sice pravda, že lexémy cizího původu, které stále přibývají, do určité slabé míry jazykový systém můžou v hranicích některých jeho kategorií rozostřovat (srov. např. nejasnosti co do ne/skloňování typu *relé*), ale to se dělo vždy i v minulých staletích (srov. příklady a výčty výše v 2.342–3), je to přirozené a je to součást jazykového vývoje.

2.353 *Internacionalismus*

Výše (2.342) se internacionalismy charakterizovaly především z hlediska tvorby vědecké mezinárodní terminologie jako lexémy pocházející teprve z několika posledních staletí, ale tvořené ze základů starořeckých a latinských (jsou to tedy většinou slova umělá), nověji však také jako přejímky zvláště z angličtiny (jako *computer*, to však s lat. základem). Je třeba dodat, že většina dnešních přejímek má obecně především povahu internacionalismů a obě kategorie se tedy překrývají. Jen v malé míře k nim náležejí i lexémy jasně konkrétního národního původu (resp. jazyka), které se silně rozšířily do mnoha jiných jazyků, srov. *dolar, kafe, kimono, krokodýl, ombudsman, ražniči, rupie, sauna, savana, tundra, whisky* a jazyky stojící za nimi.

Internacionalismy řeckého a latinského původu čerpají jak z těchto kořenů tak obvykle známých afixů (pro substantiva viz 2.331.1 přehled nejčastějších sufixů i prefixů). I pro ně, stejně jako jiné přejímky, platí, že se občas formálně modifikují a přizpůsobují českému flektivnímu systému (*-ism* → *-ismus, -ation* → *-ace, -ist* → *-ista* aj.), vybavují uniformním sufixem, např. u verb (*-ovat*), přízvukem a rodem. Pro své stáří k nim mají blízko i málo zkoumané **internacionalismy frazeologické**, srov. *jablko sváru, krokodýlí slzy, házet perly sviním* aj.

Signálem zdomácnění je mj. možnost tvorby dalších derivátů (*vikend-ovy*) a polysémie (*generace, bestie*). Jen řídce si přejatá slova a internacionalismy do češtiny přinášejí i homonymii, srov. *akord, box, servis*.

Zvláště u starších internacionalismů, které mají svůj známý původ v konkrétním jazyce, lze omezeně sledovat i povahu či typ takového zdroje. Takto dříve vznikla základní hudební terminologie v itaštině, srov. *adagio, forte, andante* aj. Dnes mívají užívané mezinárodní fyzikální jednotky za sebou *propria*, zvl. jména osob, srov. *ampér, faraday, joule, ohm, rentgen, watt* aj.; v dřívějších dobách významné osoby jako motivace pro vznik takových apelativ však byly také, srov. *císař, donchuán, gobelín, lazár, mecenáš, vandal*. Obdobně to platí i pro lokality, srov. *damašek, eidam, fez, gejzír, chianti, koňak, šampaň, rýnské* aj. *Propria* obojího typu se však skrývají i v derivátech, srov. *americium, bauxit, curium, fuchsie, gilovina, heraklit, limuzína, pergamen, sievert*.

Povětšinou tu jde o metaforické a metonymické posuny.

Někdy se ale internacionalismus nešíří, přes oblíbenost věci, kterou pojmenovává a která sama vynálezem internacionálním je, nijak jednotně. Srov. nejnovější případ *mobilního telefonu*, zkráceně čes. *mobil*, který některé jazyky užívají identicky nebo podobně, srov. maď. *mobil*, hol. demin. *mobielt(tje)*, švéd. *mobil*, špan. *móvil*, est. *mobiil/mobla*, chorv./srb. *mobitel*, ale jiné preferují svá vlastní pojmenování, např. it. *telefonino*, fr. *portable*, angl. *cell(phone)*, (vedle *mobile phone*), něm. *handy* (z angl.), pol. *komórka*, řec. *kinetó*, fin. *kännyke* (z demin. *känmy* ručka, to z *käsi* ruka). Podobně probíhal už dřív proces etablování slova *komputer* (který se čeština také snaží počeštit; z českého a ne zcela vhodného *počítače* však už nedokáže dosáhnout na deriváty *komputerizovat* a *komputerizace* a není to tedy tak výhodné označení jako *komputer*), *komputer* (resp. *computer*) se stal jinde běžnější, např. v angl., švéd. (vedle *dator*), nizoz., špan., ital., portug. aj., naproti tomu ale stojí odlišné fin. *tietokone* (věda + stroj), fr. *ordinateur* (řadič), srb. *računar* (z *računati* počítat), chorv. *računalo*, ir. *riomhaire* (počítat + péče/pozornost) aj.

2.36 Lexém víceslovný a ustálená kolokace

Víceslovné lexémy jsou všechny kolokace, které jsou stejně ustálené jako lexémy jednoslovné, i ty jsou tedy hotovými nominacemi. Bývají však svou funkcí obvykle ekvivaletní hlavně substantivu; některé jsou velmi běžné. Mezi nimi lze lišit především tři–čtyři hlavní **funkční typy**

(1) **víceslovné termíny** (obecně viz 2.27, např. *kyselina sírová*) tvoří zdaleka nejbohatší část lexikonu: je to jeho mnohonásobně větší složka než tradiční „jednoslovný“ lexikon. Značně rozsáhlá je však i oblast

(2) **víceslovných proprií** (obecně viz 2.26, např. *Ústí nad Labem* či *Jan Hus*).

Specifickou oblastí založenou na anomálii různého druhu tvoří frazeologie, tedy oblast víceslovných lexémů anomálních, resp.

(3) **idiomatických kolokací** (např. *nechat někoho na holičkách*, viz dál 2.362 a obecně u kolokací v 4.3).

Nejasnou, resp. otevřenou zůstává otázka, jestli existuje ještě další, v zásadě už nespecifický typ víceslovného lexému, tj.

(4) **běžné kolokace uzuální** (např. *číst knihu, práť prádlo*, viz dál 4.3).

Tradiční vnímání lexikonu zúžené jen na soubor slov, resp. jednoslovných lexémů je v tomto světle neudržitelné. Přitom technická a spolehlivá identifikace víceslovných lexémů je obtížná, jejich celkový soupis neexistuje, a proto neexistuje ani spolehlivá informace o jejich počtu: jen hrubým odhadem je tu však třeba uvažovat o milíonech (srov. už výše informace o termínech v 2.27). Víceslovné lexémy existují jako funkční ekvivalenty všech deseti slovních druhů v češtině, plně to však platí pouze pro funkční typ (3) výše.

2.361 Víceslovné lexémy: přehled a typy

Výše (2.36) jsme ještě uvažovali o nespécifickém čtvrtém možném typu víceslovných lexémů. Na rozdíl od (1)–(3), kam patří víceslovné termíny, propria a frazémy/idiomy, jejichž ustálenost je podporována ještě specifickou funkční povahou (termínovou, propriální a idiomatickou), (4) **běžné kolokace uzuální** takovou vyhraněnou zvláštní funkční povahou, kromě prosté uzuálnosti a relativně vysoké frekvence, nemají u žádného z případných kandidátů. Uzuálnost je však daná nejen frekvencí, ale také distribucí, která se v jednotlivých specifických oblastech různí (např. pro chemika má uzuální povahu řada termínů, která nechemikovi připadá neběžná a řídká).

Má-li být spolu s frekvencí **uzuálnost** (nespecifická a obecná, vedle specifické) užita jako kritérium, je ji třeba chápat jako běžnou povědomost formy pro velkou většinou uživatelů (a její sdílení); bližší poznatky tu však chybějí. Srov. problémy s vnímáním ustálenosti v případech jako *prát prádlo, sušit prádlo, žehlit prádlo, umýt si ruce, nastoupit do tramvaje, číst knihu, jíst polévku, obléct kabát* aj. Přestože ani statistické měření (zvl. MI-score a t-score) nenaznačuje jejich významnou frekvenci, zdají se tyto případy pro svou všednost intuitivně povědomé, a dají se tedy i vnímat jako svým způsobem **ustálené**, tj. negenerované znovu a znovu při každém užití, ale naopak jako hotové kombinace vyvolávané z paměti, ve které jsou uloženy. Zatím je však tato otázka co do bližších a přesnějších poznatků otevřená. Určitou podporu chápání aspoň části oblasti ustálenosti tu může nabízet snad mj. monokolokabilita některého komponentu, který svým užitím jasně elicituje komponent druhý, srov. kolokabilitu lexému *nadrobno* a *nakrájet/nasekat nadrobno* aj.

Ve snaze dobrat se aspoň základního rozhledu a přehledu o existujících formálních typech víceslovných lexémů se pokusíme pro začátek se podívat aspoň na binární, a tedy minimální kombinatorický základ slovních druhů. Omezíme-li náš pohled pouze na kombinace 4 základních autosémantik (Substantiv, Adjektiv, Verb a **AD**Verbií), dostaneme (včetně opakování) celkem 16 permutací. Pokusíme-li se je však identifikovat podle korpusu SYN2005 (na náhodných jednotisícových vzorcích) a naplnit namátkovými typy ustálených lexémů typu (1), (2) a (4), ne však (3, viz dál, 2.362.2), dostáváme poměrně hubený výsledek, srov.

- 1 S-V: (1) – (2) – (4) *cesta vede, strom roste, hudba zní, voda teče*
Srov. však okrajovou frekvenci poslední kolokace *voda teče/tekla*=63 výskytů (tj. pod 1% z frekvence *vody*) zatímco sama *voda* (tento tvar) má frekvenci 9701
- 2 V-S: (1) – (2) – (4) *prát prádlo?*
Jde o konkréta; typ s abstrakty *věnovat pozornost, zahájit jednání* je kvazifrazém (viz dál, 2.362)

- 3 A-S: (1) *linolová kyselina, kávová lžička, moučkový cukr* (2) *Vysoké Mýto* (4) -
- 4 S-A: (1) *kyselina sírová* (2) *Klára Malá* (3) -
- 5 S-ADV: (1) - (2) - (4) *cesta zpátky, cesta pěšky, pokoj nahoře, čaj odpoledne, rok poté*
- 6 ADV-S: (1) - (2) - (4) -
Běžný ale neustálený je tu typ pouze s kvantitativem *moc peněz, málo lidí*.
- 7 V-A: (1) - (2) - (4) -
- 8 A-V: (1) - (2) - (4) -
Typ *domácí zvítězili* sem nepatří, adjektivum je tu substantivizované, typ *nejhorší/jiné/důležité* je je frazém, výjimečný typ *nutno odpovědět* je sporný (lze ho řadit i do 10).
- 9 V-ADV: (1) - (2) - (4) -
Typ *přijít pozdě, zůstat doma* není ustálený, typ *být zticha, být vzhůru* jsou frazémy
- 10 ADV-V: (1) - (2) - (4)
Typ *brzy skončit, dále růst, naplno se věnovat, nikdy neublížit* zřejmě není (zcela) ustálený
- 11 A-ADV: (1) - (2) - (4) -
Kombinace zde jsou obvykle neustálené, typ *ohnutý nahoru, ohrnutý dolů, položený napříč, dokončený včera*
- 12 ADV-A: (1) - (2) - (4)
Typ *nepřímo úměrný, zdravotně postižený, chemicky ošetřený*; hlavně tu však jsou kombinace neustálené, typ *dolů ohrnutý, včera dokončený*
- 13 S-S: (1) *peroxid vodíku, spalovna odpadků* (2) *náměstí Míru, Karel Čapek* (4) *čtení novin, hladina řeky, cesta vlakem*
Mnoho kombinací je i neustálených, typ *hromada peněz, počátek roku, pravidla hry, stádo koní*
- 14 V-V: (1) - (2) - (4) -
Kombinace tu jsou obvykle neustálené, je tu typ *mít povoleno*, ale realizuje se hlavně s modalii *chtít, dá se, muset, lze, snažit se, dokázat, začít + Inf., chtít podstoupit, muset si myslet*
- 15 A-A: (1) - (2) - (4) -
Tato struktura je obvykle neustálená, typ *nejnovější pařížský, největší obchodní, nezávislý studijní, soukromý vysoký, vysedlý lícní*
- 16 ADV-ADV: (1) - (2) - (4) -
Tato častá struktura je obvykle neustálená, typ *brzy ráno, dávno předtím, dnes večer, docela dobře, dosud nikdy*

Obecně platí, že funkční povaha víceslovných lexémů je ekvivalentní lexémům jednoslovným, tj. *kyselina sírová* je obecný funkční **ekvivalent** substantiva *kyselina*, *zdravotně postižený* ekvivalent adjektiva, *podat stížnost* ekvivalent verba atd. Ukazuje se však, že u termínů a proprií je zmiňovaná funkční ekvivalence různým slovním druhům omezena (necháme-li stranou řídké případy jiné), a to na funkci substantivní, tj. zde kombinatorický typ 13, 3 a 4; podporuje to nominativní síla a funkce substantiva, diskutovaná výše (viz 2.316). První kombinatorický typ S-V, na rozdíl od všech ostatních (nevětných), vytváří **lexémy propoziční** (větné) povahy. Jak už bylo naznačeno, pro

všechny případy uzuálních kolokací (4) jsou jejich příklady ve všech kombinatorických typech co do své ustálenosti nejasné. Naproti tomu, jak si ukážeme, jediný funkční kombinatorický typ idiomatických kolokací (3) obsazuje všech 16 možných permutací (viz dál, 2.362, viz i některé příklady výše).

Je jasné, že zmíněné kombinace (13, 3, popř. 4) vytvářející funkčně **substantivní lexémy** se naopak pro potřeby složitých nominací, především u termínů a proprií, mohou navzájem kombinovat a vytvářet zapojením třetího či dalšího autosémantika i složitější **extenze** z binárního základu, srov. např. *Alšova jihočeská galerie, městská hromadná doprava, střední průmyslová škola, mechanický zápusťkový kovací lis, federální ministerstvo zahraničních věcí, Státní fond tržní regulace, Vysoká škola múzických umění, akciová společnost TNC Rožnov, internacionální pomoc vojsk států Varšavské smlouvy, stanice Místek trasy A pražského metra*.

Lexémy vytvářené kombinacemi, resp. permutacemi **syntémantik** (resp. zbývajících slovních druhů, tj. vedle zde sledovaných čtyř autosémantik všech ostatních, v širokém slova smysl), které jsou, s výjimkou anomálních idiomatických kolokací, sporné, se tu proto neuvažují; zřejmě jsou však jen ve frazeologii. V zásadě se totiž dají téměř všechny ustálené kombinace syntémantik považovat za frazémy (viz 2.362), tj. *jen aby, i když* aj. Výjimkou, nepatřící mezi frazémy, jsou více méně úplné paradigmatické kombinace, tj. takové, v nichž se kombinují pravidelně (téměř) všechny členy jedné třídy s (téměř) všemi třídami jiné třídy, resp. paradigmatu, srov. např. paradigma osobních pronomín (*já, ty, on...*) v kombinacích se členy relativních pronomín (*který, jenž, kdo, co*), které se zdají možné všechny (*on který/jenž/co...*). Takové paradigmatické kombinace jsou však zřejmě všechny neustálené; srov. ještě další případy *ale že, ale když, ale jestli*, které jsou všechny neustálené. Celou tuto oblast je však třeba teprve blíže prozkoumat.

2.362 Lexém víceslovný anomální: frazém

2.362.1 Obecná povaha frazému a idiomu

Podstatou frazému (Čermák 2007c), resp. idiomu je **anomálie** (nepravidelnost) v různém smyslu (syntagmatická a/n paradigmatická), vytvářející neopakovatelné a podle žádných pravidel negenerovatelné kombinace, typicky užívané zvl. v mluveném jazyce; žádný obecný model ve smyslu slovtvorném apod. za jejich vznikem nestojí. Frazém, resp. idiom je obecně primární jednotkou svébytné disciplíny **frazeologie a idiomatiky**, do níž zasahují všechny další jazykové roviny, která však pro svou nominativní povahu nepochybně patří primárně do lexikonu, do jeho oblasti víceslovných lexémů, jakkoliv se o ni pro hojné užití frazémů zajímá i literární věda, etnografie aj.

Frazém, idiom je tedy svou anomálností taková jedinečná a ustálená kombinace minimálně dvou prvků, z nichž některý/žádný nefunguje stejným způsobem (tj. s obdobnou funkcí) v jiném/jiných kombinacích, popř. se vyskytuje pouze v kombinaci jediné/několika málo. Srov. *otevřená hlava, široko daleko, tlouct špačky, nechat na holičkách, do třetice všeho dobrého*, popř. angl. *take amiss, come to a head, head line, by and large, every cloud has a silver lining*, kde takovou povahu komponenty mají. Ještě obecněji lze povahu frazému vystihnout tak, že je to ustálená kombinace dvou či více prvků (morfémů, slovních tvarů, popř. kolokací), z nichž aspoň jeden je členem extrémně omezeného a uzavřeného paradigmatu. Toto vymezení naznačuje i možnost testová-

ní toho, zda některý komponent je zaměnitelný a jeho záměnou vzniká další výraz se stejnou funkcí a obdobným významem. Pokud není, je to frazém, srov. čes. *chytat lelky* a nemožnost záměny formy *lelky* za jiné ptáky (**chytat vrabce/vlaštovky...*), ani záměny formy *chytat* za jiné verbum pohybu (**lapat/lovit/chňapat... lelky*). Naznačené restriktce a jedinečnost výskytu tedy ukazují obecně na hlavní a zásadní povahu frazému, jeho anomálii různého druhu, která podmiňuje jeho všechny další vlastnosti a v porovnání s kombinacemi pravidelnými (tj. vytvářenými podle pravidel sémantických a formálních) i jeho zvláštnosti a odlišnosti. Toto pojetí je obecnější než starší a nejasně vymežované pohledy na frazém definující ho pouze sémanticky, jako kombinace nezáložené na sumě významů vstupních komponentů; v praxi se takovéto omezené pojetí soustřeďovalo jen na takové kombinace, kde se daly najít metafory, a to je málo (u gramatických a dalších frazémů se o významu, natožpak metafóře komponentů a/n jejich anomálnosti dobře mluvit nedá, na rozdíl od funkce).

Každý frazém je v nějakém smyslu anomální kombinace aspoň dvou prvků, přičemž takovým jeho prvkem, resp. komponentem může být tvar, jednotlivá forma (a ne tedy tradiční slovo ani abstraktní lexém, srov. výše tvar, resp. prvek *holičkách*, kdy nejde a nemůže jít o lexém *holička*, který v daném smyslu vůbec neexistuje); prvkem kombinace ale může být i sama kolokace jiných prvků než tvarů slov v rámci souvětí ap. (viz dále). Navíc nemusí být daná kombinace diskretní (tj. psaná zvlášť) a takový frazém se může psát i dohromady, kdy jeho povaha je dána poměrem např. kořenů, resp. afixů uvnitř kompozita (např. *zničehonic*, *zčistajasna*, u něhož se objevuje i forma diskretní, tj. *z čista jasna*, víc viz dále, v 2.362.2). Vždy však jde o vstupní komponenty na jedné straně a celek na výstupu, který je integrální, zpět na komponenty nedělitelný a není tedy sumou svých komponentů; idiomatický význam a funkce vznikají až na této úrovni útvaru. Taková případná disekce, analýza by nedávala smysl, srov. *hodit něco za hlavu* (nedbat na svěřený úkol, starost ap.), kde komponent *hodit* tu nemá význam „hodit“ a jako takový ho tedy nelze určovat (je s *hodit*, které známe z běžného lexikonu, svou formou jen shodný a to je vše), podobně ani *hlava* nemá význam „hlava“, přestože se o takovou pseudoanalýzu bezvýsledně řada primitivních teorií pokouší.

2.362.2 Typy, roviny a třídy frazémů a idiomů

I když svůj význam a povahu komponenty po vstupu do frazému ztrácejí a ten je jako celek na ně zpětně nedělitelný, lze frazémy formálně přesto lišit právě podle povahy vstupních komponentů (tj. ještě před jejich vstupem do nich), např. *slzavé údolí* je formálně kombinací A–S atd. Z tohoto vnějšího formálního hlediska je pak možné vyjít a frazémy i klasifikovat. Základními stavebními kameny frazému jsou tedy prvky různého typu (např. tvary slovních druhů), u nichž je třeba lišit jejich počet (minimálně však dva), jejich pořadí, které bývá neměnné, a relační prvky (mezi nimi, tj. prepozice a konjunkce, popř. i partikule u autosémantik), popř. externí valenční exponent, srov. *mít za to že*, který se často nezdurazňuje (stejně jako např. *jinde* u sloves, srov. *myslet že*). Stejně jako se komponenty frazému (kromě morfémů a kolokací zmíněných výše) mohou stát tvary lexémů všech slovních druhů (i synsémantik), mohou mít i výsledné kombinatorické celky, tj. hotové frazémy, funkční povahu všech slovních druhů (ale i vyšších celků, zvl. vět). Obecně lze říct, že komponenty frazému různého druhu se mohou stát (nikdy však automaticky) tvary libovolného druhu jednotky a roviny, pokud mají význam; ne tedy fonémy. Podle funkce frazému v textu se pak liší i roviny frazému, srov. aspoň

- (1) *kazisvět, zákeřný, malomyslný,*
- (2) *hodit něco za hlavu, otevřená hlava, na úkor něčeho,*
- (3) *Pan farář dvakrát nekáže, Řemeslo má zlaté dno, Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.*

Jak naznačují příklady, jde tu tedy o tři hlavní roviny frazémů:

- 1 lexikální (dané kombinací morfémů, resp. jejich tvarů v jednoslovném lexému)
- 2 kolokační (dané kombinací tvarů lexémů, s funkcí nevětnou)
- 3 propoziční (dané kombinací tvarů lexémů, kolokací i klauzí, s funkcí větnou)

Obecný termín pro libovolnou kombinaci, blíže lišenou atributem (např. kolokační), je **frazém**. Je-li však zapotřebí zdůraznit zvlášť jeho anomální sémantiku, kterou všechny frazémy nemají, lze užít i paralelní termín **idiom**, srov. např. frazémovou předložku *v souvislosti s něčím*, která nijak silně anomální sémantiku a tedy idiomatickou povahu nemá, má však anomální kolokabilitu svých komponentů: v duchu vymezení výše nelze tedy najít ustálené smysluplné jiné kombinace záměnou některého členu, existuje pouze tato jediná kombinace, srov. např. neustálené *bez souvislosti, pro souvislost, za souvislost s něčím* atd., kde jde maximálně o neustálené a nepříliš běžné kombinace, ne však frazém, který definitoricky musí být ustálený. Frazém *v souvislosti s něčím* je tedy na rozdíl od uvedených dalších kombinací jednak ustálený a také jasně mnohem frekventovanější. O jeho třetím rysu, který pro frazémy však nemusí být vždy závažný, o možnosti jeho modifikace o další neustálený komponent, se tu dá však uvažovat také: z běžných modifikací adjektivem se nabízí v zásadě pouze v **přímé/úzké souvislosti s něčím**, jiná se (kromě ojedinělých) v korpusu nenabízejí. To se však nedá říct o dalších, nefrazeologických kombinacích výše, kde si lze představit mnohem více různorodých možností variability tohoto druhu. Ustálený a častý frazém *v této souvislosti* už ale varianta není, je samostatný.

Takový typ je tedy frazém (širší a formální pojem), ne však idiom. Idiom naopak lze hledat především v samotném jádru oblasti, zvláště v souvislosti s přítomnou metaforou, která se dříve chápala jako hlavní kritérium identifikace frazému a frazeologie pak byla jen dosti omezenou a nejasně vymežovanou oblastí metaforicky zajímavých kombinací, srov. např. *jablko sváru, tlouct špačky, sedlat koně od ocasu, Snesl by jí modré z nebe* aj.

Významnou oblastí **frazeologie (idiomatika)** je název odpovídající tedy spíše zmíněnému sémantickému pohledu) jsou výrazy obsahující v roli komponentů prvky, které nelze přiřadit k žádným jednotkám, známým z pravidelného, tj. pravidly řízeného jazyka, **prvky (slova) monokolokabilní**. Jejich zásadní a extrémní vlastností je ta, že se v jazyce kombinují pouze s jediným dalším slovem, nebo s jasně danou malou skupinkou, srov. na **úkor někoho, jakýs takýs, být hin na něco, vyjít někomu vstříc, ani nedutat, levhart**, srov. angl. *amiss, bygones, aghast, fro* aj. Na úrovni lexikální tedy tvoří v češtině jakýsi blíže neurčitelný jedenáctý slovní druh: nelze u něj, vedle nemožnosti ho řadit, určit nic jiného, ani význam (který pro nedostatek synchronní analogie mít nemůžou), ani funkci, je pouze „zamrzlý“ ve svém frazému. Monokolokabilním prvkem přitom může být i takový tvar, který odporuje běžným gramatickým pravidlům, a přesto existuje, srov. *odejít* ve frazému *být odejít* (být propuštěný, zvl. z politických důvodů),

kde pasivní participium nemá existovat, protože jde o intransitivní sloveso pohybu. Vzácně a velmi neobvykle tvoří frazém pouze monokolokabilní prvky, srov. *láry fáry*; protože je u nich jasný jen význam, resp. funkce celku, ne však komponentů, může to vést k rozpakům, jak ho psát.

Tradiční názvosloví pro oblast frazeologie a idiomatiky i její jednotky v minulosti kolísalo, nebylo dobře vymezené, navzájem se křížilo a nepokrývalo, což je zvláště závažné, celou oblast. Snad nejnámější tu je *rčení*, užívalo se však velké množství výrazů jiných, nutně v souvislosti s donedávna nevyhraněnou disciplínou frazeologie; v jiných jazycích není situace terminologicky však lepší. Z tradičních výrazů si jich lze však pro jejich jasnou povahu několik přesto podržet. K nim patří **přirovnání** (založené na iterativnosti sémantiky a podobnosti, srov. *hubený jako šindel, mít hlad jako vlk*), **přísloví** (založené na sdílené tradiční nadosobní zkušenosti a se svérázným aspektem etickým a poučujícím, *Komu není rady, tomu není pomoci, Kdo chce kam, pomozme mu tam*), popř. ještě **pořekadla** (obvykle situačně hodnotící, resp. situaci v podobě věty pojmenovávající, avšak bez eticky nabádavého aspektu přísloví *Vzduch je čistý, To se říká kdovi jestli!*), Z novějších se pro několik strukturálních typů, spojovaných pro iterativnost komponentů do jednoho, užívá název **binomiály** (*široko daleko, den co den, z ničeho nic, oko za oko*).

Významné postavení má také pro svůj velký rozsah, do kterého spadá většina substantiv abstraktních, především kombinace V–S^{abstr} (*věnovat pozornost, vyhlásit válku, dávat pozor, svolat schůzi*), tj. **verbonominální struktura s abstraktem** (viz i 4.243.1).

Tomuto poslednímu typu, kde sémantika komponentů je zachována a anomální je pouze jasně omezená kolokabilita daného substantiva, se také pro jeho periferní povahu na okraji frazeologie (vedle jiných menších typů) říká **kvazifrazémy**.

Z hlediska funkčního však ve zřejmě nejrozsáhlejší a nejnámější oblasti frazémů kolokačních převažují frazémy s širokou funkcí verbální plnění v jazyku úlohu dodatečných hotových predikátů, a to především tam, kde samotná verba nominativně nestačí; poněkud se tak vyvažuje funkčně kontrast a převaha substantiv a výrazů nominálních v jazyce a lexikonu vůbec (viz 2.316).

Frazémy kolokační

V dalším se stručně podíváme na klasifikaci a typologii **kolokačních frazémů** pouze autosémantických (S, A, V, ADV) a to v jejich minimální kombinaci, resp. na permutace binární, dvoučlenné, jejímž dalším rozšiřováním (např. o třetí komponent) lze získat strukturální typy další. Každý strukturální kombinatorický typ je půdorysem pro různě rozsáhlou třídu frazémů s touto strukturou, které kromě funkce však jinak nemají společného nic. Kombinace označené zde !, např. *zmýlená neplatí*, zároveň ukazují, že daná kolokace se pro svou verbální povahu automaticky funkčně přesouvá z frazémů kolokačních do frazémů propozičních a tedy vět. Srov.

- 1 !S-V: *pravda vítězí*
- 2 V-S: *číst někomu levity, tlouct špačky, chytat lelky*
- 3 A-S: *zlatý důl, černá hodinka, !šťastnou cestu, nejvyšší měrou*
- 4 S-A: *anděl strážný, bohem zapomenutý, !panenko skákavá, !paličák paličatý*
- 5 S-ADV: *místo nahoře. !klobouk dolů*

- 6 **ADV-S:** *vzhůru nohama, !mnoho štěstí*
- 7 **V-A:** *kápnout božskou, oplatit někomu stejnou*
- 8 **!A-V:** *zmýlená neplatí*
- 9 **V-ADV:** *přijít zkrátka, dopadnout bledě, držet se stranou*
- 10 **ADV-V:** *bohatě stačit, trpce litovat, zarytě mlčet*
- 11 **A-ADV:** *černej vzadu, !celej nakřivo, (!) malá domů*
- 12 **ADV-A:** *neblaze proslulý, andělsky trpělivý, zbrusu nový*
- 13 **S-S:** *jablko sváru, roh hojnosti, den brannosti, palma vítězství, obratem ruky*
- 14 **V-V:** *umět se narodit, dát se poddat, zůstat někde viset*
- 15 **A-A:** *chudý příbuzný, neslaný nemastný, staří mladí*
- 16 **ADV-ADV:** *široko daleko, kolem dokola*

Překvapivě se ukazuje, že frazeologie na rozdíl od pravidelného jazyka (tj. toho, kde platí pravidla sémantická a gramatická) obsazuje kombinace všechny, užívá tedy kombinatorické možnosti, na které normální jazyk (dosud) spíše rezignuje, srov. *bohatě stačit, černej vzadu*. Neustálené a mimo frazeologii stojící případy jako *rychle se otočit, výmluvně se usmát, tiše plakat* netvoří zvláštní typ jako frazeologický typ 11 výše, jsou jen slovoslednou variantou k případům *otočit se rychle, usmát se výmluvně* apod. (**stačit bohatě* je v korpusu SYN2005 doložený výjimečně, jen čtyřikrát, a za ustálený a standardní ho považovat proto nejde, zatímco *bohatě stačit* má 109 výskytů, a je ho proto třeba považovat za základní formu). Obecněji je pak také zřejmé, že v rámci více-slovných lexémů (2.361) pouze frazémy tvoří všechny typy (kdežto propria a termíny jsou omezené na nominální povahu a funkci).

Minimální binární základ je vhodným kombinatorickým východiskem, na jehož základě lze zjišťovat další, vícekomponentové typy a subtypy. Lze je lišit jednak na (a) struktury substituční, kde jeden z komponentů je nahrazený svým substitutem, např. substantivum pronominem, srov. V-A a jeho **substituční strukturu**, např. V-pron *být nesvůj* (přičemž sám negativní tvar tohoto zájmena v pravidelném jazyce vůbec neexistuje), jednak na (b) **varianty** základní prosté struktury s dodaným explicitním relátorem, srov. A-S a AprepS *zralý pro šibenici* a jednak (c) na **struktury ternární**, kvatrální aj., chápané jako extenze binárních, srov. S-S a např. její rozvití (spolu s relátory) **prepS-S-prepS-S:** *od slunka východu do slunka západu*. Dodejme, že substituce se tu chápou velmi obecně na úrovni slovních druhů, ne individuálně (lexémově), tj. frazém *být nesvůj* obsahující obecně pronominální komponent adjektivní, atributivní povahy (srov. *mít svůj klobouk*) se tedy považuje z tohoto hlediska za obecnou náhradu, substituci adjektiva, a tedy strukturního typu V-A (resp. tedy typ V-A → V-pron).

Srov. ještě více možností u základní struktury V-S:

- (a) **V-Pron:** *zakřiknout to, být bez sebe*, **V-Num:** *olíznout všech deset, dostat pětadvacet*
- (b) **VprepS:** *mít za ušima, lézt po čtyřech*, **Vprep-pron** *být s to*, **Vprep(S)prepS:** *jít na něco od lesa*
- (c) **V-A-S:** *mít krytá záda*, **VprepA-S:** *žít na vysoké noze*, **VprepS-S:** *mít z ostudy kabát*

Obdobně lze klasifikovat i zbytek. Napřed **kombinace sysémantik**, mezi které lze počítat pro jednoduchost zbyvajících šest slovních druhů a jako zvláštní, nikam nepatřící

sedmý druh **monokolokabilia**, tj. slova či lépe tvary monokolokabilní (viz mj. 4.21, 2.322.8). Srov. např. kombinace prepozic (1) a monokolokabilií (7):

1A **prep-pron**: *mimo jiné, ke všemu, podle mého, mezi námi, beze všeho(!), podle toho!*
 (c) **prep-pron-pron**: *k tomu všemu, z ničeho nic*, **prep-pron-pron-pron**: *pro nic za nic*

1B **prep-num**: *do jednoho*

1C **prep-int**: *do alelujá*

1D **prep-part-mono**: *na to tata*

1E **prep-mono**: *na just, na blind, na ex*

1F **prep-prep** (b) (všechna) *pro a proti*

7A **mono-kon**: *kór když*

7B **mono-pron**: *laur nic*

7C **mono-mono**: *jakýs takýs, jakž takž, semo tamo, volky nevolky aj.*

Po vydělení těch funkcí prepozic a konjunkcí, které se účastní předchozích kombinací jako substituty či relátory, lze konečně obdobně mapovat i kombinace autosémantik a synsémantik, srov. aspoň ilustračně:

(1) prepozice a (5) partikule:

1A **prep-S**: (1) *bez okolků, od oka, s bídou, do omrzení, o chlup (+ komparativ), proti všemu očekávání, za boha ne-, ani za mák*, (2) *s ohledem na něco, v souvislosti s něčím, na úkor něčeho, v intencích něčeho*, (3) *s ohledem na to, že/co... v souvislosti s tím, že/co*

1B **prep-A**: *k polednímu, za mlada, při nejmenším, až na další*

1C **prep-ADV**: *pro jednou, pro tentokrát*

5A **part-S**: *až hanba, ani nápad!, jen klid!, už ani slovo !*

5B **part-A**: *až černo*

5C **part-V**: *ani hnout!, jen říct!, ani nezabučet!, jen kvete!*

5D **part-ADV**: *až moc, taky dobře!, jak kdy/kde!*

Ve struktuře 1A (2) je vidět jádro hlavní a kompaktní struktury víceslovných prepozic, které je třeba počítat mezi frazémy, ve struktuře 1A (3) část víceslovných frazeologických konjunkcí, které s předložkami formálně souvisejí.

Frazémy propoziční

Vedle takto formálně pojatých struktur frazémů kolokačních lze obdobně pohlížet i na frazémy **propoziční**:

1 **To je S/A/ADV/mono/prep-S**: *To je vyloučeno., To je k smíchu.*

a varianty *Tím to hasne., V tom je jádro pudla., To se říká kdoví jestli.*

2 **S-V**: *Věc se obrátila., Budou křtiny., Pravda vítězí., Čas běží., Než by řek švec., Není pochyb.*

a varianty *Jen kvete., Není zač., Ani hnout!, Ani co by se za nehet vešlo., Zdař bůh!, Ba co dím...*

- 3 **S-V-S**: *Úsilí bylo korunováno úspěchem., Pálí ho dobré bydlo., To/všechno chce svý., Něco je ve vzduchu.* a varianty *Kápní božskou!, Kdo by si pomyslel, že...!*
- 4 **S-V-A**: *Vzduch je čistej., Je to s ním všelijaký., Přišlo mu to blbý.*
- 5 **S-V-ADV**: *To hodně/něco pamatuje.* a var. *De mu to jedním uchem tam a druhým ven.*
- 6 **ADV-V/mono-V**: *Pozdě bycha honit.*
- 7 **S-S**: *Učedník mučedník., Mladost radost.* (okrajové) a var. *Důvěra za důvěru., Pro dobrotu na žebrotu., Můj dům můj hrad., A eště tu vo Červený Karkulce. , Dobrou chut!, Chyba lávky!, Panna, nebo vorel?*
- 8 **prepS-A-S/S-A/S-ADV/A-ADV** aj.: *Po účinku zlá rada., Samá voda., Malá domů., Dobrýho pomálu.*
a varianty *Starý zlatý časy!, Husa jedna pitomá!, Klobouk dolů!, Hlavu vzhůru!, Starou Blažkovou!, Houby s voctem!, Čelem vzad!, Čerta starýho!, Všechna čest!, Ve jménu zákona!, S dovolením!, Hanba mluvit!*
- 9 **ADV-ADV**: *Zkrátka a dobře., Jak kdy., Jako doma!*
- 10 **syn-syn**: *To tak!, Ale co!, Kdo s koho., No a?, No ne!, Že by?, Ani za nic!, To zrovna!, Láry fáry!, Hej rup!, To jistě!, Na ex!, No těbůh!*

Základní typy mají podobně jako frazémy kolokační mnoho různých variant a extenzí, včetně zapojení dalšího komponentu. Blíže se v základním přehledu výše však nepopisují. Na rozdíl od frazémů kolokačních, kde se jednotlivé formální struktury jasnou jednotnou **funkcí** nevyznačují, frazémy propoziční pro svou větnou povahu řadu (komunikativních) funkcí mají. Ale ani zde nelze jasně formální kombinatorické strukturu přiřadit jasnou funkci, srov. však aspoň 2, 7 a 8 a přísloví, 10 a výrazné situační evaluativní reakce aj. Tradiční, původně především etnografická, dnes už ale i lingvistická disciplína studující přísloví se nazývá **paremiologie**.

Sociální funkce propozičních frazémů jsou různé, srov. rady v přísloví (*Dvakrát dává, kdo rychle dává*), díky (*Rádo se stalo*), pozdravy (*Zdar bůh!*), hesla (*Rovnost, volnost, bratrství., Nebát se a nekrást*), pověry (*Musím to zaklepat*) a různé rutinní formule (*S dovolením!, Těší mne.*); specifické a výrazné jsou u nich časté aspekty funkce pragmatické.

Obecně je zhruba lze zařadit do pěti okruhů, na frazémy vyjadřující

- (1) lidské projevy, aktivity, postoje a situace (*Blázen, kdo dává, ještě větší, kdo nebere., Když Pánbůh dopustí, i motyka spustí.*),
- (2) lidské fyzické stavy, vlastnosti a schopnosti (*Člověk na ní může oči nechat*),
- (3) předměty, věci a výrobky a jejich stav, vlastnosti ap. (*To něco pamatuje.*),
- (4) obecné pojmy, události a situace v oblasti času, zvyků, zákona ap. (*Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.*) a
- (5) vnější přírodu a prostředí včetně počasí a jejich stav a vlastnosti (*To je psí čas!, Studený máj, v stodole ráj.*).

Frazémy lexikální

Pro morfémovou podstatu svých komponentů příliš složitou klasifikaci frazémy lexikální nenabízejí (kromě slovtvorné), srov. *na-jít, pod-fuk, roz-paky, lehko-myslný, darmo-šlap, drž-grešle, za-darmo*; i mezi nimi se nacházejí prvky monokolokabilní (srov. *-paky, -grešle*). Najdou se hlavně mezi všemi autosémantiky.

2.4 LEXÉM KVANTITATIVNĚ: STATISTIKA LEXIKONU

V dnešní lexikologii i lexikografii se považuje, na rozdíl od té minulé, za integrální součást popisu systému i aplikací už i zřetel k frekvenci výskytů lexémů: je přece zásadní rozdíl mezi lexémy stojícími v centru lexikonu s jejich obrovskou frekvencí, polysémií, synonymií, metaforičností, frazeologií atd. a na druhé straně lexémy periferními, které tyto a další vlastnosti nemají a mít nemůžou; zásadní poznání významu frekvence, v minulosti chybějící či ignorované, přináší dnes v prohloubené podobě studium korpusů. **Frekvence**, tj. častost užití lexému, kolokace, popř. morfému, grafému apod. v textech, a tedy zjišťovaná vysoká či nízká míra užití prvku (čím vyšší, tím je závažnější a blíže centru lexikonu i jazyka a naopak), umožňuje pak takto spolehlivě vymezit, vedle jejich textových (parolových) manifestací, i jednotky systému (v lexikonu především lexémy, a to především převedením poznatků o tvarech na lemmata, tj. lemmatizací). To také umožňuje poznat, popsat a popř. i naplnit tak systémové **inventáře** nejrůznějších typů, např. inventář všech slov či substantiv (který se obvykle pro přílišný rozsah nevyčísľuje) na jedné straně a v zásadě uzavřený inventář např. prepozic (kde výčet je naopak potřebný, jakkoliv dodnes není jasno, kolik je v něm například předložek víceslovných).

Prostá frekvence vedoucí k tvorbě inventářů obojího typu, systémových (které jsou tradičně ve středu zájmu) i textových (tvarových, variant aj., které se obvykle sledují jen podle potřeby, např. pedagogické) však není jediný kvantitativní aspekt, studovaný a postižitelný statistickými metodami, který je v lexikologii i celé lingvistice závažný. Netřeba přitom příliš zdůrazňovat objektivní a nezpochybnitelnou platnost takového poznání, které ještě v nedávné minulosti chybělo. V řadě ohledů se až poměrně nově začíná poznávat a doceňovat, že významné tu jsou nejen starší a už dříve na skromných datech testované zákony a zákonitosti, především Zipfův zákon, ale i korelace a souvztažnosti komplexnější, především v podobě různých **asociačních měř** měřících souvztažnosti mezi dvěma, popř. více prvky.

Protože se při takovém studiu vždy vychází z korpusu jakožto reprezentativního vzorku textů, kde o podobě výsledků zkoumání pochopitelně rozhoduje složení korpusu (optimální je obecný vyvážený a pro celý jazyk reprezentativní korpus), připomeňme si základní východiska zde užívaná. Pro celkový studovaný korpus, popř. text, se zjišťuje napřed jeho *rozsah*. Ten se zjišťuje mechanicky spočítáním všech diskretních výskytů forem v něm (tj. nejen textových tvarů jednoslovných lexémů, ale i číslic, interpunkčních znamének aj., z nichž některé je podle potřeby pak nutné odfiltrovat). Každému výskytu, tj. diskretní textové formě se obvykle anglicky říká (1) **token** (výskyt) a jejich počet se zjišťuje obvykle jako první. Avšak je třeba zjistit i jen jejich prostý počet jakožto *různých jednotek* bez ohledu na jejich opakování (nejčastěji se v textu opakují třeba předložky a konjunkce, ale počet různých předložek je sám o sobě vždy malý). Zjišťujeme-li takto napřed například, které všechny předložky či tvary substantiva *města*, *městem*, *městy*, zpravidla s celkovým počtem jejich výskytů, se v textu (korpusu) vůbec vyskytují, zjišťujeme pak na tomto základě také jejich (2) **typy**, kdy nás zajímá prostý výčet tvarů bez opakování, ve kterém je každá forma (typ) uvedena jen jednou. Konkrétně má například lemma *město* v korpusu SYN2005 dohromady 78470 všech výskytů (tokenů v různých tvarech), zatímco jeho část (profiltrovaná a zbavená opako-

vání), představovaná uvedenými typy, je nutně menší: *města* 28984, *městě* 11549, *měst* 5307, *městem* 3880, *městech* 3590, *městu* 1813, *městy* 617 a *městům* 287; tvar *město* má frekvenci 20003, tedy odlišnou od formálně stejného lemmatu. Rozdíly v počtu výskytů dobře ukazují i rozdíly v úzu (bez ohledu na pádovou funkci těchto tvarů), která se pak dá blíže studovat a používat v dalších úvahách. Tak je na jedné straně nápadná nízká frekvence tvaru *městy*, na druhé straně srovnání tvaru akuzativu a nominativu sg. *město* (20003) a lemmatu *město* (78470) ukazuje na nebezpečí možného ztotožňování tvaru a lemmatu; je však mezi nimi vždy rozdíl. Celkový počet tvarů různých (flektivních) typů substantiva *město* v systému je devět, zde se uvádějí, s doplněnou frekvencí, všechny.

Třetí úroveň informace, kterou z korpusu už však získat nelze automaticky, ale jen pomocí náročného dalšího zpracování (lemmatizací), je (3) **lemma**, lingvisticky známé jakožto neutrální či slovníkový, resp. *kánonický tvar lexému* (u flektovaných lexémů mívá podobu nominativu a infinitivu), který umožňuje např. sestavit už heslář slovníku. Lemmatizace, kterých může být alternativně víc, závisí ovšem na užití gramatické teorii. Další, čtvrtou a ještě abstraktnější úroveň informace, mnohem náročnější na další automatické zpracování (nezcela dosud vyřešené), je identifikace a registrace *víceslovných lexémů*, resp. (4) **víceslovných lemmat** (např. *nechat na holičkách*, včetně lexémů s víceslovnými formami, srov. víceslovnou formu *šel bych* a jednoslovný lexém *jit*).

Dodejme ještě, že je užitečné znát **poměr typů a tokenů** v daném textu (korpusu apod.), tj. počet typů dělených počtem tokenů, protože vypovídá o povaze takového textu. Je-li tento poměr vysoký, signalizuje to, že daný text je lexikálně různorodý a bohatý, je-li naopak nízký, naznačuje to vysoký stupeň opakování lexémů. Čím větší však je měřený text (korpus), tím víc bude tento poměr klesat kvůli vysokému opakování především synsémantik. Poměr typů a tokenů se také užívá, zvláště po odstranění synsémantik (gramatických slov), k měření **lexikální hustoty** textů. Obvyklý přístup zde bývá založený na tom, že počet autosémantik se vydělí počtem všech tokenů v textu a vynásobí číslem sto.

2.41 Lexikální inventáře

Lexikální inventáře, seznamy lexémů (popř. i tvarů či kombinací), které pochopitelně neodrážejí jazyk celý, můžou vycházet jen z dat, která jsou dostupná, lexikon v jeho úplnosti nedokáže zachytit žádný slovník v žádném jazyce. U starších slovníků tu bývá zdrojem manuální a omezená excerpce (pro češtinu zvl. SSJČ), pro novější dobu je co do rozsahu pokrytí lexikonu mnohem spolehlivějším zdrojem moderní velký korpus (pro češtinu ČNK). V následujícím se podíváme na obojí a pokusíme se tak i o jejich srovnání. V dalším se nabídnou, i pro srovnání, některé inventáře slovních druhů (včetně jejich kombinací), grafémů i kořenových morfémů. Všechny jsou pro poznání povahy lexikálních inventářů důležité, i když vždy z jiného hlediska.

Inventáře **slovních druhů** v SSJČ, a tedy pohled na systémový (langueový) stav popsaného lexikonu (vyšel 1960–1971, odráží však i češtinu do jisté míry starší) nabídla J. Štindlová (1986).

	Počet	Celk (%)
S	88 139	44,67
V	46 223	23,43
A	45 135	22,87
Adv	14 850	7,57
Num	560	0,28
Pron	286	0,14
Prep	187	0,09
Konj	134	0,07
Konj-part	256	0,13
Int	1396	0,71
Part	113	0,06

Celkem 197279

Jakkoliv tento první kvantitativní přehled češtiny v systémovém pohledu (v úhrnu téměř 200 tisíc hesel), jak ho nabízí největší dobový český slovník, je nutně jen dílčí, napovídá mnohé, především o poměru v zastoupení hlavních nominativních, pojmenovávacích druhů, zvláště substantiva. Jeho téměř 45 %, se kterým není srovnatelný žádný jiný druh, tu tedy jinými slovy říká, že v systému je téměř každé druhé slovo substantivum. Vzhledem k slabému zastoupení termínů v tomto slovníku je však jasné, že substantiv je v jazyce mnohem víc než polovina všech pojmenování. Alternativní a neobvyklé označení *Konj-part*, zde zvlášť vytčené, přitom ukazuje na aspoň dvě další věci. Jednak na homonymii těchto (ale obecně i dalších) slovních druhů a jednak na slabé dobové teoretické vnímání partikulí, jejichž skutečné zastoupení je v dnešním pohledu vyšší. Pro SSJČ se ještě zvlášť evidují i hesla typu *část slova* (např. prefix, 2731) a *citátová slova* (slova cizí či jejich části, 2932). Dobře je tu však především v celku všeho vidět rozdíl mezi většinovými *autosémantiky* (S,V, A a ADV, 194 347, tj. 98,51 %) a *synsémantiky* tvořícími jen zlomek celého lexikonu (2932 hesel, tj. 1,48 %). Početně malá synsémantika v něm představují základní gramatické exponenty, a proto se o to víc a častěji používají opakovaně v textu. Tím se ale už dostáváme k parole.

Langue–parole v českém lexikonu a textu

Prvotní kvantitativní zjištění z korpusu je zjištění o frekvenci a parolovém výskytu slovnědruhových tvarů, ze kterých se až díky lemmatizaci dá druhotně získat představa o lemmatech a tedy zastoupení základních jednotek systémových. V tomto smyslu se už můžeme podívat na modernější data korpusová, a to hned ve třech zdrojích, ve frekvenčním slovníku Jelínek–Bečka–Těšitelová (FSSDTČJ, 1961, **A**), stomilionovém korpusu SYN2005 (2005, **B**) a Pražském mluveném korpusu (FSMČ, 2007, **C**). Srovnání je to z hlediska pokrytí jazyka i jeho modu značně nerovnoměrné (Jelínek–Bečka–Těšitelová staví na korpusu o cca 1,6 milionu excerpovaných slov, FSMČ o rozsahu cca 780 000 slov, avšak jako jediný vychází z autentických mluvených nahrávek, ostatní dva představují jazyk psaný), liší se však i časově (srov. data v Jelínek–Bečka–Těšitelová, která však vycházejí převážně z pramenů předválečných).

Jelínek-Bečka-Těšitelová

SYN2005

FSMČ

A Systém (lemma) Text (tvary) Index opakování				B Systém Text		C Systém Text Index opakování			
1	S	38,93%	27,77%	3,9	529936	49,68%	24,4%	13,3	9,8
2	V	27,05%	18,15%	3,6	46 223	3,37%	24,5%	17,9	13,1
3	A	20,98%	11,16%	2,9	71222	11,7%	15,3%	5,2	6,1
4	ADV	9,04%	10,29%	6,2	11194	6,9%	4,3%	8,5	35
5	Pron	1,03%	10,91%	57,1	146	10,9%	0,8%	16,6	365,3
6	Num	0,95%	1,61%	9,2	562	2,6%	1,6%	1,4	16,2
7	Prep	0,74%	10,12%	73,8	124	10,7%	0,6%	6,4	176,3
8	Konj	0,92%	9,78%	57,4	102	7,8%	0,9%	10,9	224,6
9	Int	0,36%	0,21%	3,1	302	0,05%	1,1%	1,5	24
10	Part	–	–	–	?160	?1,6%	1,3%	13,5	185,2
11	Varia (citáty cizí, zkratky, propria)				–	–	8,86%		
							(0,5 : 0,3 : 8)		
12	Frazémy				–		16,3%		
13	Neidentifikované				1,5%				

Od sledovaných korpusových zdrojů současné velikosti nelze pro jejich omezený rozsah očekávat příliš reprezentativní představu o zastoupení slovních druhů systému, ovšem s výjimkou SYN2005 s jeho počtem lemmat aspoň 227 tisíc (ten s rostoucím korpusem ještě poroste, srov. zde už i takto menší SSJČ). Srovnatelnost významně ztěžuje i odlišné chápání slovních druhů, a jeho výsledky tudíž můžou být jen orientační. Nápadný a dosud málo reflektovaný rozdíl je v poměru počtu substantiv a verb, obou hlavních slovních druhů. Pro SSJČ zhruba platí $S : V = 1 : 0,52$, zatímco pro korpus je to $1 : 0,16$. Hlavní problém je u částic: Jelínek-Bečka-Těšitelová, poplatní starému pojetí, tenkrát částice za slovní druh vůbec neuznávali, určité nepřesnosti v tomto ohledu lze však nalézt ještě dnes v lemmatizaci SYN2005, opět zvláště v jeho nedořešeném a neuspokojivém vnímání partikulí (které je však tentokrát dáno problémy s jejich automatickým rozpoznáváním, srov. položku *Neidentifikované*). Naopak hlavní přínos tohoto srovnávacího přehledu lze vidět v informaci o různém zastoupení poměru lemmat (systému) a tvarů (textu), hlavně v dichotomii jazyk psaný-mluvený, která se tu už rozvádí podrobněji.

Autosémantika–synsémantika

Poměr autosémantik-synsémantik (1–4 : 5–10, resp. S/A/V/ADV : ostatní):

	<i>Jelínek-Bečka-Těšitelová</i>	<i>SYN2005</i>	<i>FSMČ</i>
A v systému:	96 : 4%	(nezjišťováno)	68,5 : 6,3%
B v textu:	67 : 32%,	75 : 25%,	51 : 45%

Zbytek v systému FSMČ (do 100%) tvoří poprvé ve slovníku vůbec zvlášť kvantitativně evidované frazémy, citáty, zkratky a propria. Odečteme-li tento zbytek (25,2% celku, tedy čtvrtinu), pak je tu poměr autosémantika-synsémantika 92 : 8. Nárůstem zastoupení synsémantik v mluveném jazyce (který v SYN2005 do jisté míry zachycuje beletrie) se právě zde dobře ilustruje rozdíl mezi *langue* a *parole*, jinak i mezi jazykem psaným a mluveným. V mluveném textu plném kontextových elips narůstá mj. substituce substantiv pronominy (která by byla ovšem mnohem větší, kdyby substituci substantiva

v roli subjektu nenahrazovaly koncovky verba), ale významně i zastoupení partikulí, vyjadřující především pragmatické postoje, evaluativnost a modalitu, které jsou v něm třetím nejčastějším slovním druhem (i když jejich zastoupení v systému, tj. 1,3%, je minimální, srov. ovšem i až směšné podceňování partikulí ve starších gramatikách, Havránek–Jedlička jich ve vydání z r. 1981 na celé stránce textu uznávají pět, Šmilauer jim ve své *Nauce o českém jazyku* nedokázal věnovat ani samostatnou kapitolu).

Významnost úzu se projevuje také v míře opakování daného slovního druhu jako celku. Jinými slovy, je obecně zřejmé, že synsémantika se všechna opakuje mnohonásobně častěji než autosémantika; souvisí to především s jejich referenční a substituční funkcí v textu. Nejvyšší opakování mají tedy pochopitelně substituty (pronomina), relátory (konjunkce, prepozice) a pragmatické operátory (partikule, viz 2.322.6).

Pro srovnání a ilustraci těchto poměrů si uvedme ještě souvztažnosti pro celé dílo Karla Čapka, složené z 196 936 typů (odpovídajících 68 900 lemmatům a tedy jeho zde použitému aktivnímu slovníku) vytvářených 2 878 688 tokeny, tj. textovými výskyty, přičemž průměrný index opakování je u něj 14,6. Například pro Fučíkovu *Reportáž psanou na oprátce* bylo zjištěno, že jí vytváří 5006 lemmat založených na 21 640 tokenů, s indexem opakování 4,3. Pro úplnost dodejme, že v 2.32 se srovnává s korpusem SYN2005 i SSJČ. Je to však jen ilustrace, protože index opakování závisí na velikosti textu a ta se tu nebere v úvahu.

Hlavní binární kombinace

Na obecné úrovni slovních druhů lze na korpusu zjišťovat ale i kvantitativní zastoupení jejich **kombinací a kolokací**, a tedy i to, která syntagmata jsou v jazyce nejčastější, a proto i svým způsobem nejdůležitější. Aspoň pro ilustraci si uvedme deset nejdůležitějších kombinací binárních (resp. včetně jedné ternární) a protože jde o jejich pouze automatickou identifikaci, je třeba připomenout, že do celkových čísel jsou tu nutně započítány i některé kombinace náhodné typu (*rodný*) **dům bratr** (*nenavštěvuje*) (pro strukturu S-S).

V SYN2000 pak toto pořadí vypadá v absolutních číslech takto:

1	A–S	8 619637
2	S–S	5 556019
3	prep–S	5 472982
4	S–A	2 549464
5	V–prep	2 380545
6	SprepS	2 144218
7	V–A	1 568581
8	V–ADV	1 411310
9	S–S–S	1 079608
10	ADV–A	888320

Srovnajme si ještě malé jádro lexikonu českého a anglického v **dvaceti nejčastějších lexémech** podle frekvenčních, na korpusu založených slovníků:

a, v, být, na, ten, s, z, že, který, o, mít, do, i, k, on, za, ale, pro, svůj, tento (ARF)
the, of, to, in, and, a, for, was, is, that, on, at, he, with, by, be, it, an, as, his

I zde, ve frekvenční špičce jazyka, je zřejmě odlišné zastoupení druhů slov. V češtině představují, po primárním zastoupení synsémantik, první autosémantika až slovo *mít* (11.), *rok* (21.), *mocť* (22.), *muset* (44.), *člověk/lidé* (49).

Jádro českého lexikonu

Připomeňme si ještě, že mechanicky vymezené jádro českého lexikonu o rozsahu **10 000 lexémů**, vycházející z FSSDTČJ (1961), bylo podrobena detailní analýze co do svého složení (Slavíčková 1965) a jsou tak o něm k dispozici následující údaje. Je složeno z 7 429 autosémantik, 1393 lexémů cizích (tj. 13% v samotném jádru, jde ovšem většinou také o autosémantika), 553 proprií a dále 179 kompozit (jsou to také autosémantika, neříká se však, zda jen domácí či i cizí) a konečně 446 synsémantik. Důležité jsou však i údaje další. Uvedených sedm a půl tisíc autosémantik buduje na 1281 **kořenu**, který se tedy v odvozeninách opakuje; z nich je celá polovina monosylabické povahy a čtvrtina povahy nesylabické. Dále jsou tyto kořeny analyzovány „slovotvorně“ a zjišťuje se, že už v takto omezené části lexikonu, jakkoliv jádrové, jsou celé 2/3 vázané na afixy, zatímco jen jedna třetina je jich volná (pro celý lexikon to však platit nemůže, jen nepatrný zlomek kořenů, tj. kořenová slova, zůstává bez vazby na nějaký afix).

Na malém vzorku ze slovníku SSC se také zjišťovalo kvantitativní zapojení grafémů do slova (Čermák 1990) a ukazuje se, že české slovo v systému, reprezentované tímto slovníkem, má rozpětí délku 1–17 grafémů, přičemž jádro lze spatřovat ve třech nejčastějších kombinacích, srov.

8 grafémů	18,81 %	hesel
7 grafémů	17,82 %	
9 grafémů	14,71 %	
6 grafémů	11,88 %	
10 grafémů	9,90 %	atd.

Je zřejmé, že toto jádro (první tři případy) pokrývá 51,34%, a že tedy délka průměrného slova v tomto systémovém vzorku je 7–8 grafémů. Dodejme ještě, že extrémem je 11 jednografémových slov: *a, á, é, i, k, o, ó, s, u, v, z*, že začátek slova je 11× častěji konsonantický než vokalický, zvl. začínající konkrétně zvláště na *p-*, *z-*, *s-* (jen samo *p-* pokrývá 14,6%) a že konec slova je v systému nejčastěji zakončený na *-t* (23%), *-ý*, *-a*. V textu je (obvykle flektovaný) konec slova ovšem jiný: *-í* (14,3%), *-y*, *-u*, *-e*.

Další důležitá zjištění jsou o vysoké **alomorfii** (a variabilitě) kořenů (39% je tu variabilních, což opět pro celek slovníku nemůže mnoho vypovídat), viz také už v 2.331.2. Obecný popis alomorfie, která je v češtině výrazně nepravidelná, však chybí. Neméně důležité je pozorování, že ve studovaných kořenech kvantitativně výrazně převažují kořeny původem substantivní, srov. S: 401, V: 106, A: 47, ADV: 2, ostatní jsou však smíšené v tom smyslu, že je obsahují lexémy různých slovních druhů (více najednou). Přes význam těchto údajů je však v mnohém směru extrapolace výsledků na celý lexikon problematická.

K dispozici jsou i některá další zjištění. V kapitole o **slovotvorbě** (2.331) se uvádí výčet prefixů a sufixů (úplný, až na několik málo periferních a neživých) a jako jejich doplněk

i analýza dat pro retrogradní slovník o rozsahu cca 60 tisíc lemmat (Slavičková, 1975) včetně kvantitativního vyhodnocení nejčastějších autosémantických sufixů. Deset nejčastějších sufixů v těchto datech zahrnuje *-ný* (z celku převážně adjektivního je tu ale 10% S), *-0*, *-at*, *-ovat*, *-it*, *-ka*, *-ost*, *-a*, *-ní* (S), *-ní* (A), vycházejících z tohoto slovníkového korpusu.

Nabízejí se tu však i nejčastější autosémantické kořeny. Podrobně a s udáním procentuálního zastoupení se udávají i výsledky analýzy (v 2.331.1) deseti tisíc nejčastějších slov z hlediska jejich příslušnosti do jednotlivých slovtvorných tříd. To vše je ještě doplněno soupisem 300 nejčastějších substantivních kořenových slov v dnešním korpusu. Jiné přehledné informace z roviny morfologické, resp. slovtvorné k dispozici zatím nejsou, stejně tak jako z **frazeologie**, pro kterou se však uvádí aspoň výčet existujících struktur (2.366.2).

Inventáře a distribuce grafémů a kořenů

Jdeme-li při sledování roviny jednotky lexikální ještě níže, k jednotkám nižšího řádu, lze nabídnout i některé údaje o inventářích na rovině **grafématické**, ze kterých lexémy aj. vyrůstají. Základní sled českých grafémů seřazených podle korpusové frekvence (SYN2005) vypadá takto (bez čísel a lišení velkých a malých, klesá zleva doprava):

o, e, a, n, t, l, s, i, v, k, d, r, m, p, u, í, j, á, z, y, b, ě, c, h, ř, ž, é, ch, č, ý, š, ů, f, g, ú, ň, x, t', w, d', ó, q, ü, ő, ä

Poprvé lze ale také zjišťovat i frekvence výskytu grafémových kombinací. Dvojkombinace (prvních 30) o sémantice ani gramatické funkci toho ještě příliš nevyovídají:

st, po, ní, ov, na, ro, en, ne, je, se, le, la, to, al, te, ou, ko, pr, od, li, ra, ho, do, ta, no, em, os, ře, va, lo

Nicméně trojkombinace (opět prvních 30, tj. nejčastějších) už leccos naznačují jak o sémantice, tak gramatické funkci a v důsledku své různé frekvence i o různé důležitosti dané trojgrafémové formy, srov.

pro, ost, ova, sta, pře, ých, ení, jak, kte, byl, ého, val, pod, sti, při, tak, řed, ých, ale, nos, kon, ako, pra, ed, roz, ick, nou, sto, sem, při

Frekvence prefixů je podle SSČ a tedy v systému: *vy-* (22,39%), *za-*, *z-*, *u-*, *po-* (12,7%), *roz-*, *s-*, *na-*, *o-*, *pod-* (9,3%), *pře-*, *pro-*, *při-*, *do-*, *v-* (3,7%), *pod-*, *ob-*, *vz-*, *před-*, *nad-* (0,78%). Tyto výsledky bude ovšem třeba ověřit na větších datech.

Analýza deseti tisíc jádrových lexémů (bez cizích, Slavičková 1965) zahrnovala také typizovaný rozklad na grafémy v tom smyslu, že se sledovaly zobecněně pouze kombinace konsonantů (K) jako hlavních stavebních kamenů významu a vokálů (V) jakožto v zásadě (pro češtinu ne však vždy) prvků podpůrných a služebných. Takto se vytvořil i obraz grafématického složení základních českých lexémů. Kořenů autosémantického jádra z těchto 10 000 slov je s variantami (alomorfy) celkem 1737 a skládají se z celkem 37 typů kombinací V a K v rozsahu 1–7 prvků. Extrémy jsou jeden K (1,17%, např.

d, h, n, j, většinou alomorfů je však delších) i všech osm grafémů, tj. KKKVKVVK (eg. *škraloup*, 0,05%). Nicméně z nalezených 37 kombinací je většina řídkých a vlastní kombinatorický základ těchto kořenů lze spatřovat jen v deseti nejčastějších kombinacích, které pokrývají 92% slov; nejtypičtější kořen je KVK (*sed-*). Uveďme si (vždy jen s jednou typickou ilustrací) těchto deset:

1.	KVK	49,75%	<i>sed-</i>
2.	KKVK	17,70	<i>hlav-</i>
3.	KVKK	6,47	<i>dobr-</i>
4.	KK	4,49	<i>zl-</i>
5.	KV	3,09	<i>bí-</i>
6.	KKK	2,65	<i>pln-</i>
7.	KVKVK	2,17	<i>kámen</i>
8.	KKV	2,09	<i>stá-</i>
9.	KKKVK	1,68	<i>střel-</i>
10.	KKVKK	1,59	<i>klešť-</i>

Je zřejmé, že nositelem významu tu podle své vysoké distribuce je konsonant; vokál tu je obecně 17x řídkší. Přitom nejčastějším začátkem kořenu je *p-* (13,8%), *s-*, *k-*, *h-*, *v-* (6,3%). České slovo však zná i výrazné a výlučné konsonantické shluky pro jedinou slabiku: *skrz*, *smršť*, *hřmít* aj. (srov. i už 2.331.2). Statické a nekvantitativní srovnání inventářů fonémů a grafémů viz v 2.223.

2.42 Statistické zákonitosti v lexikonu a korpusu

Pro statistické souvislosti v lingvistice, zvláště však v lexikonu (srov. mj. Bartoň et al.) se empiricky stanovilo časem několik desítek korelací či zákonů. Jedním z prvních a stále základních je však první Zipfův zákon (jeho druhý a třetí prakticky upadly v zapomnění).

Zipfův zákon

V lexikologii je nejužívanější empiricky odvozený **Zipfův zákon**, nazvaný podle amerického lingvisty George Kingsleyho Zipfa (1949), který chování slov (tokenů) v jazyce (korpusu, souboru ap.) vyjádřil v tom smyslu, že frekvence slova v korpusu je nepřímou úměrná jeho ranku ve frekvenční tabulce. Takto je např. v Brownově jednomilionovém korpusu angličtiny (1 191 066), majícím 50 406 typů, nejčastější slovo *the* (69971 výskytů), které zaujímá z celku korpusu cca 7%, druhé nejčastější slovo *of* (36441) cca 3,5%, třetí *and* (28852) atd. Dohromady takto stačí na jedné straně k pokrytí poloviny celého korpusu pouhých 135 slov (kvůli opakování), zatímco jeho druhá polovina se skládá ze zbytku (stále přes 50 tisíc typů). Polovina všech slov se v korpusu ovšem vyskytuje jen jednou, má tedy stejnou frekvenci a vlastně i rank. Rozložení slov v textu je tedy v naznačeném smyslu obecně vždy nerovnoměrné. Protože pro většinu slov v této části spektra jsou pak výsledky stejné, resp. splývají, je pochopitelná snaha tuto nerozlišitelnou část zmenšit a pracovat s co největšími korpusy, kde jsou výsledky přesnější. Tyto výsledky dávající v grafu charakteristickou křivku se získávají (mluví se také o Zipfovské křivce či distribuci) jednoduchým postupem $r \cdot f = k$, říkajícím, že součin slov stejného ranku s jejich frekvencí dává konstantu; *r* (rank) je prosté pořadí slova

ve frekvenčním seznamu, f je jeho frekvence a k je konstanta. Je zřejmé, že výsledky dávají smysl až srovnáním více dat v celé tabulce.

Alternativní záznam zákona je $f = \frac{k}{r}$

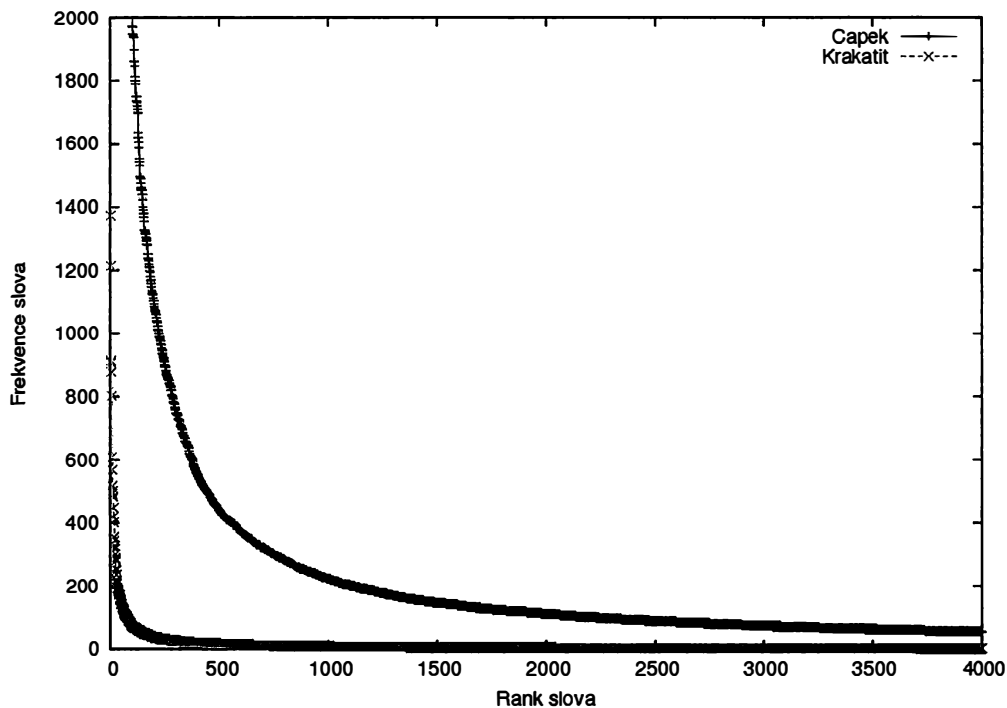
Srov. příklad z korpusu FSSDTČJ (1,6 mil. slov), kde bylo například zjištěno, že slova s rankem

- 10 a s frekvencí 2653 dávají výsledek 26 530 (konstantu)
- 50 a s frekvencí 566 dávají výsledek 27 800
- 100 a s frekvencí 265 dávají výsledek 26 500 atd.

Prohlédneme-li si výsledek, tj. konstantu, který se stává přesnější s narůstajícím rozsahem korpusu, vidíme zhruba stále stejné průměrné číslo, kolem 27 000.

Zipfův zákon (první, vedle dvou málo známých dalších), který se hojně uplatňuje nejen v lingvistice, ale i v přírodních a společenských vědách a byl ověřen jako platný pro mnoho jazyků, je v lingvistice jediným objektivním a empirickým zákonem, který v ní jinde nemá obdobu (nikde jinde se o zákonu v lingvistice nemluví, kromě diachronie (srov. např. Grimmův zákon), a tam jde spíš o tendenci než exaktní zákon). Zipf, který se takto stal zakladatelem lexikální statistiky, sám pozadí svého zákona, který byl později zpřesněn a vylepšen (jako Zipf–Mandelbrotův zákon), vykládá svou tezi o povaze jazyka. Podle ní je v jazyce tendence udržet rovnováhu mezi frekvencí slova a počtem slov s touto frekvencí, což se projevuje jako protikladné působení dvou sil, síly sjednocující a síly diverzifikující. První síla působí tak, aby slova měla co největší frekvenci a aby jich bylo málo; druhá působí naopak tak, aby slov (různých) bylo v jazyce co nejvíc, a měla malou frekvenci. Prvky, jejichž distribuce v textu (parole) se takto sleduje, mohou být ovšem i jiné jednotky, písmena ap., v lexikonu třeba i n-gramy aj. V návaznosti na tento zákon se dá dobře sledovat třeba i nárůst lexikonu v korpusu či slovníku dětí apod.

Zipfův zákon si budeme ještě ilustrovat pro srovnání jednak na jednom románu Karla Čapka (*Krakatit* mající celkem 77 598 textových slov, resp. tvarů) a jednak na jeho celém díle (Čapek, 2 878 688 slov) a budeme tak mít možnost vidět, jak platí. Obě křivky grafu, které si jsou v zásadě podobné (horní je pro celé dílo, dolní pro *Krakatit*), na konkrétních nejčastějších slovech ilustruje i tabulka s nejčastějšími 20 slovy (rank a frekvence). I tady se (s výjimkou propria *Prokop* v *Krakatitu*) ukazuje, obecně a překvapivě jen s malými rozdíly, že tu dominují synsémantika. Pro srovnání s Brown korpusem se u *Krakatitu* uvádí ještě procentuální pokrytí tohoto textu prvními dvaceti lexémy. Pokrývají takto přes 23% celého textu, zbytek připadá na všechna ostatní slova.

Krakatit

Rank	FQ	word	%
1	3643	a	4,72570665
2	2729	se	3,54006408
3	1373	to	1,78105826
4	1214	na	1,57480315
5	914	je	1,18564257
6	906	prokop	1,17526495
7	878	v	1,1389433
8	802	že	1,04035595
9	608	do	0,78869878
10	568	s	0,7368107
11	518	co	0,6719506
12	501	ale	0,64989817
13	493	mu	0,63952055
14	484	k	0,62784574
15	482	jako	0,62525133
16	447	si	0,57984927
17	419	já	0,54352761

Čapek

Rank	FQ	word
1	94484	a
2	58149	se
3	38628	je
4	38417	to
5	31850	na
6	30045	v
7	27629	že
8	16644	ale
9	13364	s
10	13276	jako
11	12847	z
12	12594	tak
13	12229	o
14	12123	co
15	12000	si
16	11812	jsem
17	11763	by

K Krakatit

Rank	FQ	word	%
18	403	tak	0,52277238
19	356	jsem	0,46180389
20	345	po	0,44753467

Čapek

Rank	FQ	word
18	11583	do
19	11218	k
20	10640	nebo

MI-score a t-score slov v korpusu

Korpusová lingvistika pracující s velmi rozsáhlými soubory dat však přichází s dalšími poznatky a ty se postupně promítají do statistických formulací týkajících se **korelací slov a pravděpodobnosti**, s jakou se tato slova v korpusu vyskytnou. Nejčastěji se mluví o **mírách asociace** slov v korpusu. Z několika desítek asociací se nejčastěji užívají MI score, T-score a log-likelihood; z nich se podíváme na první dvě.

Míra **MI score** (vzájemná informace, mutual information) se v korpusové analýze užívá často. Udává míru, v jaké se pozorovaná frekvence souvýskytu (kolokace) zvolené lexikální kombinace v korpusu liší od očekávání, že se její prvky v něm vyskytnou na sobě nezávisle. Je to tedy informace o tom, jaký je poměr skutečné frekvence dané kolokace a frekvence očekávané v případě, že by slova v korpusu byla rozložena náhodně, jinými slovy, jaká je síla takové kombinace. Tato míra se osvědčuje pro identifikaci málo častých kolokací; někdy se jí také říká *relativní frekvence*.

t-score naproti tomu ukazuje nenáhodnost dané kolokace, tj. míru jistoty, se kterou není kolokace náhodná, ale pravidelná. Užívá se výhodně pro častá slova (zvl. gramatická), která se obvykle vyskytnou v kombinaci (kolokaci), málo ale říká o její síle. Jinými slovy ukazuje na míru kontrastu slova a dané kolokace; někdy se mu říká také (odmocněná) *absolutní frekvence*.

Pokud dosahuje daná kolokace nejvyšší hodnoty jak u MI-score, tak u t-score, je to signál mimořádné typičnosti, frekventovanosti a výraznosti dané kolokace.

Pro ilustraci si ověříme kolokace slova *bramborový* a *salát* (v desetiprocentním vzorku SYN2000 zvaném SYNEK) podle těchto dvou měř. Napřed si uveďme pro slovo *bramborový* kolokace, a to podle t-score, pak podle MI-score.

	MI-score	t-score	Rel. frekv. [%]	Abs. frekv.
a	3,174	3,206	0,004603	13
kaši	15,12	2,449	18,18	6
které	5,472	2,186	0,02264	5
s	3,743	2,069	0,006828	5
salátem	15,49	2,	23,53	4
salát	13,63	2	6,452	4
party	11,05	1,999	1,081	4
z	3,594	1,834	0,006157	4
se	2,162	1,736	0,002283	5
natě	16	1,732	33,33	3

houbami	15,08	1,732	17,65	3
hranolky	15	1,732	16,67	3
brambory	12,1	1,732	2,239	3
podle	5,731	1,699	0,0271	3

	MI-score	t-score	Rel. frekv. [%]	Abs. frekv.
natě	16	1,732	33,33	3
salátem	15,49	2	23,53	4
kaši	15,12	2,449	18,18	6
houbami	15,08	1,732	17,65	3
hranolky	15	1,732	16,67	3
salát	13,63	2	6,452	4
brambory	12,1	1,732	2,239	3
party	11,05	1,999	1,081	4
podle	5,731	1,699	0,0271	3
které	5,472	2,186	0,02264	5
s	3,743	2,069	0,006828	5
z	3,594	1,834	0,006157	4
a	3,174	3,206	0,004603	13

Ukazuje se, že MI-score (druhá tabulka) nabízí hledanou kolokaci *bramborový salát* hned u druhé nejčastější položky v seznamu kolokací. Na předních místech jsou ale uvedeny i jiné běžné kolokace: *bramborový + nat', kaše, hranolky* aj. Naopak t-score tohoto slova (první tabulka) ukazuje na neobvyklé kombinace s velmi častými slovy, srov. *bramborový + a, který, s, z* aj. Samotná frekvence slova *bramborový* je v tomto malém korpusu 61, *salát* 147, přičemž prostá frekvence kolokace *bramborový salát* tu je však pouze 10 výskytů. Rozložení kolokací je místy méně přesvědčivé, což je dáno malým vzorkem (10 milionů slov), nicméně hledaná kolokace zastoupena je, především z pohledu MI-score.

Podíváme-li se ještě, už bez tabulek, na kolokace slova *salát*, pak jako nejčastější vycházejí, opět podle MI-score, tyto: *zeli (13,06), porci, zeleniny, maso* aj. Ani MI-score ani t-score nejsou ovšem inverzní, oboustranné, a pohled na kolokace je pokaždé jiný, podle zvoleného východiskového slova, kdy rozhoduje pochopitelně jejich v pozadí stojící sémantika promítající se do častosti užití daného slova.

Frekvence a lexikon: další souvislosti

Souvislosti frekvence a lexikonu, resp. poznání a vyhodnocení důsledků kvantitativních aspektů lexémů různého druhu pro jejich povahu a chování se dosud přes jejich zásadní povahu většinou zanedbává. Je už delší dobu známo, že identita každého lexému je individuální v tom smyslu, že je daná úhrnem jeho kolokátů, resp. kolokačních paradigmat, tedy inventářem všeho, s čím se uzuálně kombinuje (popř. může kombinovat). Přesto se tato kolokabilita projevuje spíše v intuitivní a pasivní znalosti a i rodilý mluvčí má občas problémy například s vědomým rozlišením blízkých synonym, má-li ho uvést. Nezaměnitelnost kolokability jednotlivých synonym je v úzu dobře patrná. Jednoduchý pohled do korpusu a jejich reálného úzu nám ukáže, že třeba dvojice *statečný–odvážný* či *strach–hrůza*, které se intuitivně můžou značně

překrývat, se v úzu korpusu liší docela významně. Necháme-li stranou kolokace společné, je to dobře vidět na nejčastějších kolokacích odlišných (a ještě více na jejich frekvenci, která se explicitně neuvádí). Srov.

statečný: rytíř, bojovník, voják, chlap, hrdina, úsměv

odvážný: krok, kousek, školačka, experiment, plán, projekt, pokus

strach: roztrást se, potit se, klepat se, šilet; hrozný, chorobný, náhlý, vsudypřítomný, instinktivní

hrůza: oněmět, vykřiknout, řvát, otrást se; posvátný, čirý, nepředstavitelný, němý, tichý

Z příkladů je tento rozdílný úzus dobře vidět: u první dvojice je u adjektiva *odvážný* výrazná preference pro abstrakta (úzus s *člověkem* je řidší), zatímco členy druhé synonymní dvojice se neliší jen intenzitou, jak se má za to a jak i signalizuje úzus některých lexémů u *hrůza*, ale i odlišná sémantika, srov. např. rys iracionálnosti daný kolokacemi *posvátný, nepředstavitelný* + *hrůza* a třeba praktickou nemožnost říct **chorobná hrůza, *němý strach* (jediný výskyt). Obdobně srov. i **statečný experiment* aj.

Obecně je třeba závěrem znovu zdůraznit, že **frekvence** slova je inherentní vlastností každého lexému, a do ní se zrcadlí více dalších aspektů. Souvislostí a důsledků tohoto faktu je ovšem celá řada a všechny mají kvantitativní povahu a distribuci jí odpovídající. Protože se o nich mluví jinde (u synonym, opozit, centra aj.), uveďme už jen ve stručnosti aspoň výčet těch hlavních.

Některé z uvedených aspektů ukazují na potřebu a možnosti lišení zásadní dichotomie centrum–periferie, jejíž bližší poznání, jakkoliv má povahu zřejmě škálovitou, také chybí. Odtud je pak už jen blízko k potřebě poznání souvislosti pro synchronní lingvistiku snad nejzásadnější, distinkce *langue–parole*, závisější nesporně a především na poznání povahy ustálenosti, která sama je podmiňována frekvencí. V zásadě platí, že co je velmi málo frekventované (především některé kombinace), nemusí už patřit do systému (*langue*) vůbec. Jakkoliv se tu opakovaně naznačuje potřeba statistického poznání aspektů syntagmatických (především kolokačních), je ho stále obecně málo, protože většina dosavadních poznatků má až dosud povahu paradigmatickou.

Lexikální pokrytí textu

Výše jsme v souvislosti s prvním seznámením se s Zipfovým zákonem narazili také na otázku lexikálního pokrytí textu, tj. na otázku, jak velký slovník, resp. kolik jeho lexémů v průměru potřebujeme znát k porozumění textu, resp. různé míře tohoto porozumění. Přijmeme-li předpoklad, že 100 milionů slov korpusu (SYN2000) představuje celý český lexikon a všechny jeho texty (což samozřejmě pravda být nemůže, je to však zatím nejlepší možná aproximace), pak se dá takové textové pokrytí kvantitativně vyjádřit (viz *Frekvenční slovník češtiny*, Čermák–Křen 2004). Takto lze v podobě tabulky zachytit základní souvztažnosti procentuálně:

Počet lemmat	Lexikální pokrytí textu
10	19,72 %
50	33,37 %
100	39,47 %
500	56,12 %
1000	64,90 %
5000	85,33 %
10000	91,38 %
20000	95,53 %
30000	97,09 %
40000	97,86 %
50000	98,27 %

Z tabulky je tedy patrné, že např. při znalosti nejčastějších českých 10 lexémů (což jsou ovšem výlučně gramatická slova) v libovolném textu, který je jinak lexikálně třeba nesrozumitelný, rozpoznáváme téměř 20 procent (1. řádek), známe-li lexémů tisíc, rozumíme v libovolném textu téměř 65 procentům slov v textu. Znalost 50 000 lexémů (tu už každý mluvčí mít ovšem nemusí) umožňuje rozumět 98 procentům libovolného textu atd. Tato čísla, platná specificky pro češtinu (pro jiné jazyky ale v zásadě odlišná příliš být nemůžou), jsou však obecně zase jen potvrzením zmíněného Zipfova zákona. Je třeba také zdůraznit, že necelá 2 procenta zbývajících do plného pokrytí textu v praxi zcela dosáhnout z řady důvodů už nelze. Znalost takovéto informace může být užitečná v mnoha směrech, prakticky např. při plánování rozsahu učebnice či slovníku apod. Dodejme však, že i kdyby znalost mluvčího dosáhla skutečně padesáti tisíc lexémů, je to znalost statistické povahy a jeho skutečná znalost je nutně větší. Hlavním důvodem je vysoce popisná povaha češtiny (resp. stupeň motivovanosti jejích slov) umožňující mluvčímu na základě znalosti afixů a kořenů určit, resp. poměrně spolehlivě odhadnout význam mnoha dalších lexémů, i když se s nimi teprve setká poprvé.

2.5 LEXÉM TYPOLOGICKY A UNIVERSALIA

Povaha lexému je v konkrétním jazyku zásadně dána typologickou povahou toho jazyka. Typologie se ovšem týká jazyka jako celku a velmi v ní záleží na celkové rovnováze systému, která je dána jak povahou jednotlivých rysů, tak i jejich vzájemným protikladem (korelací). V dalším si především stručně připomeneme v přehledu nejpropracovanější typologii Skaličkovu (Skalička 2004, 2006, Čermák 1978) a v návaznosti na ní i typologicky podmíněnou povahu především češtiny. Skaličková typologie, budující jak na morfému, tak lexému a syntaxi, jazyky třídí podle zastoupení a konfigurace rysů do pěti typů: (1) aglutinačního, (2) flektivního, (3) izolačního, (4) introfektivního a (5) polysyntetického (alternativně se též užívá flexivní pro (2) a introflexivní pro (4)). Svě názvy získaly tyto typy podle dominantního rysu, i když každý z nich je jako celek vymezen celou konfigurací rysů, které jsou navzájem spjaté a na sobě závislé („podporují se“), resp. ze sebe navzájem vyplývají. Podle tohoto převládajícího rysu pak jednotlivé typy svými názvy především označují tyto vlastnosti:

- (1) **aglutinace**: vyjadřování gramatických funkcí afixy připojovanými ke kořenu/kmenu, přičemž jeden afix má vždy jen jednu funkci;
 (2) **flexe**: vyjadřování gramatických funkcí koncovkami/afixy připojovanými ke kořenu/kmenu, a to často prostřednictvím alternací (hláskových i morfémových), přičemž koncovka může běžně mít najednou více funkcí;
 (3) **izolace**: vyjadřování gramatických funkcí pomocnými slovy;
 (4) **introflexe**: vyjadřování gramatických funkcí alternacemi uvnitř kořenu;
 (5) **polysynteze**: vyjadřování gramatických funkcí (kombinací a) slovosledem plnovýznamových slov/kořenů.

Základní vlastností jazykového typu je především způsob vyjádření gramatických kategorií, tj. jejich síly, poměr gramatických a lexikálních morfémů a některé vlastnosti další. Charakteristické jazyky, které tyto typy v uvedeném smyslu dobře reprezentují, i když v různém stupni, jsou zvláště (1) turečtina, finština, drávidské jazyky (2), latina, čeština, litevština, (3) angličtina, dánština, čínština, (4) arabština či hebrejšťina a (5) čínština či vietnamština aj. Žádný z uvedených jazyků však nepatří do daného typu výlučně, někdy dokonce ani ne primárně (čínština je primárně analytická). Všechny tyto a další jazyky jsou ovšem obecně typologicky smíšené (např. dnešní arabská flexe je více flektivní než introflektivní povahy. Srov. přehled, kde se síla zastoupení daného rysu udává ve čtyřech stupních od nejsilnějšího po absenci, tj. + (+) (-) -, resp. ×, označující, že daný rys je pro daný typ nepoužitelný (nesmyslný; v závorce jsou uvedeny jako odkazy i hlavní opačné alternativy), číslý se přitom odkazuje na hlavní korelace.

RYSY

Jejich zastoupení v typech:
 Aglut. Flekt. Izol. Introfl. Polysynt.

	Aglut.	Flekt.	Izol.	Introfl.	Polysynt.
1 Afi×ace pomocných prvků ke slovu, tj. afi×ů a koncovek (× nezávislost) 17,15,6,10,8	+	(+)	(-)	(-)	-
2 Kumulace afi×ů ve slově (× absence) 1,7	+	(+)	-	-	-
3 Kumulace funkcí v jedné části slova (× v různých částech) 1,6	-	+	-	viz 6	-
4 Slabičná povaha sufi×ů a koncovek (× neslabičná povaha) 1,5	+	-	+	×	×
5 Jasný fonologický předěl mezi slovními druhy (× splývání) 1,2	+	-	+	(+)	-
6 Kumulace významů v kořenu slova (× v sufi×ech a koncovkách) 1,16	(-)	-	(-)	+	×
7 Vázání významových prvků do jednoho slova, kompozice (× kombinace slov) 11,12	(-)	-	(-)	-	+
8 Protiklad významových a pomocných prvků (× jejich splývání) 1,12	+	(+)	(+)	+	-
9 Homonymie a synonymie morfémů (× absence) 2,7	-	+	(-)	-	(+)
10 Rozdíl mezi slovními druhy (× jejich splývání) 1,16	(-)	+	(-)	+	-

11	Supletivismus 3,16	-	+	(-)	×	+
12	Polysémie slova (× monosémie) 7,8	(-)	(-)	+	(-)	+
13	Shoda adjektiva se jménem (× neexistence shody) 16, 10	-	+	-	(+)	-
14	Shoda číslovky se jménem v plurálu (× singulár) 16	-	+	-	×	-
15	Posesivní sufixy (× zájmena)	+	-	-	×	×
16	Systém pádů (× gramatická slova, slovosled) 13,18,17,6	+	+	-	(+)	-
17	Množství gramatických slov (× pády) 16	-	(-)	+	(-)	(+)
18	Pevný slovosled (× volný, pády) 16,17	+	-	+	-	+
19	Slovesná povaha věty (× jmenná věta) 20	(-)	+	(+)	(-)	+
20	Infinitivy a participia (× vedlejší věty) 21	+	(-)	(-)	(+)	(+)
21	Vedlejší věty (× infinitivy a příděstí) 20	(-)	+	+	(-)	(-)

V tomto pojetí je jazykový typ cosi ideálního (konstrukt), co v čisté podobě realizováno není v žádném jazyce; jednotlivé jazyky, které jsou vždy smíšené (ovšem s převahou jednoho typu), se ideální podobě určitého typu jen více či méně blíží. Implikace mezi jednotlivými rysy naznačuje, že přítomnost jednoho rysu v jazyce vede s určitou pravidelností k přítomnosti i jiného rysu (srov. tabulku a tam číselné odkazy na takové rysy).

Nejméně bývá realizován v jazycích typ introflexivní; ale ani polysyntetický typ není dominantní v žádném jazyce (v jiných typologiích se proto uvádí i menší počet typů). Alternativní názvy, v typologii někdy užívané, jsou *fúzující* (fusiónal = zhruba flektivní, s málo jasnými rozdíly mezi morfémy), *analytický* (= izolační, nízký poměr morfémů ke slovům), *inkorporující* (= zhruba polysyntetický, i když inkorporace se často klade mimo typologii) a *syntetický* (= flektivní + aglutinační); *polysynteze* se dnes často chápe jinak, především jako maximální aglutinace prvků pomocných i autosémantických do jediného dlouhého řetězce, který má často i podobu celé věty. Poměr zastoupených typů v jednom jazyce se může měnit vývojem; může se však zesílením některých a potlačením jiných tysů poněkud měnit i synchronně podle momentálně zvolené variety či stylu (srov. např. mluvenou češtinu s její slábnoucí flexí a stoupající izolačností, odborný jazyk a nominálnost, a tudíž aglutinativnost, resp. polysyntetičnost jeho kompozit aj.). Čeština, jejíž dominantní rys je flexe, se tedy typologicky charakterizuje především silným zastoupením rysů 3, 9, 10, 13, 14, 16, 19, 21, popř. 11 (některé rysy jsou periferní) a silnou absencí zvláště rysů 5, 6, 7 a 18.

Shrňme aspoň ty nejrelevantnější typologické podmíněnosti povahy českého lexému. **České lexémy** jsou na tomto pozadí především formálně zřetelné, celkem jasně se mezi nimi díky jejich formě liší slovní druhy (rys 5, 10), a tedy i rozdíl mezi autosémantikou

a synsémantiky (8). Jsou většinou odvozené s výraznou převahou i několikanásobné sufixace (2, 7) a slabším zastoupením kompozit (7). Pro svou nepravidelnost a složitost je poměrně slabou stránkou českých lexémů z ekonomického hlediska jejich rozkolísaná a variantní flexe (1), navíc s výraznou a nepříjemnou homonymií (9), kterou musí dešifrovat uživatel jen díky kontextu. Na druhou stranu se jednoslovný lexém někdy poměrně komplikovaně rozkládá ve své složky: morfémová hranice nemusí být zřetelná (srov. jasně *pol-ský* a nejasně *ruský*, kam je třeba pro správnou analýzu ústící v *rus-ský* „vracet“ jakoby zmizelé *-s-*). Flexe tu však svými koncovkami, na rozdíl např. od jazyků aglutinačních, není schopná jasně signalizovat jednotlivé funkce, které vyjadřuje (3), srov. *domech*, kde koncovka *-ech* vyjadřuje zároveň pět od sebe formálně neoddělitelných funkcí: substantivum, maskulinum, plurál, lokál, popř. i neživotnost, srov. naopak protichůdný způsob finštiny, který celou kolokaci v *mých domech* vyjádří jediným textovým slovem, kde však každý morfém má jasnou a jednoznačnou funkci: *taloissani* (kde *talo*= dům, *-i-* morfém plurálu, *-ssa-* pád inessiv, tj. ekvivalent „v“, *-ni* posesivní aglutinační pronomén 1.pl., tj. ekvivalent „moje, mých“, rod se nevyjadřuje). **Anglické lexémy** mají oproti českým jinou typologickou povahu, kam patří především slabá afixace (ale i v zásadě kompozice nahrazovaná kolokacemi), slabší formální rozlišování slovních druhů, velká polysémie a pevný slovosled vyvažující absenci pádů.

Dodejme však také ještě, že v korelaci k nízké kompozičnosti a relativně velké afixaci je průměrná česká polysémie lexému (12) spíše nízká (srov. 2.317 a obecně 2.233).

Morfologická typologie v lexikonu

Z dalších, povahou komplementárních a záběrem specializovaných typologií je pro lexikologii zajímavá především Greenbergova typologie morfologická (Greenberg), rozvíjená dalšími. Jeho nejznámější typologie se týká pro lexikon méně důležité syntaxe (spíše však univerzálií ve výskytu různých slovosledných typů), i když i tady se vysvětlují například souvšykyt postpozic oproti prepozicím namísto genitivu či prepozic a prefixů aj. Relevantnější je dnes však jeho zmíněná ale opomíjená typologie morfologická, která pracuje s jednoduchými binárními indexy, opírajícími se o poměrně malé vzorky lexikonu (původně jen 100 slov, což se dnes zdá samozřejmě málo). I tak naznačuje v některých aspektech dobře povahu sledovaného jazyka. Za východisko svých statisticky pojatých indexů si zvolil (pro malý vzorek textu) zjišťování jednoduchých korelací takových aspektů lexému jako počet kořenových morfémů (R), počet slov (W), počet derivačních morfémů (D), počet prefixů (P), počet sufixů (S), počet morfémů (M), počet flektivních morfémů (I), počet aglutinačních konstrukcí (A), počet švů mezi morfémy (J) a další, a dostává tak např. takovouto charakteristiku 11 jazyků (indexy byly dopočítány hlavně V. Krupou, dál jen výběr):

- 1 – M/W: index syntetičnosti (rozmezí 1–3, stoupá od analytických jazyků k polysyntetickým)
- 2 – A/J: index aglutinativnosti
- 3 – R/W: index složení slova
- 4 – D/W: index derivace
- 5 – P/W: index prefixace
- 6 – S/W: index sufixace
- 7 – W/M: index analytičnosti

8 – D/M: index afixace

Podívejme se aspoň na prvních šest z těchto indexů:

	<i>sansk.</i>	<i>angl.</i>	<i>jakut.</i>	<i>svahil.</i>	<i>vietnam.</i>	<i>eským.</i>	<i>peršt.</i>	<i>st.angl.</i>	<i>st.řeč.</i>	<i>mod.řeč.</i>	<i>maori</i>	<i>čeština</i>
1	2,59	1,68	2,17	2,55	1,06	3,72	1,52	2,12	0,07	1,82	1,18	1,18
2	0,09	0,30	0,51	0,67	-	0,03	0,34	0,11	0,10	0,40	0,40	0,00
3	1,13	1,00	1,02	1,00	1,07	1,00	1,03	1,00	1,01	1,02	1,00	1,02
4	0,62	0,15	0,35	0,07	0,00	1,25	0,10	0,20	0,21	0,12	0,13	0,61
5	0,16	0,04	0,00	0,16	0,00	0,00	0,01	0,06	0,06	0,03	0,09	0,16
6	0,18	0,64	1,15	0,41	0,00	2,72	0,49	1,03	1,00	0,77	0,06	0,54

I přes takto stručnou ilustraci je např. zřejmé, že čeština mezi srovnávanými jazyky vyniká svou derivací (čtvrtý index) aj.

3. LEXIKÁLNÍ PARADIGMATIKA

Paradigmatiku lze chápat jako úhrn (především systémových, zde lexikálních) paradigmat (tříd) všeho typu. Každý lexém je vlastně forma, kterou lze v systému chápat jako formální exponent ležící na průsečíku množství opozic, které má k jiným slovům (vůči kterým se vymezuje svými rozdíly, protiklady k nim), a je zároveň i různě zřetelným členem celé řady tříd, paradigmat, vždy podle zvoleného, resp. aktivovaného aspektu a opozice. Celá lexikální paradigmatika, tj. úhrn všech lexikálních paradigmat s jejich vlastnostmi, významy a funkcemi, se pak dá chápat jako lexikální systém daného jazyka (srov. 5.). V dalším se sleduje paradigmatická povaha lexémů, je však si třeba připomenout, že výrazně paradigmatickou povahu mají ve vzájemném poměru významy uvnitř polysémie každého jednotlivého lexému, pokud ji má, tedy na úrovni nižší, než je celý lexém.

3.1 LEXIKÁLNÍ PARADIGMA

Každé **paradigma**, a tedy i paradigma lexikální se dá chápat jako třída prvků, resp. jednotek v systému, které jsou navzájem široce ekvivalentní a v textu jsou také, tj. v jeho stejném místě, i v širokém smyslu vzájemně substituovatelné, nahraditelné. To znamená, že pro vzájemný poměr členů paradigmatu platí co do textového uplatnění pravidlo alternativy *bud' – anebo* (a jde tedy o výběr). Pro každé paradigma je charakteristická společná funkce jeho prvků a obvykle i společný široký kategoriální význam, srov. např. paradigma barev {*bílý, žlutý, červený, hnědý, modrý, zelený, černý...*} (zachycované zde i dál v {}), pro které platí zmíněné vymezení (předmět je např. *bud' červený nebo zelený ap.*, a tedy mluvčí volí podle společné funkce barvy jednu z barev).

Další rysy paradigmatu jsou dány jeho celkovou povahou, tj. rozhoduje to, zda jde o paradigma založené na formě či významu, ale i místo jeho výskytu na té či oné úrovni či rovině. Takto lze např. lišit ve flexi paradigma osobních koncovek slovesa atd., na rovině lexému a kolokací například paradigma názvů savců, psů, významu „hloupý“, látkových adjektiv či místních předložek, frazémů vyjadřujících „strach“ atd. (srov. i Čermák 1983, 1992). V protikladu k paradigmatu kolokačnímu (viz 4.1.n.) je vhodné běžné lexikální paradigma vnímat jako paradigma virtuální.

Zmíněný princip vzájemné **substituovatelnosti**, nahraditelnosti, resp. výběru má za účinek, že nahrazení jednoho prvku paradigmatu jiným plní obecně tutéž **funkci**, zvl. ve smyslu vystupování určitým způsobem ve struktuře, syntagmatu, kolokaci téhož typu. Při každé záměně se ovšem mění konkrétní význam, popř. smysl dané struktury (syntagmatu). Srov. takovou substituci v téže větné struktuře (syntagmatech), tj. paradigma (1) názvů členů rodiny, (2) operací s textem a (3) názvů typu textu. Podstatné je, že funkce a obecný význam výsledných kombinací, vět jakožto sledu kolokací je zachován, což naznačuje i možnost substituce i různým způsobem křížem:

<i>Otec</i>	<i>čte</i>	<i>noviny</i>
<i>Matka</i>	<i>píše</i>	<i>dopis</i>
<i>Bratr</i>	<i>luští</i>	<i>poznámky</i>
<i>Sestra</i>	<i>pročítá</i>	<i>článek</i>
...

Princip substituce

Substituce je tedy základní vlastnost paradigmatu (třídy) spočívající v možnosti záměny prvku v tomtéž místě syntagmatického řetězu prvkem jiným (v našem případě lexémem). Je založená na vzájemné ekvivalenci těchto prvků, resp. lexémů. Než k ní v textu, resp. parole vůbec může dojít, musí jí u mluvčího předcházet myšlenková (a většinou intuitivní) identifikace lexémů, tj. zjištění jejich příslušnosti do daného paradigmatu, a tím i ekvivalence, a jejich kompatibility, tj. sémantické slučitelnosti vedoucí k věcné správnosti případné nové kombinace.

Dodejme, že proti takto pojaté obecné možnosti substituce mezi členy téhož paradigmatu, v textu často závislé na mluvčím (např. při volbě synonyma), stojí substituce systémová, gramatikalizovaná, která se projevuje v existenci a fungování **obecných substitutů**. Substituty, sémioticky vždy indexální povahy, jsou synsémantické povahy, popř. na přechodu k ní, především jsou to zájmena, malá část adverbii a ve smyslu kvantitativním i číslovky. Všechny slouží obecně, často však s určitou modifikací platnosti, textové náhradě substantiv (: osobní a další pronomina, základní číslovky, *otec* → *on*, *stoly* → *pět*, tj. *vidím otce* → *vidím ho* apod.), adjektiv (: ukazovací a další pronomina, řadové číslovky, *vysoký (dům)* → *tento/pátý (dům)*) a adverbii (: adverbia typu *tam*, *ted'*, *tak* aj., viz 2.322).

Paradigma, do kterého v systému daný prvek uzuálně patří (na základě společných významových či formálních rysů), tj. **paradigma virtuální**, je jakožto stavební kámen systému víceméně stále a přítomné v dlouhodobé paměti člověka (často především díky prototypu, viz 2.232.8). Vedle funkce, popř. i významu nebo povahy formy prvků (jednotek) je pro něj charakteristický i rozsah, množství členů; podle povahy a množství prvků existují paradigmata různě rozsáhlá. Důležité je, že dané paradigma (v návaznosti na L. Hjelmsleva) je svým rozsahem buď **uzavřené** (a pak je obvykle i malé), nebo je **otevřené**, tj. nemůže počet svých členů zvětšovat (např. počet osobních zájmen), anebo ho zvětšuje (např. názvy osob či specifitěji např. třídu označení alkoholických nápojů), i když někdy jen potenciálně (např. užitím metafory). V přehledu si shrneme hlavní aspekty homogenního paradigmatu, složeného z jednoho typu prvků, které tvoří tyto rysy:

Paradigma a jeho vlastnosti

- 1 – **Funkce:** obecná syntagmatická funkce a/nebo široký kategoriální význam
- 2 – **Povaha:** typ a povaha jeho členů, sémantická nebo formální
- 3 – **Rozsah:** počet členů a ne/uzavřenost paradigmatu
- 4 – **Struktura:** druh ekvivalence a opozice mezi členy, popř. (u nehomogenního paradigmatu) složenost, stavba

Patří sem však širě i rysy další, především vlastnost či schopnost, odvozená od rysu prvního, se specifickým způsobem kombinovat, tj. kombinovat s určitými kolokačními paradigmaty.

Kolokační paradigma je naproti virtuálnímu takový úhrn všech lexémů, které se obvykle kombinují s daným lexémem (ten je však externí a do něj nepatří) a které ho svým složením (to je pro každý lexém unikátní), i jednoznačně identifikují. Kolokační paradigma je podle daného lexému různě rozsáhlé, má sémantickou povahu a obvykle není pro něj jediné (viz kolokabilita 4.11), srov. např. verby vyjadřované zvuky, které dělá *pes* (na rozdíl třeba od kočky či slepice), kam unikátně patří *štěkat*, *vrčet*, *kňučet* apod., ale i např. verba pohybu aj. (viz dál v 4.11, 4.21 aj.).

Opozice je vztah v systému mezi prvky, členy paradigmatu, popř. i obecně i navenek, vůči jiným paradigmátům. Od opozice je třeba odlišovat vztah **kontrastu**, který vzniká až v textu mezi konkrétními složkami syntagmatu. Tento vztah lze zároveň vnímat jako realizaci kombinatorických potencialit prvků už v každém z paradigmat vstupujících do kombinaci. Tyto potenciality tedy existují už v systému jazyka (srov. rys (1) výše). Dva základní druhy těchto systémových potencialit, které se realizují až v textu a umožňují tak vznik syntagmat, jsou kolokabilita (zvl. slova) a valence (srov. 4.11). Např. zájmeno **NĚCO** široce ve funkci akuzativního objektu v obecné kombinaci *číst něco* je valenci slovesa *číst*, zatímco např. *knihu/časopis/dopis* atd. jsou příklady na jeho kolokabilitu, spojitelnost, realizovanou spolu s jeho valencí, resp. často skrze ni.

Paradigmatické aspekty významu, tj. zvl. aspekty významu v systému, zachycuje nějakým způsobem (lépe či hůře) výkladový slovník. Avšak paradigmatickou povahu mají i sémantické rysy uvnitř každého konkrétního lexému chápané dohromady jako úhrn (logická intenze, viz 2.232.1 a 2.244). K nim v textu můžou přibýt ještě nestalé rysy další, které jsou dané aktualizací významu lexému ve specifickém kontextu.

3.2 SÉMANTICKÉ A LOGICKÉ VZTAHY MEZI LEXÉMY

Sémantické vztahy mezi lexémy

Mezi většinou lexémů není v systému vztah žádný, nikdy je mluvčí nedávají do žádné vzájemné souvislosti, a v textu se tedy nepotkávají, srov. *špičatý vs polévka*, *kámen vs umřít*, *pes vs strom* či *kysličník vs tyčit se*. Jde tu o absenci jakéhokoliv vztahu a tedy i vztahu sémantického, který se zvláště v textu označuje jako **inkompatibilita** a který někdy v textu narušují autorské metafory (viz obecně 4.3 a metaforu 2.233.5. Někdy (původně J. Lyons) se inkompatibilitou však míní pouze vztah nesourodosti kohyponym navzájem), zde užitě pojetí je tedy obecnější. Pokud mezi dvěma lexémy vztah existuje a je sémantické povahy, pak tato jejich povaha je umožňuje v systému nazírat jako členy několika obecných typů paradigmat. Mají obecně souvztažnosti logické, které v některých případech mají i svá lingvistická označení (kurziva v závorce), srov.

	Vztah:	SYSTÉM (členství)	TEXT (výsledky operace)
0	–	absence (disjunkce)	<i>inkompatibilita</i>
1	prostý	opozice (<i>opozitnost</i>)	
2	prostý	průnik (<i>synonymie</i>)	
3	hierarchický	inkluze (<i>hyponymie</i>)	
4	hierarchický	sjednocení (u hyponym)	

Eg. 0- *strom* : *pes*, 1- *krátký* : *douhý*, 2- *krásný* : *hezký*, tj. $A \cap B$, 3- *jabloň* : *strom*, tj. $a \in A$, 4- *jabloň* : *hrušeň* „ovocnost“, tj. $A \cup B = C$

Jednotlivé systémové paradigmatické vztahy (inkompatibilita je absence vztahu povahy syntagmatické) se v textu v bezprostředním sousedství prakticky neprojevují. Řídce a obvykle jen pro důraz mluvčí v textu užije opakování synonyma (*Ten film je skvělejší, báječnější*), opozita se naopak často užívají blízko sebe ve zjišťovací otázce s udáním alternativ (*Je to tedy drahé nebo levné?*) a hyponymie se zapojuje při klasifikaci (věta typu X je Y, tj. *Pes je savec*), resp. při utřídování pojmů co do příslušnosti do daného paradigmatu.

Vztahy opozice a průniku (1 a 2) jsou vztahy mezi lexémy, vztah inkluze (3) je vztah prvku a množiny (členu a třídy). Vztah poslední (4), který je vztahem dvou prvků (a, b) a v pozadí stojící třídy, se zde uvádí jen kvůli tomuto společnému rysu, který tuto množinu také vymezuje (tj. z hlediska „ovocnosti“, resp. této vlastnosti ovocných stromů), logicky jde o sjednocení.

Některé z těchto vztahů zachycují Vennovy diagramy pro logické vztahy dvou či více prvků, popř. množin. Užívají místo tradičních písmen a symbolů k označení množin názornější grafické prostředky (zpravidla kruhy). Tradiční logicko-matematické znaky jsou zde dodány také (v závorce). Vztahy jsou pojmenovány vždy napřed lingvistickým termínem, který však pro poslední případ (5) chybí.

Vztahy mezi znaky

1 A		inkompatibilita, disjunkce (\vee)	<i>strom</i> : <i>pes</i>
2 B		opozice	<i>krátký</i> : <i>douhý</i> , <i>fena</i> : <i>pes</i>
3 C		synonymie (průnik \cap)	<i>krásný</i> : <i>pěkný</i> (průnikem je společná část významu „libý“), <i>jabloň</i> : <i>hrušeň</i> (je průnikem obou množin $A \cap B$), pokud jde jen o jednu společnou vlastnost (obojí je i ovocný strom, tj. ovocnost)
4 D		hyponymie (inkluze \subseteq)	<i>strom</i> : <i>jabloň</i>
5 E		sjednocení (\cup)	(<i>jabloň</i> , <i>hrušeň</i> představují logicky sjednocení, tj. jako celek jsou to stromy)

Dodejme ještě, že případ průniku a sjednocení (3 a 5) vypadá při zachycení Vennovými diagramy stejně, ale stejný není: při průniku jde pouze o společnou vlastnost či rys, při sjednocení jde o celek, tj. o všechny členy, prvky, resp. vlastnosti obou množin aj. Velmi

zvláštní případ, který v praxi neexistuje, by představoval případ distribuční ekvivalence (v ideálním případě úplných synonym), který by znamenal, že však nejde o prvky či množiny dvě, ale jedinou, identickou (a tedy případ $A = B$ a identitu). Dodejme konečně ještě, že první případ (1) představuje také prázdný průnik, lingvisticky komplementární distribuci, kdy vztah mezi prvky není žádný.

L. Hjelmslev (1972) liší jednoznačně terminologicky vztahy v systému, langue (nazývané u něj obecně *relace* a vymezené jako platné „bud–anebo“) a texte, parole (nazývané obecně *korelace* a vymezené obecně jako platné „jak–tak i“). Oba typy se uvnitř ještě liší podle vzájemného vztahu konstanty (c) nebo proměnné (v) na tři poddruhy (dále značené A, B, C.).

<i>Funkce</i>		<i>I RELACE</i>	<i>II KORELACE</i>
A Determinace	$(v \rightarrow c)$	selekce	specifikace
B Interdependence	$(c \leftrightarrow c)$	solidarita	komplementarita
C Konstelace	$(v v)$	kombinace	autonomie

Determinace (A) se tu vymezuje (jak pro langue, tak i parole) jako jednomístná závislost (mezi proměnnou a konstantou v tom smyslu, že proměnná konstantu určuje, determinuje, tedy $v \rightarrow c$). Je to např. v textu typický případ adjektiva (proměnná) determinujícího význam substantiva (konstanta). Interdependence (B) se chápe jako vzájemná, oboustranná závislost (tj. mezi dvěma konstantami $c \leftrightarrow c$), zatímco konstelace (C) jako volnější závislost, spojitost mezi dvěma prvky, které se však kauzálně navzájem nepředpokládají (což je vyznačeno jako vztah dvou proměnných $v | v$). Dodejme, že u autora se dál rozlišuje, jak naznačuje schéma, ještě i uvnitř langue a parole.

V Hjelmslevově terminologii odpovídá zhruba a jen zčásti průnik (3 výše) jeho interdependenci, hyponymie (4 výše) jeho determinaci; za výrazný druh determinace lze však považovat např. i valenci, na což jednoduchý množinový pohled a Vennovy diagramy nestačí aj.

Další vztahy

U lexémů lze uvažovat však i o dalších vztazích, především v textu (srov. už výše vztah členství v třídě, resp. inkluze typu $a \in A$ označující, že a je členem třídy A). Patří sem, vedle vztahů známých ve fonologii, jako je privativnost, ekvipolentnost, proporčnost, homogenost aj. (které se však mimo ni obvykle neužívají), především obecně relace tranzitivní, symetrická a reflexivní.

Relace **tranzitivní**: $\times R y, y R z \rightarrow \times R z$. Označuje vztah, který je platný mezi dvěma prvky (slovy apod.), který však lze, pokud mezi nimi platí, přenést i na další, třetí prvek, resp. u něj zjistit, např. v případě, kdy platí, že \times je větší než z , pak je zároveň \times větší než z . Tranzitivní vztah není reflexivní ani symetrický. Srov. např. vícenásobnou hyponymii *strom* : *ovocný strom* : *jabloň*.

Relace **symetrická**: $\times R y \supset y R x$, popř. **R ab**, které je stejné jako **R ba**. Označuje vztah, kdy vlastnost či rys má k sobě ekvivalentní rys jiný a lze ho tedy, obvykle s ohledem na určitou osu, „obrátit“. Symetrická by byla např. dvě ideální, dokonalá synonymy-

ma, symetrický je i palindrom, čtený stejně z obou stran aj. Srov. např. *sos*, *Kobyla má malý bok*.

Relace **reflexivní**: $\times \mathbf{R} x$. Označuje relaci platnou plně i v obráceném směru, tj. např. vztah vyjadřovaný frází „*rovná se*“, popř. „*je stejný*“. Nepřesnou obdobu tohoto vztahu lze opět nalézt např. mezi synonymy.

3.3 LEXIKÁLNÍ PARADIGMATA V SYSTÉMU JAZYKA A JEJICH SOUVZTAŽNOST

Jak jsou lexikální paradigmatata uložena v mozku, stále přesně nevíme. Dá se předpokládat, že k hlavním principům zde patří

- (1) společnost formy nebo významu lexémů na základě stejné funkce,
- (2) společný souvýskyt s něčím jiným, jinými a také
- (3) frekvence obojího, zvl. ve smyslu obdobné častosti úzu.

Je však otázkou, jestli na této (mentální a neurální) úrovni existují paradigmatata vytvářené ještě jinak, geneticky, pod vlivem učení se a dobových asociací aj.

Princip podobnosti tříd v systému

Jazykově se však ukazuje poněkud jiná situace. Lexikální paradigmatata (třídy), a těch je v jazyce zdaleka nejvíc, lze na obecné a zřejmě intuitivně nejabstraktnější úrovni sjednotit a propojit na základě jediného principu, principu **podobnosti**, ovšem pouze ve smyslu *horizontálního* členění. Imaginární prostor s různými distancemi lze podle (*kladné a záporné*) *podobnosti* pak členit z hlediska formy i významu (škála je tu jen zjednodušeně naznačena):

	Podobnost (+)	×	Rozdílnost (absence podobnosti) (–)
FORMA	<i>homonymie</i>		<i>(heteronymie)</i>
SÉMANTIKA	<i>synonymie</i>		<i>opozitnost</i>

Je zřejmé, že tento pohled naznačuje možnou souvztažnost běžně povědomých tříd, resp. (dílčích) systémů, které bývají jinak tradičně vnímané jako bez vzájemného vztahu. Podobnost *formální*, tj. **homonymie** (popř. homonymie neúplná, nazývaná **paronymie**, 3.41) stojí na své škále v protikladu ke vztahu **heteronymie**, plné různosti forem v nejzákladnějším sémiotickém smyslu, tj. ve smyslu obvykle nezdůrazňovaného faktu, že v zásadě a ve své většině je každý jazyk vytvářený formami navzájem nepodobnými (stranou stojí částečná formální podobnost daná slovo tvorbou, zvl. u téže čeledi, srov. i zde dál). Podobnost *významovou* tradičně představuje **synonymie** (3.42), většinou neúplná a jen částečná (to se naznačuje jejím umístěním blíže ke středu škály). Za její jistý protiklad zastupující na škále významu absenci podobnosti se dá do určité míry chápat **opozitnost** (tradiční a zúžená antonymie, 3.43; je to však nepodobnost zvláštní, daná určitou orientovaností (ve vztahu k ose apod.). Především o těchto v zásadě „horizontálních“ vztazích uvažoval de Saussure, když mluvil o *hodnotě*, jako úhrnu členství lexémů v různých paradigmatech (srov. i 2.232.3). Je ovšem jasné, že mezi většinou le-

xémů lexikonu se žádný z těchto vztahů nerealizuje (s výjimkou obvykle nerefléktované heteronymie) a této tabulce, pokrývající jen malou část lexikonu, se tedy svou povahou vymykají.

Na rozdíl od těchto horizontálně vnímaných paradigmat vytvářených na základě vztahu ne/podobnosti, které se tedy týkají jen menší části lexikonu, lze však uvažovat o souvztažnostech i ve *vertikálním* smyslu na základě **hyponymie** (srov. dál 3.5), resp. zvl. relace **inkluze** (viz 3.2). Ta má obecně povahu pouze sémantickou, nikoliv formální, zahrnuje ale v principu celý lexikon.

Až spojením obou přístupů, vertikálního a horizontálního, doplněného o vztahy dílčí na nižších úrovních (viz 3.32), je možné pojmut lexikon jako úhrn lexikálních systémů (většinou dílčích) vytvářených naznačenými systémy, jejichž struktura se dá popsat pomocí především (1) *paradigmatických* vztahů různého druhu, v oblasti formy i významu (vyhodnocovaných mj. i frekvenčně). S výjimkou kolokačního paradigmatu (3.1), které je však individuální pro každý lexém a které s ostatními v souhrnu zřejmě netvoří nějakou jasně vymežitelnou třídu či paradigma (tím méně se tu zatím uvažuje o nějaké obecnější paradigmatickosti), jeví se zde proti oblasti paradigmaticky naopak v oblasti (2) *syntagmatiky* jisté manko, protože třídy a paradigmatu tu příliš zřejmá nejsou.

Obecně je však přitom třeba zdůraznit, že především u polysémných lexémů (což jsou v centru jazyka všechny) se naznačené vztahy, třídová příslušnost a paradigmatu nad nimi tvořená týkají primárně a obvykle většinou z celku sémantiky lexému jen její části, popř. významu jednoho (z více); u syntagmatiky (pokud se ovšem u ní nějaká souvislost hledá) jde analogicky obvykle o význam jen tvaru lexému. Avšak potřeba prohloubeného poznání i aspektů (3) *funkčních* přinese i možnost popsat funkční paradigmatu, která tu nepochybně existují (na rozdíl od nejasné syntagmatiky), srov. např. pozdravy, nadávky, oslovení aj. a která stejně tak mají aspekty jak paradigmatické tak syntagmatické. Konstituje se tak konečně ještě třetí aspekt, pohled, jakým lze vnímat paradigmaticku, jakkoliv se to zatím nedělá. Každý z těchto typů (1–3) je přitom třeba uvnitř vždy lišit z hlediska (A) formy a (B) sémantiky a navenek ve vzájemné prováznosti a souvztažnosti.

Naznačené *dílčí vztahy a paradigmatu nižších úrovní* se obecně týkají libovolných tříd (srov. i 3.6), tj. všech, které se nějakým společným formálním, sémantickým či funkčním rysem vyznačují a tak tvoří třídu (ale zároveň v jiném smyslu od sebe odlišují). Podívejme se však na zajímavou komplikaci příliš jednoduchých představ. Nejznámější a stále velmi obecnou úrovní je úroveň slovních druhů, které jsou vymezovány více kritérii a relacemi, převládá však vztah funkční (viz i 2.32 a dál srov. 3.31). Implicitně se slovní druhy braly za obecně přítomné u všech dosud výše zmíněných paradigmat, i když to není nutné (existuje např. i homonymie napříč slovními druhy). Po stránce sémantické narušuje tuto homogennost, omezenou na stejný slovní druh, případ souvztažnosti (a tedy i malé derivační třídy) ilustrovaný deriváty ze společného základu, který hranice slovních druhů překračuje, srov. *krásný–krásně–krása–krášlit* aj.

3.31 Slovní druhy a jejich paradigmata

Jakkoliv nelze tvrdit, že slovníky zachycují lexikon celý, představují slovníky z nedostatku lepších dat aspoň určitou aproximaci skutečné podoby lexikálního systému. Víme také, že obraz, který podávají, je hrubě zkrslý v neprospěch substantiv, kterých je nejvíc v termínech a právě ty ve slovnících ve své většině chybějí (substantiv je obecně v jazyce nesporně zdaleka nejvíc). Nejlepší aproximaci zastoupení lexikonu podává relativně stále většinově synchronní SSJČ se svými 197 279 hesly. Podívejme se na jeho situaci nejen z hlediska prostých čísel (viz už 2.41), ale i povahy paradigmatu, a to především ve smyslu hjelmslevovském jako na paradigmatu uzavřená a otevřená (3.1, resp. třídy). Jasně vidíme, že 98,5% hesel, poněkud zjednodušeně vázaných na čtyři autosémantika, tedy naprostá většina lexikonu, jsou paradigmatu otevřená. Zbytek, široce pojatá synsémantika (5 slovních druhů s jedním, kde se dva druhy mísí) je vytvářeno paradigmatu uzavřenými. **Otevřené paradigma** je obecně takové, do něhož lze dodávat, resp. lze v něm evidovat neustálé přírůstky a jehož kvantitativní aspekt i obsahové složení se stále mění. Naproti tomu **paradigma uzavřené** se jeví stabilní, relativně neměnné, do jehož skladu nové členy nepřibývají (těžko si lze takto představit např. vznik nového zájmena či číslovky, nejde-li o specifický úzus, srov. 2.322.2). To je nepochybně dáno větší potřebou stability vztahů a funkcí, které obstarávají synsémantika, zatímco autosémantika musejí pružně reagovat na potřeby nových označení a pojmenování, které si vynucuje především vnější realita.

Paradigmata slovních druhů v češtině (uzavřená – otevřená)

Slovní druhy	Kvantitativní zastoupení		Paradigma	
	<i>absolutní</i>	<i>relativní (%)</i>	<i>uzavřené</i>	<i>otevřené</i>
S	88 139	44,67		+
V	46 223	23,43		+
A	45 135	22,87		+
Adv	14 850	7,57		+
Num	560	0,28	(+)	
Pron	286	0,14	+	
Prep	87	0,09	+	
Konj	134	0,07	+	
Konj-part	256	0,13	+	
Part	113	0,06	+	
Int	1396	0,71	+	

Otevřená paradigmatu nelze pochopitelně vyčíslit ani relativně, označují se tu proto jen jako +. Oba typy paradigmat se však liší jen relativně. Jednak proto, že uplatňovaný pohled je pouze synchronní a diachronně se může měnit všechno (pro synchronní zjednodušení toto ovšem není relevantní). Jednak ale i proto, že obrázek takto prezentovaný je jednostranný v tom, že není zcela funkční a vůbec nezahrnuje ustálené lexémy

víceslovné. Víme dnes například, že čeština disponuje vedle jednoslovných prepozic ještě aspoň dvojnásobkem prepozic víceslovných (Blatná 2006), a obdobnou korekci lze zjistit i pro další synsémantické slovní druhy (zvláště partikule). O možném větším nárůstu autosémantik v tomto smyslu, pokud by ho jazyk provedl, není pochyb (kromě relativně dobře popsané frazeologie). Nicméně i taková případná nová zjištění, jakkoliv můžou kvantitativní poměry poněkud pozměnit, nebudou zásadní a celkovou povahu a proporce příliš nezmění: zásadně a nesmírně musejí však jako jediná funkčně narůst víceslovná substantiva, která budou takto výjimkou.

Protože o členství v systému lexikonu rozhoduje vedle jednoslovnosti (ta se chybně považuje za samozřejmou) především ustálenost, která u víceslovných substantiv, verb aj. není vždy zcela jasná, nejsou tu ani kvantitativní hranice lexikonu zcela jasné. Specifický problém představují numerale (srov. jejich umístění v tabulce mezi jejich označením jako třídy uzavřené a otevřené): na první pohled se zdá, že je to třída uzavřená tvořená jen základními jednoslovnými lexémy. Praxe nám nicméně ukazuje na problémy s takovýmto zařazením. Existují např. některé číslovky i složené, které ustálené jsou taky (srov. např. *osmašedesátý*, ponechme stranou možnou substantivizaci), anebo i poměrně složité číslovky se někdy podle nelogických zásad pravopisu píšou dohromady a narušují samozřejmý aspekt nezpochybňované jednoslovnosti (v úředním a poštovním styku), srov. např. zápis na složenice čísla 157695 Kč jako *stopadesátšedmtisícšestsetdevadesátpět*, i když jde o kombinaci jasně neustálenou, složenou ze šesti lexémů aj. Problém se tu ale komplikuje ještě víc: píšou-li se i prostší čísla, např. 23, mimo zmíněný „poštovní“ úzus, standardně jako neustálená kombinace *dvacet tři*, pak se v běžném úzu užívá neméně častá alternativa *třidvacet*, která se prezentuje jako jednoslovný lexém. Lexém to ale není, není ustálený, i když je to forma jednoslovná.

Naznačili jsme, že pojetí ne/uzavřenosti paradigmatu je poněkud relativní, jakkoliv se z pracovních důvodů a s vědomím zjednodušení jeví jako stále výhodné. Nicméně generalizace na vysoké úrovni slovních druhů jako celku, kdy se každý slovní druh chápe jako jedno makroparadigma, jsou nutně příliš obecné a nemusejí se vztahovat na povahu konkrétních nižších a menších paradigmat uvnitř. Takto se např. ví, že paradigma původních domácích adjektiv (*dlouhý, malý, dobrý* aj.) je jasně uzavřené (150–200 členů, podle jazyka), i když je započítáno do makroparadigmatu adjektiv, které se tu obecně pojímá jako otevřené. Takových případů je nepochybně mnohem víc.

3.32 Jiná lexikální paradigmata

Výše (3.3) jsme naznačili, že dílčí vztahy a aspekty a ovšem i paradigmata nižších úrovní na nich budovaná se obecně týkají libovolných tříd (srov. i 3.6), tj. všech, které se nějakým společným formálním, sémantickým či funkčním rysem vyznačují, od ostatních odlišují a tak tvoří třídu. Při absenci obecné typologie zde většinou záleží na sledovaném cíli, který máme na zřeteli.

Nejzřejmější a nejsnáze (v korpusu) identifikovatelná jsou na nižších úrovních, kterých je mnoho, (A) paradigmata **formální**, např. v oblasti *slovo tvorby*, kdy lze snadno vymezit např. substantiva se společným sufixem (např. deminutiva na *-íček*) apod.; lze však v zásadě identifikovat např. i paradigma verb mající stejný pádový nebo předložkový

valenční exponent (např. *V + Akuz + o Lok*, čímž se mj. získá paradigma verb dicendi typu *řít něco o někom*, což je postup obdobný zjišťování kolokačního paradigmatu k dané prepozici) aj. Snadno uchopitelný formální aspekt (při korpusovém přístupu) se však nenabízí vždy. Dodejme ještě, že o uzavřené třídě původních adjektiv už byla zmínka výše (3.31), i ta se dá většinou hledat podle formy (kromě -ý podle absence sufixu jiného, krátkosti a relativně vysoké frekvence).

Kromě téměř banálních a nepříliš užitečných možností identifikace například substantiv podle rodu (v SSJČ je téměř polovina ze všech substantiv maskulina, tj. na poměrně vysoké úrovni abstrakce, se na středních a nižších úrovních abstrakce (kromě zmíněné slovo tvorby) takových možností mnoho nenabízí a taková paradigmatata se musejí identifikovat manuálně. To je ale pracné a nespolehlivé, především však už jde o hledání podle aspektů jiných, tj. v zásadě sémantických či funkčních. Tradičně známé jsou tu např. i soupisy dublet, supletivních forem a lexémů (*dobry–horší*) v gramatikách, negativa tantum (*nejapný, nerudný...*) ve slovnících, otázková slova (*kdo, co, kolik, nakolik?...*), i když identifikace pluralií tantum (*kalhoty, kleště...*) však zcela bezproblémová není, apod.; jsou to však všechno paradigmatata vymežitelná formálně.

(B) Z hlediska *sémantického* lze jen poměrně pracně zjišťovat paradigmatata vyznačující se společným významem (např. evaluativní adjektiva, verba zvuků či substantiva označující živočichy či místa aj.), a to především skrze podobnou kolokabilitu, distribuci. Programů, které toto spolehlivě umějí zjišťovat, však dosud mnoho není, počítačově je to poněkud náročné a manuálně vyloučené, usilujeme-li o paradigma plně vystižená, a nikoliv o tradiční hrstku pár náhodných příkladů, jejichž vypovídací hodnota je malá. Jistou hierarchizovanou možnost sémantických rysů, které se dají chápat jako konstitutivní pro případná paradigmatata, lze hledat v úplném popisu taxonomickém (blíží se mu zčásti např. WordNet (<http://wordnet.princeton.edu/>), který je však také vytvářen zatím manuálně). Přiřadíme-li k aspektu sémantickému i aspekt *sémiotický* (Ba), který je však odlišný, lze spatřovat mnoho paradigmat především v oblasti nesymbolů, tj. uzavřených paradigmat indexů a ikonů, srov. např. pronomin (včetně adverbii typu *tam, tehdy*) nebo onomatopoi (*haf, bum, cink*) aj.

Obdobný problém je s paradigmaty vytvářenými (C) z hlediska *funkčního*, např. syntaktického (lexémy s analogickou rolí v dané určité struktuře) či pragmatického, kde je spolehlivých metod k dispozici stejně málo a uchýlovat se k manuálnímu přístupu, založenému na intuici, je nespolehlivé (srov. např. paradigma nadávek, pozdravů, oslovení aj.). Tím se však už přechází do oblasti funkcí sociolingvistických.

Především z hlediska sémantického a funkčního se však při tom všem naráží na nemalou komplikaci danou jednak polysémií (význam společný pro takovou třídu se netýká všech významů lexémů, ale jen některých) a jednak, oproti předpokládaným lexémům, narážíme někdy i na *tvary*, resp. alolexy (srov. pragmatiku a zdvořilost v tradiční žádosti o možnost průchodu ve výrazu *Dovolíte?*, kde se i sledovaná funkce i význam omezuje jen na formu 2. osoby pl/sg futura v otázce); funkce se tedy obvykle netýká lexému jako celku.

Paradigmatata lze pro potřeby výzkumu i praxe identifikovat hlavně podle všech tří uvedených aspektů (A–C), ale i (D) z hlediska *kombinací a kolokací* jednotlivých lexémů.

Takto je např. na úrovni slovních druhů potřebné znát kombinace každého z nich, kde selekce a preference jsou dosud spíše je tušené než spolehlivě popsané a známé. V některých jazycích se vedle toho zjišťují a sestavují, aspoň pro jádro lexikonu a pro pedagogické účely, slovníky kolokací apod.

Dodejme ještě, že (E) na *sublexémové* úrovni, tj. uvnitř lexému, představuje specifické paradigma nějak uspořádaný soubor významů a/nebo sémantických rysů. O jejich povaze, srovnání (kromě dílčích poznámek o metafoře apod.) však zatím nevíme nic. Je přitom jasné, že tyto rysy, které sdílejí slova sémanticky obdobná (např. sém, resp. rys POHYB mají nutně všechna verba moviendi), se můžou stát základem pro uvažovaný lexikální výzkum po stránce sémantické vedoucí nakonec i ke konstituování příslušných paradigmat. Obecně je nepochybné, že inventář sémantických rysů, který se zdá být relativně konečný (viz např. 2.232.7), umožňuje jen některé kombinace mezi těmito rysy a jiné nikoliv; určité obecné typy významu společné lexémům dané třídy a typu jsou nepochybně dány přítomností určité minimální konstelace vždy jen určitých rysů. Poznání, opřené o takový dosud neexistující inventář, může vést i k poznání kombinatoriky rysů obecně, např. na úrovni celých slovních druhů (mezi rysy vytvářející substantiva lze asi jen obtížně hledat sém způsobu apod.), či jednotlivých podtříd (např. ani u sloves pohybu sém lokální dimenze, rychlosti apod. nemusí být explicitně dány).

Kalambúry, jazykové hříčky

Výše jsme zdůraznili důležitost principu **podobnosti** pro pojetí principu hlavních druhů lexikálních paradigmat (3.3). Jakkoliv se vedle těchto paradigmat (synonymie, homonymie, ale jinak i hyponymie aj.) tento princip promítá, jak jsme viděli, do mnoha dalších oblastí jazyka i lexikonu (mj. metafory, polysémie, prototypů, frazeologie, zvl. přirovnání, slovtvorby i sémiotiky), využívá se princip polysémie však také v mnoha svých aspektech zároveň ještě v jedné okrajové oblasti úzu a komplexního využití lexikonu. Je to oblast **kalambúru** či **jazykové hříčky**, ležící na pomezí langue a parole (ustálené hříčky jsou součástí systému). Tvorba hříčky, která je doménou jen zvláště talentovaných mluvčích a autorů (nejde nutně jen o krásnou literaturu a humoristickou literaturu), čerpá ze všech jazykových rovin, úrovní a oblastí (znakově jde o prevari-kaci, viz 2.42), které se do lexikonu promítají, od fonetické, přes morfologickou (zvl. slovtvornou, ale i flektivní) po různé oblasti lexikonu vlastního (srov. Hronová 2007); obecně je lingvisticky nezpracovaná. Její nejčastější princip je vědomá záměna formy za formu podobnou s cílem docílit novou „neočekávanou sémantikou“ komického, žertovného účinku, a to za součinnosti osy paradigmatické i syntagmatické. Srov. bez bližšího rozboru pár příkladů nejrůznějšího typu:

- **Fonologie:** *historie–hysterie, hluboká puklina!* (× poklona),
Nemohu vzít na sebe takové pódium (× ódium)
- **Morfologie:** *...pličky na víně jsou dobré* → *tahle plička mi ale nechutná,*
J. Werich: *já jsem byl vždycky mouch*
Přichází vejda, okamžitě vidí, že... × *K vám chodí Vejda?,*
vydutý nárostek (× nadutý výrůstek)
- **Lexikon:** *Co koukáš na mně? – Promiň, já už ale hladý šilhám,*
upadl do begonie (× agonie)

- **Frazeologie:** *S poctivostí nejdál pojdeš.,
Kdo se směje naposled, ten má dlouhý vedení.*
- **Mezijazyková homonymie:** (nápis z protektorátu) *Dr. XY Záhne Zuby × Co je to za doktora, co zahýbá zuby?*
- **Komplexní vícečlenný jev:** *Podívej se, jak se moje stará stará, aby nebyla tak stará.*

3.4 HORIZONTÁLNÍ PARADIGMATA

Výše (v 3.3) jsme povědomá a tradiční paradigmata (třídy) vztáhli k sobě na základě ne/přítomnosti aspektu podobnosti, a to jak po stránce formální, tak sémantické. Tento pohled zahrnuje paradigma homonym (homonymie, 3.41), synonym (3.42) a opozit (3.43). Žádná z těchto tříd neodráží nějakou systémovou vlastnost jazyka a netýká se ho jako celku.

3.41 Homonymie

Homonymum je lexém, který je synchronně zcela formálně podobný jinému a tato naprosto náhodná plná formální shoda dvou, popř. více lexémů nemá sémanticky ani funkčně v sobě nic příčinného, nemá žádný společný základ, který by oba výrazy sdílely, srov. *travička* a *travička* (žena otrávilší někoho a mladá tráva). S výjimkou ojedinělých možností tvorby jazykové hříčky apod. díky jejich existenci je **homonymie**, jak se tento jev, který homonyma mají společný, nazývá, faktorem v jazyce nežádoucím (řec. *homo-* „stejný“). Neslouží v komunikaci ničemu a naopak jí často brání nebo jí komplikuje nedorozuměním, které vyvolává. Homonymii, když už různými cestami v systému vznikla, dokáže v textu odstranit až dostatečný kontext (kdy např. vražedkyně se užívá v dost odlišném kontextu od jarní trávy, srov. *Agrippina byla proslulá římská travička vs Zlákala ji čerstvá zelená travička, a tak si sedla*). Vhodný český název homonymie neexistuje, dříve navrhovaná *souzvučnost* se neužívá, zřejmě pro svou nevhodnost (nevystihuje jev celý, vhodnější by byla např. stejnojmennost).

Existuje také homonymie napříč jazyky, ať už mezi blízkce příbuznými, kde může jít historicky o společný původ (české a ruské *život* či české a polské *kochat* (se)), nebo vzdálenějšími (z hlediska písma české a angl. *sad* nebo *most* nebo české a litevské *ranka* (v lit. „ruka“)); zvláštní název se tu však nepoužívá, s výjimkou občasného *faux amis* v druhém případě (v pedagogickém kontextu, viz ještě dál). Homonymní však nemusejí být jen slova, ale i jejich tvary, popř. morfémy apod., srov. substantivum a tvar verba *pila* a *pila*.

S ohledem na dvojí manifestaci formy lexému, akustickou a grafickou, se vedle plné (**I**) **homonymie (homonymum)**, kde jsou shodné obě stránky, rozlišuje přesněji ještě mezi (**IIA**) **homografií (homografum)** a (**IIB**) **homofonií (homofonum)**, kde pro homografa platí, že mají grafickou stránku shodnou, ale akustická se liší, zatímco pro homofona platí opak, tj. shodují se akusticky (vyslovují se stejně), ale mají odlišný zápis grafický, srov.

- I homonymum:** *travička–travička, stopka–stopka* (ovoce a silniční značka, resp. zadní světlo auta aj.), *rys–rys* (vlastnost a šelma), *zapírat–zapírat* (nepřiznávat–prát), *topit–topit* (tvořit teplo–zabíjet topením v tekutině), *žít–žít* (existovat–sekat), *vinice–vinice* (žena–pole), angl. *bank–bank* aj.

IIA homografum: *panický–panický* (deriváty od *panic* a *panika*), angl. *read–read* (číst–četl), *lead–lead* (vést–olovo)

IIB homofonum: *let–led, mít–mýt, zeť–zeť*, angl. *flour–flower* (mouka–květina), *two–too–to*

Jen někdy se v rámci **I** liší ještě a dál specifikuje **homofornie (homofornium)**, která pojmenovává speciálně shodu flektivních forem, srov.

Ia homofornium: *holi–holi* (tvary *hůl* a *holit*), *kopu–kopu–kopu* (tvary *kop*, *kopa* a *kopat*), angl. *saw* (subst.)–*saw* (tvar *see*) aj.

Takovéto lišení však obvykle nevystihuje jev shody tvarů s různou funkcí v rámci jediného lexému, která je mnohem častější a důležitější a na kterou by se měl vztahovat především, srov. např. shodu šesti pádových tvarů nejen slova, ale celého vzoru typu *nádraží* (první–šestý pád sg); v gramatice se tu z odlišného hlediska někdy mluví o synkretismu tvarů.

Obdobně okrajová a v zásadě postradatelná je i terminologie odrážející pokus promítnout do názvu i způsob vzniku, tedy diachronii. Takto se někdy (řídce) mluví o homonymech pravých (bez takové diachronní souvislosti), paralelních (např. *úderník* a jeho dva významy pocházející z různé doby), konverzivních, resp. slovnědruhových (*pracující–pracující*, tj. verbální adjektivum a substantivum, či *sláva–sláva*, substantivum a interjekce, anebo *co–co–co*, pronomen, interjekce, partikule), popř. i historických (*pionýr–pionýr* v pův. významu „průkopník“ a člen komunistické dětské organizace) aj. Porušuje se tím však jasně zásada, že homonyma nemají společný žádný rys či vlastnost, ani ve zřetelném smyslu historickém, a oslabuje se tak hranice mezi dvěma lexémy a lexémem jediným (viz už polysémie a 2.233, 2.233.4). Neopodstatněným postulováním homonyma se rozbíjí polysémie a vzniká další (sporné) slovo.

V důsledku závažnosti funkce obecně lze případ slovnědruhových homonym užívat jako zvláštní další typ (Ib) (případně nazývaných výstižněji heterofunkční homonyma):

Ib homonymum heterofunkční: *co–co–co* (pronomen, interjekce, partikule), *kolem–kolem–kolem* (substantivum, adverbium, prepozice) aj.

Homonyma však nejsou, jakkoliv se za ně někdy považují, případy jako *bábovka–bábovka* (pečivo–člověk), *beran–beran* (zvíře–člověk), *korál–korál* (láčkovec–jeho ulita). Jsou to případy polysémie (takže mezi významy téhož lexému tu souvztažnost existuje), kdy mají oba významy někdy stejný tvar (tedy údajně homonymní) a jindy odlišný (např. nom. pl. *koráli–korále*). K homonymům (obvykle k typu I, tj. plným) patří i homonyma co do jazykového původu smíšená, srov. *klika* × *klika* × *klika* (u dveří – české × politická skupina – z franc. *clique* × obvykle jen ve frazémeh „šťěstí“ – z něm. *Glück*). Jiné jazyky můžou mít ještě další podtypy homonymie, srov. angl. homografa *desert–desert–desert* (poušť–opustit–zásluha), odlišovaná mj. výslovností podle místa přízvuku a na ně vázané *dessert* (dezert) nebo něm. *der Leiter* (vůdce/vedoucí) a *die Leiter* (žebřík), založené na změně rodu a členu aj.

Problémy vymezení **homonymie** a **polysémie**, jejichž hranice je obecně plynulá, jsou diachronně dobře známé. Pokud lexém v nějaké fázi nabude polysémiím procesem

další a jasně odlišný význam, může se jevit potřeba ho signalizovat i jinou než stále stejnou jedinou formou. Někdy se to řeší hláskovou změnou a dotud existující polysémní slovo se jakoby rozdvouje a dává pak slova dvě, srov. takové původní *miesto* → *město* a *miesto*, později změněné na *místo* (viz už výše 2.333.4).

Poslední případ (*místo* vs *město*) lze podmíněně řadit vlastně už mezi homonyma částečná, často nazývaná **paronyma**. Částečná, přesněji řečeno většinová, ne však tedy úplná shoda, tj. **paronymie** (popř. též někdy paronomásie), je věcí spíše psychologického dojmu a nedá se dobře měřit. Protože však bývá v praxi zřetelnou překážkou především při učení se cizímu jazyku (taková silně podobná slova se často nechtěně zaměňují a špatně pamatují), všimají si jí pedagogové. Běžný, ne však zcela všude používaný název pro tento jev je metaforické franc. **faux amis** (falešní přátelé). Srov. *zprava–zpráva–správa, dojit–dojit, řadit–řádit, zem–sem, pálivá–pálivá–paliva, myly–mili–mili–milý–mýli–mili–mýli*. Takových kumulovaných případů mnoho není, jsou spíše extrémní; paronymních dvojic je však hodně, srov. *být–bít, řadit–řádit, sedlo–sídlo, kámen–kmen, hrabě–hrábě, pásek–páska, čtvrt–čtvrť* aj. Za existencí některých z nich lze hledat tradiční nelogický český pravopis zachovávající historický a dnes už jen psaný rozdíl *y–i*, i když ho vyslovnost dávno neodráží (vyňatá či vyjmenovaná slova), srov. *být–bít, mýt–mít, výr–vir, bydl–bidlo* aj. Zvláštní a ojedinělý případ, který sem však nepatří, protože označuje pouze tradiční dvě varianty jednoho lexému a nikoliv paronyma, jsou dublety *muset–musit* aj. Zvláštní případ, blízký paronymii, popř. i vlastní homonymii, představuje mylná asociace přisuzovaná derivaci typu *opona–oponovat, reklama–reklamovat*, popř. i *producent–produkovat*; někdy se žertovně užívá k tvorbě jazykových hříček, srov. *had–hadice* (plaz–údajná samice), viz 3.32. Z jiného hlediska jde o případ lidové etymologie.

Vznik homonym je náhodný, ať už z individuálních důvodů historických, především při „rozpadu“ polysémie (viz výše), nebo při přejímání cizích slov, srov. výše a ještě *kolej–kolej* (stopa vozu–lat. *collegium*), *jak–jak* (adverbium–skot) aj.

3.42 Synonymie

Synonymie (řídce česky souznačnost) je horizontální paradigmatický vztah sémantické podobnosti mezi lexémy různé formy, které se nazývají **synonyma**, srov. *pes–čokl, rychlý–bleskový*, angl. *ill–sick, die–perish*. Synonymum má tedy vždy k sobě aspoň ještě jedno formálně odlišné další slovo, mající nutně povahu stejného slovního druhu, resp. třídy, které s ním sdílí část jeho významu; vzájemných synonym však může být i více. Problém je v míře tohoto sdílení. Synonyma, která jsou v každém jazyku přirozená a plní potřebu zabezpečit jeho jistou redundanci, jsou v jeho vývoji dílem náhody a nejsou sensu stricto systémovým rysem lexikonu. V žádných dvou jazycích je nenacházíme na stejných místech lexikonu a ve stejné míře, a tam, kde jeden jazyk synonyma má, nemusí mít druhý jazyk žádné. Role a úloha synonym v jazyce, tj. nabízet odstíněnou variabilitu pojmenování, bývá (v teorii i praxi) obvykle přeceňovaná, jazyk je pro plně uspokojivou komunikaci nepotřebuje; přesto však synonyma existují v jazycích běžně a praktické slovníky synonym bývají oblíbenou příručkou.

Synonymie se v lexikonu týká všech slovních druhů; je to však jev širší a zasahuje jak do všech rovin, kde máme co dělat s významovými jednotkami a jejich kombinacemi,

tak, vedle *langue* (hlavně, srov. i synonymní kořeny *krásn-* × *lib-*, sysémantické spojky *protože* × *jelikož* či frazémy *vzít nohy na ramena* × *prásknout do bot* aj.), i do parole (kontextová či autorská synonyma, ale i synonymní věty aj.). Specifickou podobu má synonymie užívající deskripce (jako typu výrazu, viz 4.12), resp. opisu, srov. *T. G. Masaryk – první čs. prezident* (viz 2.31). Tento druh synonymie je běžný i při tvorbě definic hesel v lexikografii, jakkoliv se užívání běžných synonym v definici významu považuje za chybné.

Vznikem synonym se porušuje základní sémioticko-logická relace mezi formou a významem, která je v zásadě, ideálně jedno-jednoznačné povahy (tj. *jedna forma : jeden význam*, v jiném smyslu se porušení tohoto základního vztahu však mnohem víc než synonyma účastní polysémie). Existence synonym tedy funkčně znamená nominativní redundanci, která obecně buduje na specifickém typu jazykové variability, daném podobností významu. Existence synonym je hlavním zdrojem jazykové stylistiky a ta by bez ní prakticky nemohla existovat; slouží tedy u mluvíčího sekundární a praktické komunikativní potřebě formu vyjadřovaného výrazu, pojmenování podle jeho individuálních potřeb obměňovat, nahrazovat podobnými jinými a vyhnout se tak opakování.

Krajně problematická byla dřívější praxe v lexikografii i jinde v lingvistice chápat existenci synonyma za relevantní lingvistické kritérium při analýze nebo dokonce ho užívat v lexikografické definici (vede k tautologii). Je jasné, že zčásti synonymní lexémy *obličej–tvář–lic*, vedle společného významu, který z nich dělá synonyma, se liší nejen dalšími částmi svého významu (srov. např. *obličej Karla*, ale nikoliv *obličej nepřitele*, zatímco jen *tvář* přijímá metaforické významy), ale i stylem a frekvencí (*lic* je knižní). Srov. např. i angl. synonyma *freedom–liberty*, *pretty–attractive* aj.

Synonymie (synonymnost) je v lingvistice jedno z nejstarších témat a příspěvků k ní je velmi mnoho (srov. česky mj. Filipce 1961). Dříve se role synonymie spíše přeceňovala, především v důsledku nedokonalého poznání jazyka a neodlišení podobnosti, která je její podstatou, od totožnosti (identity); proto se často uvažovalo o existenci dokonalých, ideálních, absolutních, úplných a ještě všelijak jinak nazývaných dvojic synonym (takový byl ještě postoj u Filipce–Čermáka), jako je např. *lingvistika a jazykověda*. Dnešní logičtější a korpusově založené pohledy existenci dokonalých či úplných synonym snadno vyvracejí, především poukazem na jejich odlišné chování, resp. distribuci, specificky kolokabilitu a frekvenci každého z členů takové domnělé dvojice.

Ukazuje se, že kolokáty obou synonymních lexémů (korpus SYN2005) se ve svém jádru značně liší a společně užívají z autosémantik jich jen málo, srov. pouhá čtyři jimi sdílená adjektiva (tj. *lingvistika/jazykověda: moderní, obecná, česká, současná*). Většina kolokátů na této úrovni je však odlišná a představa jasné (a pro leckoho) značné synonymie zde proto výrazně slábne, srov.

lingvistika (290 výskytů): *algebraická, funkční, počítačnická, korpusová, kvantitativní, matematická, strukturální, teoretická, textová; soustřeďuje se, zabývá se, zkoumá*

jazykověda (182 výskytů): *historicko-srovnávací; hledá, nabízí*

Vedle distribuce, jak ji zachycují kolokace, ve kterých se odrážejí různé aspekty obou lexémů, které mluvíci akcentují a aktualizují (u každého lexému odlišně), a vedle značně odlišné frekvence se tu ukazují při bližším studiu ještě jiné rozdíly. Takto se lexém *lingvistika* poněkud překvapivě objevuje ve svém vlastním žánru, tj. v lingvistických zdrojích, pouze v 36,5% všech výskytů, zatímco většina jeho úzu připadá na různé ne-lingvistické zdroje. U *jazykovědy* je to téměř naopak, ve vlastních oborových zdrojích (textovém žánru nazvaném *lingvistika*) se objevuje v 61,5% výskytů a jen menšina (zbytek) se užívá mimo ně. Přitom uvádění, resp. výskyty obou termínů v nespecifické oblasti románu a novin jsou téměř stejné (14,8% u *lingvistiky*, 13,7% u *jazykovědy*). Ještě další rozdíly naznačuje však aspekt motivovanosti, resp. popisné povahy obou lexémů: domácí kompozitum *jazykověda* musí být srozumitelné komukoliv, kdo ví, co je to *jazyk* a *věda*, i když ho slyší poprvé, kdežto mezinárodní *lingvistika* takto „srozumitelná“ při prvním výskytu není. Diferenčních aspektů, které dále vyvracejí identitu obou lexémů, je ovšem víc. I tak je ale jasné, že oba lexémy, jakkoliv to jsou stejně definované termíny (jsou stejné sémanticky, resp. označují totéž), žádnými ideálními synonymy nejsou. Lze však tvrdit i obecně: žádná dvě synonyma se nedají zcela a všude zaměnit, takové kontexty neexistují (srov. i synonyma, frekvenci a kolokabilitu v 2.42). Viz i srovnání distribuce synonym v korpusu výše, v 2.42.

Některé typy částečné souvztažnosti (podobnosti) synonym

Necháme-li tedy ideální či absolutní synonyma jako fikci stranou, je synonymie jev vždy jen různě **částečné podobnosti** významu dvou a/nebo více různých lexémů (někdy se mluví o sémantickém průniku, logicky o částečně podobné intenzi obou lexémů). Nicméně už Aristoteles připomínal ve své úvaze o podobnosti aspekt osobního umění a individuální schopnosti ji vnímat, kterou tedy nepovažoval za nic objektivně a obecně měřitelného. Totéž platí o synonymech, částečnost jejich podobnosti je nutně různá co do svého složení i množství zahrnutých rysů, které se může proměňovat, a tam, kde jeden člověk určitou podobnost dvou slov může vnímat, tam ji druhý vidět nemusí. Zde také tkví mj. i problematičnost a hranice synonymních slovníků. **Aspektů**, resp. kritérií, podle kterých lze tuto částečnost i rozdílnost nějak popsat, je mnoho a záleží na jejich volbě, srov. např. mj.

týden–neděle (gramatické číslo, *jedna neděle význam „týden“ nemá),
mohutný–velký (tři dimenze–neurčeno),
věc–předmět (abstraktum–konkrétum),
věda–nauka (disciplína–její část n. nevěda),
vesnice–dědina (geografický aspekt, český–moravský),
tvář–líč (knižnost a její stupeň),
odcizit–ukrást–šlohnout (ne/oficiálnost, ne/formálnost),
prolongace–prodloužení (odbornost/cizost/termínovost),
dobry–skvělý (evaluativnost, zde v rámci jen „pozitivního“),
šetrný–lakomý (pozitivní–negativní evaluace),
trouba–vrták (evaluativnost: obecně neschopný–momentálně pokazivší něco),
běžet–utíkat (intenzita menší–větší),
 mínění–názor (obecný/trvalý–jednorázový),
úkol–úloha (intencionalita, ne/zadání, ne/spontánnost),
konec–závěr (ne/přirozený, ne/umělý),
dopis–list (ne/papírový, dobový aspekt), aj.,

V závorce výše jsou zkratkovitě zachyceny a naznačeny aspekty, podle nichž lze (intenzionálně) posuzovat zahrnuté rozdíly především. Typů aspektů, podle nichž lze tyto rozdíly identifikovat a popsat (což je zásadní mj. v každém lexikografickém popisu k zamezení tautologie), je tedy mnoho a jsou různého druhu a analýzou povahy stručných ilustrací výše dospějeme k závěru, že se v zásadě nedají taxativně vymezit. Částečná podobnost si zachovává tedy v zásadě individuální povahu, jakkoliv se některé aspekty opakují často (např. intenzita či evaluativnost). Obecně platí, že synonymie se u polysémního slova zásadně týká jen některých významů, ne lexému celého a, jak se zdá, ani ne hlavního, základního.

Někdy je na druhou stranu však obtížné synonyma od sebe na první pohled odlišit a zdá se pak, že se ideálním synonymům blíží, srov. *svízel–potíž* (odhlédneme-li zde od polysémie slova *svízel*, tedy významu vztahujícího se k rostlině). Už však i intuitivně vnímáme, že se liší frekvencí (201x versus 9650x), na druhý pohled se ale liší i šíří kolokability. Je tak zřejmé, že to opět žádná absolutní synonyma nejsou a že se tu na jedné straně užívají běžně kolokace jako *finanční potíže* či *zdravotní potíže*, že však **finanční* či **zdravotní svízele* (korpus je nezná) znějí na druhé straně zvláště a neběžně (na rozdíl naopak od *životní svízele*). Je tu tedy opět jasný rozdíl, jakkoliv je bez korpusu nezcela snadno zjištělný.

Obecné aspekty, které se při lišení synonym nejčastěji dnes postulují (Lyons 1977), tj. **distribuce** (a tedy kolokabilita) a **intenze** (logicky úplný výčet rysů) a které se poměřují vzájemnou zaměnitelností posuzovaných synonym ve všech kontextech, lze tedy doplnit ještě dalšími, zvl. **frekvencí**, pragmatikou (zvl. **evaluativností**) a **motivovaností** (viz výše 2.312); bližší výzkum tu však chybí. V minulosti se za zásadní považovaly rozdíly stylové.

Synonyma se prakticky ve slovníku a často i zčásti intuitivně seskupují do tříd, resp. paradigm, kde hlavním (dominantním) členem, podle kterého se často volí i název a nadřazený člen (hyperonymum), je takový, který má s ostatními nejvíce společných rysů a nejvyšší frekvenci (a proto je i nejvíc povědomý); jistá souvislost s prototypy zkoumána však nebyla, srov. např. **krásný** a různě se mu vzdalující a postupně významově specifičtější

nádherný, půvabný, vlnadný, spanilý, sličný, libezný, ladný, libý, čarovný, čarokrásný, divukrásný, kouzelný, okouzlující, úchvatný aj.

Dříve se takto za synonyma považovala slova i nestejně hierarchické úrovně (srov. *krásný* a ostatní slova výše), dnes se tu však jasně spatřuje odlišný a hierarchický vztah hyponymie (3.5). Z jiného hlediska lze ovšem takovouto relativně rozsáhlou a co do definičních rysů nejasně vymezenou třídu snadno zrušit a vydělit několik menších a sevřenějších, např. podle vztahu k osobě, věci, abstraktu či smyslu, tj. pouze zraku či nikoliv, popř. aspektů sexuálních (*vlnadný*) aj., nic daného tedy na takto pojaté třídě není a lze ji pojímat, vymezovat různě. Souvislost s takto pragmaticky vydělovaným hlavním synonymem a prototypem (viz 2.232.8) přitom není jasná.

Zajímavý je jev určitého vzájemného vlivu, daného územ v obdobných kontextech. Takto má podle slovníku např. lexém *kluk* hned ve svých třech významech synony-

ma k lexému *hoch* a *chlapec*, tj. jsou navzájem synonymní ve významech (zhruba) (1) „nedospělý mužského pohlaví“, (2) „muž“ neformálně, často v oslovení a pl., i (3) „nápadník“. Tato slovníková informace (SSJČ) svým akcentem na společné významy však zakrývá skutečné a nemalé rozdíly. Vyjeví se hned po analýze typických kolokací, které slovníkovou informaci jako neúplnou zpochybňují, srov. aspoň typické adjektivní kolokace pro tato substantiva, která se vyskytují často i v plurálu, tj. *kluk* + *malý*, *hodný*, *milý*, *dvánáctiletý*, *drzý*, *usmrkaný*, *rozpustilý*, *pitomej*, *hoch* + *zlatej*, *dvánáctiletý*, *drsný*, *tvrdý*, *Brücknerův* a *chlapec* + *nadaný*, *postižený*, *zraněný*, *novorozený*, *drahý*. Aspekty neformálnosti a časté evaluace (zvl. pro *kluka*), člena týmu (fotbalového aj., zvl. pro *hoch*) a vztahu k rodině a fyzické stránce (zvl. pro *chlapce*) se tu nabízejí; naproti tomu jiné kolokace jako např. **usmrkaný chlapec*, nebo **drzý hoch* jsou málo pravděpodobné a příliš se neužívají. S přihlédnutím k dalším ohledům se však tato na první pohled velká synonymie zmenší ještě víc; např. standardní opozita jsou *kluk* a *holka*, *chlapec* a *děvče*, zatímco pro lexém *hoch* se běžné opozitum tak často neuvádí atd.

Distribuce synonym v lexikonu

Výskyt a distribuce synonym v jazyce přes jejich spíše populární oblibu systematicky nikdo nezkoumal. Jakkoliv se po stránce kvalitativní zdá, že se často objevují především v oblasti vyjádření evaluace a intenzifikace, bližší poznatky chybějí. Podle předběžných odhadů po stránce kvantitativní se na druhou stranu zdá zřejmé, že se synonyma výrazně soustřeďují do frekventovaného jádra lexikonu (zhruba nejčastějších 10 000 lexémů) a na řídké periférii (téměř) neexistují. Podívejme se proto stručně, co ukáže určitá orientační sonda do slovníku. Podle několika dílčích vzorků ze synonymního slovníku (Pala-Všianský), vymezených příslušností slov do stejného ranku ve frekvenčním slovníku (FSC, pro různý rozsah ranků bylo však zkoumáno vždy jen prvních padesát lexémů) je zřejmé, že na prvních padesát lexémů každého ranku v jádru připadá kolem 40 synonym (37–43, tj. 80%), na ranky s nižší frekvencí a tedy už patřících na periférii ještě zachycenou FSC (frekvence mezi 40000–50000) však jejich výskyt na prvních padesát slov dramaticky klesá, je jich tu jen 5 (tj. 10%). Je třeba ovšem zdůraznit, že tato zjištění se netýkají lexikonu celého, protože frekvenční slovník operuje pouze s vybranými slovy v omezeném rozsahu (do frekvence 50 tisíc lexémů), a to především s autosémantiky: synonyma přitom uvádí synonymní slovník ve svém výběru u pouhých cca 20 000 hesel, která sem byla zařazena, ne více. U ještě řídkých frekvencí se dá nepochybně čekat ještě větší pokles výskytu synonym. Namátkový pohled na taková řídká hesla SSJČ jako *bečvář*, *bednář*, *poselštit*, *poseverštit*, *úpolník*, *úpon*, *vyhnízdit*, *vychlípnout*, *vynachválit si*, *zadychtit*, *zahrkat*, která jsou spíše periferní a řídká, ukazuje, že žádná synonyma nemají; u termínů to z definice však ani být možné nemá. Zdá se, že se tu tedy opět objevuje zipfovská závislost, která se dá vyjádřit i grafem. Obecně se tu minimálně potvrzuje teze o řídnoucím výskytu synonym v systému s klesající frekvencí lexikálního pásma.

Historicky jsou **zdroje synonymie** různé. Jakkoliv není existence synonym prediktabilní, určité tendence lze v jejich vzniku vysledovat. V zásadě platí, že vznikají v důsledku působení zákona synonymní atrakce (Ullmann 1951, 1962), který vystihuje tendenci, že pro frekventovaná slova nějakého dobově aktuálního tématu vznikají k zamezení jejich vysokého opakování synonyma, a objeví-li se pak synonymum u jednoho lexému dané oblasti, jeví i ostatní slova sklon synonyma vytvářet. Je to tendence provázaná se

synonymní radiací (říkající, že nabude-li jedno slovo k sobě synonymum, jeví i ostatní slova takový sklon). Zdroje synonymy lze aspoň typově hledat v lexémech cizích (výpůčky), nářečí, neformální mluvě, popř. argotu (2.26), tedy všude, kde jde o alternativy vyjadřování. Obecně silným zdrojem bývají společenské ohledy, zvl. ohledy na zdvořilost, slušnost, popř. etiketu vůbec, vedoucí ke vzniku eufemismů, dětského jazyka, popř. opačně k porušení tabu (a dysfemismu, viz 2.233.3) apod. Na druhou stranu se v diachronii konstatuje, že slova kdysi synonymní se časem od sebe vzdalují (Bréal), srov. např. adjektivum *sporný* a jeho dnešní význam, které však bývalo dříve v češtině synonymní se slovem *hojný* a které ztrátou významu „hojný“ se časem od něj vzdálilo.

3.43 Opozitnost

Z opozic mezi lexémy, tradičně zvaných **antonyma**, si jich lingvisté všímali jen několika málo a jev znali pod jediným jménem **antonymie**; celou jejich škálu, tradičně vystihovanou jako opak či protiklad, existující např. mezi *velký–malý*, to však nevystihovalo. Termín **opozitnost** v širším pohledu naproti tomu zahrnuje více opozitních vztahů (Lyons 1977, Čermák 1983) a, jak uvidíme, neomezuje se jen na vztah dvou lexémů, jak dělala antonymie. Opozice je zde tedy pojem do jisté míry otevřený a v lexikonu znamená jakýkoliv protikladný vztah dvou nebo více lexémů, **opozit**, který se dá jasně vymezit a zobecnit (a nejenom tedy prostý vztah plus a minus), srov. ještě např. *otec–matka*, *stát–ležet*, angl. *short–tall*, *young–old* aj. Na rozdíl od synonymie bývají opozita založená na některém objektivním vztahu protikladu, který se do jazyka vnáší zpravidla zvnějšku, a odráží tedy potřebu pojmenovat jazykově existující realitu a ta bývá ve svém základu pro nejrůznější jazyky stejná a reflektuje mj. logické vztahy věcí a jevů. Na rozdíl od synonymie i homonymie je tedy opozitnost jako další horizontální paradigmatický vztah v zásadě nenáhodná a její jádro má jasnou obdobu v jiných jazycích, tj. např. protiklad *velký–malý* je obecný a obecně vyjadřovaný i leckde jinde (i když jeho univerzálnost zkoumána dosud nebyla, nedá se však vyloučit). Pro běžnou komunikaci i pro lingvistiku má existence opozit význam zásadní a opozita jsou nepostradatelná (mj. i v lexikografickém popisu). Důvodem je jak jasný poukaz na objektivní realitu v řadě případů, tak lingvisticky (sémioticky) zvláštní implicitní indexálnost opozit, dosud nestudovaná (užitím *malý X* se signalizuje, resp. naznačuje či ukazuje, že někde v pozadí je i *velké X*); někdy se místo ní a ne zcela ve stejném smyslu mluví o logické implikaci. Většina opozitních paradigmát je však zpravidla početně malá a jádro opozitnosti bývá jen dvoučlenné.

Na rozdíl od dvou základních vztahů logických, **kontrárního** (*velký–malý*, kde oba členy zároveň platit nemůžou, nemusí ale platit ani jeden) a vztahu **kontradiktorického** (*velký–nevelký*, z jehož dvou členů, termínů platí aspoň jeden vždy) se v rozšířeném pohledu zahrnou i vztahy další, logicky vystižitelné už méně snadno.

Binární opozice

U většiny binárních opozit lze lišit trojí základní vztah (srov. už Lyons 1977), antonymie, komplementárnost a konverznost. Podívejme se na typické reprezentanty:

A antonymie: *rychlý–pomalý*, *velký–malý*, *nahore–dole*

B komplementárnost: *muž–žena*, *svobodný–ženatý*, *možný–nemožný*, *uvnitř–venku*, *poslechnout–neposlechnout*

C konverznost: *koupit–prodat, zeptat se–odpovědět, předcházet–následovat, učitel–žák*

Každý z těchto opozitních vztahů buduje na jiném základě, mezi jeho členy je vzájemná inkompatibilita a v textu se kromě zvláštních případů (vylučovací otázky, výčty apod.) vedle sebe nevyskytují.

Typ (A), poněkud zúžená a redefinovaná tradiční **antonymie**, je založený na existenci možných **stupňů na škále**, která leží v pozadí (např. různé značky aut jsou různě rychlé, což vystihuje např. k adjektivu *rychlý* dodané adverbium), samotné pojmy přitom však nejsou obecně ostře definované a jejich interpretace záleží vždy na kontextu. Existence takovéto škály umožňuje také stupňování vyjadřované kvality, lingvisticky označené jako **gradovatelnost**, gramaticky obvykle jako stupňování (které však možnost více stupňů ve smyslu sémantickém zjednodušuje jen na tři). Gradovatelnost (sémantická vlastnost) je mj. tedy ta vlastnost, která umožňuje a podmiňuje existenci gramatické kategorie stupňování. Je také jasné, že gradovatelnost implikuje i možnost danou vlastnost v řadě případů objektivně v konkrétním kontextu měřit a kvantifikovat. Mezi antonymy se někdy ještě blíže liší subtypy, zvl. subtyp reverzivních opozit, srov. verba *stoupat–klesat, postoupit–ustoupit, vejít–vyjít* aj., kdy se naznačený pohyb koná oběma směry, resp. se vrací (někdy se však reverzivní opozita kladou zvlášť).

Typ (B) se nazývá výstižně **komplementárnost**, obě opozita tu vytvářejí jednak

(a) vzájemně se vylučující protiklady (jedinec může běžně být mužem, nebo ženou) a jednak obecněji

(b) tvoří dohromady jeden úplný celek, jakkoliv se nedá vždy jednoduše či konvenčně pojmenovat,

srov. např. pro výše uvedené příklady „člověk (biologický) ← muž – žena“ a „civilní stav ← svobodný – ženatý“ apod. Aspekt popsáný v (a) vystihuje logická formule **buď–anebo**.

Typ (C) svým názvem **konverznost** také vystihuje hlavní povahu daných opozit, tj. **konverzi, přechod** z jednoho stavu do druhého (*prodáváný* předmět změní majitele, když ho *koupí*), nebo *role* (u *zeptat se–odpovědět* se mění role mluvčího) nebo *hlediska* (časově druhá událost může *následovat* první, anebo z hlediska druhé může první *předcházet*, hledisko tedy přechází v řadě, sledu dál) apod.

Protože opozitnost je paradigmatický vztah, přirozená otázka je, zda je některý ze (dvou) členů opozitního paradigmatu (zvl. v A) hlavní, resp. **bezpříznakový** a může mj. i sloužit k označení celé třídy (jakkoliv malé) a pokud ano, který to je. Rozhodnutí u antonym lze zpravidla snadno udělat na základě dvou testů, otázky a podoby nadřazeného substantiva. V obchodě apod. se ptáme, jak je dané auto, chceme-li ho koupit, *rychlé* (a ne pomalé), nebo se prodavačka zeptá na žádanou *velikost* bot apod. (a ne na jejich malost), kterou chceme apod., srov. ještě *Jak je ten kufr těžký?*, *Je ta knížka zajímavá?* aj. Bepříznakovými členy jsou tedy *rychlý*, *velký*, *těžký* a odvozená substantivní hyperonyma *rychlost*, *velikost* a *tíže*. Třetím testem bezpříznakovosti bývá negace ukazující jako na bezpříznakový na ten člen páru, který přijímá negaci *ne-*, srov. *nehluboký* a **nemělký*, *nedlouhý* a **nekrátký* aj.; velmi frekventované dvojice se však můžou chovat anomálně, srov. *nevelký* i *nemalý* (význam je tu ale posunutý a obohacený

o evaluativnost). Opozita se však zpravidla liší i různou frekvencí obou členů páru. Někdy se antonymům tvořeným negací (*dobrý–nedobrý*) říká i antonyma kořenová, popř. derivační. U zbývajících typu *nahoře–dole* však obdobným způsobem postupovat nelze, přirozený a jednoduchý test se nenabízí. Vede to mj. i k potížím s označením obecného významu daného paradigmatu.

Vedle tohoto testu a logické kontradiktornosti (*nevelký, nedobrý*, viz výše) se k lišení opozitnosti uplatňovala ještě v logicky založeném pohledu **negace**, srov. pak např. logicky vydělované typy:

a	<i>A a/nebo B</i>	<i>všichni</i>
b	<i>neA ale B</i>	<i>živý ne, ale ani ne mrtvý</i>
c	<i>A nebo B</i>	<i>dobrý – špatný</i>
d	<i>X je A, ale Y je B</i>	<i>celek byl velký, ale detail malý</i>

Distribuce opozit je slovnědruhově různá a opozita lze v podstatě najít, i když jejich jádro se soustřeďuje do autosémantik (s výjimkou numeralií), všude (srov. ale i synsémantika, *do–z, on–ona, a–nebo* aj.). Je pochopitelné, že většina opozit se nachází v jádru lexikonu, některá se však najdou i na jeho periferii, srov. řídké *zavšivit–odvšivit, zaplevelit–odplevelit, započítatelný–odpočítatelný, burzovní–neburzovní* aj. Jakkoliv se zdá, že některé slovní druhy tíhnou k jednomu typu (adjektiva k antonymům, verba ke konverzivům), zobecnit to nelze, a nelze tedy říct, že by tu byly jasné a pevné korelace. Centrum opozit se tedy nachází ve frekvenčním centru systému, především u lexémů pro vyjádření lokality, popř. temporality (adverbia, předložky), není jich však mnoho (ve stejných frekvenčních pásmech je jich mnohem méně než synonym, tj. v jádru 3–5× méně). Opozita se nevyskytují nutně u stejných lexémů jako ty, co mají synonyma (k řídkým výjimkám majícím opozita patří např. *tam, život, stále, starý*) a kromě některých synsémantik je velká většina i základních a frekventovaných slov nemá (např. *místo, případ, způsob, svět, práce, společnost, vidět, cesta, řada, slovo, firma, situace*, všechna mezi absolutně nejfrekventovanějšími).

Obecně nelze určit, u kterých sémantických typů lexémů se opozita vyskytují: nacházíme je stejně u konkrétního jako u abstraktního, u věcí jako u vlastností, u pocitů jako u objektivních vztahů, u lokality (ta je v jádru nejnápadnější) jako u nelokality, u pohybů jako u činností, u denotátů vnímaných objektivně stejně jako subjektivně hodnocených apod. Ve své pragmaticky orientované teorii I. Melčuk (viz 2.234.5) mezi svými cca 50 parametry, jimiž chce popisovat celý lexikon, má celkem čtyři, které oblast opozit mají pokrývat: *Contr* (kontrast, *vrchol–spodek*), *Conv* (konverze, *prodat–koupit*), *Liqu* (likvidace, zrušení, *odložit* (schůzi)–*svolat*) a *Anti* (protiklad, *ne–úcta*). Není však jasné ani plně ověřené, zda vystihují všechny protiklady a případy. Rozhodně však nevystihují protiklady vícečlenné (viz dál).

Uvědomíme-li si však, že řada opozic není jen binární povahy, srov. *včera–dnes–zítra*, a zahrneme-li do přehledu lexikálních opozic tedy i nebinární, bude celkový obrázek vypadat složitěji (srov. Čermák 1983, Lyons 1977). Jednotlivé třídy jsou nazvány maximálně deskriptivně, nepotřebují tudíž snad výklad; jejich základní princip je obvykle vystižen v závorce a uvozovkách. Je zřejmé, že lze počítat aspoň s takovouto situací (svou složitostí stoupá od jednoduchých binárních případů ke složitějším):

Přehled typů opozic

Opozice dvoučlenné (binární, dichotomické):

- I OPOZITA GRADOVATELNÁ:** („více-méně“)
- A Antonymie:** *dobry-špatný* („buď to nebo ono n. nic/něco třetího“)
a – kontrární: *velký-malý*
b – kontradiktorická: *dobry-nedobry* („to nebo ono, ale jedno vždy“)
- II OPOZITA NEGRADOVATELNÁ**
- B Komplementárnost:** *muž-žena* („to nebo ono, ale je to celek“)
- C Konverznost**
a – prostá: *otec-syn* („přechod, změna role/subjektu“)
b – složená: *koupit-prodat* („přechod, změna role subjektu i objektu!“)
- D Direkčnost** (vektorovost)
a – časová: *dříve-nyní*
b – prostorová: *pravý-levý*

Opozice vícečlenné (polytomické)

- E Seriálnost** („pořadí, posloupnost“)
a – skalární: *vařící-vřelý-horký-teplý...* {TEPLÝ} („škála“)
b – cyklická: *pondělí-úterý-středa...* {TÝDEN} („opakovaný cyklus“)
- F Systémovost** („uzavřený mikrosystém“)
a – polární: *sever-jih-východ-západ* {SVĚT. STRANY} („ortogonální orientace“)
b – lineární: *bílý-žlutý-růžový...černý* {BARVY}
c – přechodové: *žena-muž-dítě, ženatý-svobodný-rozvedený* {RODINNÝ STAV}
- G Fázovost** („temporální a fázové aspekty děje, činnosti“)
a – jednoduchý: *koupit-mít-prodat, přijít-zůstat/být-odejít* {POHYB jednotlivce konkrétní/abstraktní}
b – složená: (*fáze inchoativní-durativní-terminativní*) (externí člen, tj. *zájem*) ZÁJEM:
 1 (prostý) *vyvolat – udržet- odradit/odvést*
 2 (kauzativní) *projevit- mít- ztratit*
- H Direkčnost** („směr lokální i temporální“)
a – jednoduchá: *dříve-nyní-potom*
b – složená: *přivést-nechat-odvést, přijít-zůstat-odejít*

Na vysvětlenou a k doplnění je třeba dodat pár poznámek.

1 – Rozdíl **ne/gradovatelnost**, zde zapojený pouze u opozic binárních, existuje i u opozic vícečlenných (gradovatelné jsou např. případy Ea, Fb).

2 – **Skalární seriálnost** (Ea), založená na gradovatelnosti, má zajímavé vlastnosti, srov. relativně plné paradigma adjektiv teploty omezené jen na tekutinu: *vařící, vroucí, vřelý, horký, teplý, vlažný, chladný, studentý, ledový*.

Při bližším pohledu zjistíme, že nejjasnějšími opozity jsou ty jeho členy, které mají k sobě nejdále (*vařící-ledový, horký-studený* aj.), zatímco sousední členy na dané stupnici opozity být přestávají a představují synonyma (tj. *studený-ledový, horký-teplý* aj.).

3 – Rozdíl **kontrární-kontradiktorický** je i v B (*muž-žena*), naproti tomu je i mnoho kontrárního, co není opozitum (*modrý-červený*), a tedy nespadá pod **ne/gradovatelnost**.

4 – U aspektu a typu nazvaného **systemovost** (celá třída tvoří vždy uzavřený malý systém) platí, že každý člen má opozici k jednomu členu dalšímu, ale slabší i k dalším, srov. např. jemnější označování světových stran typu *severoseverovýchod*, nebo *jihojihozápad* (SSV, JJZ) aj. Do Fc patří i případ *muž–žena–hermafrodit*.

5 – U **barev** a jiných obdobných paradigmata lze uvažovat zásadní opozici každého jednoho členu ke všem dalším.

6 – Pro **složenou fázovost** (Gb) je třeba zdůraznit její značné rozšíření: v nějaké podobě se tří (popř. jen některých) naznačených fází (inchoativní–durativní–terminativní) účastní velká většina abstraktních substantiv a kolokace těchto verb se substantivy představují většinu jejich úzu (viz 4.243.1).

7 – **Meronymie**, souvztažnost celku a částí (*kolo* vs *sedlo* n. *řidítka*) je obvykle polytomická a často sestává z nesourodých členů (částí) a danému schématu se vymyká (viz hierarchie aj. v 3.5, 5.2). Především už u ní však nejde o pohled horizontální, ale vertikální.

Je zřejmé, že paradigmata zde naznačená bývají většinou uzavřená, na vyšší úrovni se však např. má za to, že i adjektivní opozita tvoří uzavřené paradigma (na rozdíl od paradigmata synonymních, Hjelmslev). Opozitnost se u lexémů polysémních, což jsou v centru systému všechny, týká obvykle jen základního významu, nikdy ne významů všech (srov. filmově *široké plátno* vs **úzké plátno*).

3.5 VERTIKÁLNÍ PARADIGMATA

Hyponymie, na rozdíl od horizontálních paradigmata synonymie, opozitnosti a homonymie, je základem pro odlišný typ paradigmata, resp. pro celou oblast paradigmata, paradigmaticku, jejíž povaha je sémantická, ale vertikální povahy (jinak je též zvaná **hyperonymie**, vnímá-li se obráceně, jde tu však stále o vztah jen jeden, resp. stále stejný). Hyponymie (kterou pojmenoval poprvé J. Lyons) mapuje lexémy a jejich příslušnost do nejbližší vyšší třídy v hierarchii lexikonu. Ještě v nedávné minulosti, tj. do cca 50. let 20. století, se zčásti a nedokonale tento vztah vnímal u synonym jen pod názvy jako nadřazené synonymum, logická inkluze apod., srov. např. třídu

(*zahradní*) **KVĚTINA** {*astra*, *hledik*, *karafiát*, *kopretina*, *maceška*, *růže*, *tulipán*...},

kde *květina* je nadřazený termín, který označuje celé paradigma a nazývá se **hyperonymum**, zatímco *astra*, *karafiát* aj. jsou pojmy jemu podřazené, a nazývají se proto **hyponyma** (řec. *hyper-*, *hypo-* a *-onymum/onyma* znamená „nad-/přes-, pod-“, a „-jméno“); logicky se tu někdy mluví o generickém a specifickém termínu (slovu), jakkoliv není zcela jasné, zda a jak se liší hyperonymum od neutrálního synonyma. Hyponymie, druh vertikální inkluze, teprve poměrně nedávno ještě rozšířená o pojem meronymie (viz dále, 3.5), je jediný vztah, který aspoň teoreticky, a na rozdíl od všech paradigmatických vztahů horizontálních, zahrnuje však všechny lexémy v lexikonu. To z ní dělá silný princip, na němž se dnes buduje představa základu celého lexikálního systému, o kterém se dlouho pochybovalo (viz dále 5.). Je to jediný univerzální objektivní systémový vztah, platný pro libovolný jazyk. Z pohledu hyponymie patří tedy každý lexém do nějaké třídy, paradigmata podle své vertikální příslušnosti, i když to může být paradigma

řídce i jednočlenné. J. Lyons (1977) tu dosavadní vnímání paradigmaticky obrací a prolašuje dokonce synonymií svým způsobem za podřízenou hyponymií v tom smyslu, že je to takový zvláštní případ hyponymie, pro který platí, že je (teoreticky) symetrický a reflexivní (tedy $a: b = b: a$). Dodejme ještě, že ani po začlenění synonymie do hyponymie se ale nijak neruší vlastnost synonymie jakožto jevu nesystémového se silně částečným a nepravidelným výskytem v jazyce; proti stojí silná systémovost a univerzálnost vlastní hyponymie.

Hyponymií lze pochopitelně hledat v lexikonu všude, srov. např. paradigmata

ČERVENÝ {*bordó, granátový, karmínový, malinový, nachový, ohnivý, rudý, šarlatový, višňový ...*}

POHYBOVAT SE (nohama po zemi) {*batolit se, courat, jít, chodit, lézt, rojit se, šourat se ...*}

UMĚLÁ HMOTA/PLAST {*bakelit, celofán, nylon, perlon, polyester, polyamid, PVC, silon, tesil ...*}

ZÁJMENO (osobní) {*já, ty, on, ona, ono, my, vy, oni, ony, ona*}

INTERJEKCE ZVUKŮ (při pohybu) {*bác, brňnk, cupy, cvrnk, drc, dup, frnk, hop, křup, lup, rup, šmik, šup, švih, ťuk, žbluňk*} aj.

Vrátíme-li se k paradigmatu *ZAHŘADNÍ KVĚTINA*, je pochopitelné, že je při jeho vnímání v širším rámci třeba vyhovět faktu, že samo hyperonymum *zahradní květina* tvoří s dalšími obdobnými lexémy, jako je *květina zahradní, květina venkovní, květina skleníková*, svou vlastní, přitom však abstraktnější a vyšší třídu *květin*. Ta se spolu s *trávami, bylinami, keři* aj. stává členem hierarchicky vyššího paradigmatu (třídy) *krytosemenných rostlin*. Ty zase spolu s *nahosemennými* tvoří ještě vyšší třídu *rostlin semenných*, a ty samy o sobě opět patří spolu s *kaprad'orosty* (např. *plavuně, přesličky, kapradiny*) a *mechorosty* (např. *mechy, játrovky*) a prehistorickými *rhyniovými rostlinami* do paradigmatu *vyšších rostlin*. Vyšší rostliny tvoří spolu s *nižšími rostlinami* (např. *bakterie, houby, řasy*) třídu *rostlin* (kterou lze začlenit v hierarchii ovšem také, avšak do třídy už zdánlivě heterogenní, viz dál schéma). Jakkoliv jde o silně zjednodušený obrázek (botanikové o leccem stále diskutují, je tu velmi mnoho druhů, často ne zcela popsanych a někdy jen prozatímně označených), hierarchie, která se za tímto členěním skrývá, je přesto zřejmá. A takto zjednodušeně lze na každé abstrakční úrovni, která stoupá vzhůru (podle relevantních znaků) vždy vidět třídu (paradigma), jehož členy jsou v hierarchii směrem dolů vždy hyperonymy a směrem vzhůru, spolu s ostatními, hyponymy; tento vztah pokračuje až k vrcholu, srov. schematicky

{ <i>rostliny (plantae)</i>	{ <i>živočichové ...</i> }
{ <i>vyšší rostliny nižší rostliny</i> }	
{ <i>rostliny semenné kaprad'orosty ...</i> }	
{ <i>krytosemenné rostliny nahosemenné rostliny ...</i> }	
{ <i>květina zahradní květina venkovní ...</i> }	
{ <i>kopretina, lilie, maceška ...</i> }	

Taxonomie

Tento řád tvořící taxonomii, která umožňuje třídění a zařazování libovolné rostliny do jednotného a jednotně přijímaného systému, vytvořil v botanice a zoologii Carl Linné (1707–1778). Rostlin přitom podle dnešního odhadu existuje na 360 000 druhů, přičemž jednotlivých rostlin, tj. botanicky forem, je mnohem víc; je to typický příklad **nomenklatury**, dodnes celosvětově užívaný a stále zdokonalovaný. Jeho základem je obvykle 12 známých hierarchicky stoupajících úrovní od nejnižší a konkrétní až po nejvyšší (příklad s květinami je zjednodušený):

říše (*regnum*) ...

kmen (*phylum*) ...

oddělení (*divisio*) ...

třída (*classis*) ...

řád (*ordo*) ...

čeleď (*familia*) ...

rod (*genus*) ...

druh (*species*)

poddruh (*subspecies*)

odrůda (*varietas*) ...

pododrůda (*subvarietas*)...

forma (*forma*) ...

Přirozené, uzuální hyperonymum může v jazyce ovšem někdy chybět a je třeba ho pak podle potřeby (např. při popisu, v lexikografii aj.) vytvořit uměle, zvl. kombinací slov. Srov. případ {láhev, bedna, krabice, piksla, plechovka, box, popř. kufr...}, který angličtina celkem snadno a přiléhavě nazve *container* (tj. vlastně „obsahovač“, protože dané věci vždy něco obsahují), který však v češtině chybí (*kontejner* je do značné míry už obsazen zúženě jinak, *nádoba* je poněkud odlišná).

Uplatňovaný přístup se až týká především hlavního, denotativního (kognitivního) významu lexémů. Nakolik se dá uplatnit i u dalších, asociativních typů významu, dosud systematicky zkoumáno nebylo; dá se tu však předpokládat výrazné omezení.

Hyponymně-hyperonymní vztah se standardně užívá, i když většinou jen přibližně, při definici lemmatu v lexikografickém popisu, srov. *slon je savec*, *růže je květina*, *zahradník je člověk, který se stará o zahradu* (obvykle zkracováno na *ten, kdo...*), *hnát se prudce se pohybovat, jet aj.*, *ukrást krádeží odejmout, vzít* apod. Jsou tak nepostradatelnou součástí metajazyka. Takto exaktně propracovaná a obdobná taxonomie se užívá ještě v zoologii, jinde však ne (i když existují jiné systémy, např. v chemii).

Tezaurus

Nicméně je zřejmé, že o obdobnou paradigmaticku lze usilovat, jakkoliv tam vždy tak jasné diskriminační znaky k dispozici vždy nejsou, i v lexikonu. Nejznámější a stále rozvíjenou je pod názvem **tezaurus** taxonomie lékaře a amatérského lingvisty P. M. Rogeta (1779–1869) pro angličtinu (viz např. Roget 1963); alternativní různé další a novější se z praktických důvodů pokoušejí pochopitelně o zjednodušení, ale svou podstatou a přístupem, je-li taková hierarchie úplná, se při výstavbě hierarchie postupuje v zásadě

stejně jako v biologii. Představme si např. aspoň pět různě hierarchicky položených tříd A, B, C, D a E, uspořádaných např. takto:

A
 B1 B2 B3...
 C1 C2 C3...
 D1 D2 D3...
 E1...

a např. konkrétní ilustraci adjektiv (srov. 2.321.2) ve třídách různé úrovně:

{ *A nějaký* }

{ *B1 kvalitativní (C1–2)* *B2 pragmatická (C3–5)* }

{ *C1 deskriptivní C2 posesivní C3 intenzifikační C4 restriktivní C5 evaluativní* }

{ *D1 barvy D2 dimenze D3 tvary ...* }

E { červený, zelený, modrý... }...

Obdobným způsobem si lze představit takové třídy, hierarchicky uspořádané na všech úrovních lexikonu (které se dají, často jen pro určitý účel, relevantně a objektivně vymezit). Členy každého paradigmatu pak spojuje jejich společná funkce a povaha (viz 3.1), která je podle abstrakční úrovně odlišná. Jen na těch nejnižších, kde jde o individuální lexémy neoznačující (jakožto hyperonyma) už třídy, lze vnímat i jistou podobnost, zvl. v širokém a přehodnoceném smyslu synonymní. Naopak mezi jednotlivými třídami lze mluvit o druzích opozice, i když tyto vztahy takto dosud popisovány nebyly.

Stará a od starověku zdůrazňovaná opozice **celek-část** vstoupila vedle běžné hyponymie (a hyponym) poměrně nedávno jako základní další distinkce do této oblasti a v důsledku toho se pak liší zvláště **meronymie** (a **meronymum** a také **holonymum** odpovídající hyperonymu, řecké základy *meros-*, *holos-* znamenají „část“ a „celek“), které se chápou pak jako třída a její členy. Dnes se meronymie užívá často poněkud širě ve smyslu nejen vztahu „celek-část“, ale i „celek-člen“ a v tomto smyslu se pak např. vnímají *dny týdne* (viz výše) apod. Srov. např. *části těla* a { *hlava, ruce, nohy, oči, prsa...* } anebo *bicykl* a { *řídítka, kola, rám, šlapky, sedlo...* } či substance (látky) a jejich složky, jako např. *beton* a { *písek, cement, voda* } aj. Významná je nápadná souvislost části meronymie týkající se látek a možnosti kvantifikace (hodně betonu, litr vody). I pro meronyma platí hierarchické vztahy, jakkoliv obvykle v omezené míře.

V pokusech o celkovou jazykovou taxonomii, jako je WordNet, se uvažují ještě složitější vztahy hyponymie jako *příbuzný vs bratr*, ale i *bratranec* aj. (viz 5.).

U některých hyponymních vztahů se předpokládá **dědičnost**, tj. hierarchické, vertikální „přenášení“ určitého sémantického rysu a/nebo vlastnosti dolů, spočívající v jeho současné přítomnosti ve třídě (třídách) nahoře i dole, např. vztah *ovoce* → *jablko*, nebo složitější *fyzická entita* → *látka* → *neživá* → *nerost* → *skála* (takto má *skála* všechny rysy zděděné z nadřazených pojmů, tj. je to fyzická entita, látka atd.). Tento pojem, uvažovaný především v počítačnické lingvistice, má však stále hlavně povahu úvahy či

návrhu, žádná významná část lexikonu jím popsána nebyla, a tak se o rozsahu dědičnosti, jejich typech ani distribuci nic přesného neví.

Dodejme ještě obecně, že i u hyponym lze o účasti principu podobnosti uvažovat, jakkoliv jiným způsobem. Hyponyma jsou si podobná tím, že sdílejí aspoň jeden sém, který bývá totožný s podstatou jejich hyperonyma.

3.6 PROPRIÁLNÍ PARADIGMATIKA

Propriální (onomastická) paradigmatica se zabývá celou rozsáhlou paradigmatickou všech proprií, vlastních jmen (viz už zvl. 2.26 a passim) a tedy oblastí **onymie**, tj. proprií chápaných jako úhrn pro danou oblast či území. Je to podobně jako etymologie v lingvistice pomezí disciplína, protože do této specifické části lexikonu a tedy jazyka zasahují především geografie a historie (např. velká většina onomastických soupisů a slovníků má lingvisticky povahu diachronní, sledující motivaci názvů a mimolingvisticky právě stránku historickou a/nebo geografickou). Je zřejmé, že vzhledem k tomu, že propria jsou sémioticky a synchronně indexy a že nejsou ve svém jádru, s výjimkou zvl. některých novějších víceslovných jmen (*obecní úřad v Křelovicích, náměstí Míru, Karlova univerzita v Praze*), motivované, sémantický aspekt se tu nestuduje a pozornost se synchronně věnuje pouze jejich formě. Právě však díky součinnosti obou hlavních mimolingvistických disciplín, geografie a historie, se v propriální paradigmaticce jasně formují některá paradigmata.

K tomu přispívá i aspekt sémiotický, kdy se propria dělí podle typu svých obecných denotátů na další známé třídy (např. osoby, místa aj.). Dodejme nicméně, že kvůli příliš velkému množství proprií, která jsou v moderní době až na staré výjimky zpravidla a nutně víceslovná, se tato paradigmatica omezuje často jen na obecnou klasifikaci s ilustracemi, která zůstává nenaplněná (např. úplné soupisy žijících osob s adresami a rodnými čísly mají snad k dispozici jen úřady jako policie, lingvisticky však dostupné nejsou). Počet českých proprií v oblasti příjmení se odhaduje na čtyřicet tisíc.

Čistě formální aspekty a možnosti studia a vydělování tříd zde jsou především slovo-tvorné (obvykle už neproduktivní, srov. např. názvy na *-(ov)ice Klánovice*); principy a typy tvoření v minulosti jsou obvykle neproduktivní a motivačně zpravidla mimo-jazykové. Zajímavou třídu zde tvoří, zvl. v minulosti, propriální přejímky, především německá příjmení; původně hojnější tradiční česká toponyma označující nečeská místa, města aj. se uchovávají jen tehdy, jsou-li frekventovaná, jiná se ztrácejí, srov. *Londýn, Benátky* oproti *Cáchy (Aachen)* a *Stoličný Bělehrad (Székesfehérvár)*.

Systém proprií (hlavní rysy)

Základní systém a zároveň (jen zřídka zcela naplňovaný) přehled systému hlavních propriálních paradigmatic (tj. onym) tvoří

- 1 – bionymum A-ANTROPONYMUM:** vlastní jméno osoby nebo člena skupiny
 a – **osobní jméno:** - rodné/křestní jméno *Jan*
 - příjmi dříve nedědičné další jméno vedle rodného jména, často podle místa,

- těž přídomek (*Havel*) *Hradec*
- příjmení *Novák*
- hypokoristikon *Pepa*
- přezdívka *Bivoj*
- pseudonym *Bezruč, Vrchlický*

- b – skupinové** - rodinné jméno *Novákovi*
- antroponymum:** - rodové jméno *Přemyslovci*
- obyvatelské jméno *Švýcaři, Pražan*
- etnonymum *Čech, Angličan*

B – nepravé antroponymum: jméno smyšlené osoby, pohádkové n.
theonymum *Alláh, Perun, Jára Cimrman*

C – zoonymum: jméno živočicha *Rek, Sultán* (pes), *Micka*

D – nepravé zoonymum: pták *Noh* (zvl. mytologie)

E – fytonymum: jméno rostliny *Semínská lípa*

2 – abionymum: jméno neživého předmětu n. jevu

A – TOPONYMUM jméno místa

a – kosmonymum a astronymum *Jupiter, Polárka, Velký vůz*

b – geonymum-choronymum -přírodní *Evropa, Čechy*

- administrativní *Jihočeský kraj*

- oikonymum (místní jméno, sídliště) *Praha*

- anoikonymum - hydronymum *Vltava, Jordán*

(pomístní jm.) - oronymum (hora apod.) *Sněžka, Klínovec*

- pozemkové jméno (pole, lesa apod.) *Ulánu*

- hodonymum jm. cesty, ulice, veřejného prostranství apod. a objektu na ní (mostu, stanice) *Kaprova, Václavské nám., Nuselský most*

- speleonymum název jeskyně, přírodní dutiny *Punkevní jeskyně, Postojna*

- jméno pevného přírodního/umělého objektu v krajině (neobývaného) *Holubí vrch*

B – chrématonymum.: výtvor člověka fyzický i nefyzický (mimo přírodu)

- svátek *Silvestr*, kniha *Babička*

- instituce *Národní galerie, Karlova Univerzita*

- výrobek *Opel Corsa*, sýr *Veselá kráva*

- umělecké dílo *Krakatit, Prodaná nevěsta*

Podle potřeby se tento systém větví dál, srov. např. u etnonyma možnosti *autoetnonymum*, popř. *endonymum* (*autonymum*), tj. název, který si dal kmen n. národ sám (*Deutsche*) a *aletonymum*, popř. *exonymum*, tj. název, který mu dali jiní, zvl. sousedé (*Němci, Germans, Tedeschi, Allemands, Duitzers, Tyskar*), srov. i *Shqiptarë* a *Albánci* aj. Obdobné jsou názvy **endonymum** a **exonymum** pro místa. Zvláště v minulosti se

užívaly podtypy *příjmi*, např. *patronymum* jméno podle otce (srov. dříve často sufix *-ův*) *Jan Martinů(v)*, *šlechtický predikát* podle sídla n. erbu (*Bohuslav Hasištejnský*) z *Heslova* aj.

Z jiného hlediska další termíny jako *eponymum*, které sem nelze jednoznačně zařadit, označují místa, instituce, nemoci, výrobku aj. podle názvu osoby, srov. *Washington*, *Boleslav*, ale i dnes už apelativní *rentgen* aj. Pro toponyma viz mj. i *Terminologický slovník zeměměřičství a katastru nemovitostí* na http://www.vugtk.cz/slovník/obor_K_kartografie aj. Pro vlastní jména do určité míry viz dříve kalendáře, které jejich soupis přinášely, dnes srov. mj. <http://libri.cz/databaze/jmena/>. Řada tříd i jejich názvů se ovšem s dobou liší (srov. v zásadě už neužívaná *příjmi*), anebo mění (místo dnešního pozemkového jména bylo často dříve *traťové jméno* aj.).

4. LEXIKÁLNÍ SYNTAGMATIKA

Syntagmatiku lze chápat jako oblast syntagmat jednotek všeho druhu na všech rovinách jazyka; v případě lexikonu se pak jí míní obecně úhrn lexikálních syntagmat (konkrétně v textu nebo v systému), zcela specificky pak i vztahy mezi členy smysluplných syntagmat, povaha a vlastnosti vzniklých kombinací, schopnosti se kombinovat, modely a pravidla tvorby těchto kombinací aj. (viz 4.1). Především ve smyslu (a) syntagmat ustálených (tj. ustálených víceslovných pojmenování, resp. lexémů, viz 2.36) a pravidel jejich vzniku je syntagmatika součástí systému. Ve smyslu (b) syntagmat neustálených (a pravidel jejich tvorby) je syntagmatika v podstatě jádrem parole, v níž se její možnosti a pravidla realizují, manifestují (její pravidla však patří do *langue* taky); zároveň je i půdorysem, na kterém je budována větná syntax (se kterou ji ale nelze směřšovat).

Úhrn konkrétních, individuálních syntagmat spojených tématem, datem aj. lze z jiného hlediska chápat také jako **text**. Syntagmatické lineární uspořádání do sledu určité jednotky se někdy označuje termínem *-taktika* (*taxis*). Znovu je však třeba zdůraznit, že podstatnou a základní podmínkou vzniku smysluplných syntagmat je význam, resp. významová kompatibilita (4.13), nikdy ne primárně gramatika, která vzniklou kombinací (pojmenování) formálně dotváří až na konec. V zásadě platí, že do textových (neustálených) syntagmat se spojují, kombinují slova, resp. slovní tvary, a nikoliv lexémy. Ustálená syntagmata se do systému dostávají zpravidla jako víceslovné lexémy (a mají pak v něm tedy i své tvary). V obecném smyslu tu lze volně uvažovat o **kombinatorickém principu jazyka** jako o zcela základní vlastnosti, který nutí ke kombinaci všechny své systémové jednotky, v našem případě lexémy. Kombinuje se nutně (nějak, podle sémantických pravidel) každý lexém, žádný nezůstává mimo kombinatoriku (srov. ale výjimečný a periferní případ silné kombinatorické restrikce u slov/prvků monokolokálních, viz 2.322.8, 2.362.2); zvláštní postavení mají v tomto smyslu interjekce, které se příliš nekombinují s jinými slovy.

4.1 LEXIKÁLNÍ SYNTAGMA

Lexikální syntagma, ať (a) ustálené (které je součástí systému), nebo (b) neustálené (tvořené pro potřeby textu ad hoc), je lineární kombinace aspoň dvou lexikálních prvků (zpravidla tvarů lexému), podmíněná jejich vzájemnou kompatibilitou, která je sémantické povahy. Každé lexikální syntagma je tudíž smysluplné, má význam. Pro každé syntagma obecně platí, že je určeno svým rozsahem (počtem komponentů), strukturou a vztahy mezi komponenty, funkcí a významem. Lexikální syntagma je sice diskrétní povahy, nemívá však své komponenty obvykle od sebe vzdálené, resp. nebývá přerušené externím cizím tvarem, i když to možné je. Pokud to nastane (*čte knihu* → *čte velmi zajímavou knihu*), mívá uživatel možnost (nehledě na to, co si tu myslí syntaktik) chápat výsledné čtyřkomponentové syntagma opět jako jeden celek odvozený od výchozího. Možnosti a typy takových přechodů však nejsou dosud studovány, jakkoliv u ustálených syntagmat frazeologických se, právě kvůli jejich ustálenosti, zachovává

vnímání původní formy, srov. víceslovnou partikuli s diskrétní formou *Co – to* a např. reálné textové užití *Co novej panelák, to hrozná králikárna*.

Většina syntagmat a kombinací se tradičně chápe jako binární, dvoučlenné, není to však nutné; horní hranice rozsahu lexikálního syntagmatu není daná, zpravidla je ale omezená v textu srozumitelností a v systému lidskou schopností si pamatovat dlouhé řetězce. Starší úzus termínu syntagma, které je někdy poněkud svévolně užíváno některými syntaktiky (označuje u nich v zásadě větnou dvojici), sem ovšem nepatří. Nejasně a různě vymezovaný starší termín *souslovi* se přestává užívat; podobně se opouští i nevýrazné *slovní spojení* (které je teoreticky totožné s kombinací, i když se systematicky v tomto smyslu vždy neužívalo) a má asi tak malou výpovědní hodnotu jako *morfémové/fonémové spojení* aj. Za zvlášť matoucí lze považovat i dřívější označení *volné spojení*, mylně naznačující jakousi autorskou (libo)volnost v tvoření kombinace (která však neexistuje, protože vše je determinováno sémanticky). O vztahu mezi syntagmatem, kolokací a (víceslovným) lexémem viz dále (4.3 a 4.12).

Pokusme se uvedené pojmy ilustrovat. Takto je např. z rejstříku kombinatorických možností adjektiva *dlouhý* třeba považovat *dlouhý provaz* za lexikální syntagma neustálené, zatímco *dlouhou chvíli* nebo *douhé peníze* za syntagmata ustálená (jsou to frazémy), a tedy i víceslovný lexém. Že se toto adjektivum kombinuje s lexémem *provaz* (a mnoha dalšími jako *prkno, chodník, cesta* aj.), je dáno rysem „dimenze“, který v sobě tato substantiva mají (patří k jeho defnitorickým rysům), který je sám podstatně obsažen i ve výchozím adjektivu; obě slova jsou tedy tímto rysem navzájem kompatibilní. Naproti tomu kompatibilní však nejsou např. **dlouhá rychlost, *dlouhá polévka* aj., která se proto také smysluplně nekombinují (viz víc v 4.11). Rozsah uvedených syntagmat je malý, jsou dvoučlenná, není však obtížné najít delší, vícečlenná, např. *tři metry dlouhý* aj.

Strukturu u prvního syntagmatu lze vnímat aspoň ve dvojím smyslu. Jednak zde jde o prepoziční užití adjektiva před substantivem, které vyjadřuje ve smyslu gramatických pravidel shodu adjektiva v rodu, čísle a pádu (zvláště číslovou a pádovou koncovku lze popř. dále chápat jako jistý relační prvek dané kombinace). Důležitá je tu i funkce, která v daném případě ukazuje na to, že adjektivum, modifikující dané dominantní substantivum, přijímá v textu i jeho funkci: syntakticky funguje tedy *provaz* obdobně jako *dlouhý provaz*. Význam syntagmatu *dlouhý provaz* tu je (na rozdíl od nepravidelného *douhá chvíle*) pravidelný, adjektivum v zásadě specifikuje význam substantiva (o tom víc viz v 4.22).

Korpusová lingvistika rozlišuje vedle kolokace a koligace (viz 4.12) ještě dále pojem *sémantická prozodie*, která se kolokačnímu paradigmatu podobá jen zdánlivě. Vymezuje se při textové analýze kolokací, pokud se u nich zdůrazňuje, že hlava kolokace (výchozí forma), např. adjektivum *stoupající*, se typicky kombinuje se specifickou sémantickou třídou lexémů. Prohlédneme-li si kolokáty tohoto adjektiva, tj. např. *cena, hlad, horečka, intenzita, koncentrace, kvalita, míra, náklady, nároky, nezaměstnanost, obliba, počet (rozvodů), poptávka, rychlost*, povšimneme si (především v textovém kontextu), že velká většina z nich jednoznačně charakterizuje aspekt nežádoucnosti, nepříjemnosti apod. Výchozí slovo a jeho kolokáty tedy spojuje výrazná sémantická prozodie tohoto typu (J. Sinclair). Někdy se tu alternativně mluví ještě o *sémantické preferenci*. Vždy

jde však o aspekt sémantické kombinatoriky celé třídy lexémů, nikoliv jediného. O sémantické kombinatorice viz však víc dál, zvl. v 4.22.

Lexikální syntagma a jeho rysy

Shrneme-li, lze povahu (daného) syntagmatu tudíž obecně vymežit (a ilustrovat na užitém typu výše) jako útvar

- (a) mající (aspoň) dvoukomponentovou **strukturu** v daném **pořadí**,
- (b) slovnědruhově obsazený **komponenty**, např. adjektivem a substantivem (pro stručnost struktura *A-S*),
- (c) mající (výše) **závislý adjektivní a základový** (dominantní) substantivní **komponent** (popř. pádově-číselný prvek vyjádřený v koncovce),
- (d) mající stejnou **funkci** jako základový člen (výše substantivum) a
- (e) mající pravidelný, kompoziční **význam**.

V každém ze zmíněných aspektů (a) až (e) lze však najít velkou variabilitu, ať už ve slovním druhu, počtu komponentů (*tři metry dlouhý*), pádu, číslu (*dlouhých provazů*), funkci (*jednoho jarního dne* naproti tomu nefunguje jako „ekvivalent“ slova *den*) či ne/pravidelnosti utvoření (*dlouhá chvíle* není kompoziční). Některá syntagmata, především syntagmata autosémantik, mohou mít ve své struktuře (a) ještě i **relační prvek**, srov. *chleba s máslem, otec a matka*, který může být ovšem funkčně totožný s pouhým závislým morfémem (koncevkou), srov. *konec filmu, cesta lesem*.

Gramatika ve smysluplném syntagmatu, resp. kolokaci tu dál zpravidla zajímá **syntaktický vztah** mezi jejími komponenty (ať už se mu říká determinace, koordinace či jinak), resp. závislosti, i když by ho mělo zajímat i to, nakolik kolokace vzniká na půdorysu nějakého modelu. V dané souvislosti ale naopak sémantika někdy zajímá i to, zda jde o kombinaci vzniklou na základě sémantických pravidel, tj. **pravidelnou**, či nikoliv, a pak jde o kombinaci anomální (a tedy frazém nebo metaforu, viz 2.362 a 2.233.5).

Omezíme-li se pracovně jen na kombinace binární, a to ustálené i neustálené, pak vidíme, že lexikální syntagmata mohou být z hlediska typového obsazení (A) **homogenní**, složená z kombinace založené na opakování téhož slovního druhu, srov. už uvedené *chleba s máslem, otec a matka*, popř. *sýkora koňadra*; obvykle však jde jen o iteraci slovního druhu, i když iterace konkrétního slova možná je taky, srov. ustálené syntagma a frazém *den za dnem*. Kombinace založené na iteraci identického jediného komponentu v textu (na rozdíl od ustáleného případu systémového *den za dnem*, resp. *den po dni* aj., viz i frazémy 2.362) se zpravidla nerealizují, nejde-li o opakování a tedy důraz (*to je velmi, velmi důležité*), nebo jinou příčinu, např. koktání.

Mnohem běžnější je však případ kombinací (B) **heterogenních**, kdy se kombinují lexémy různých slovních druhů, resp. jejich formy, a to ať už jen autosémantik (viz výše), či vzácně jen synsémantik, anebo (nejčastěji) autosémantik i synsémantik dohromady, srov. *i když, na stole, bez dechu, nehleď na, ach jo, jen ať* aj. Neplatí však, že se na úrovni slovních druhů kombinuje všechno se vším, jsou tu významné restriktce sémantické, popř. i strukturní: čeština nedovoluje např. kombinaci předložky a verba (v tomto pořadí), nepočítáme-li frazémy typu *od nevidím do nevidím*. Frazeeologie je

ovšem jako úhrn anomálních kombinací různého druhu kombinatoricky bohatší než nefrazeologické kombinatorické možnosti (viz 2.362).

Některé typy syntagmat jsou svou povahou víceméně přímo vázané i na specifické syntaktické vztahy a funkce, především struktura **S–V** a **V–S**, srov. *otec přišel a čte knihu* a jim odpovídající subjekt-predikát, resp. predikát-objekt. Z jiného, nesyntaktického hlediska lze ještě připomenout významnou oblast tvorby (několika set) víceslovných prepozic na základě struktury **prep–S–prep**, srov. *v souvislosti s něčím, bez ohledu na něco*, které je však pro jejich anomální povahu třeba řadit mezi frazémy (2.362.1). Většina kombinatorických typů syntagmat však takto jasně syntakticky či funkčně vyprofilovanou povahu nemá.

4.11 Kompatibilita, kolokabilita a valence

Mezi tvary lexémů v textu byly rozpoznány tři druhy sémantických (někdy sémanticko-funkčních) vztahů, kompatibilita, kolokabilita a valence; všechny se v různém stupni projevují i formálně. Jakkoliv existují, nejsou tyto tři typy vztahů však stejné na úrovni lexémů.

Kompatibilita jako sémantická vlastnost

Schopnost kombinovat se s jinými jednotkami je jednou ze základních vlastností každé jazykové jednotky (viz už výše kombinatorický princip v 4.), a to platí i pro lexémy. Lexémy se v zásadě primárně kombinují podle svého významu, který musí být slučitelný, **kompatibilní** s významem druhého slova; žádný lexém se nespojuje se všemi ostatními, ba ani s lexémy slovního druhu, se kterým se obecně spojovat může. Srov.

české *psát* + *dopis/knihu/poznámku/vzkaz/...*, nikoliv však **psát vodu/jídlo/ rychlost/ světlo/...*,

kde první příklad ilustruje běžná spojení se vzájemnou kompatibilitou mezi lexémy, a druhý s lexémy vzájemně inkompatibilními. Podstatou **kompatibility**, což je tudíž sémantická slučitelnost vycházející z významu, popř. funkce každého lexému, je v zásadě přítomnost téhož sémantického rysu v obou komponentech lexikální kombinace, resp. kolokace (viz už výš a obecně Lyons 1977). Kompatibilita implikující vždy individuální sémantická omezení kombinujících se lexémů je takto v obráceném gardu totéž, co se jinde nazývá (kombinatorické) restriktce aj. Proti explicitnímu důrazu na omezení (a tedy negativní rys) se kompatibilitou v opačném úhlu pohledu naopak naznačuje možnost (a tedy pozitivní rys). Nevýhodnost termínu restriktce se ukazuje na nemožnosti v něm nějak zvlášť vyznačit a odlišit inkompatibilitu (viz dál).

Takto je v daném příkladu sém, sémantický rys „psaní“ základem slovesa *psát* i složkou každého z kompatibilních substantiv *dopis, kniha, poznámka, vzkaz* (všechny jsou psané či napsané) a podobně třeba *pomalý* + *proces/průběh/jednání/diskuze* (rys „pomalosti, malého tempa“) na rozdíl od např. **pomalý stav/stupeň/svoboda/...*, kde takový sdílený sémantický rys chybí. Takové případy tedy běžně neexistují a jsou jen uměle vytvořené, protože jim brání absence tohoto rysu. Někdy se této absenci pro jednoduchost říká **inkompatibilita** a takové kombinace jako **rychlý stav* jsou inkompatibilní,

a tedy vlastně neexistují. Je třeba si uvědomit, že z hlediska jejich vzájemného vztahu velkou většinu lexémů ve slovníku charakterizuje vzájemná inkompatibilita, není mezi nimi žádný smysluplný sémantický vztah, v jehož základě kompatibilita stojí (srov. ještě neexistenci **zelená zlost*, **zelený vztah*, **vztah zezelenal*, kde absence společného rysu jdoucí i napříč slovními druhy naznačuje dominantní povahu sémantiky).

Kompatibilitou podmíněná úhrnná spojitelnost lexému, která je pro každý jednotlivý lexém slovníku jiná (srov. pojem hodnoty), je jeho **kolokabilitou**. Ta už má formálně-sémantickou povahu, protože zahrnuje vedle společného významu (jeho malého průniku ve zmíněném smyslu) už i formy účastníci se dané kombinace, resp. kolokace. Inkompatibilitu, která je základní a v různé míře běžná mezi většinou slov ve slovníku navzájem, si však mluvčí běžně příliš neuvědomují. Na základě velmi silné naučené analogie založené na podobnosti především významu tvoří mluvčí své nové a nové kolokace bez očividného přemýšlení o možnostech a hranicích, protože je mají zažitě a exploatují je automaticky. Protože však mezi kompatibilitou, umožňující existenci kolokability, a inkompatibilitou ostrá hranice zpravidla není, případy metafory (která ji může na první pohled specificky narušovat, je-li ovšem zdařená) je vhodné posuzovat především jako rozšíření kolokability (a kompatibility), tedy pozitivní kombinatorické možnosti, a nikoliv jen jako pouhé porušení inkompatibility. Kolokabilita, podmíněná kompatibilitou, je tudíž pouhá latentní možnost se smysluplně kombinovat (třebaže zpravidla velmi často využívaná) a vytvářet skutečné a smysluplné lexikální kombinace, resp. **kolokace**. U kolokace se dnes obvykle rozlišují i její komponenty, nazývané **kolokáty** (zpravidla je kolokátem označován však jen komponent, který k výchozímu komponentu, *hlavě* jen přibývá), srov. hlavu *rychlý* a kolokáty *auto*, *vlak*, *lod'* aj.

Valence

Na pozadí své obvykle velmi rozsáhlé kolokability má lexém však také schopnost svou kolokabilitu nějak specifikovat i formálně a obecně. V tomto smyslu má svou **valenci**, tj. kategoriální a gramatikalizovanou spojitelnost s obvykle jen několika málo možnostmi. Ta bývá vyjádřena různě formálně, a to obvykle, i když ne vždy, buď morfologicky (flektním tvarem) nebo pevným konkrétním synsémantikem, zvl. prepozicí (popř. i slovosledem), případně i pevně daným typem, (sub)kategorií následujícího kolokátu. Valence je tedy obecným formálním rámcem naplňovaným smysluplně individuální kolokabilitou. Z jiného hlediska tedy valence, nazíraná v systému dosud jako schopnost, se v textu mění na nekompromisní požadavek, kterému je třeba vyhovět a který specifikuje, resp. diktuje konkrétní podobu kolokátu. Má-li lexém v systému vícerou valenci, jeho zvolený a zapojený význam se v kontextu aktualizuje a formálně promítá na závislý lexém. Valencí se tak předurčuje kategorie na výchozím lexému závislého druhého lexému (která byla až dosud sémanticky specifikovaná jeho kolokabilitou, resp. volbou mluvčího z ní), srov. zde schematicky zachycenou plnou valenci slovesa *psát* (v reálném kontextu zpravidla realizovanou jen zčásti, někdy podle nezcela jasného kritéria obligatornosti a fakultativnosti valence):

$$S^I - V - S^2_D - S^3_A - S^4_L - S^5_I,$$

resp. (*někdo*) – *psát* – *někomu* – *něco* – *o něčem* – *něčím*

tedy např. *Otec¹ psal² synovi³ o výletě⁴ tužkou⁵.*

(kde S=substantivum, D=dativ, A=akuzativ, L=lokál, I=instrumentál)

Slovo, na kterém se valence projevuje, resp. na něj promítá, mívá své pevné místo (zpravidla vpravo, tj. za řídicím lexémem následuje, srov. však i případ vlevo, tj. *S'*výše). Vyjadřuje se prostřednictvím **formálních exponentů**, mezi které patří flektivní (pádové) morfémy, prepozice, ale i konjunkce a celé kategorie (jako infinitiv, klauze, komparativ, slovní druh, resp. poddruh). V jazycích bez morfologie a synsémantik (např. v čínštině) se dá předpokládat, že valence bude mít primárně právě podobu kategorií (subkategorií) vyžadovaných výchozím lexémem; míra splynutí s kolokabilitou bude podle každého jazyka nutně jiná.

Úhrnná kolokabilita lexému, tedy jeho potenciálních syntagmat, tvoří z jiného pohledu jeho specifické **kolokační paradigma** (např. výše slova *dopis, kniha, vzkaz* aj., viz 3.1), resp. paradigmata (zahrneme-li vedle S^3 i specifikaci dalších participantů, např. S^2_D , tj. např. *dceři, přáteli, ženě* aj.), která představují zároveň sémantickou distribuci takového slova. Paradigmatický vztah u valence lze naproti tomu vidět ve skutečnosti, že konkrétní valenční schéma (např. kombinace *někomu–něco–o něčem* v následujícím příkladu se zřejmě hodí pro většinu verb sdělování/informování ap.) platí téměř vždy pro celé paradigma konkrétních slov se stejnou funkcí, resp. i významem, nikoliv jen pro jediné,

srov. *říkat/povídat/vyprávět/oznamovat/telefonovat...někomu – něco – o něčem*.

Slovnědruhové aspekty kombinatoriky lexémů viz též v 4.23.

Smysluplné kombinace (syntagmata), tj. spojení slov zvané **kolokace**, **víceslovná pojmenování** nebo též dříve *sousloví*, jsou nejen jednotky textové, ale také systémové. Takto *tvrdý chléb* je pojmenování (kolokace) zřejmě neustálené, ale *pšeničný chléb* se naopak chápe jako ustálené, je to navíc i termín. Ty druhé kolokace, které jsou **ustálené**, patří do langue. Kolokace jsou vedle vlastních jednoslovných lexémů (slov) stejně bohatou a rozsáhlou (spíše však rozsáhlejší) oblastí slovníku a jasně naznačují, že už sám termín **slovník** není zcela přesný; připomeňme si, že obsahově nejde jen o *slova*, ale i o jejich mnohem početnější kombinace, v daném smyslu je bezpříznakové anglické *dictionary*, u kterého asociace se *slovem* není, výstižnější, podobně u románských jazyků.

Kolokace a valence

Vzájemný vztah kolokability a valence je tedy v zásadě prostý: kolokabilita daného lexému, pro něj specifická a individuální, představovaná jeho kolokačním paradigmatem, je v textu sémantickou a lexikální konkretizací jeho obecné a formální valence a jedno bez druhého neexistuje. Stejně tak jako je na jedné straně kolokabilita zastoupená pouze konkrétními (často flektivními) tvary slov (pokud mají flexi), které odrážejí zároveň jeho valenci, tak je na druhé straně samotná valence, chápána bez kolokačního paradigmatu stojícího za ním, sama o sobě prázdným pojmem, a tedy nesmyslná. V tomto smyslu má valence obecně sémantický základ a vznikla na základě zobecněného a obdobného chování tříd lexémů se společnou sémantikou. Není tedy náhodou, že stejnou valenční strukturu $S^D - S^A$ (tj. dativu a akuzativu) mají vedle sloves dicendi i slovesa „dávání“ (*dát, věnovat, poslat, zasvětit, připsat, odkázat* aj.) stejnou. Existenci a životnost takových valenčních struktur i prostých jednomístných valencí znovu a znovu potvrzují cizí lexémy přejímané do jazyka, které se adaptují češtině nejen formálně, ale

i valenčně, a to tak, že si hledají v souladu s typem svého významu analogickou třídu už existujících slov, jejichž valenci přijímají, srov. např. někdejší neologismy *rebelovat*, *referovat*, *rentovat se* a jejich adaptaci domácím modelům typu *bojovat proti někomu*, *mluvit o něčem*, *vyplatit se někomu*, jejichž valenci přejala.

Valence je tedy systémový aspekt individuálního lexému, který má obecnou kategoriální povahu vyžadující od lexému, resp. lexémů, které se s výchozím kombinují (od jeho kolokátů) jistou pevnou formu či kategorii, kterou takto předurčuje, resp. z jiného hlediska danou kombinaci umožňuje. Tato schopnost lexému je pevná a neměnná, jakkoliv někdy, vzhledem k existujícím alternativám, variabilní, a je daná už v systému; v textu se jen různým způsobem realizuje a mluvčí ji nemůže měnit. Její pojetí, původně ještě pod názvem z latinské tradice omezeně pojímané *rekce* (popř. intence), se časem měnilo a mění, především se však rozšiřuje. Valence je až dosud většinou slovníků zanedbávaná, i když její teoretický výzkum, v podstatě však stále bohužel omezený jen na slovesa, už vedl k dílčím popisům ve slovnících speciálních (pro češtinu zvl. Svozilová, Lopatková). Teoreticky je dnes valenci jako pevnou vlastnost lexému třeba přiznat všem slovním druhům, protože se určitým způsobem kombinují s jinými (zřejmě s výjimkou interjekcí, pokud se ovšem nekombinují i ta), i když se to z praktických důvodů nedělá. Valence, resp. její formální exponenty však nemusejí být vždy zřejmé. Některé méně zmiňované slovní druhy, jako jsou lexikální substituty (tj. pronomina a numerale), mají valenci zřetelnou v menší míře. Ale i pro interjekce lze o jistém náběhu k valenci někdy uvažovat, srov. interjekce a valenční imperativ nebo vokativ: *hej*, *počkej!*, *hele*, *Karle!*

Valence a polysémie

Má-li lexém valenci vícerou, slouží její alternativní zapojení v textu často k odlišení **polysémie** a signalizuje, který význam je aktuální, srov. jen pevnou valenci jediného verba, např. *mluvit*:

mluvit do něčeho (vměšovat se, ovlivňovat)

mluvit k někomu/něčemu (adresovat řeč směrem k někomu mezi více adresáty)

mluvit na někoho (oslovovat, snažit se o pozornost někoho)

mluvit o někom/něčem (vyjadřovat názor o tématu)

mluvit pro někoho/něco (vyjadřovat se ve prospěch, při sporu ap.)

mluvit proti něčemu/někomu (vyjadřovat se v neprospěch)

mluvit s někým (1. momentálně s někým mluvit, uprostřed mnoha, 2. být v přátelských vztazích s někým)

mluvit za někoho (zastupovat někoho při jednání)

Valenční exponenty tu jasně odlišují 8–9 významů tohoto slovesa (dva mají valenci stejnou). Z jistého hlediska, započítáme-li tento typ alternativní valence do popisu lexému (a tedy lišíme např. *mluvit o někom* od *mluvit s někým*), lze tu uvažovat o existenci více lexémů. Tyto alternativní možnosti vnímání valence na úrovni systému můžou však vést i k úvahám o velmi malém společném a výchozím významu samotného verba *mluvit*, nad nímž vznikly dnes běžné chápání významy v rámci polysémie.

Valence slovních druhů

Jakkoliv jádrem **valence** zůstává ze slovních druhů verbum, které ji má nejbohatší a často vícenásobnou (srov. příklad se *psát* výše, ale i *řít* **že**, *poručit* **aby**, *muset* **Inf**, *dopadnout* **ADV** *evaluativní*), lze ji snadno hledat u všech dalších autosémantik; při bližším pohledu ji však najdeme i jinde, u synsémantik. Srov. v přehledu příklady typů (valenční exponenty se uvádějí polotučně):

- Substantivum:** *spousta* **Gen**, *zájem* **o**, *závislost* **na**, *rozkaz* **Inf**, *zpráva* **že**
Adjektivum: *závislý* **na**, *vhodný* **pro/k**, *související* **s**, *úměrný* **Dat**, *lepší* **než** (jen u komparativů), *nejdelší* **z** (se superlativy)
Verbum: *řít* **někomu něco o něčem**, *řít* **že (konj)**, *poručit* **aby (konj)**, *muset* **Inf**
Adverbium: *shodně* **s**, *spolu* **s**, *úměrně* **Dat**, *krásněji* **než**
Prepozice: *bez* **Gen**, *k* **Dat**, *na* **Akuz**, *o* **Lok**, *s* **Instr**, *v souvislosti s* **Instr**, *nehledě na* **Akuz**, *co do* **Gen**
Konjunkce: *a* **Lexém/Koord. klauze**, *že* **Subord. klauze**, *aby* **Subord. klauze** *s – l partic.*
Numerale: *pět* **Gpl**, *dva* **Npl**, *jeden* **zGpl**
Pronomen: *něco* **o(Africe)/ k (jídlu)**, *nic* **než**, *někdo* **jako (on)**
Partikule: (adpropoziční počáteční, koncová aj.) *at'* **Klauze v Imp**; *Že (to zas zapomněl)!* **Klauze zvolací**; *že?* **Klauze tázací**; (adlexémové počáteční, koncová aj.) *třeba* (**S, on**), (**S, Karel**) *přece*

Podoba valence v různých jazycích závisí na jejich povaze, srov. některé anglické typy u autosémantik:

- Substantivum:** *lot of, interest in, book about, feeling of, feeling that, order to* **Inf**
Adjektivum: *depending on, suitable for, proportional to, prepared to* **Inf**
Verbum: *tell sb about sth, say that, be angry with, expect sb to* **Inf**, *start to* **Inf**
Adverbium: *together with, back to, relatively to, later than*

Formálními **exponenty valence** jsou tedy v češtině pády, resp. jejich koncovky (které angl. nemá), předložky, konjunkce, gramatické kategorie (Inf), typy propozice/klauze (věty) ale i sémantické kategorie (ADV evaluativní: *dopadnout špatně*); ojedinele může mít valenci jen jistý tvar lexému (komparativ adjektiv a adverbii s *než*). Angličtina, která má valenčních exponentů méně než čeština, však výrazně užívá (stejně jako např. čínština aj.) slovosled, srov. případ *tell sb about sth*, kde pořadí komponentů, a tedy ani valenčních členů, nelze měnit.

Na valenci se uplatňují, v důsledku poplatnosti té které syntaktické teorii, různé názory, jakkoliv je to jev lexikální (langueový), který syntaxe jen různě interpretují. V důsledku různosti přístupů nepanuje např. jednotna ani v tom jak nazírat případy vrstvené valence typu *záviset na něčem*, kde exponent *na něčem* signalizuje jako celek valenci verba, avšak zároveň lokál *něčem* je signálem (exponentem) i valence samotné prepozice *na*, vnímané nezávisle. Valence se v některých případech u derivátů se stejným základem mezi slovními druhy dědí a vychází zvláště od verba,

srov. *záviset na* → *závislý na* → *závislost na* → *závisle na něčem* aj.,

a to v nezměněné podobě, anebo změněné pravidelným způsobem, srov. pravidelnou změnu akuzativů substantiv u verba v genitivu u odvozených deverbativ jako např. *číst knihu* → *četba knihy* aj. Všechny frazémy kolokační, které jsou funkčními ekvivalenty lexémů všech slovních druhů, mají pochopitelně svou valenci také, srov. *aspoň mít políčeno na něco*, *dát si na čas s něčím*, *přijít zkrátka při něčem vzít zavděk něčím* (frazémy verbální), *jablko sváru mezi někým* (frazém nominální), *na úkor něčeho/někoho* (frazém prepoziční) aj.

Valence českého verba: schéma

Podívejme se závěrem na stručný a hierarchizovaný obraz hlavních typů zobecněné **valence verbální** (a slovnědruhově kolokability) od nulové až k valenci velmi rozvinuté, doplněné o charakteristické sémantické třídy relevantních verb a modelové příklady (individuální valence, skryté v příkladech, tu zvlášť vyznačené nejsou). Verbum jako jediný slovní druh má zřetelnou valenci na obě strany (levou a pravou). Ilustrativní přiřazení typických tříd, které danou valenci vyjádřenou strukturou mají, neznamená, že takové třídy a struktury lze přiřazovat obecně k jakýmkoliv příkladům; je tu jasné primární omezení sémantické. Z povrchově zachycených struktur (bez zřetele k jakékoliv syntaxi a aktuálnímu členění v textu, avšak s důrazem na invariantní slovosled) je také dobře patrné, že se s verbem nekombinují všechny možné slovní druhy a další aktanty, které teoreticky připadají v úvahu.

Typ	Struktura	Typická třída	Příklad
A Nulová levá strana			
1	V	neosobní procesuální	<i>Prší</i>
1a	V-ADV		<i>Prší hodně, Je hezky</i>
1aa	V-ADV-ADV		<i>Jí se tam dobře</i>
1b	V-A	–	
1c	V-Inf	–	
1d	V-Kl		<i>Pršelo, když Karel přišel</i>
2	V-prep-S	neosobní procesuální	<i>Jde o vás, Zůstalo při návrhu</i>
2a	V-S-prep-S		<i>Zdál se mi sen (o létu)</i>
2b	V-S-Adv		<i>Bolí mě tady</i>
2ba	V-S-Adv-prep-S		<i>Bolí mě tady v noze</i>
2bb	V-S-Adv-Adv		<i>Bolí mě tady nahoře</i>
2bc	V-S-Adv-Kl		<i>Bolí mě tady, když prší</i>
2c	V-S-A	–	
2d	V-S-Inf		<i>Chce se mi spát</i>
2da	V-S-Inf-S		<i>Nechce se mi mýt nádobí</i>

2db	V-S-Inf-Adv		<i>Chce se mi strašně spát</i>
2dc	V-S-Inf-Kl		<i>Chce se mi spát, když to hrajou</i>
2e	V-S-Kl		<i>Zdá se mi, že zapomněl</i>
B Obsazená levá strana			
3	S-V	moviendi, konverziva, zvuky	<i>Stromy kvetou, Stroj funguje, Pták letí</i>
3a	S-V-Adv		<i>Stroj funguje dobře</i>
3aa	S-V-Adv-Adv		<i>Stroj funguje velmi dobře</i>
3b	S-V-A	–	
3ba	S-V-prep-A-Kl		<i>Jan považuje za možné, že přijde</i>
3c	S-V-Inf		<i>Stroj musí fungovat</i>
3ca	S-V-Inf-Adv		<i>Stroj musí fungovat dobře</i>
3d	S-V-Kl	affecta	<i>Stromy kvetou, když..., Karel cítí, že</i>
4	S-V-S	faciendi, faktitiva, voluntativa, kauzativa, moviendi	<i>Jan čte knihu, Cítím bolest, Jan jde do školy</i>
4a	S-V-S-Adv		<i>Jan čte knihu pozorně</i>
4b	S-V-S-A		<i>Jan vidí Karla rozčileného</i>
4c	S-V-S-Inf		<i>Jan vidí Karla psát</i>
4d	S-V-S-Kl		<i>Jan vidí Karla, jak píše</i>
5	S-V-S-S	faciendi, voluntativa, kauzativa	<i>Jan píše dopis otcovi</i>
5a	S-V-S-S-Adv		<i>Jan napíše dopis matce dnes</i>
5b	S-V-S-S-A	–?	
5c	S-V-S-S-Inf	–?	
5d	S-V-S-S-Kl		<i>Jan píše dopis otcovi, aby přijel</i>
6	S-V-S-S-prep-S	dicendi, dávání	<i>Jan říká otci anekdotu o policajtech</i>

4.12 Konstrukce, výrazy a jejich souvztažnosti

Konstrukce

Přes většinový nezájem syntaktiků o lexikální syntagmata se o nich uvažuje už dlouho a liší se v nich, zřejmě původně pod vlivem orientalistů a Bloomfielda (srov. např. Hockett) pod názvem *konstrukce*, aspoň dva obecné typy syntagmat. Jsou to konstrukce endocentrické a exocentrické, založené na poměru řídicího komponentu (hlavy) a celku syntagmatu. Takto lze lišit

A Endocentrické konstrukce: složené z hlavního členu a modifikátoru (*hlavní člen, popř. všechny členy jsou evivalentní celku*)

a – atributivní, podřadící: *starý pes* A-S (vs *pes*), *dost divný* ADV-A (vs *divný*), *číslo tři* S-NUM (vs *číslo*), *šel pomalu* V-ADV (vs *šel*) ap.

b – koordinační, apoziční: *muži a ženy* S-S (vs *muži, ženy*), *císař Vilém* (vs *císař, Vilém*)

B Exocentrické konstrukce: složené různě, ale jinak než v A (*žádný člen není ekvivalentem celku*)

a – direkční: *navštívil tetu* V-S, *v kapse* prep-S

b – konektivní: *je velký* V/Aux-A

c – predikativní, téma-réma: *Marie krásně zpívá*

Přehodnotíme-li rozložení subtypů a zdůsledníme-li užití kritérium ekvivalence (izofunkčnosti), je možné uvažovat o třech typech konstrukce (Thorell):

A – **Paratagma:** (koordinační) syntagma, ve kterém *každý* komponent má funkci celku; např. *voda a oheň, otec, matka a dcera*;

B – **Hypotagma:** (subordinační) syntagma, ve kterém jen *jeden* (hlavní) komponent má funkci celku; např. *můj otec, krásně zpívat*;

C – **Katatagma:** syntagma, kde *žádný* komponent nemá funkci celku; např. *řekl mu – aby počkal – na chodbě*.

Žádný z přístupů, jakkoliv jsou do značné míry užitečné, se dnes už příliš neužívá, zřejmě pro jejich smíšenou povahu funkčně-syntaktickou i problémy s ověřením, nakolik pokrývají celou bohatou oblast kombinatoriky, která je podkladem všech lexikálních syntagmat.

Exocentrické (tj. zhruba „ven směřující“) a endocentrické (tj. „dovnitř směřující“) konstrukce se užívaly však i ke klasifikaci kompozit, srov. endocentrické *maloměsto* a exocentrické *otcovrah*, což naznačovalo uvědomování si nepevných a prostupných hranic mezi syntagmaty, lexikálními kombinacemi a syntagmaty morfematicallymi, která mají formálně podobu jediného slova.

Vrátíme-li se k tomuto jevu a zobecníme-li ho, je zjevné, že je třeba lexikální kombinace zasadit do širšího rámce. Napřed si všimněme takového širšího rámce a souvislostí, v dalším pak vlastní povahy kombinací a výrazů. Na jedné straně tu stojí (A) **přechody** mezi víceslovným pojmenováním a pojmenováním jednoslovným a na druhé straně (B) **korelace**, tj. paralelně vedle sebe existující možnosti obojího, pojmenování víceslovného a jednoslovného.

Souvztažnosti a korelace typů jednotlivých konstrukcí

Prvnímu typu přechodu mezi nominacemi (A) odpovídá především proces a možnosti **univerbizace**, vytvářející z víceslovné kombinace lexém jednoslovný, který je vyvoláván v život principem jazykové ekonomie a je charakteristický zvláště pro mluvený jazyk, srov. *Václavské náměstí* → *Václavák*, *osobní vlak* → *osobák* (viz 2.331 a také 2.31). Okrajově sem však patří i typy další, zvl. ty, které přecházejí mezi neslovem (zkratkou) a slovem, srov. *SMS* → *esemeska* či mezi víceslovnou nominací/kompozitem, zkratkou a na jejím základě vzniklým slovem, srov. *personal computer* → *PC* → *pečéčko* aj.

Na druhé straně (B) pak stojí **korelace** a konkurence případů jako *stavět* vs *provádět stavbu*, *zajímavým způsobem* vs *zajímavě*, které ovšem nejsou přesnými ekvivalenty a v zásadě nejsou v textu vzájemně zaměnitelné. Hlavní rozdíl mezi takovým jednoslovným a „synonymním“ víceslovným lexémem tu je vedle

(a) míry explicitnosti a konkretizace (*čaj* vs *šálek čaje*, *mléko* vs *láhev/sklenice mléka*) ještě v několika dalších aspektech.

Především však jde u víceslovného lexému o možnost

(b) snadnější sémantické modifikace a tedy zpřesnění, popř. nahrazení málo jasného jednoslovného lexému (*bojovat* vs *vést nějaký boj*),

(c) kvantifikace (*plánovat* vs *připravit tři plány*),

(d) zvýraznění rozdílu mezi statickým a dynamickým pohledem (*stačit* vs *být postačující*, *platit* vs *být platný*), popř. i

(e) specifické kontextové interpretace některého aspektu významu (*doprava* vs *problém/případ/způsob/řešení dopravy*).

Uvedené korelace (srov. Čermák-Holub 1982) se zakládají na (zčásti) společné formě (tj. např. **platit-být platný**). Některé typy zde, po částečném překrývání v podobě takovýchto korelací (*pozvat* vs *dát/poslat pozvání*), přerůstají do rozsáhlých samostatných typů, kde taková korelace už neexistuje. Jde především o konstrukce verbonominální založené na substantivním abstraktu typu *věnovat pozornost* (viz 4.241). Existují však i korelace založené pouze na významu, srov. *odložit* vs *dát/nechat stranou/zvlášť*, *obcházet* vs *jít kolem*, *dodat* vs *říct ještě* aj.

Formálně patří **hlavní typy těchto korelací** tedy do syntagmatických struktur

V : V-S *bojovat* : *vést boj*

V : V-A *platit* : *být platný*

S : S-S *čaj* : *šálek čaje*, *doprava* : *problém dopravy*, *česnek* : *stroužek česneku*

ADV : A-S *zajímavě* : *zajímavým způsobem*

a zvlášť stojící

V : V-ADV *obejít* : *jít kolem*, *odložit* : *dát/nechat stranou*

Zjevnou nevýhodou víceslovných pojmenování je ovšem jejich neekonomičnost, délka.

Odišné sémantické, tj. nominativní i stylové možnosti těchto v podstatě synonymních případů jsou nasnadě.

Lexikální syntagma, resp. víceslovný lexém, popř. kolokace, které se různě překrývají, mají vždy společnou svou **sémantickou** stránku, tj. mají význam (a funkci), kterou lze proto jako celek analyzovat. O jejich tvorbě a distribuci viz více v 2.361.

Shrnutí: kombinace, syntagma a kolokace

Shrneme-li předběžně, pak se v dané oblasti liší především tři zčásti se překrývající, ale jinak zřetelně odlišné termíny, tj. kombinace, syntagma a kolokace (o tom též viz i 4.3). **Kombinace** se užívá jako preteoretický obecný termín, **syntagma** jako už obecný lingvistický termín (neomezující se tedy pouze na kombinaci lexémů, resp. jejich tvarů), zatímco **kolokace** je lexikologický termín (omezený na smysluplnou kombinaci lexémů, dříve zčásti odpovídající sousloví); oba poslední termíny lze však užít pouze ve vztahu k významu (a funkci), a to bez ohledu na jejich neustálenost či ustálenost, ne však o kombinaci nesmyslné (**zelený vztah*). Všechny tři můžou dál, jsou-li ustálené, být zároveň **víceslovným lexémem** a **víceslovným pojmenováním** (to může být i neustálené), pokud však lexém pojímáme nominativně, tj. jako tvorbu a přiřazování formy k výchozímu významu (o tom viz výš u pojmenování).

Kolokace se v korpusové lingvistice definuje široce a volně jako kombinace, v níž se v sousedství jiného slova (habituálně) vyskytuje slovo jiné; je založena tedy na významu komponentů, srov. *velký zájem, dlouhá cesta, jít pomalu, dívat se strnule*. Někdy se však v jejím takto širokém rámci od ní odlišuje **koligace**, tj. kombinace gramatických kategorií, např. slovních druhů, a tedy i slov, která je vyjadřují. Takto vstupují do koligací se substantivem obvykle adjektiva, zatímco s verbem častěji adverbia aj., srov. proti sobě první dva a druhé dva příklady výše.

Do tvorby syntagmat však ještě vstupují, vedle aspektů dalších (jako je terminologičnost), také pravidla (primárně sémantická: kombinace pravidelné), popř. nevstupují (kombinace anomální: frazémy). Přehled víceslovných syntagmat pravidelných (a zároveň lexémů i pojmenování) viz výše 2.362.1 a anomálních (nepravidelných, frazémů) viz 2.362.2, souhrnně viz 4.3.

Výrazy

V **parole**, oblasti textové se však syntagmata, tj. syntagmata neustálená, která se tu obecně nazývají **výrazy** různého typu, liší někdy ještě jinak, především z hlediska **logicko-sémiotického**. Hlavní sledovaným kritériem je jedinečnost, resp. výhradní vztah takového výrazu k jedinečnému denotátu, anebo naopak vztah nejedinečný, obecný (viz 2.24). V tomto smyslu je pak hlavní dělení výrazů na

- A – **Výrazy jedinečné (singulární)** : *William Shakespeare, Zeus, Alpy* (=individua)
 B – **Výrazy obecné (generální)** : *muž, Fin, Lužický Srb, pes* (=třídy)

Rozdíl mezi (A) a (B) je zjevný, odpovídá rozdílu mezi referentem a denotátem. Protože se však v textu obecné výrazy příliš často neužívají a zpravidla vystupují spolu s jinými slovy, která jejich povahu pozměňují, specifikují, a jejich denotát se tak převádí na referent (viz B → C). Vedle této operace se dále namísto výrazů jedinečných může v textu vyskytnout i jisté vysvětlení, a tedy popis, které obdobně i zde individualizuje a vlastně synonymně zdvojuje označení referenta výrazu typu (A) (A → D), srov. tedy i následující distinkci dalších dvou typů, která předpokládá oba první typy:

C – Výrazy zjedinečnělé (singularizované): *ten muž, tento Fin/Lužický Srb, tamten pes*

D – Popisy (deskripce): *první čs. prezident, autor Hamleta*

Je zjevné, že do běžného, obvyklého úzu patří především výrazy typu (A) a (C), výrazy typu (B) se užívají zpravidla v nomenklatuře, definičních větách apod.

Užití jiného výrazu než obvyklého, resp. namísto už užitého apod. je **parafrází** prvního výrazu, srov. čes. *Přijel autobusem. Dostal se sem nějakým dopravním prostředkem* ap. Textová **perifráze (opis)** naproti tomu označuje rozvinutí původního označení, názvu jeho explicitním (a pokud možno jednoznačným) popisem, srov. *T. G. Masaryk vs první čs. prezident*. Oba způsoby užití, které jsou specificky synonymní, jsou v zásadě běžné, i když u typu (D) musí mluvčí zvažovat přiměřenost ekonomickou (tj. krátkost) stojící v protikladu k přesnosti a explicitnosti.

Z hlediska psychologického, resp. **pojmenovávacího** se do povahy a druhu výrazu však promítá už význam. Zcela obecně jde především o distinkci klasifikace-kvalifikace, resp. zařazení-hodnocení (evaluace, viz 2.248,1), která zvláště typ C-D dál člení. Dalším výrazným protikladem na škále tu je výraz, resp. jeho užití jednoznačné (zvl. termín, viz 2.27) stojící oproti výrazu vágnímu, neurčitému (viz 2.27).

Neekonomická jsou proti příkladům výše taková užití více slov, která zčásti informaci opakují a vzbuzují pocit nadbytečnosti (ve stylistice jde o **pleonasmus**), srov. *Karel přiletěl do Prahy letadlem* (místo plně postačujícího *Karel do Prahy přiletěl*). V teorii informace a systému tu jde o informační redundanci, která je pro přirozený jazyk však zpravidla nutná a normální. Jistým opakem pleonasmu je (ať už vědomé či nevědomé) ochuzení či oslabení sdělované informace užitím klišé, které je ovšem svou povahou ustálené (2.233.5).

Klišé je (v určitém kontextu) každý nadužívaný, a proto i otřelý, opotřebovaný výraz (lexém), který už proto i část svého významu ztratil, resp. oslabil. Je to ovšem pojem subjektivní, protože tentýž výraz nemusí představovat klišé pro každého (vyhovuje hlavně mluvčím předstírajícím lepší rozumění jazyku než mají ostatní, jakkoliv citlivost i vnímání v této otázce tu mohou být u různých lidí různé). V širším smyslu jsou klišé součástí ustálených stereotypů, které do promluvy vstupují jako prefabrikované, hotové výrazy různého typu, pravidelné i nepravidelné (frazémy). Z tohoto hlediska pak pro některé mluvčí má povahu klišé valná část frazeologie, což je hodnocení obecně těžko přijatelné. Jako klišé i stereotypy bývají často označovány bez bližších kritérií a subjektivně takové lexémy a výrazy, které patří zpravidla do centra lexikonu, mezi nejfrekventovanější lexémy a kombinace.

Textové pojmenování se však může od předpokládaného a obvyklého standardu lišit i svou intenzitou, může být formálně (ne však sémanticky) úmyslně silnější než obvyklé (**hyperbola**), anebo slabší (**litotes**), srov. *ta knížka snad váží metrák* (tj. je těžká), *vyhlídky na úspěch nejsou skvělé* (tj. jsou špatné, malé). Je zřejmé, že k tomu slouží mimo jiné i **metafora**, resp. **metonymie** (viz 2.233.5), srov. *slyšela to celá třída* (← *Slyšeli to všichni studenti ve třídě*), které lze v tomto smyslu chápat jako druh opisu, který je však už sémantický nepřesný a nezcela věrný.

4.2 SYNTAGMATIKA LEXIKONU

4.21 Faktory, principy a tendence v lexikální syntagmatice

Pro každou na pravidlech (sémantických a gramatických) založenou lexikální kombinaci platí, že se v ní smysluplně komponenty kombinují na základě **principu kompozičnosti** (který se někdy nazývá také Fregeovský princip, viz už 2.134.1); obecněji to platí i pro větu. Ten říká, že jakýkoliv výraz složený z jednotek nižších je za těchto podmínek (obojí pravidelnosti a smysluplnosti) dán synkretismem jak významu komponentů, tak strukturou celku. Odstraníme-li tedy ze syntagmat *dlouhý provaz, závislost na drogách, čte knihu, otec a matka* konkrétní lexikální komponenty, zůstává struktura, která však s těmito konkrétními komponenty spolupůsobí na výsledku, tj. uvedených kolokacích, kterým uživatel v kontextu jasně rozumí, tedy A-S, S-na-S^L, V-S^A, S-a-S (s naznačením pádu v indexu L a A). Vidíme také, že na struktuře v daných případech jasně participuje i valence, která je v prvním případě však daná lexikálně, konkrétním komponentem (*závislost na něčem*), a ne obecně strukturou. Co se však při uvádění tohoto principu nezdůrazňuje, je nutnost splnění podmínky smysluplnosti a tedy nutná přítomnost kompatibility kombinujících se komponentů. Ta platí i u zdánlivě obecných relátorů, jakým je konjunkce *a* v posledním příkladu, srov. např. *problematicnost, resp. obtížnou přijatelnost kombinací *otec a korelace, *otec a specifčnost aj.*, tj. obecně však formálně substantiv stejně jako u sledovaných příkladů výše. Chybí tu však výše zdůrazněná smysluplnost, problematické tu je však i užití spojky *a*.

Lexikálně se kombinují navzájem na zcela obecné úrovni jen některé slovní druhy (viz dál přehled v 4.23), na konkrétní úrovni konkrétních lexémů je však kombinatorických restrikcí mnohem více. Obecně platí, že neexistuje lexém, který se může kombinovat s libovolným jiným, ať už zcela obecně či v rámci jinak obecně možné struktury. Takto např. nelze ani od běžného adjektiva *velký* očekávat, že se může kombinovat se skutečně všemi existujícími substantivy, jakkoliv to v praxi dokázat je obtížné, srov. ale např. **velký názor; *velká korelace, *velký vzduch aj.* Zásadní je ale i to, že kolokace jsou tvořeny konkrétními tvary lexémů, nikoliv lexémy jako celky. V tomto smyslu je jedinou skutečnou (textovou) kolokací výše *čte knihu*; u ostatních není dobře odlišený lexém a tvar nominativu. Dobře je toto vidět především u kolokací ustálených (frazémů), srov. přijatelnou kombinaci tvarů *do značné míry*, ale už ne kombinaci tvarů jiných u stejných komponentů **ke značné míře, *ze značné míry aj.*; tím více to platí pro kombinaci na úrovni lexémů **značná míra*.

Syntagmatika slov v textu (Švejck)

O povaze, možnostech a distribuci kolokací je obtížné si u korpusových dat bez náročné manuální analýzy udělat nějakou představu. V textu se najdou jak kombinace nesmysl-

né (náhodné), tak smysluplné ale neustálené stejně tak jako kombinace smysluplné ustálené, kterých je pochopitelně nejméně. Při nedostatku hlubšího poznání a většího výzkumu stejně tak ale zatím nevíme, kde horní hranice kolokace končí, natožpak jak ji lišit od víceslovného pojmenování. Přesto si lze o věci udělat aspoň orientační představu na vzorku z Haškova románu *Osudy dobrého vojáka Švejka*, který má celkem 121 208 slov, z toho slov různých (bez opakování) je v něm 30 332. Pokusíme-li zjistit v tomto románu bi- až deka-gramy (tj. mechanicky analyzované kombinace všech vedle sebe ležících kombinací dvou až deseti slov, s frekvencemi), dostáváme takovýto obrázek:

Počet	n-gramy	od maxima (do 2 výskytů)	a kolokace
18 400	2-gramy	381	37%
6 476	3-gramy	185	42%
1 460	4-gramy	89	37%
420	5-gramů	53	53%
192	6-gramů	14	4%
104	7-gramů	3	...
63	8-gramů	3	
39	9-gramů	2	
26	10-gramů	2	0%

Nejvyšší frekvenci mají v Švejkovi bigramy *že se* (381 výskytů), *je to* (324) a *že je* (28), které však za kolokace považovat dobře nejde. S klesajícím počtem výskytů bigramů, trigramů, tetragramů, pentagramů atd. (zjišťováno až po hexagramy) však v zásadě počet smysluplných kolokací příliš neklesá (zřejmě dokud je výskytů relativně více, vyjádřeno je orientačně v % po analýze vzorků), i když v nejmenším výsledku (jen 26 dekagramů, všechny s frekvencí 2) nejsou žádné. Manuální analýza umožňuje řadit mezi smysluplné kolokace takové kombinace jako (např. v bigramech, trigramech, tetragramech, pentagramech a hexagramech)

poslušně hlásím, pane obrlajtnant, co je to, řekl jednoroční dobrovolník, pro císaře pána a jeho rodinu,

které však nejsou ustálené, ale nikoliv např. náhodné sousední kombinace jako

když se, a řekl, jsem si, na to že, já jsem se, o tom že, a když se ho, a dal se do, u kanónu stál a pořád, a dá a proč by aj.

Do jaké míry však lze za kolokaci považovat např. hexagram *směje se přitom na celé kolo*, není jasné. Jistá orientační představa o výskytu kolokací, které je třeba z n-gramů vydělovat, se takto tedy získat dá, i když některé otázky zůstávají otevřené a kritéria chybějí.

Tendence a aspekty kolokability

Obecné tendence kolokability individuálních lexémů, resp. jejich tvarů se dají pro neutrální nespécializovaný text shrnout do tří pozorování, která mají povahu frekvenční, sémantickou a sémiotickou.

- 1 – **Frekvence:** obvykle se kombinují slova zhruba podobné frekvence (velké frekvenční rozdíly užívá stylistika, srov. frekvenčně a stylově neobvyklou Poláčkovu kombinaci *ten darebák pravil*)
- 2 – **Sémantika:** kombinují se slova navzájem kompatibilní (viz 4.11); význam může v kombinaci přesahovat hranice slovního druhu, srov. *číst knihu* → *čtení knihy* → *čtená kniha*
- 3 – **Sémiotika:** kombinují se slova téže povahy podle následujících možností (obecně viz 2.245–6)
- a **individuum–individuum:** V zásadě je nemožné, individuum v textu existuje jen u substantiva; nelze tedy mít ani kombinaci dvou indexů **tato Vltava*
 - b **třída–třída** (řídce): *pes je savec*. Omezené na definiční věty, má jen zvláštní užití, srov. **tento pes je savec*
 - c **individuum–třída:** *Ten pes kulhá/je kulhavý. Tohle je kámen*. Toto je nejčastější možnost, slouží mj. ke stanovení hyperonyma
 - d **třída–individuum:** *Pes je třeba náš Haryk*. (řídce, zvl. v definičních větách a ilustracích tříd. V jiných případech však nelze, srov. **pes je kulhavý* (kde vlastnost kulhavost nelze vztáhnout na celou třídu)

Až potom nastupuje jako čtvrtý rys **gramatičnost**, spočívající v respektování valence a dalších vztahů, především však vztahů kategoriálních, daných slovními druhy či jejich podtypy, srov. např. nemožnost **vidí daleký*, **začal napsat*, **píše knihou* aj. (tj. namísto *vidí daleko*, *začal psát*, *píše knihu*). Gramatičnost však nutná absolutně vždy není, srov. projev založený na čisté juxtapozici, tj. bez gramatiky, který přesto nějak informativní je

Já vrátit ten klíč ten paní zítra (srov. už 1.1).

Kolokabilita lexému

Otázkou hranic a možností kolokability jednotlivých lexémů se zpravidla lingvistika nezabývá, jakkoliv to pro poznání jazyka a jeho automatické zpracování může být užitečné, ba nutné. Obecné hranice a směry jsou dány tendencemi naznačenými výše, zpravidla však v jasném rámci slovních druhů, pokud je daný jazyk jasně vymezuje (pro češtinu viz 4.23). Nicméně i v takto slovnědruhově vymezené kombinatorice jsou intuitivně nějak vycitřované stupně a hranice. *Kolokabilitu* lexémů lze bez dalšího výzkumu takto orientačně vnímat aspoň jako trojího typu:

A vysokou a zdánlivě neomezenou, zvl. gramatické lexémy

B střední, omezenou a snadno zkoumáním poznatelnou, většina běžných lexémů

C periferní a krajně omezenou, zvl. monokolokabilní slova (viz už 2.322.8, 2.362.2 aj.).

Dodejme k tomu pár poznámek, především k oběma extrémům (A a C).

Ad A: Není pravda, ani v rámci jednoho kombinatorického typu, že libovolný lexém se může (běžně) kombinovat s libovolným jiným. Takto by se zdálo, že např. pronomen *nějaký* s adjektivní atributivní funkcí by měl mít možnost stávat před libovolným sub-

stantivem. Přesto se zdá, že narážíme na (dosud nestudovaná) omezení a případné řídké kolokace typu *nějaká výška*, *nějaká teplota*, popř. *nějaká tma*, *nějaký vesmír* se téměř neužívají. Pokud se užívají, tak zpravidla v pragmatickém posunu z významu základního do evaluace (zpravidla: „nevysvětlitelný, nečekaný“, popř. „pozoruhodný“, srov. *čtyřicítka, to už je náká teplota*).

Ad B: Sem patří v daném rámci velká většina lexikálních kolokací a vnitřní typy tu je třeba teprve studovat, srov. *dlouhá cesta*, *krásný den*, *slunečná dovolená* aj. Některé jsou velmi běžné, jiné se blíží svým úzkým kolokačním spektrem C, srov. *linout se (záře, vůně)* aj.

Ad C: Dosavadní lingvistika dosud nebere v zásadě na vědomí existenci **monokolokabilních slov**, resp. tvarů (jinak neexistujících) lexémů, jakkoliv jich v jazyce najdeme aspoň stovky a jejich mylné chápání jako plnohodnotných lexémů vede k problémům. Monokolokabilní slova jsou vymezená jakožto prvky zcela jedinečné nebo jako skupinka krajně početně malá (empiricky dva až sedm). Můžou se kombinovat pouze s určitým lexémem (či několika málo, viz Čermák 2007c). Lze je blíže dělit na tři druhy:

Monokolokabilní slova

(1) tvořící komponenty **frazémů** a idiomů: *všanc (vydat)*, *vstříc (vyjít)*, *holičkách (nechat na)*, *třetice (do t.)*, *hlásná (trouba)*,

(2) tvořící komponenty víceslovných **termínů**: *osmičelý (kyselina, kysličník)*, *(alkoum/lyskonos) úzkozobý*, *(kakadu/kanár) žlutočečelatý*, *(ploskolebec/pavučinec) měďový*, *(velbloud) dvouhrbý*, *(kamejka) modronachová*,

(3) tvořící **běžné kolokace**: *nadrobno (nakrájet)*, *zout (boty/bačkory)*, *poulit (oči)*, *(od) nepaměti* aj. (pokud se nepočítají do (1))

Pokusíme-li se však pro konkrétní ilustraci aspoň zhruba zachytit všechny kolokace výchozí hlavy (zde lexému *žlutý*), a tedy vlastně i kolokabilitu daného lexému (pro danou strukturu, zde pouze A-S), dostáváme bez dalšího filtru jen pestrou směs možností, srov. typická substantiva (SYN2005):

žlutý: *barva, bláto, cedule, dům, džíp, dým, hlína, horečka, hruška, chmýří, chryzantéma, karta, klobouk, košile, květ, lavice, list, obličej, paprika, plechovka, ponorka, pes, řeka, skvrna, světlo, taxík, vlajka, zimnice, značka*

Avšak po utřídění podle typu denotátu substantiva se situace stává jasnější a je zřejmé, že tu jde jen o několik málo kolokačních tříd, které jsou pro kombinatoriku adjektiva *žlutý* relevantní, zatímco jiné nejsou,

srov. např. abstrakta a neexistující kombinace **žlutý vztah*, **žlutá láska*, **žlutý čas* aj.

Tedy **žlutý** + látka, hmota: {*hlína, bláto...*}

výrobek, produkt: {*cedule, dům, džíp, klobouk, plechovka, vlajka, ...*}

ovoce, plod: {*hruška, paprika...*}

část rostliny: {*list, květ...*}

část těla, kůže: {*obličej...*}

záření, plyn: {*světlo, dým*}

jiné: {*barva, chmýří; řeka, ponorka, pes; zimnice/horečka*}

Do poslední skupiny jsou řazeny zbytkové kolokační kategorie, zčásti kvůli nedostatku dat (*barva, chmýří*), zčásti proto, že jde o propria (*Žlutá ponorka, Žlutá řeka, Žlutý pes*) a zčásti proto, že jde o termín (*žlutá zimnice*).

Podívejme se ještě stručně na takto naznačené kolokační třídy lexému *pes* (ale jen ve struktuře S-V):

pes: zvuky {*štěkat, vrčet, kňučet, výt × *mňoukat*}
 pohyby {*běžet, skákat, ležet, plazit se, cení zuby × *létat*}
 činnosti {*hlídat, bojovat, spát, žrát, věřit, vystopovat × *uštknout*} aj.

Úhm všech kolokací, které uvedené příklady jen nedokonale (nicméně snad přesto výstižně) naznačují, představuje plné (komplexní) **kolokační paradigma** lexému (viz už v 3.1). To je pro každý lexém jedinečné, specifické a nehodí se plně na žádný jiný. Je to dobře vidět, pokusíme-li se v posledním případě zaměnit lexém *pes* např. lexémem *kočka*, který od něj není zásadně odlišný. Přesto se k němu toto kolokační paradigma jako celek nevztahuje, platí to ale i pro lexém ještě bližší, tj. pro *vlka* apod.

4.22 Kombinatorika lexémů sémanticky

Lexémy, resp. jejich tvary se kombinují na základě své **kompatibility** založené na přítomnosti, resp. možnosti zjistit společný sémantický rys obou komponentů kolokace.

Srov. např. *naškrábat to na obálku*, kde *naškrábat* má v sobě rys **psaní** stejně jako *papírová obálka*), začneme-li od nejjednoduššího případu, na který se složitější vážou a vrství.

Pro běžné kombinace, založené na pravidlech sémantických a gramatických, platí, že se při vzniku vyšších útvarů (kolokací, vět) uplatňuje princip kompozičnosti. To však neplatí pro kombinace nějakým způsobem anomálním, tedy pro frazémy a metafory. V dalším se pokusíme všimnout si jen kombinací pravidelných. Pro abstraktní povahu sémantiky je ověřitelných poznatků (kromě hypotéz) o tom, jak se kombinují jednotlivé typy lexikálních významů, mizivě málo (srov. ale už Weinreich, který poněkud hypoteticky uvažoval především o druzích a typech možných konfigurací a seskupování sémantických rysů komponentů (clusters)).

Zdá se, že přesto lze obecnější povahu aspoň základních a nejčastějších typů lexémů a kombinací identifikovat a pojmenovat. Je tedy možné při kombinaci nejrůznějších formálních jednotek uvažovat o dvou obecných typech kombinace významu, který je jednak povahy sémantické a jednak sémiotické. V přehledu, bez snahy o formalizaci, se situace všech čtyř autosémantik (S, A, V, ADV) jeví aspoň takto:

I Sémantická determinace (specifikace, kvalifikace, kvantifikace a evaluace)

A **specifikace** potenciálního inherentního rysu (deskripce): *dřevěný stůl, sladká chuť, strojový park, potichu plakala, napsal dopis*

B kvantifikace/intenzifikace inherentního rysu: *mírná zima, velký blázen, velmi plakala*

C reduplikace inherentního rysu: *hlasitě křičet, tichý šepot*

D dodání vnějšího neinherentního **rysu** (spatiotemporální deskripce): *rohový stůl, přišel včera*

E dodání vnějšího pragmatického **evaluativního rysu**: *zajímavý film, krásně zpíval*

II Sémiotická determinace (určující denotát, částečná či úplná v mezích třídy)

F Individualizace: *tenhle stůl*

G Restrikce: *pouze pět, poslední stůl, pouze mlčel*

Pro případ **A** srovnajme např. lexém *stůl*, který má jako jeden ze svých definičních rysů (sémů) materiál, který se v kombinaci *dřevěný stůl* specifikuje poukazem na *dřevo* (skrže *dřevěný*), a to s vyloučením jiných potenciálních materiálů (*kov, plast, sklo* aj.), které obecně, před touto specifikací, jsou pro lexém *stůl* taky možné. Druh procesu v I a II většinou naznačují jednotlivé názvy, které jsou deskriptivní. Dodejme aspoň, že nejběžnější typ **A**, který lze jistě podle potřeby členit jemněji (stejně jako i některé další), vychází obecně z podstaty uvažované kompatibility, která se tu však dál už nevětví.

Typ **E** je svou pragmatickou (evaluativní) povahou přechodný mezi I a II; na rozdíl od ostatních případů v I je význam kombinace jen omezeně kompoziční v tom smyslu, že závisí na normě obvyklého chápání významu hlavy (*mírná zima* se chápe na pozadí různě lokálně chápané zimy, která se liší podle geografické polohy; tento individuální, ale s druhým komponentem interaktivní význam celku kombinace přitom není srovnatelný s významem např. kombinace *mírný zájem*).

Typ **G** vychází z potřeby někdy specifikovat míru platnosti denotátu, ať už ve smyslu omezení, či zdůraznění plné platnosti, a je tedy svou povahou v širším smyslu kvantitativní.

Typ **C** je řídký a může se do jisté míry překrývat s typem **B**.

Většina typů sémantické determinace se může vzájemně kombinovat, např. intenzifikace + evaluace + specifikace ve *velmi zajímavý celovečerní film, velmi krásně zpívala* aj. Zdá se, že individualizace u verb, na rozdíl od substantiv, kde je hojná, však přímo možná či jasná není. Přitom obecně je jen typ **A** součástí systému (obvykle jakožto termín), ostatní jsou čistě parolové.

Asociace

Sémantické kombinatorické vztahy studuje i psycholingvistika. Lze je pozorovat i v **asociacích** jednoho lexému s jinými, kde nutná sémantická kompatibilita dvou lexémů je posilována frekvencí jejich souvškytu, takže platí, že čím je výskyt takové kombinace vyšší, častější, tím je daná asociace pevnější a výraznější. Asociace byly mnohokrát studovány psychology a minimálně potvrzují to, že jejich individuální případy, dané osobní vzpomínkou (vybavováním si), zůstávají sice individuální, ale v průměru širšího a většího zkoumaného celku respondentů krystalizuje aspoň zhruba stále stejný, resp. podobný typ odpovědí (na stimulační otázky v podobě vybraných slov). K hlavním typům asociací, studovaných psychology (viz už výše 2.28) patří v lingvistickém pohledu

asociace I paradigmatické

A typ koordinační (*otec* → *matka*, tj. *otec a matka*)

B typ superordinační, resp. hyperonymický (*moucha* → *hmyz*)

C typ synonymický (*červený* → *rudý*)

D typ opozitní (*studený* → *teplý*)

asociace II syntagmatické

E typ kolokační (*motýl* → *sít*, *pes* → *štěká*)

Asociace je základní paměťová vazba, na které se zakládá jakékoliv učení, a kterou lze obecně využívat pro psychologické testy s různým dalším použitím. Srovnáme-li však slovní (párové) asociace slova *jíst* a *bílý* (A) elicitované při testu z 500 respondentů psychologicky (ženy a muži napůl, Novák, srov. i Šulc) a odpovědi normalizujeme jen na dva typy, tj. strukturu V-S a A-S s nejčastějšími kolokáty (ze stomilionového korpusu SYN2005, B), zjišťujeme, že asociace psychologické, které se ale také opírají o frekvenci opakování, jsou od kolokací velmi odlišné a bezprostřední užitek pro lingvistiku tu není zřejmý. Obojí rezultat uvádí kombinace (tj. asociace i kolokace) v prostém frekvenčně sestupném pořadí, srov. asociace

A Psychologicky (Novák, a tedy vybavování z paměti 500 lidí):

Jíst – **muži**: *jidlo, oběd, chléb, maso, kuře, řízek, večeře, potrava*

– **ženy**: *jidlo, chléb, oběd, maso, máslo, něco, dort, jablko, ovoce, dobroty, knedlíky, koláč, pokrm, polévka, potrava, sýr, večeře*

Bílý – **muži**: *sníh, plášť, květ, kůň, ubrus, den, dům, stěna, svetr, mrak, nebe, pes, prádlo, barva, kabát, mléko, papír, sešit, šátek, vrána, závoj*

– **ženy**: *sníh, plášť, kůň, květ, ubrus, den, šátek, šaty, papír, dům, stěna, malba, svetr, kabát, svatba, závoj, zima*

B Korpus (SYN2005, a tedy korporativní, většinový zprůměrovaný úzus, bez lišení muži–ženy):

Jíst: *maso, chléb/chleba, vepřové, ryby, polévka, ovoce, zelenina, hovězí, jablka, brambory, strava, psi, čokoláda, potraviny, salát*

Bílý: *plášť, jogurt, krvinky, zástěra, rukavičky, puntíky, límečky, jednorožec, velryba, plyš, náprsenka, zástěra, říza, tkaloun, podkolenky*

Není jasné, do jaké míry jsou naznačené a korpusově získané nejčastější kolokace uložené v naší paměti, jejich frekvenční vrchol by tomu naznačoval. Přesto je srovnání (A) a (B) problematické.

Oba typy kombinací spolu zjevně v zásadě nesouvisejí, a pokud menší překrývání existuje, není jeho podstata známá. Asociace jakožto mentální souvislosti, které se až testem a na podnět pronášejí v jazyce, však nebývají často vyslovované. Některé dokonce téměř vůbec ne, resp. jen okrajově, jakkoliv můžeme mít intuitivně představu jejich důležitosti, srov. asociaci *bílý sníh*, která je v korpusu zastoupena jen málo a většinou

ve specifickém užití (zvl. v opozici, kontrastu, přirovnání): 20846 kolokací *bílý* a 9590 kolokací *sníh* se setkává a tvoří zde danou kolokaci jen v pouhých padesáti případech. Pokud tedy asociace nabízejí na prvním místě jako nejčastější kombinaci asociací *bílý sníh*, jasně to odporuje reálnému jazykovému úzu, kde je tato kolokace jako nedůležitá až někde na periférii a mezi nejčastější kombinace v korpusu nepatří. Nabízí se tedy případně při studiu asociací rozlišovat mezi

(1) *inherentní* vlastností něčeho, která pro svou zřejmost není často zmiňovaná (*sníh je bílý*) a (2) vlastností *externí*, danou kombinatoricky a přisuzovanou jinému lexému v textu a úzu různě často, avšak častěji než v předchozím případě (*bílý dům, dům je bílý*), viz i výše poznámky o sémantické kombinatorice (zvl. v 4.1).

4.23 Kombinatorika slovních druhů

Podívejme se jen v orientačním přehledu na vzájemnou (binárně chápanou) kombinatoriku slovních druhů v češtině (takový pohled má zvláštní cenu v takových jazycích, kde jsou slovní druhy jasně formálně lišeny). Tam, kde jsou uvedené dvě možnosti, např. pro vztah verbum (sloupec vlevo) a prepozici (řádek nahoře), tj. +/–, je třeba je číst tak, že zleva začínající kombinace, tj. V-prep se realizuje, zatímco shora vnímaná kombinace, tj. prep-V, se nerealizuje. Kombinacemi se zde míní prosté textové sousední kombinace, tj. i takové, které umožňuje slovosled, a to bez funkčního přehodnocení u autosémantik (kde např. adjektivum se nechápe jako substantivizované apod.). Řídké či nejasné možnosti jsou označeny (), popř. ?. Je zřejmé, že v takto obecném přístupu se dá při bližším pohledu najít řada problémů, resp. omezení. Tak může být vyznačená jako platná pozitivní možnost (+), resp. omezená jen na některou podtřídu a na jinou ne, srov. např. pro ilustraci vyznačené S-Pron indexované jako – / +¹ naznačující, že možnost je omezená na demonstrativa a indefinita, srov. i +² / +², kde index naznačuje podobně omezení na demonstrativa pro kombinaci Num-Pron. V jiných případech, už nevyznačených, jde zase o jiné možnosti, např. interjekce stává (pokud vůbec) před verbem v jeho imperativním tvaru apod.

Přes svou celkovou aproximativnost přehled přesto naznačuje, že vše se se vším nekombinuje, popř. se kombinuje jen řídce. Častost a statistická síla jednotlivých kombinací se dá zjistit z dobře otagovaného korpusu.

	S	A	V	ADV	Num	Pron	Prep	Konj	Part	Inter
S	+	+ / +	+ / +	(+)/ +	– / +	– / + ¹	+ / +	+ / +	– / +	– / +
A	+ / +	+	– / (+)	– / +	– / +	– / +	+ / –	+ / +	– / +	– / –
V	+ / +	(+) / –	+	+ / –	+ / +	+ / +	+ / –	+ / +	+ / –	– / (+)
ADV	+ / (+)	+ / –	+ / +	+	? / –	(+) / –	(+) / (+)	+ / +	– / +	? / –
Num	+ / –	+ / (+)	+ / +	?	+ ?	+ ² / + ²	(+) / +	+ / +	– / +	?
Pron	+ ¹	+ / –	+ / +	(+)	+ ²	+ / +	+ / –	+ / +	– / +	– / +

Prep	+ / +	+ / +	- / +	(+) / (+)	(+) / +	+ / -	(+)	(+) / (+)	- / +	- / -
Konj	+ / +	+ / +	+ / +	+ / +	+ / +	+ / +	(+) / (+)	+	- / ?	(+) / (+)
Part	+ / -	+ / -	+ / -	+ / -	? -	+ / +	+ / -	? / -	+	+ / -
Inter	+ / -	- / -	(+) / -	- / ?	?	+ / -	- / -	(+) / (+)	- / +	+

4.24 Některé oblasti lexikálních kolokací

Kolokace lexémů, a tedy i výběr jejich kolokátů v kolokacích, jsou předurčovány povahou sémantiky členů kombinace, nejsou libovolné. Podívejme se stručně a v přehledu na hlavní typy kolokací a také kolokability (viz Čermák–Holub), a to vždy postupně z hlediska všech čtyř autosémantik. Obecné typy kolokací na úrovni slovních druhů se tu v dalším řadí jen mechanicky, vždy podle prvního komponentu ze sledovaných čtyř, tj. substantiva, adjektiva, verba a adverbia (tj. S, A, V a ADV), a některé struktury se takto nutně překrývají a opakují (objevují se ve více přehledech). V tomto přístupu se naznačují jen obecné možnosti na vysoké úrovni (slovních druhů), o specifických menších subtypech, ani o individuálních kolokacích se zde pro jejich příliš velké množství nevyovídá konkrétního nic, až na výjimky (viz zvláště příklady). Všechny slovně-druhové kombinace (včetně synsémantik) viz 4.23.

4.241 Typy kolokací substantiva

U kolokací substantiva zjišťujeme, že je lze dělit do těchto poměrně zřetelných obecnějších podtypů.

Substantiva: obecný přehled kolokací

I propoziční	1	S – V	<i>čas plyne, auto jede, pes štěká, otec spí</i>
II nepropoziční	2	V – S	<i>číst knihu, mluvit o práci, vraštit obočí</i>
	3	S – Inf	<i>umění skončit</i>
	4	A – S	<i>dřevěný stůl, stálý zájem, pouhá závist, psí obojek</i>
	5a	S – S	<i>noha stolu, péro otce, zájem o koupi; spousta dětí; procházka lesem</i>
	5b	S – konj – S	<i>chlap jako hora, otec a syn</i>
	6	ADV – S	<i>hodně peněz, trochu strachu; (právě Karel, viz partikule)</i>
	7	S – ADV	<i>místo nahoře, (ten) koncert včera</i>
	8	S – KL	<i>(ten) den co (přšlo)</i>

První struktura S-V (zvláště vydělená a označená jako propoziční) je odlišná od ostatních v tom, že má vždy větotvornou, resp. propoziční funkci (S tu bývá v nominativu). Skládá se z několika výrazných subtypů podle povahy substantiva, především z (1) typu

kolokací se substantivem (A) životným, (B) neživotným, (C) konkrétním a (D) abstraktním. Ve čtvrté skupině S-S tvoří výrazný a specifický subtyp substantiva kvantitativní; funkčně mu konkuruje struktura 6, ADV-S.

Substantivum kvantitativní (subtyp 5a, S-S)

Při absenci vlastních, slovnědruhově specifických klasifikátorů (viz 2.322.3) čeština přesto (tj. kromě adverbii, prostého plurálu a numerale) podobnou kvantifikaci skrze tři typy substantiv vyjadřuje. Jsou to substantiva, resp. kvantifikátory (s genitivem následujícího kvantifikovaného substantiva)

1 Partitivní (neurčitá část něčeho): *hromada, spousta, trocha, kupa, kapka, pár*

2 Singulativní (konvenční, známý díl substantiv nepočítatelných): *stroužek, stéblo, metr (dříví), záchvat (zoufalství)*

3 Numerativní (konvenční skupina počítatelných substantiv): *hejno, smečka, sbírka (obrazů)*

Jednotlivé typy **kvantifikátorů** se nejenom spojují příznačně pouze s určitými typy substantiv podle povahy jejich sémantiky (s výjimkou partitiv), ale projevují se charakteristicky i ve schopnosti (a) tvořit plurál (*kartóny cigaret*), (b) stát spolu se základní číslovkou (*dva kartony cigaret*; jiný, zde nezahrnutý, případ jsou číslovky typu *dvoji, paterý*) a konečně i ve schopnosti (c) být kvantifikovány oficiálními objektivními a reálně vymezenými jednotkami (tj. *kilogram, litr* apod.). Tyto vztahy schematicky znázorníme v přehledu:

Sémantická třída substantiva	partitiva	singulativa	numerativa	počítatelné	plurál	jednotka
1 Člověk (<i>dítě, dělník</i>)	+		+	+	+	
2 Živočich (<i>vlk, moucha</i>)	+		+	+	+	
3 Věc konkrétní objekty (<i>kniha, známka</i>)	+		+	+	+	
látky (<i>sůl, máslo</i>)	+	+				+
kapaliny (<i>voda, pivo</i>)	+	+				+
kolektiva (<i>listí, dříví</i>)	+	+	+	+	+	+
4 Věc abstraktní (<i>strach, naděje</i>)	(+)	+				(-)

Srov. příklady na některá častější kolokačně specifická kvantifikátory: *arch (papíru), banda (zlodějů), hejno (ptáků), hrozen (vína), kartón (cigaret), krabice (doutníků, cukru, sucharů), krabička (sirek), ošypka (roští, slámy), paklík (tabáku), plátek (šunky), plató (vajec), prut (zlata), roj (včel), rota (vojáků), sádka (ryb), sada (holí, klíčů, mýdel, nožů), sklenice (piva), smečka (vlků), snop (žita), stádo (koní), stéblo (trávy), stoh (sena), svazek (klíčů, ředkviček), šálek (čaje), štos (papírů), tlupa (děti, beduinů, goril), větel (chmelu), ždibec (másla, naděje), záchvat (smíchu, zoufalství) aj. Některá z nich se používají už i samostatně, srov. *sousto (jídla)*. Jistý náběh ke specializaci v tomto smyslu jeví (proti ostatním lexémům sémanticky specifickým, úzkým) i tak obecná slova jako *kus*, srov. *pět kusů dobytka*.*

Substantivum konkrétní a verbum (subtyp 1, S-V)

Spektrum kolokačních možností substantivního konkrétního je jen zdánlivě nepřehledné a jakoby neomezené. Ve skutečnosti lze většinu poměrně jasně sémanticky a funkčně strukturovat a rozdělit do tří širších skupin. V každé z nich se povaha predikátového verba jasně předurčuje povahou významu (subjektového) substantiva. Na první pohled lze v celém pestrém spektru možností nacházet kolokace častější (typické) i méně časté, srov. např.

květina: roste, voní, kvete, ale i třeba překáží, spadla, potřebuje vodu aj., nebo pes: štěká, kňučí, ale i spí, dívá se, prolezl plotem aj.

V množství takových zdánlivě zcela heterogenních možností lze ale vystopovat několik základních funkčně-sémantických typů kolokací konkrétní (široce chápaných). Lze je pak dělit do tří hlavních: popisu substantiva (I), jeho hodnocení (II) a jeho zvukového projevu (III).

I Prostý popis**1 Stav, statickosti**

a poloha	<i>místo se nalézá, hrob leží, propast zeje</i>
b obsažnost	<i>nádoba/kufr obsahuje/pojme</i>
c reprezentace	<i>fotografie představuje</i>

2 Procesu

a funkční	<i>srdce bije/tluče, obilí zraje</i>
b dysfunkční	<i>železo reziví</i>
c jiný	<i>moře se bouří/dme, pramen prýští/vyvěrá</i>

3 Změny, události

a vznik, zrod	<i>dopis přišel, mlha padla</i>
b zánik, konec	<i>květina uvadla, mlha se zvedla</i>

II Hodnocení (evaluace)**1 Pozitivní, příznivé**

a stav, statickost	<i>šaty padnou/sluší, ta věc se hodí pro něco</i>
b proces	<i>lípa voní krásně</i>
c změna, událost	<i>lék zabral</i>

2 Negativní, nepříznivé

a stav, statickost	<i>hnůj páchne</i>
b proces	<i>boty tlačí, čelo se chmuří, jídlo páli</i>
c změna, událost	<i>puška selhala, mléko se srazilo</i>

III Zvuky**1 Osoba**

a komunikace	
aa ústy –sekundární verba dicendi	<i>blábolit, mumlat</i>
–jiná	<i>hvízdát, syčet</i>
ab rukou/rukama	<i>tleskat, lusknout prsty</i>
b spontánní reakce	
ba ústy	<i>mlaskat, chrápat</i>
bb jinou částí těla	<i>funět</i>
c doprovod pohybu, popř. činnosti	<i>zaklepat, dupat, zašustit, cinkat</i>

2 Živočich a komunikace

- b spontánní reakce
- c doprovod pohybu

3 Věc konkrétní (obvykle při pohybu, činnosti)

pes: vrčet, štěkat, **holub:** vrkat, **kráva:** bučet
vrnět
zašustit, zaškrábat, **moucha:** bzučet
peníze: cinkat, **okna:** drnčet, **plný pytel:** žuchnout, **papír:** šustit,
děšť: bubnovat na okno

Substantivum abstraktní a verbum

Obdobně jako pro konkréta lze i pro abstrakta hledat a nacházet hlavní a obecnější funkčně-sémantické třídy kolokací. Podívejme se napřed na abstrakta v roli subjektu (srov. však dál i verbonominální konstrukce v 4.243.1), kde otázka jejich personifikace (a antropomorfizace celé kombinace) zůstává v zásadě neřešená. Abstrakta nemají obecně přijímanou klasifikaci; zde se dělí jednoduše a orientačně aspoň do tří velkých typů.

I Stativa: jevy a stavy atmosférické (*tma*)
společenské jevy (*konkurence, spolek*)
neosobní vztahy (*možnost, problém*)
schopnosti (*obratnost*)
instituce (*demokracie, ministerstvo*)

konstrukty (*zákon*)
pojmy lokální (*cíl*)
pojmy časové (*den*)

II Procesy: atmosférické (*bouře*)
komunikace (*projev, scéna*)
vlivy (*síla, příklad*)
city (*láska*)
projevy vůle (*nařízení*)
zvuky (*smích, hlas*)

III Události: akce produkční (*práce*)
akce neprodukční (*pokus*)
akce spontánní (*rvačka*)
podniky (*sjezd, obchod*)
změny (*úspěch, obrat*) aj.

Tyto substantivní typy v závislosti na své sémantické třídě podle vztahu, aspektu, stránky ap., které jsou vyjádřeny predikátem, resp. verbem, a to v závislosti na sémantické třídě a typu (I-III výše), se kombinují (v roli subjektu) s některou ze tříd verb; z nich nejpravděpodobnější jsou tyto:

1 Existence a trvání

(zájem) *je, existuje, trvá*

2 Fáze a průběh

(*tma*) *nastala*, (*scéna*) *se odehrála*, (*sjezd*) *se uskutečnil*,
(čas) *plyne*,

(práce) *probíhá*, (zákon) *platí*; *došlo* (ke rvačce)

3 Specifikace, zkonkrétnění

(problém) *tkví v 6*, (povaha) *se projevuje v 6*, (zručnost)
se uplatnila při 6

4 Orientace, zaměření	(síla) <i>působí na 4</i> , (příklad) <i>táhne 4</i> , (nařízení) <i>se týká 2</i> , <i>se vztahuje na 4</i> ,
5 Funkce (a hodnocení)	(zákon) <i>platí pro 4</i> , (vliv) <i>působí na 4</i>
6 Výsledek (a hodnocení)	(obchod) <i>prosperuje, kvete</i> , (služba) <i>funguje</i>
7 Repräsentace	(pokus) <i>se povedl, zdařil, selhal</i>
8 Složení	(suma) <i>činí, obnáší</i> , (pravidlo) <i>zní</i>
9 Zdroj, důvod, původ	(obsah) <i>tvorí, se sestává z 2</i> (zisk) <i>plyne z 2</i>

4.242 Typy kolokací adjektiva

V přehledu se adjektivum účastní těchto hlavních struktur:

I	1a	A-S	<i>velký zájem, pěkné místo, úplný program, pouhá závist, dřevěný stůl, psí obojek</i>
	1b	S-A	<i>kyselina sírová, vysoký postavou</i>
	1c	A-konj-S	<i>menší než Karel, ospalý jako dítě</i>
II	2	V-A	<i>být/zůstat mladý, pokládat za důležité, být nakloněný</i>
	3	ADV-A	<i>velmi dlouhý, jen dřevěný, jasně oblečený, skvěle ozdobený</i>
	4	A-(konj)-A	<i>krásný malý, hezký (a) užitečný, krásný, ale hloupý</i>
	5	A-Inf	<i>připravený zasáhnout</i>
	6	Num-S-A	<i>tři roky starý, dva metry vysoký</i>
	7	S-A-S	<i>ulice pokryté sněhem</i>

Především v podtypu 1, A-S je třeba ještě jasně vydělovat významnou a častou třídu adjektiv evaluativních (*pěkné místo, hloupý nápad*), intenzifikačních (*velký zájem*) a restriktivních (*speciální hloupost, pouhá závist*, viz adjektivum v 2.321.2) a lišit ji od tradičních adjektiv deskriptivních (*dřevěný stůl, strojový park*, viz 2.321.2) a posesivních (*psí obojek, otcův klobouk*, viz 2.321.2).

4.243 Typy kolokací verba

Vedle obecného přehledu typů verbálních kolokací si všimneme především bohatých verbonominálních kombinací a řidších kombinací verba a adjektiva.

Verba: obecný přehled kolokací

Spojitelnost slovesa si připomeneme opět jen stručně a schematicky. Jednotlivé třídy jsou různě velké.

1	S-V	<i>uto jede, čas plyne, pes štěká</i>
2a	V-S	<i>číst knihu, mluvit o práci, vraštit obočí</i>
2b	V-S ^{abstr}	<i>podat návrh, věnovat pozornost</i>
3	V-ADV	<i>zpívat krásně, dlouho čekat, potřebovat nutně, velmi spěchat</i>
4	V-A	<i>být/zůstat mladý, pokládat za důležité</i>
5	V-V (Inf)	<i>začít číst, smět zůstat, nechat ušít, stačit se otočit, dá se předpokládat; sedět a čekat; chtít, ale váhat</i>

6 V–Kl rozkázal, aby všichni přišli; umínil si, že přestane kouřit

Zde si blíže všimneme struktury 2b, V-S^{abstr} a také 4, V-A; struktura S-V byla pokryta už výše, v 4.241. Pro další úvahy je však vhodné si verba napřed vymezit sémanticky. Avšak ani v sémantické (či jiné) klasifikaci verb není nějaká přijímaná shoda; vrátíme se tedy k jejich tradičnímu a jen přibližnému třídění.

Stručný přehled typů verb a jejich obecná korelace s autosémantikou.

Verba			S	ADV	A	V
1 Modalia			(+)	+		
2 Fázová			+	(+)		+
3 Stativa	a	relace	(+)	(+)	(+)	
	b	proces		(+)		
4 Konverziva			(+)	(+)		
5 Faktitiva	a	nespecifická	+	(+)		
	b	vliv a působení	+		(+)	
	c	produkce	(+)	+		
	d	tvorba	+	+		
	e	přidání	+	+		
	f	zbavení	+	+		
	g	užití	(+)	(+)		
6 Voluntativa			(+)	+		+
7 Affectuum	a	vlastní	(+)	+		
	b	kauzativa	+	+		
8 Moviendi	a	vlastní	(+)	+		
	b	kauzativa	+	+		
9 Faciendi	a	vlastní	+	+		
	b	sentiendi	+	+		(+)
	c	dicendi a zvuků	(+)	+		
	d	cogitandi a postojů	+	+	(+)	
	e	kauzativa	+	+	(+)	

I z takto obecného přehledu (stručněji viz už výše v 2.321.3) jsou kolokační omezení zřejmá, neexistuje například jediná verbální třída, která by se kombinovala se všemi typy autosémantik.

4.243.1 *Verbum a substantivum abstraktní*

Velmi významnou a v moderním jazyku potřebnou, často využívanou strukturou je verbonominální kombinace verba se substantivem abstraktním, tedy typ V-S^{abstr} srov. české *věnovat pozornost* a angl. *pay attention*, švéd. *fästa uppmärksamhet*, dán. *lægge mærke til*, nizoz. *aandacht schenken*, něm. *Aufmerksamkeit schenken*, fr. *faire attention*, it. *far attenzione*, šp. *prestar atención*, tener/poner *cuidado*, rus. *obraščat vnimanije*, pol. *zwracać uwagę*, slovin. *nameniti pozornost*, lit. *kreipti dėmesį*, ir. *aird a thabhairt*, fin. *kiinnittää huomiota*, maď. *figemet szentel* aj., jejichž těsné a analogické ekvivalenty tedy najdeme v řadě jazyků, které se tudíž uchylují ke stejnému typu nominace, nepochybně ze stejné potřeby.

Nevíme ovšem, kolik vlastně je **verbonominálních konstrukcí**, resp. **kolokací** považovaných pro svou anomální a omezenou kombinatoriku za (kvazi)frázémy, tj. konstrukcí budoucích na substantivu abstraktním. Zdá se však, že každé běžné abstraktum potřebuje pro svou jazykovou existenci a užití v textu primárně několik málo víceméně pevně daných verb (obvykle s ním v kombinaci ustálených), srov. např. *věnovat pozornost, vyhlásit válku, dávat pozor, svolat schůzi*. Nelze tedy říct např. **dát/darovat/začít/zaměřit/... pozornost ap.*, nutné je naopak použít *věnovat pozornost*.

Podíváme-li se blíže na doložený úzus v korpusu např. středně frekventovaného substantiva *spor*, dostáváme sled nejčastějších a skutečně užívaných verb jako *došlo k, mít, probíhat, řešit, trvat, ukončit, vést, vyřešit, vyvolat, začít*. Srovnáním s jinými, frekventovanějšími substantivy, např. *zájem*, dostáváme pochopitelně jiný a bohatší sled verbálních kolokátů jako je *budit, mít, podchytit, projevit, sílit, stoupat, uspokojit, vzbudit, ztratit, zvýšit se* atd. Jakkoliv se na první pohled může zdát, že sled kolokátů a tedy specifické kolokační paradigma verb je pro každé abstraktum jiné, ukazuje se, že tomu tak zcela není. Je tu však třeba od sebe odlišit několik věcí.

Z obou příkladů, opustíme-li nicneřikající abecední pořadí, se rýsují základní a hlavní trojmístné (trojfázové) struktury, typické pro téměř každé abstraktum, které lze pojímat zpravidla dynamicky, jako proces mající průběh v čase apod., srov. *Na začátku projevil jasný zájem, pak ale ochabnul a jevil ho už jen slabě a sporadicky*. Jednotlivé jeho fáze lze jasně rozlišit a také označit, a to jako začátek, průběh a konec, resp. jako inchoativní, durativní a terminativní. Jimi se (**INCH**) zavádí, nastoluje, začíná, popř vzniká platnost daného substantiva (**inchoativa**), nebo (**DUR**) vyjadřuje pokračování, trvání, další existence jeho platnosti (**durativa**), anebo (**TERM**) se vyjadřuje její ukončení, zrušení, opuštění apod. (**terminativa**). Ve fázi INCH a TERM se významně uplatňují verba dokonavá, ve fázi DUR naopak nedokonavá, často verbum *mít* a *být* (viz přehled níže). Někdy substantivní lexém vstupuje, vedle zde zachycené **konfigurace** (řady) **prosté**, ještě do paralelní trojfázové **konfigurace kauzativní** (**Kauz**, resp. **K**). Všechny fáze, které lze dohromady nazírat jako jakýsi vyšší funkční celek či jejich specifickou konfiguraci, se však někdy realizovat nemusejí, specifické verbum tu může někde chybět (zvlášt v TERM).

Srov.	INCH –	DUR –	TERM
Spor:	<i>začít, vyvolat</i>	<i>mít, vést, řešit</i>	<i>vyřešit, ukončit</i>
Zájem:	<i>projevit</i>	<i>mít, jevit</i>	<i>ztratit</i>
Kauz	<i>vyvolat, vzbudit</i>	<i>budit</i>	<i>uspokojit, potlačit</i>

Srovnej ještě např. další příklady (a Čermák 1974)

Inchoativní fáze (INCH): *dostat/nabýt zájem*, ale také *projevit/ukázat zájem, dostat radu, najít motiv, udělat si názor, složit melodii* apod.

Durativní fáze (DUR): *mít zájem, řídit se radou, dbát rady, mít motiv, mít názor, být v situaci* apod.

Terminativní fáze (TERM): *ztratit/pozbýt zájem, ztratit motiv, změnit názor, dostat se ze situace* apod.

Ukazuje se tu ale ještě potřeba rozlišit několik dalších distinkcí. Zastoupení více sloves pro jedinou fázi ukazuje nejen na možnost jimi lišit polysémii substantiva, ale případně nabízet v textu i jeho určitou interpretaci, srov. (a) *mít spor* vs (b) *vést spor* vs (c) *řešit spor*, kde (a) jen prostě konstatuje situaci, (b) ji interpretuje jako soudní a (c) naznačuje úsilí najít její uspokojivý konec. V případě substantiva *zájem* užívaná verba naznačují jak prostý úzus (se vztahem k jednomu aktantovi), tak úzus kauzativní (se vztahem k agentům dvěma, z nichž jeden situaci druhého způsobuje), odtud pak nutnost lišit zvláštní kauzativní linii (označovaná v dalším **K**).

Srov. např. *zájem* a *místo*

vyvolat zájem někoho (K-INCH) (proti *nabýt zájem* = INCH)

dát někomu místo (K-INCH) (proti *dostat místo* = INCH)

V příkladu výše (*spor*, *zájem*) jsou tu obě substantiva však ilustrována pro jednoduchost jen se svými kolokáty, které ukazují na jejich základní užití (v základním významu v singuláru) a ponechávají užití silněji frazeologické stranou (*podchytit zájem*). Na druhou stranu ale ukazují i na to, že se užívají jak jako subjekt, tak jako objekt verba, který se tu zachycoval až dosud výlučně. Srov. tudíž i užití *subjektové* (srov. i 4.221) pro obě substantiva, opět dané a ustálené, kde se však žádné fáze už příliš nerýsují: např.

Spor: *došlo k, probíhá, trvá*

Zájem: *projevil se, zvýšil se, stoupá, poklesl*

Přestože většina úzu substantiv abstraktních je v oblasti užití *objektového*, nacházíme i taková substantiva, kde převažuje užití subjektové, srov. *vesmír trvá, rozpíná se* aj. Kolokace zbývající jako *hájit zájmy, sledovat se zájmem* lze chápat jako frazeologické, které se pro svou individuálnost takovémuto pohledu vymykají.

Je zřejmé, že selekce konkrétních verbálních kolokátů je vyvolána povahou sémantiky substantiva, což odpovídá obecně zásadě, že žádný jeden lexém se neužívá stejně jako kterýkoliv jiný. Přesto se na větších datech ukazuje, že tu jisté tendence podle obecných typů významů jsou. Projevují se tak, že substantiva s podobnou sémantikou mají sklon mít i stejný či podobný úhm kolokátů, srov. např. trojmístné konfigurace inchoativní, durativní a terminativní (zde lišeny jen pomlčkou, viz výše), a to jak prosté, tak kauzativní. Často taková specifická kolokace sloves odlišuje a naznačuje různé významy substantiva, srov. *místo* „lokálně“ a ve smyslu „zaměstnání“ a kolokace *získat/najít/objevit m.* vs *získat/najít m.* Některé fáze lze nahradit jednoslovným vyjádřením (deverbativa: *podat návrh – navrhnout, mít zájem – zajímat se*), vždy je tu však řada rozdílů sémantických, stylových i frekvenčních.

I Nefázové:		Verbum	(Typ) S
Deverbativa	1	<i>položít:</i>	otázka, základ
	2 (K)	<i>provést, učinit:</i>	krok, změna, pokus
	3 (K)	<i>udělat, učinit:</i>	krok, konec, pokus
Jiná	4	<i>tvořit:</i>	skupina, podstata
	5	<i>vyslovit:</i>	názor, přání
	6 (K)	<i>stanovit:</i>	cíl, program
	7	<i>uskutečnit, realizovat, provést:</i>	plán, pokus

II Fázové:	Inchoativní	Durativní	Terminativní	(Typ) S
„Být“ 8 K	<i>dát se do, začít uvést do uvést do</i>	<i>být v (nechat v) –</i>	<i>skončit, zastavit zastavit zastavit</i>	práce, pohyb pohyb práce
9 K	<i>dostat se do dostat se do dostat se na přivést do, dostat do uvrhnout do uvést do vyvolat, způsobit</i>	<i>být v, nacházet se, zůstat vést být, nacházet se, zůstat nechat v nechat v nechat v nechat v</i>	<i>dostat se z (skončit) – dostat z (dostat z) – –</i>	situace, válka, nebezpečí válka konec situace nebezpečí, válka nebezpečí, pohyb nebezpečí, pohyb, válka
10	<i>zahájit začít</i>	<i>být v/na, pokračovat být v/na, pokračovat</i>	<i>dovršit, zastavit s–do–končit</i>	stavba, boj, postup stavba, boj, postup
11	<i>vstoupit do jít do</i>	<i>být v, zůstat být v, zůstat</i>	<i>skončit vrátit se z</i>	služba, válka služba, válka
„Mít“ 12 K	<i>dostat dostat, obdržet, získat dát, udělit poskytnout dát</i>	<i>mít mít nechat nechat nechat</i>	<i>ztratit, pozbyt ztratit, pozbyt, přijít o odebrat, vzít, zbavit –</i>	smysl, příležitost, hodnota, forma slovo, právo, láska slovo, právo slovo, právo, příležitost forma
13 K	<i>nabýt, dostat nabýt najít projevit dát, dodat vyvolat, vzbudit</i>	<i>mít mít mít mít dávat, dodávat (živit)</i>	<i>pozbyt, ztratit pozbyt, ztratit pozbyt, ztratit pozbyt, ztratit zbavit –</i>	síla, paměť, zájem síla, paměť, klid síla, klid zájem síla zájem
14 K	<i>dostat nahnat, vyvolat</i>	<i>mít nahánět</i>	<i>zbavit se, překonat zbavit</i>	strach, hrůza strach

II Fázové:	Inchoativní	Durativní	Terminativní	(Typ) S
15 K	<i>dostat</i> <i>uložit, zadat</i> <i>uložit</i>	<i>mít</i> <i>nechat</i> (<i>nechat</i>)	<i>splnit, vykonat</i> <i>zbovit</i> <i>zbovit</i>	úkol, práce, rozkaz úkol, práce rozkaz
16 K	<i>dosáhnout</i> –	<i>mít</i> –	(<i>přijít o</i>) <i>připravit o</i>	úspěch, výsledek úspěch, výsledek
17 K	<i>dostat</i> <i>stanovit</i>	<i>mít</i> <i>po-nechat</i>	<i>přijít o, ztratit</i> <i>zrušit, změnit</i>	hranice, cíl hranice, cíl
18 K	<i>dostat, získat</i> <i>udělat, učinit, vytvořit</i>	<i>mít</i> <i>nechat</i>	<i>ztratit</i> (<i>zrušit</i>)	prostor, místo prostor, místo
19 K	– <i>udělat, způsobit</i> <i>způsobit</i>	<i>mít</i> <i>dělat, působit</i> <i>působit</i>	– <i>zkazit</i> (<i>napravit</i>)	radost, škoda radost škoda
„Být– mít“ 20 K	<i>dostat</i> <i>zavést</i>	<i>být v, mít</i> <i>nechat</i>	(<i>skončit</i>) <i>zrušit</i>	služba, hlídka služba, hlídka
21	<i>dosáhnout</i> <i>dosáhnout</i>	<i>být v, mít</i> <i>být v, mít</i>	<i>ztratit</i> –	většina věk, stupeň

Viz i s nimi obvykle korelované struktury S-V (4.241).

Do těchto vyhraněných verbonominálních struktur a konfigurací, které tvoří významnou část našeho projevu, vstupují téměř systematicky abstrakta frekventovaná (o jejich distribuci viz 2.232.6), tj. taková jako např. *strana, místo, případ, svět, práce, život, společnost, stát, část, čas, konec, problém, cena, řada, věc, slovo, forma, situace, vláda, možnost, otázka, republika, týden, způsob, skupina, zájem, výsledek, zákon* (pocházejí z prvních tří stovek nejfrekventovanějších slov FSC, tedy první tisícovky slov).

Frekvenční sonda distribuce abstrakt v konfiguracích

Tyto struktury abstrakt a jejich lexikální obsazení s klesající frekvencí však řídnou a ztrácejí se, především v souvislosti s rostoucím počtem deverbativ a specializací i abstrakt a s významně stoupající rolí subjektivou a jinou. Tyto jiné role zahrnují mj. úzus adverbialní, *s pompou* či účast ve frazému: *mluvit v superlativech*), srov. hlavní, už značně „chudé“ kolokace abstrakt (podle SYN2005) ze začátku třetího frekvenčního desetitisíce (20201–20300):

navrhování: *přistoupit, týkat se, kratochvíle:* *mít, udělat si, najít, věnovat se, vyučení:* *dosáhnout, svévole:* –, **pompa:** *manifestovat, špatnost:* *dopustit se, odplatit, provést, soudit, řezání:* *pustit se do, používat, pokračovat v, umožňovat, dobrozdání:* *dávat, žádat o, mít, poskytnout, vydat, žádat o, expozitura:* *otevřít, zřídít, zrušit, mít, tunelování:* *umožňovat, obvinít z, otočka:* *dělat, provést, udělat, poker:-* *hrát, zahrát si, rabování:* *bránit se, probíhat, zabránit, zvětšování:* *měřit, podílet se na, prokázat, ovlivňovat, zbrzdit, zvyšovat, protekcionismus:* *volat po, žal:* *zpívat, odříkávat, modlit se, kategorizace:* *požadovat, změnit, zavést, vizáž:* *mít, měnit, opravit, změnit, superlativ:* *použít, obraznost:* *mít, působit na, roznítit*

U těchto až dvacetkrát řidších substantiv převažuje mj. fáze inchoativní, zatímco fáze terminativní se (téměř) nerealizuje.

Je zřejmé, že pro jednotlivé konfigurace substantiv a verb (trojmístné a jiné), které tvoří vyšší celek, lze často navrhnout jakési tematické označení ukazující na jejich základní význam. Je také zřejmé, že selekce konkrétních kolokátů je vyvolána povahou sémantiky substantiva, která sémantickou povahou celé konfigurace poznamenává (viz 19 typů v přehledu výše). Odpovídá to obecně zásadě, že žádný jeden lexém se neužívá stejně jako jakýkoliv jiný. Přesto se na větších datech ukazuje, jak vidíme už v přehledu výše, že tu jisté tendence podle obecných typů významů zřetelné jsou. Projevují se tak, že substantiva s podobnou sémantikou mají sklon mít i stejný či podobný úhrn kolokátů, srov. ještě např. některé další takové trojmístné konfigurace inchoativní, durativní a terminativní (INCH-DUR-TERM) s jasným profilem (zde lišeny jen pomlčkou, viz výše), a to jak prosté tak kauzativní. Zde jsou však řazeny už k jednotlivým typům substantiv.

Srov. hlavní typy a jejich verbální obsazení:

Typ *situace* (s být)

prostá: *dostat se do – být v, nacházet se v – dostat se z* (např. situace, válka, nebezpečí apod.)

kauzativní: *dostat do, uvrhnout do – nechat v (dostat z)*

Typ *boj* (s být)

prostá: *zahájit, začít- být v, pokračovat v – dokončit, dovršit, zastavit* (např. stavba, boj, postup)

Typ *příležitost* (s mít)

prostá: *dostat – mít – ztratit, pozbyt* (např. příležitost, hodnota, slovo, právo, smysl)

kauzativní: *dát, udělit, poskytnout – nechat – odebrat, vzít, zbavit*

Typ *strach* (s mít)

prostá: *dostat – mít – zbavit se, překonat* (např. strach, hrůza, obava)

kauzativní: *nahnat, vyvolat – nahánět – zbavit*

Typ *úkol* (s mít)

prostá: *dostat – mít – splnit, vykonat, provést* (např. úkol, práce, rozkaz)

kauzativní: *uložit, zadat – nechat – zbavit, (zprostit)*

Typ *radost* (s mít)

prostá: *- mít – (např. radost, potěšení)*

kauzativní: *udělat, způsobit – dělat, působit – zkazit*

Typ *úspěch* (s mít)

prostá: *dosáhnout – mít (přijít o)* (např. úspěch, výsledek)

kauzativní: *-- připravit o*

V systému jazyka jsou jednoslovné lexémy zastoupeny tak, že odrážejí relativní komunikativní důležitost jednotlivých lexémových typů užších i širších, včetně slovních druhů. Základní slovní druhy, substantiva a verba, jsou pochopitelně nejpočetnější:

zjednodušeně řečeno, první slouží primárně pojmenování a druhé jejich základnímu usouvztažnění a zdynamičtění, zasazení do momentálně platné souvislosti apod. Substantiva a verba jsou však zastoupena jak v systému, tak textu přesto značně nerovnoměrně (viz 2.41). Připomeňme znovu jejich kvantitativní zastoupení v SSJČ a lemmatizovaném stomilionovém korpusu SYN2005:

SSJČ: S 88 139 44,67% SYN2005: S 529936 49,68%
 V 46 223 23,43% V 35976 3,37% %

Ve slovníku je verb v absolutních číslech tedy jen o málo více než je polovina substantiv, v korpusu dokonce mnohem míň, cca jedna šestina. Korpus však svými relativními čísly naznačuje, že se verba opakují mnohem víc než substantiva a jejich celková textová frekvence se pak rovná větší polovině frekvence substantiv.

Nápadný rozdíl mezi slovníkem a vyváženým a reprezentativním korpusem v zastoupení substantiv oproti verbům se dá buď jen prostě konstatovat, anebo se můžeme pokusit o vysvětlení funkční. Prvním možným vysvětlením je téměř nekonečná oblast termínů (ty jsou v obrovské většině povahy substantivní, viz 2.27), z nichž se do SSJČ dostala jen malá, přesto však významná část (kritéria zařazení jednotlivých termínů do slovníku tu přitom nejsou jasná), a to tak, že celkový počet substantiv výrazně převažuje. Druhým a zřejmě komplementárním vysvětlením je, že jazyk se „nedostatkem“ verb vyrovnává sám ve zde sledované a kvantitativně velmi významné, rozsáhlé oblasti, ve svých verbonominálních kvazifrázemech (typ V-S^{abstr}), které byly obecně zmíněny už v 2.362.2. Jiný důvod je však i technický stav lemmatizace korpusu (viz výše 2.32).

4.243.2 *Verbum a adjektivum*

Kolokace tohoto typu mají repertoár verb omezený na několik málo (zvláště sloveso *být*, *zůstat* a *nechat*) a tvoří jasně strukturované typy, rozložené většinou na tři fáze (srov. V-S^{abstr} výše). Základní typy kolokability slovesa a adjektiva, vycházející ze slovesa, uvádí přehled.

Fáze:	I Diferencované			II Nediferencované
Typ verba a korelace:	A Inchoativní	B Durativní	C Terminativní	
Situace-proces:				
Objektivně	1	<i>být; zůstat</i>		
Subjektivně				
– projevem	2	<i>zdát se, jevit se jako připadat, vypadat (jako)</i>		
– pojetím	3	<i>chápat jako, považovat, pokládat za</i>		
– neutralizovaně	4	<i>cítit se</i>		

<i>Fáze:</i>	I Diferencované			II Nediferencované
<i>Typ verba a korelace:</i>	A Inchoativní	B Durativní	C Terminativní	
Událost:				
Objektivně				
– prostá	5 <i>stát se</i>	<i>být; zůstat</i>	<i>(přestat být)</i>	
	5a <i>narodit se</i>	<i>být; žít</i>	<i>umřít</i>	<i>narodit se, umřít</i>
	5b <i>přijít</i>	<i>být</i>	<i>odejít</i>	<i>přijít, vrátit se aj.</i>
– kauzální	6 <i>udělat, učinit</i>	<i>dělat, činit; nechat</i>	<i>(přestat dělat)</i>	
– neutralizované	7 <i>udělat se, učinit se</i>	<i>být</i>	<i>(přestat být)</i>	
Subjektivně	8 <i>uznat, prohlásit za</i>	<i>uznávat za, prohlašovat za</i>	<i>(přestat uznávat aj.)</i>	

Srov. příklady na odlišnou kolokabilitu aspoň dvou adjektiv s verby naznačující specifickou distribuci verb podle sémantiky těchto adjektiv:

užitečný: *být, zůstat, zdát se, vypadat jako, považovat za, cítit se, stát se, uznat za, dělat*
Zpravidla však ne: *narodit se, umřít, prohlásit se za, udělat, nechat, přijít, odejít*

starý: *být, zdát se, připadat, vypadat, považovat za, cítit se, prohlásit za, dělat, zůstat*
Zpravidla však ne: *zůstat, chápat jako, narodit se, přijít, prohlašovat za, odejít*

Úzus a distribuce naznačených možností se tedy pro různá adjektiva liší a ne všechna adjektiva do těchto vztahů vstupují, srov. omezenou schopnost např. u adjektiv *motorový, dřevěný, parlamentní, korelační, bramborový, kolejový* aj.

4.244 Typy kolokací adverbia

Adverbium má řadu funkcí. Vedle menšinové funkce propoziční (*Výborně!*) a funkce homonymní s partikulami (*Krásně mu pak vynadal*) spočívá jejich hlavní funkce v roli kvalifikátoru autosémantik, srov. v přehledu

- 1 **V–ADV** *zpívat krásně, čekat dlouho, notně potřebovat, velmi spěchat, (je) horko*
- 2 **ADV–A** *velmi dlouhý, jen dřevěný, jarně oblečený, skvěle ozdobený*
- 3a **ADV–S** *hodně peněz, všude po zemi, trochu strachu*
- 3b **S–ADV** *místo nahoře, (ten) koncert včera*
- 3c **S–ADV** *o rok později*
- 4 **ADV–ADV** *velmi pěkně, zvlášť nebezpečně, typicky anglicky*

Hlavní typ kolokací adverbia lze nesporně spatřovat ve struktuře 1. U řady běžných adverbii, např. temporálních (*ted, dnes*) však není jasné, zda jde kombinaci s verbem a tedy kolokaci, anebo o kombinaci s celou propozicí (tato možnost do přehledu výše řazena není), srov. *Včera Honza zase přišel pozdě*. Syntaktické teorie, pokud tento problém řeší, se tu v pohledech různí.

4.3 TYPY LEXIKÁLNÍCH KOMBINACÍ

Terminologie v oblasti víceslovných lexémů (srov. už výše 4.1) je z minulosti rozkolísaná, špatně definovaná, bez jasných kritérií a překrývá se, popř. není žádná (pro některé oblasti a typy). Tak např. *Slovník spisovné češtiny* většinu z dříve užívaných označení definuje téměř dokonalým kruhem, srov. *sousloví* pojímané jako ustálené pojmenování ze dvou nebo více slov či sdružené pojmenování, *sdružené pojmenování* naopak zase jako sousloví, a dál pak *rčení* vykládané jako ustálené (zpravidla slovesné) spojení slov, nebo obrat³, úsloví či fráze¹, *úsloví* jako (slovní) obrat³, rčení, *frázi* jako ustálené slovní spojení, (slovní) obrat³, rčení či úsloví a konečně *obrat* jako fráze¹, úsloví či rčení; *slovní spojení* či *víceslovné pojmenování* definováno přitom není (pokud se slovníkové podání za definice považovat ovšem vůbec dá). Proti výrazu *slovní spojení* je třeba namítnout, že to je termín s málořikající výpovědní hodnotou, jako je *spojení morfémů*, *spojení fonémů*, resp. *morfémové spojení* a *fonémové spojení* ap., která mají všude v lingvistice zástupnou povahu. Dodejme, že pro falešnou asociaci, kterou navozuje, je vhodné se tradičnímu označení **volné spojení**, které se tu používalo, spíše vyhýbat. Žádná kombinace není volná tak, jak si mluvčí usmyslí, každá je závislá na zapojení jak sémantických, tak gramatických pravidel (v daném pořadí); stranou tak zůstávají jen případy založené na **inkompatibilním** vztahu komponentů syntagmatu, a tedy porušení pravidel sémantických, ty existují pouze ve frazeologii, nikoliv zde. Ani ty však nejsou pochopitelně v jakémkoliv smyslu „volné“.

Pokusíme-li se tudíž o komplexní a kritériální zachycení dosud takto neuspokojivé situace, lze uvažovat o takovémto obrazu jednotlivých typů **kombinací** (srov. Čermák 2001d):

A Systémové	1 pravidelné	a: termínové kolokace (víceslovné termíny)
	2 nepravidelné :	b: propriální kolokace (víceslovná propria) idiomatické kolokace (idiomy a frazémy)
B Textové	3 pravidelné	a: běžné kolokace (gramaticko-sémantické kombinace)
		b: analytické kombinace tvarů (analytické formy)
	4 nepravidelné :	a: individuální metaforické kolokace (autorské metafory)
		b: náhodné kombinace sousední c: jiné kombinace (blábol)
C Textově-systémové		běžné kolokace uzuální

Jen potenciálně sem lze ještě přiřadit i přechodný poslední typ C (ležící mezi A1a a B3a), daný překrýváním některých termínů s netermíny (viz ještě dál). Typ C je daný absencí jasných kritérií schopných rozlišovat mezi kombinací ustálenou (a tedy systémovou a z paměti reprodukovanou) a neustálenou (a tedy textovou a mluvčím tvořenou vždy znovu). Tento systém lexikálních kombinací lze v širokém smyslu členit na několik typů založených především na jednotlivém termínu *kolokace*; jemu nadřazený termín *kombinace* po-

krývá celou oblast bez ohledu na význam. Jako minimální základní kritéria jsou v něm užity především distinkce (a) systém-text (a tedy ustálený a neustálený) a (b) pravidelný–nepravidelný; i když ji přitom druhá distinkce blíže nerozlišuje, přesto jasně počítá s existencí rozdílu mezi pravidly (ba) gramatickými a sémantickými. V přehledu dál se jasně terminologicky liší mezi (c) kolokací, tj. jakýmkoliv smysluplným spojením, resp. lexikálním syntagmatem, a (d) širší kombinací, která smysluplná být nemusí, popř. může mít povahu sublexémovou. Zapojena tu je však i distinkce (e) nespecializovaný–terminologický, a (f) apelativní–propriální.

Termínové kolokace (víceslovné termíny, ad A1a):

cestovní kancelář, lodní doprava, kyselina sírová

Kromě výraziva vědních oborů je sem třeba započítat i specializované výrazy jiných oborů, profesí, řemesel aj., kde pak je *cestovní kancelář* pro lidi z oboru nepochybným termínem stejně jako *bílý chléb* je termínem pro pekaře, i když běžnému uživateli se tak nejeví. Je to jen extenze stejného problému z oblasti jednoslovných termínů, kde se *chléb, voda* za termíny také lingvisty běžně nepovažují, a přitom termíny pochopitelně z odborného hlediska jsou. Termínových kolokací je v úhrnu v jazyce mnohem více než jednoslovných termínů (viz termíny v 2.27).

Propriální kolokace (víceslovná propria, ad A1b):

Středozemní moře, Velká Británie, Ústí nad Labem, Václav Havel

Propriální kolokace obvykle nepředstavují pro klasifikaci problémy; vyskytují se především v oblasti antroponym a geonym. Protože se však pro propria nemůže postulovat požadavek společně sdíleného a všem známého centra (jako je tomu u apelativ) a je to doména svou povahou (zvláště u antroponym) vysoce privátní; problém centra a periferie tady v zásadě nevyvstává, i když i zde existuje jasný rozdíl ve frekvenci užívání jednotlivých proprií. Proprium, i sebezvláštější, je vždy ustálené aspoň pro malý okruh relevantních uživatelů (viz propria v 2.26).

Idiomatické kolokace (idiomy a frazémy, ad A2):

hodit něco za hlavu, bez nadsázky, ležet ladem; jen aby; stará dobrá Anglie

Zařazení idiomatických, resp. frazeologických kolokací, založených na různých sémantických a/nebo formálních anomáliích, nepravidelnostech, a vymykající se tedy gramatickým (pravidelným) přístupům, musí vyhovovat v zásadě požadavku ustálenosti (společnému pro celé A); ta se do značné míry dá odvodit od frekvence dané kombinace v korpusu. Všechny jiné případy, tj. neustálené, patří do individuálních metaforických kolokací (B4a). Povšimněme si, že se sem dají zahrnout i frazeologická propria, která tvoří jednu z periferií frazeologie (kvazifrazémy, viz příklad výše); alternativní řešení přidělující jim samostatný typ je neekonomické. Idiomatické kolokace mají pochopitelně i své extenze. Vedle extenze do proprií (viz výše) existují i extenze do termínů (do A1a), např. *černá díra, kočičí svatba* aj., tj. zde do astronomie a kulinářství (viz frazémy v 2.362). K nejvýznamnějším periferním podtypům frazému, resp. kvazifrazémů se počítá i velmi rozsáhlá a frekventovaná oblast **verbonominálních kvazifrazémů** typu V-S^{abstr} typu *věnovat pozornost* (viz 2.362).

Přijímá-li se implicitně, že lexikální kombinace jsou svou povahou nevětné, pak některé kombinace mající větnou povahu zůstávají nutně mimo. Avšak ani v teorii pojmenování se kategoricky nic takového, tj. o jejich výlučné nevětnosti netvrdí, nominací můžou být i věty a pak je třeba např. do A1b zahrnout například běžné názvy knih apod. (např. *Jak jsem potkal ryby*, O. Pavel). V oblasti frazémů představují takový typ zásadní a hranice kolokací prolamující **frazémy propoziční** (např. přísloví, ale i mnohé jiné), jejichž větná povaha je od kolokačních frazémů zásadně funkčně odlišuje. Je to také zřejmě jedna z mála extenzí, kde panuje souhlas v tom, že patří ještě mezi lexémy, resp. ustálené větné nominace. Je zřejmé, že při tomto přístupu se zároveň upouští od dlouho neuspokojivé tradice vázat lexém pevně jen na pojem. I když by se to analogicky dál nabízelo, tento přístup se dosud neaplikuje ani v oblasti **termínů**. Případy nejrůznějších axiomů, zásad, maximů apod. (např. Archimedův zákon), které takovou povahu mají také, tak zůstávají lingvisticky zcela opomenuté a nezařazené, i když jim nic nebrání v zařazení mezi termíny, resp. věty s terminologickou platností.

Běžné kolokace (gramaticko-sémantické kombinace, ad B3a):

letní dovolená, snadná odpověď, teplé podnebí, starověké památky, místní víno, jižní pobřeží, největší ostrov

Tímto typem běžných kolokací se přechází z kombinací systémových do oblasti kombinací neustálených, v daném případě pravidelných gramaticko-sémantických kombinací, ze kterých se skládá většina našeho všedního vyjadřování. Je to oblast velmi bohatá i pestrá a nelze ji bez dalšího vnitřního dělení jednoduše jinak vystihnout. Je otázkou, zda jejím jádrem, pokud to se dá vůbec nějak vymezit, jsou nějaké preferenční subtypy kolokací a pokud ano, zda to jsou mj. ty, které zastupují uvedené příklady. Obecně pak základní otázka ale zní tak, jak tyto typy identifikovat a odlišit od ostatních. Nacházíme tu především dva velké typy. Jednak se vyskytují případy explicitní specifikace některého inherentního sému lexému, který jí připouští nebo si ji někdy žádá, srov. *dovolená* a uvedená specifikace spatiotemporální *letní*. A jednak tu je zastoupen i druhý, nesmírně běžný typ evaluativní využívající možnosti pragmatického zaujetí stanoviska na škále „pozitivní–negativní, dobrý–špatný apod.“, zde *snadná odpověď*; do něj patří pochopitelně i subtyp intenzifikační, např. *velmi zajímavý* (viz 4.22).

Teprve korpusová lingvistika díky množství autentických dat, kterými disponuje, má v poslední době tendenci zdůrazňovat, a tudíž do jisté míry vyčleňovat zde aspoň nápadný subtyp **běžných typických kolokací**, která většina mluvčích užívá preferenčně a typicky; ty pak stojí v centru úzu a jiné jsou na periférii. Tyto kombinace, které patří v jazyce k nejméně frekventovanějším, bezpochyby žádné ostré hranice nenabízejí a lze je zřejmě opět uchopit jen prototypicky, tj. hlavně v jejich jádru. Mají však svou nespornou praktickou užitečnost, zvláště při studiu praktického jazyka ze strany cizinců; dosud se však vůbec nestudují z hlediska komunikativního, a tedy toho, co, jak a jaké typy informace v sobě vlastně nesou. Vysoká míra výskytu, a tedy i opakování některých kombinací totiž nutně vede k oslabování významu a posilování jejich povahy jako stereotypu.

Analytické kombinace tvarů (analytické formy, ad B3b):

šel by, byl zapsán, bude čekat, ptal ses

Analytické kombinace tvarů, resp. analytické formy jednoslovných lexémů nejsou ani kolokace, a ani tedy víceslovné lexémy, jsou to pravidelné (ale neustálené) formy lexému jednoslovného. Někdy jsou dokonce formálně shodné i s podobou systémovou (*obávání se, obávat se*), a proto do úvah o lexikální syntagmatice patří jen okrajově. Jsou v zásadě dány pravidly gramatiky včetně slovosledu. Případy typu *obávat se, ptát se, ptání se, ptající se* aj. jsou mluvnicemi ovšem tradičně a zjednodušeně chápány jako jednoslovné lexémy, i když to očividně z hlediska formy není pravda; svou funkcí se však s jednoslovnými lexémy shodují (jakkoliv chování reflexivního *se* je zvláště slovosledně komplikované, vstupuje do kontrakcí aj., srov. *ses* výše aj.).

Individuální metaforické kolokace (autorské metafory, ad B4a):

svalit vládu, strádající blahobyť, třeskutě vtipný, virové hrátky

Individuální metaforické kolokace, a tedy autorské metafory nemusejí být a neměly by být primárně asociovány s texty básnickými, těch je ve skutečnosti mizivě málo. Vlastní doménou jsou běžné drobné individuální a často (zvláště pro otupělého konzumenta jazyka) špatně postřehnutelné syntagmaticko-paradigmatické **posuny úzu**, které mají plné právo být také nazývány metaforami, i když v nich básnický obraz a zjevnou metaforu nikdo nehledá; užívá je občas prakticky každý mluvčí. Tuto oblast systematicky nikdo nezkoumá, jakkoliv je velmi rozsáhlá a právě zde se odehrává hlavní vývoj jazyka a jeho úzu. Hlavním problémem je odlišit je od běžných kolokací (B3a), tj. stanovit kritéria a povahu sémantických (ne gramatických) pravidel, která se při tom extendují.

Náhodné kombinace sousední (ad B4b):

(k vyslovení) nedůvěry stačily (dva hlasy), (vývody) vzduchotechniky uvnitř (bytu), že v, kterou jistě

Náhodné kombinace, které jsou v textu vzájemně sousední, jsou skutečně takové, jak jejich označení napovídá. Jde o čistě náhodné, a tedy neintencionální, často i nesmyslné kombinace slov, lexémů v textu, které se vedle sebe, tj. v sousedství octly v důsledku slovosledu a které nechápeme ani jako kolokace, ani jako víceslovné lexémy. Jsou to jen složky aspoň dvou navzájem různých a nesouvisejících jednotek jiných.

Dodejme ještě, že v tomto pojetí se za kolokace nepovažují lexémy se svými pevnými valenčními exponenty různého druhu, tj. např. *záviset na, odolný vůči, odpor proti, myslit si že* apod., i když tomu při rozšíření pohledu nic nebrání. Lze je považovat za součást lexému stejně tak, jako např. *reflexivní se* u sloves apod., srov. např. *ptát se, bát se, vzpomínající si, obávání se*, u kterých se tradičně zamlčuje, že jde o zřetelnou formální víceslovnost také (viz už B3b výše).

Jiné kombinace (blábol, ad B4c):

Jen z důvodů úplnosti lze do přehledu ještě zahrnout prostě takové **jiné kombinace**, které mají individuální povahu vázanou na konkrétního autora či mluvčího, které se občas v textu nacházejí také, a které však nespádají do žádného z typů naznačených výše a nedávají smysl. Vedle snad určitých jazykových experimentů (ovšem jiných než B4a)

sem nejspíše patří blábol různého typu, zvl. lidí psychicky nemocných, popř. opilých aj. Striktně řečeno je však lze z daného přehledu vyloučit, pokud se přidržíme zásady plné a funkční aplikace systému na text a smysluplnosti dané kombinace pro posluchače/čtenáře. Avšak to už je otázka zvláštních a neúplných modů existence jazyka.

Běžné kolokace uzuální (ad C):

odemknout dveře, obout si boty, práť prádlo, sušit prádlo, nakrájet nadrobno, umýt si ruce, nastoupit do tramvaje

Tyto kolokace mají proměnlivý, a tedy pohyblivý charakter ve vnímání různých uživatelů jazyka, v zásadě však tvoří přechod mezi termínovými kolokacemi (A1a) a běžnými kolokacemi (B2a). Míru příslušnosti mezi oběma póly není snadné obecně stanovit, a tudíž ani příslušnost k systému (pak by byly ustálené) či textu (pak by byly pojímány jako neustálené): ne každý dělá běžně označované činnosti, a proto jejich jazykové označení nevnímá stejně, resp. stejně ustáleně. Z tohoto důvodu není ani rozsah tohoto případného přechodného typu jasně vymezený (podobně jako např. u termínů). Obecně není metodologie uchopení tohoto potenciálního typu jasná, protože není jasný stupeň jejich ustálenosti (jsou např. kolokace *chovat ovce, nalít čaj, umýt si ruce* či *rezervovat si místenku* ustálené?). Z praktických důvodů bývá proto především tato oblast předmětem a obsahem tvorby slovníků kolokací (mj. i proto, že kolokace **vyčistit si ruce, *umýt si zuby* se neužívají a pro cizince jsou obtížné).

Základním problémem, na kterém závisí řada dalších aspektů, je tedy ověření ustálenosti a stanovení její míry, a tedy mj. hranic mezi systémem a textem (viz výš). Napříč celým spektrem lexikální kombinatoriky však jde v pozadí stojící všudypřítomná frekvence lexémů. Tvoří nespornou kvantifikovatelnou škálu, na které stanovení rozmezí mezi typy je jak obtížné, tak co do hranic nejasné a neostře (s přechody).

Za užitečné dělení, které však zatím také nelze přesně vymezit, lze považovat především distinkci **typický–běžný–řídce–potenciální**. Pro nalezení kritérií pro takové rozlišování, zvláště pak možností potenciality a povahy dalších, dosud neexistujících kombinací, bude přitom třeba se opřít o sílu dosavadních kombinatorických typů (především však z hlediska sémantického). V aplikované oblasti (zvl. výukové a lexikografické) se už nějakou dobu za užitečnou distinkci ještě považuje aspekt **typičnosti** kolokací, jehož pozadí se jasně váže na vysokou frekvenci, ale jinak se o spolehlivá kritéria neopírá. Právě na typičnost a vysokou frekventovanost kombinace se dále váže i statut stereotypů (viz 4.12).

5. LEXIKÁLNÍ SYSTÉM

5.1 POVAHA LEXIKÁLNÍHO SYSTÉMU

Otázka, jestli má lexikon v sobě nějaký systém, bývala ve 20. století i dřív zásadním tématem s nejasnou odpovědí. Proti zdánlivě (nějak) strukturované, logické a psychologicky přehledně malé gramatice se lexikon zdál neprůhledný až chaotický a hlavně obrovský (zastupuje 99,9% všech formálních jednotek jazyka). V pozadí stojí odmítající tehdy představu systému v lexikonu stála však především absence jeho poznání, v neposlední řadě i absence spolehlivých kritérií vymezení systému. Pokud se o systému v lexikonu začalo někdy mluvit (srov. až později např. Filipec–Čermák), jeho nastiňovaná podoba zůstávala stále vágní a poukazovalo se na takové obecné charakteristiky jako „*složitý systém slov, v němž všechna slova jsou ve vzájemném vztahu a jedno druhé navzájem vylučuje*“ (Teze). Nehledě na to, že to takto přesně přijmout nelze (ani jedno jediné slovo nemůže být ve vzájemném vztahu se všemi ostatními, natožpak všechna), je to jen zúžená reformulace starého de Saussurova učení, který však tak (obdobně, s důrazem na znakový základ) charakterizoval celý systém jazyka, nejen systém lexikonu. Ten od gramatiky pro nejrůznější přechodné jevy a jednotky však odmítal oddělovat. De Saussure např. říká (s. 124 fr. vydání): „*Jazyk je systém, jehož všechny součásti mohou a musejí být nazírány ve své synchronní solidaritě*“, tj. skrze své syntagmatické a paradigmatické souvztažnosti.

A toto hledisko, které se ozývalo občas už dříve (např. G. von der Gabelentz), začíná být pak sdílené častěji. Pokud lze tedy lexikální systém nějak postulovat, pak s vědomím naznačených souvztažností, ale i s vědomím, že to je možné v zásadě jen pracovní, a tedy v propojení s celým jazykovým systémem; lexikon a gramatika jsou vzájemně komplementární, nelze je však od sebe zcela ostře odlišit. Zásadní rozdíl lexikonu proti gramatice je především v povaze pravidel (sémantická vs formálně-gramatická) a formálních tříd (zvl. ne/uzavřenost, viz už 1.1). Představa systému, i kdyby se ho podařilo aspoň poněkud jasněji vymezit, se musí opírat o úhrn všech lexikálních paradigmat a pravidel jejich fungování, který zahrnuje nutně všechny lexémy jakéhokoliv druhu.

Lexikon míval ve starších pojetích (s určitou výjimkou lexikálních polí, viz dál), která systém v něm nehledala, roli, kterou později zdědila sémiotika: byl to pro lingvistu jakýsi odpadkový koš, kam přicházelo všechno to (nepravidelné a individuální), s čím si nevěděla rady ta či ona gramatika (Gleason aj.); hranice tohoto předělu mezi gramatikou a lexikonem se však stále posouvají. Explicitně se k (lexikálnímu) systému hlásí často dnešní počítačová lingvistika se svým zaujetím pro exaktní souvztažnosti slov a konstrukcí, pro které se předpokládá v pozadí stojící systém. Do jisté míry se i v rámci kognitivní lingvistiky v některých jejích větvích o systému mluví, zvl. ve frame semantics Ch. Fillmore (1969), popř. v některých odnožích systemic grammar (Halliday 1985, Hudson 1984). Dnešní základní poznání korpusové lingvistiky toto už dříve zpochybněně dělení a hranici systému dál nejen rozostřuje, ale svým důrazem na škálovitou povahu jazyka ji v řadě ohledů a na pozadí dosavadních kritérií i právem zpochybňuje.

Dobové zaujetí, popř. nadšení pro **dílčí lexikální systémy** (resp. pole), zvl. v germanistice, které však nebyly nikdy jasně vymezeny (srov. ještě Filipec-Čermák 151n.), si otázku plného a vyčerpávajícího pokrytí lexikonu nekladlo a tím, že část lexikonu do nějakého pole zahrnulo, zůstalo jen u dílčích a často líbivých ilustrací (srov. např. Ducháček 1960b o lexikálním poli krásy). Smíšenou povahu syntagmatickou i paradigmatickou mívají **sémantická pole** (též: lexikální pole, něm. Bedeutungsfelder), oblíbená u některých lingvistů od 30. let (Trier, Porzig, Ducháček ale i Filipec aj., viz přehled v Filipec-Čermák, 5.2). Původní inspirace u Triaera se zaměřovala v podstatě na vztahy paradigmatické, zatímco až Porzig obrací pozornost na vztahy syntagmatické. Spojením obojího a následným rozpracováním se postupně dospělo k představě sémantického pole. Podle této představy je slovník organizován do tematických, resp. významových oblastí, které jsou vnitřně do jisté míry strukturovány. Ilustrace takovýchto polí pocházející z oblasti barev, pohybu apod. však zůstávají právě jen dílčími ilustracemi a o úspěšnosti takového popisu slovníku a možnosti vyčerpávajícího zachycení lexikonu jeho pomocí bylo časem více pochyb než jistot, v některých oblastech se téměř neuplatnil (anglosaská lingvistika). V některých pojetech se dokonce poukazovalo na to, že popis určitého pole ukazující některé souvislosti lexémů vlastně odráží, v duchu Humboldta, i duch národa apod., což je oblast lingvisticky těžko uchopitelná (předpokládající nepřijatelně však i to, že jednomu národu odpovídá jeden jazyk a ten národ žije v jakési izolaci, bez vlivů jiných jazyků kolem). Specifickým navázáním byla teorie lingvistického relativismu, známá jako Sapir-Whorfova hypotéza, která se zvláštním kulturně-jazykovým systémem počítala také. Sémantická pole však už ze své podstaty budovala na lexémech oblastí sémanticky jasnějších (pohyb, krásy, láska ap.), a bylo proto záhy zřejmé, že ty lexémy, kde se taková tematická příslušnost nabízela menší či žádná, zůstávaly nutně mimo. Popis lexikonu tímto způsobem byl tedy nutně jen výběrový a do značné míry i subjektivní. Popsat tímto způsobem lexikon celý se však nikdy nikdo nepokusil. Nabízela se pak otázka smyslu a využití takovýchto polí, jejichž popis, pokud by vznikla, by nebyl ani jednoznačný ani bezpracný.

Jestliže jsou na jedné straně ze všech lexémů zvnějšku standardizovány a neměnně stabilizovány termíny, promítají se na druhé straně do mnoha běžných lexémů i další vlivy, především formální respektované hodnoty sociální; v tomto případě se lexikon pak nahlíží **sociolingvisticky**. Tyto lexémy jsou normovány územím, popř. i sankcionalizovány (viz 2.29 aj.). Část této oblasti studuje tradiční stylistika tam, kde se v lexikonu nabízí variabilita, její zájem je ovšem širší a netýká se pouze lexikonu.

Pro povahu vnějších disciplín, které se v jazyce odrážejí, nemají aspekty jiné než čistě lingvistické systémovou povahu a celý lexikon nezahrnují; pro dané úvahy nejsou proto relevantní. Určitou dílčí výjimkou může představovat snad jen ten sociologický aspekt, který souvisí s (často umělou a vynucovanou) preskriptivistickou tradicí spisovnosti a promítající se především do pravopisných pravidel a obdobných příruček. Nicméně, i když se tato tradice tváří, že postihuje jazyk celý, není to, především v případě lexémů, pravda, jde vždy zase jen o určitý výběr a tedy nikoliv lexikon celý. Navíc si kodifikátoři sami nejsou jisti, jak řadu lexémů či jejich tvarů vystihnout (obsahují-li pravidla spisovnosti lexémy jako *stůl*, *vysoce*, *ležet*, *tak*, *pět* či *dal*, je to zavádějící, protože tyto formy nejsou pouze spisovné, jak se předstírá: jsou stejně tak i nespisovné). Ani

toto k systémovým aspektům lexikonu počítat tedy dobře nejde. Všechny další možné aspekty jako lexikon určité sociální či profesionální vrstvy jsou nutně jen dílčí povahy.

Systémovou povahu však má pochopitelně každý lexém, zahrneme-li do našich úvah aspekty kvantitativní, především **statistické**. V různých podobách se aspekty statistické týkají celého systému. Jde především o prostou **frekvenci** lexému, kterou má každý lexém jinou, jde ale i o složitější korelace jednoho lexému k jiným, o místo v jeho virtuálním paradigmatu a o poměr takového lexému k jiným jeho členům (o tom viz 3.1). Systémovou povahu má obecně však i existence paradigmat uzavřených a otevřených, známá ze všech jazyků, jakkoliv se (zatím) příliš do lingvistických úvah nepromítá; i tato paradigmata mají kvantitativní pozadí.

Odvozenou a specificky pedagogickou či lexikografickou (nebo ještě jinou) povahu mají aplikace vybírající na základě frekvence z celku lexikálního systému omezené subsystémy pro daný účel, např. pro učebnice, slovníky aj.

Systém a lexikon

Z mnoha definic **systému** (vztažených většinou na konkrétní vědu či oblast zájmu) se pro svou jednoduchost dá připomenout například definice z Wikipedie postulující, že *systém je množina vzájemně na sebe reagujících či na sobě závislých entit, reálných či abstraktních, která tvoří integrovaný celek*, která dobře vystihuje vnitřně mnohonásobné závislosti mezi jednotkami systému. Dodáme-li k ní ještě dva zásadní atributy nutně charakterizující jazykový systém také, totiž to, že je *otevřený* (a tedy vyvíjející se) a *přirozený* (tedy nikoliv umělý), implikuje pak definice jazyka i jeho variabilitu a nejrůznější relace systému navenek, tj. znakové, sociální a jiné. Lexikální systém je pak třeba chápat jako specifický a pro každý jazyk vypadající jinak, vydělený však vždy jen pracovně, neostře a často jen prakticky, zvláště z pedagogických důvodů apod. V lingvistické teorii se proto o lexikálním systému dnes mnoho nemluví a k možnosti jasně vymezeného lexikálního systému se dnešní lingvistika obvykle přímo nehlásí, přestože ho jako součást širšího jazykového systému předpokládá a v pozadí se na něj jako na indefinibile naráží. Zajímavé je, že i v dnešní počítačové lingvistice se systém předpokládá (viz už výše), jakkoliv Chomsky, od něhož se mnoho lingvistů časem nespokojeně odvrátilo (jako Ch. Fillmore), o něm stále odmítá uvažovat (a jazyk se mu tak scvrkává jen na syntax). Nicméně v povaze každého relativně stabilního systému, jazykového a úžeji i lexikálního (podle povahy jeho struktury, uspořádání), se za systém chápe především úhrn jeho formálních jednotek, zvláště lexémů, řazených přirozeně do paradigmat, a tedy vlastně **paradigmatika**.

Lexikální systém je tudíž možné chápat jako podmíněně vydělenou jeho formální část (tj. především jako úhrn lexémů) z celého jazykového systému, který je dán obecně souvztažností aspektů paradigmatických a (obvykle především potenciálně) syntagmatických a všech relevantních pravidel. Je tu třeba znovu připomenout lingvistikou v zásadě nepřijatou de Saussurovu ideu jazykové hodnoty (viz 2.232.1, 2.234.1), kterou každý lexém má (značně, ač nepřiznaně se této myšlence blíží cíle frame semantics Ch. Fillmora). Lze tedy předpokládat, že představu systému by do značné míry naplňoval (neexistující a nepopsaný) úhrn všech hodnot všech lexémů.

Nicméně v dalším si znovu připomeneme, že právě jeden typ paradigmatického vertikálního přístupu, *hyponymie*, jistý řád a systém v lexikonu nepochybně vytváří v tom smyslu, že spojuje celý lexikální systém a všechny jeho lexémy dohromady, i když další aspekty nechává stranou, především aspekty syntagmatické.

5.2 TEZAURUS JAKO ONOMAZIOLOGICKÝ SYSTÉM, ONTOLOGIE

Při sledování povahy lexikálních paradigmat se poprvé objevila možnost v rámci **hyponymie** (viz 3.5), a tedy paradigmatu vertikálního, uvažovat o celém a systematickém pokrytí lexikonu tímto způsobem. Jednotlivá hyponymní paradigmata, začneme-li od nejnižších, např. názvů zahradních květin, mají totiž tu vlastnost, že patří vždy jako celek, spolu s dalšími (např. květinami pokojovými, polními, lesními aj.), jako jeden z členů do bezprostředně vyššího řádu, resp. do paradigmatu nadřazeného a vyššího (květin) a to zase obdobně, např. spolu s keři aj. do ještě vyššího atd., až se dosáhne vyčerpávajícího zařazení všech květin (a dalších rostlin ap.) do hierarchického i taxonomického systému (jako např. v botanice). Takto lze uvažovat o skutečném včlenění celého lexikonu do hierarchického systému platného pro všechny lexémy. Nevysloveným předpokladem při konstrukci takové hierarchizované struktury paradigmat všech typů (jen však ve smyslu paradigmatickém a tedy paradigmat virtuálních) je to, že jejich uživatel významy zařazených lexémů zná odjinud (např. z výkladového slovníku).

Představy o takovém systému nějak smysluplně organizujícím lidské vědění jsou staré, jejich realizace však byly zpočátku jen skromné a nedokonalé. K prvním se počítá už pro staré Řecko svými soupisy židovský Herennios Philon (Philo Byblius, 64–141) nebo pro sanskrt veršovaný *Amarakoša* (4. stol.), pro češtinu (ale i další jazyky) je třeba připomenout poněkud odlišný a encyklopedicky a pedagogicky míněný Komenského *Orbis pictus*, (1650–1654) pracující s obrázky (a dříve už i *Dvěře jazyků odevřené*), který sem svou povahou patří jen zčásti. Jeho cílem bylo uspořádaným způsobem zachytit základ lexikonu, užitá hierarchizace tu je však minimální a ani začleněný rozsah lexikonu není velký. Jistým pokusem o určitý systém ve slovníku byly však už dříve nomenklátory, systematizované a veršované bilingvní slovníčky terminologické (druhá polovina 14. stol), z nichž u nás byly nejnámější ty, které sepsal mistr Karlovy univerzity Klaret (resp. Bartoloměj z Chlumce). Skutečný začátek však představuje až původně amatérský pokus, který jako hobby pro angličtinu sestavil r. 1805 (a vydal 1852) anglický lékař Peter Mark Roget, který také dal jméno **tezaurus** celému novému směru a typu takových slovníků (též: věcných slovníků). Představuje hlavního reprezentanta onomaziologických slovníků, které proti obrovské většině ostatních slovníků, založených převážně sémaziologicky (přístup *forma* → *význam*), se pokouší registrovat lexémy napřed podle významu (obrácený přístup *význam* → *forma*).

Starší úzus tohoto označení (řec. pokladnice, skladiště) se dříve vztahoval prostě jen na velké slovníky, ať jednojazyčné či bilingvní apod., v knihovnictví a informačních systémech se užívá však dodnes (srov. např. *Eurovoc*, databáze evropských právních norem aj.). Dnešní jazykové tezaury se však pokoušejí sestavit neabecední systém založený na věcných, logických či jinak nazývaných souvislostech mezi slovy a do něj řadit lexémy podle těchto souvislostí.

Tezaurus

Základní cíl je seřadit smysluplně slova podle věčné souvislosti, např. *židle, postel, stůl* apod. tam, kam patří logicky, tj. pod *nábytek* (tato souvislost se někdy poměrně volně chápe jako synonymie), a ty zařadit hyponymicky do naznačeného hierarchického systému; často jsou takové třídy doplněny o opozita (anotonyma). Vedle vlastního naplnění lexikálními daty však otevřenou otázkou od samého začátku bylo navržení vhodného hyponymického hierarchizovaného systému. P.M. Roget je autorem z praktických slovníků toho zdaleka nejslavnějšího, a ten se stal výzvou ke konkurenčním dílům v řadě jazyků; svou hierarchii má od samého začátku však jen malou, několikastupňovou (viz dál). Má ovšem tu výhodu, že oproti jiným, do značné míry umělým systémům tezauru se jeho tezaurus sám po autorově smrti (1779–1869) stal objektem proudu přirozené minievoluce, trvající přes sto let, během níž byl různě alternativně vylepšován a doplňován v různých publikovaných verzích generacemi dalších autorů, lexikografů a redaktorů a tato kumulativní zkušenost mnoha přispěla k jeho bezkonkurenčním kvalitám (jeho verze existuje od r. 2007 i v češtině, Klégr). V angličtině patří k nezákladnějším a nejužívanějším příručkám lidí hledajících při psaní „to správné slovo“, na které si nemůžou právě vzpomenout.

V oblasti umělé inteligence a v informačních technologiích se však tezaurus obvykle nazývá **ontologie**, jakkoliv obrovská většina těchto komputerových tezaurů má podle oboru či oblasti jen dílčí povahu a za vyčerpávající lexikální systémy je považovat nejde. Těch, které se snaží lexikon pokrýt vyčerpávajícím způsobem a jejichž tvorba je jak náročná, tak v některých aspektech problematická, je jen málo, především pro angličtinu WordNet (ten se však nazývá lexikální databáze) a CYC; o těch viz dál.

Významové východisko tezaurů však nenabízí žádné takové jasné uspořádání jako přístup a slovník alfabetycký, který je oproti tezauru v zásadě jednoduchý a lineární, avšak konvencí stabilizovaný. Proto je (onomaziologických) **systémů** navržených pro tezaurus mnoho a neexistuje přitom kritérium jak je objektivně vyhodnotit. Otázky kladené a v jednotlivých systémech různě zodpovídané zahrnují např. otázky po (a) možnosti existence jediné komplexní hierarchie a (b) vrcholového pojmu, po (c) počtu hierarchických rovin, po (d) počtu vlastních tříd, či (e) souvztažnosti navrhované hierarchické taxonomie s intuitivním vnímáním na jedné straně a vědeckou taxonomií na straně druhé (pokud existuje, jako např. v přírodních vědách) aj. Podívejme se na některá řešení. Už původní Roget neužíval striktní hierarchii s jediným vrcholem, měl na začátku, resp. vrcholu **hierarchie** tříd šest (které má i česká verze), i když některá vydání dosáhla až osmi. Např. vydání z r. 1977 má:

- 1 – Abstraktní vztahy,
- 2 – Prostor/vesmír,
- 3 – Fyzika,
- 4 – Hmota,
- 5 – Vnímání,
- 6 – Intelekt,
- 7 – Vůle,
- 8 – City

a jejich vnitřní dělení obvykle obsahovalo už dál přímo jen vlastní „synonymní“ skupiny podle jednoho významu. Ty se obvykle uvnitř dělí podle hlavních autosémantik,

na *substantiva*, *adjektiva*, *verba* a *adverbia*, některá vydání však mají ještě pátou podtřidu *interjekce*, která ale zahrnovala i jinak obtížně zahrnutelné výrazy větné.

Zhruba stejně velkou část každého tezauru však zaujímal abecední **rejstřík**, kde si uživatel vyhledává potřebné slovo, které je obvykle pragmaticky dělené podle všech hlavních významů (zřejmě tak, aby se lexémy „vešly“ do navržených tříd), a podle příslušného čísla sémantické skupiny hlavního slovníku (tezauru) se pak hledá v něm, v okolí výchozího, zvoleného slova v rejstříku, vhodná slova další. V německé oblasti dominuje od r. 1934 svými opakovanými vydáními Dornseiff, který pracuje s 906 skupinami rozdělenými do 18 tříd (Příroda a okolní svět, Život, Prostor poloha a forma, Velikost, množství a počet, Bytí vztah a děj, Čas, Viditelnost, světlo, barva, zvuk, teplota, váha a skupensví, Místo a změna místa, Vůle a jednání, Myšlení, Znak, sdělení a jazyk, věda, Umění, kultura, Lidské soužití, Jídlo a pití, Sport a volný čas, Společnost, Přístroje a technika), bez pokusu o vyšší hierarchii.

Naproti tomu španělský tezaurus od J.S. Casarese do jediného vrcholu ústící hierarchii má (z pozice své religiozní orientace je to pro něj pojem boha) a ta se dál člení na dvě hlavní větve, hmotu anorganickou (vědy) a organickou. Do větve druhé, dál dělené na rostliny a živočichy, zahrnuje jako podtřídy živočichy a člověka, vše členěné ještě jemněji. Celkem má 2000 tříd. Nizozemský tezaurus L. Brouwerse, ovlivněný představami Ch. Ballyho, má přes 1000 skupin. Pro angličtinu však vzniklo od dob Rogeta několika dalších konkurenčních tezurů. Z dobových předválečných úvah je zajímavý pokus vytvořit onomaziologický systém německých autorů Halliga a Wartburga. Ten se však nikdy nerealizoval ani pro němčinu, ani francouzštinu (Wartburg jako romanista ho stručně ilustroval právě na ní) a vyzkoušený ani kriticky prověřený tedy nebyl (srov. však už jeho dobovou kritiku od de Tollenaere). Přesto se jejich ideje chopili někteří nadšenci, rozpracovali ji a pokusili se ji (poněkud megalomansky) realizovat pro češtinu pod vedením J. Hallera na základě excerptce celého, dnes už staršího Příručního slovníku jazyka českého (cca 250 tisíc hesel) a řady dalších zdrojů. Tento *Český slovník věcný a synonymický I-III*, který uvádí i ze slovníků přebírané ilustrační příklady, však nikdy dokončený nebyl. Původní poměrně jednoduchý plán a třídění Halliga a Wartburga, které v zásadě tento slovník přebírá, člení lexikální a pojmový svět na tři hlavní větve, Vesmír, Člověk, Člověk a vesmír (dělené dále do 10 polí). V českém provedení nedošlo k realizaci sekce Člověk po stránce společenské a čtvrté zvláštní větve Pojmů apriorních. I tak je dosavadní torzo slovníku bohaté ve své klasifikaci, obsahuje 5193 tříd.

Rogetův tezaurus

Většina tezurů, nazývaných také slovníky věcné, filozofické, ideologické či jen synonymické, je v dalších jazycích rozsahem menší a nepřekračuje rozmezí jediného svazku (jakkoliv zůstal nedokončený, tvoří český slovník však svazky tři a zvlášť stojící neúplný rejstřík). Shrneme-li, ukazuje se, že každý tvůrce svou hierarchii pojímá jinak, a to ve všech uvažovaných bodech (viz a-e výše), žádný mj. však neodpovídá vědecké taxonomii. Značné zjednodušení této hierarchie v Rogetovi se pak většinou jeví naopak jako výhoda zajišťující aspoň hrubou představu sémantického celku lexikonu a místa hledaného pojmu, resp. formy v něm. Z hledisek praktických je také zřejmé, že hledání v nich musí nejen umožňovat a usnadňovat dodaný rejstřík, ale i přijatelný rozměr a rozsah svazku.

Rogetův systém realizovaný pro češtinu (Klégr) pracuje s dělením do 885 tříd pro hlavní slovník, do kterých bylo zařazeno cca 150 000 lexémů; v rejstříku se uvádí cca 670 000 položek. Užitá hierarchie je tu však malá, zpravidla se pracuje jen se třemi stupni abstrakce, např. základní třída *důkaz* mající číslo 420 patří do vyšší třídy *užívání mysli* a ta do nejvyšší třídy *IV Intelekt*. Pro orientaci se v dalším uvádějí i počty tříd pro některé vyšší třídy, srov.:

Třída	Sekce
I Abstraktní vztahy	1 Existence 1–155 2 Vztah 3 Kvantita 4 Pořadí 5 Číslo 6 Čas 7 Změna 8 Příčinnost
II Prostor	1 Prostor obecně 156–281 2 Rozměry 3 Tvar 4 Pohyb
III Hmota	1 Hmota obecně 282–395 2 Anorganická hmota 3 Organická hmota
IV Intelekt: Užívání mysli	
<i>Oddíl 1: Tvoření myšlenek</i>	1 Obecně 396–458 2 Předběžné podmínky a operace 3 Podklady pro uvažování 4 Myšlenkové procesy 5 Výsledky myšlení 6 Extenze myšlení 7 Tvořivé myšlení
<i>Oddíl 2: Sdělování myšlenek</i>	1 Povaha sdělovaných myšlenek 459–535 2 Způsoby komunikace 3 Prostředky sdělování myšlenek
V Volní Oblast: uplatnění vůle	
<i>Oddíl 1: Individuální volní jednání</i>	1 Volní jednání obecně 536–657 2 Budoucí volní jednání 3 Záměrné jednání 4 Antagonismus 5 Výsledky jednání
<i>Oddíl 2: Volní jednání v sociálních situacích</i>	1 Sociální volní jednání obecně 658–729 2 Speciální sociální volní jednání 3 Podmínečné sociální volní jednání 4 Vlastnické vztahy
VI Emoce, náboženství a morálka	1 Obecně 730–885 2 Osobní emoce 3 Mezilidské emoce 4 Morálka 5 Náboženství

363 Lidský křik

sb. lidský křik, výkřik, vzkřik, pokřik, volání, zvolání, zavolání, zahulákání, houknutí, zahouknutí, vyštěknutí, ohlas, výzvuk, hlesnutí, exklamace, interjekce;

zavání, skřek, zavýsknutí, vyvířsknutí, vyjeknutí, výjek, zaječení, zaskučení, zavýtí, zaupění, zasténání, sten, ston, heknutí, vyheknutí, vzlyk;

křik, řev, řvaní, ryk, huronský řev, válečný pokřik, jekot, ječení, vřskot, vřeštění, vzrušené volání, pokřikování, vřava, halas, poprask, rozruch, rámus, pozdivžení, pobouření, zvýšené hlasy, povykování, hromování, hartusení, hřímání, sakrování, poplach, hluk, lomoz, změť hlasů, bengál, rumor;

výskání, výskot, zavýsknutí, vyvířsknutí, vypísknutí, juchání, juchot, hejsání, hlaholení, halasení, halas, halekání, hulákání, smích, výbuch smíchu, výtrysk smíchu, vyprsknutí, chichotání, chichot, chichot, hihňání, chechtání, chechtot, řehonění, řehotání, řehot, říčení;

jasání, jasot, plesání, ples, haló, jubilování, ovace, frenezie, skandování, skandované volání, provolávání sláva, volání hurá, povzbuzování, pokřikování, burcování, fandění, hecování, bučení, pískání, hvízdání;

naříkání, nářek, fňukání, kňučení, kňourání, kvílení, výtí, bědování, lamentování, hořekování, žalostnění, lkaní, štkání, žalování, ouvekání, skučení, skuhrání, škemrání, stýskání, úpění, vzlykání, vzdychání, hekání, sténání, chroptění;

pozdrazné zvolání, nazdar, buď zdrav, zdravím, zdravíčko, pozdrav pánbůh, zdařbůh, poklona, má poklona, rukulbám, ahoj, čau, těbůh, tě pic, tě péro, servus, hej, ave, salve;

adj. *hlasitý*, slyšitelný, hluchý, zvučný, silný, hlasný, hlaholivý, hlaholný, mohutný, huronský, děsný, šílenný, strašný, ječivý, pronikavý, bolestný, zoufalý, jektavý;

jasavý, jasotný, radostný, nadšený, frenetický, bouřlivý, skandovaný;

vb. *vykřiknout*, vzkřiknout, zakřičet, zavolat, zvolat, provolat, zařvat, zahulákat, zaryčet, zařičet, houknout, vyhrknout, vyrazit ze sebe, zaječet, vyvířsknout, vyštěknout, zasupět;

křičet, řvát, ryčet, hulákat, zvýšit hlas, pokřikovat, vykřikovat, povykovat, hlučet, hlaholit, halasit, halekat, rámusit, lomozit, tartasit, hartusit, hřímat, ječet, vřískat, vřeštit;

skandovat, provolávat slávu, oslavovat, vyvolávat hesla, vyřvávat, pořvávat, prozpěvovat, zpívat sborem, fandit, pískat, bučet;

jasat, plesat, výskat, zavýsknout, juchat, hejsat, chichotat se, řehonit se, řehtat se, chechtat se, pochechtávat se, říčet smíchy;

naříkat, kňourat, fňukat, kňučet, výt, lkát, kvílet, bědovat, lamentovat, hořekovat, žalostnit, štkát, skučet, skuhrat, škemrat, stýskat si, úpět, vzlykat, popotahovat, zajíkat se, vzdychat, hekat, sténat, chroptět, chrčēt;

adv. *s křikem*, s řevem.

<355 Hlasitost, 527 Hlas>

364 Zvířecí křik

sb. zvířecí křik, volání, ptačí volání, ptačí zpěv, prozpěvování, ptačí píseň, ptačí koncert, trylek, skřívání trylky, trylkování, slavičí klokot, cvrlikání, štěbetání, štěbot, štěbet, švitování, čimčarání, pinkání, hvízd, hvízdání, hvízdot, kvokání, kdákání, kokrhání, hejkání, kejhání, káchání, hudrování, pípání, pískání, krákání, krákorání, vrkání, vrkot, cukrování, klechtání,

bukání, houkání, kulichání, jíkání, kukání, tokání, pšoukání, klepání, pukání, bublání, dudání, kvorkání, klapání, klektání, kyrykání, čířkání;

řev, ryčání, rykot, velrybí zpěv, vřeštění, troubení, rochání, broukání, hukání, chrochtání, rochtání, kvíčení, štekání, štekot, hafání, bafnutí, výtí, lání, vrčení, kničení, kňučení, skučení, nařkání, mňoukání, mrňoukání, předení, vmění, prskání, kočící koncert, mručení, bručení, bekání, bákání, bučení, bečení, bekotání, mečení, mektání, pištění, řehtání, řeht, ržání, říčení, frkání, frkot, funění, hýkání;

kvákání, kvakot, kvákot, kuňkání, skřehotání, rachání, žabí koncert, syčení, chřestění, skřípání, bzučení, bzukot, bzikání, bzikot, cvrčení, crčení, cvrkání, cvrkot, rolničky cikád, chroupání, škohrtání, tikání červotoče, půlnoční klepání červotoče, umrlčí hodinky;

adj. *zpěvný*, zpěvavý, cvrlikavý, štěbetavý, štěbotavý, štěbetný, švitořivý, trylkovitý, klokotný, toka jíci, křičící;

řvoucí, řvavý, ryčící, vřeštivý, troubící, chrochtavý, štěka jíci, štekavý, mečivý, mekotavý, bekavý;

vb. *křičet*, volat, zpívat, zvučet, vyzvukovat, trylkovat, klokotat, kvokat, kdákat, krákorat, kokrhát, ke jhat, he jkat, káchat, kvákat, hudrovat, krákat, vrkat, cukrovat, klechtat, bukat, houkat, kulichat, jíkat, kukat, dělat ku ku, tokat, pšoukat, klepat, pukat, bublat, dudat, kvorkat, klapat zobákem, klektat, pípat, típat, pískat, hvízdát, pinkat, cvrkat, cvrlikat, čířikat, čvířikat, kyrykat, čimčarat, švitořit, štěbetat;

řvát, vřeštit, ryčet, řehtat, zařehtat, ržát, zaržát, říčet, funět, frkat, odfrknout si, hýkat, dělat ia, bučet, bečet, bekotat, bekat, mečet, mekat, dělat bú, dělat mé. štekát, zaštekát, vyštěknout, hafat, hafat, bafnout, vrčet, výt, lát, kňučet, kničet, kníkat, skučet, naříkat, kňourat, mňoukat, mrňoukat, příst, vmět, syčet, prskat, dělat mňau, chrochtat, rochtat, kvičet, dělat chro chro, troubit, bákát, hukat, lekat, rochat, broukat, bručet, mručet, dělat brum brum;

kvákat, kuňkat, skřehotat, rachat, dělat kvakva, syčet, chřestit, skřípat, bzučet, bzikat, pištet, cvrčet, cvrkat, křísat, škohrtat, tikat.

<326 Zvíře>

365 Melodie

sb. melodie, melika, melos, harmonie, harmonická kráska, libozvuk, eufonie, souzvuč, sould, souznění, souhlasnost, sladění, vyladění, asonance, konzonance, akord, eurytmie;

melodičnost, melodičnost, melodika, melodický ráz, melodické bohatství skladby, zpěvnost, hudebnost, muzikálnost, tóničnost, tonicita, tonálnost, harmoničnost, akordičnost, sladěnost, líbeznost, zvučnost, libozvučnost, lahodivost, sladkost;

nápeř, nápeřek, cantus, melodie, melodická linie, téma, hudební myšlenka, melodický motiv, leitmotiv, protimelodie, protihlas, protipohyb, kantiléna, árie, arietta, arioso, zpěv, zpěvní deklamace, refrén, popěvek, píseň, písnička, chanson, šanson;

melodická ozdoba, melisma, broderies, fioritura, acciaccatura, příraz, appoggiatura, opora, figurace, mordente, náraz, riff, trylek, řadový trylek, soutryl, koloratura;

výška, výšková modulace, tónový průběh, síla, ténbr, intonace, kadence, ambitus, tónový rozsah, rejstřík, frázování, stupnice, tónina, houslový klíč, basový klíč, violový klíč, tenorový klíč;

Níže ilustrovanou sémantickou třídu č. 363 **Lidský křik** zachycuje Restřík jednoduše, zároveň naznačuje její vřazení do širšího pojmu **křik**. Odlišené významy jsou označeny kurzivou, srov.

křidovitý

práškovitý 300

křidový

bělavý 383

jilovitý 311

křik

křik 355, 363

křik lidský 363

zvířecí křik 364

zvučný hlas 527

křiklavost

kýčovitost 771

nápadnost 372

nevkus 513

očividnost 465

pronikavost 355

přezdobenost 511

těpytivost 787

vyčnělost 228

Už na takto stručné ilustraci některých realizovaných tezaurů je vidět, že jednota v navrhování koncepce onomaziologického systému chybí, velmi často chybí dokonce i pokus o plnou hierarchii. S ohledem na zřejmé a velké rozdíly mezi jazyky je obecně však nutné předpokládat, že navrhnout univerzální onomaziologický, detailní (a hierarchizovaný) systém pro všechny jazyky není plně možné: lexikální systém každého jazyka je nutně jiný a žádné dva si neodpovídají. Pokud se nějaký systém tezauru adaptuje na jiný jazyk, je to vždy jasná dílčí adaptace (k jazyku více či méně citlivá). Počet tříd a skupin v ilustrovaných přístupech vyvolává otázku, nakolik mají být zvolené třídy nazvány deskriptivně, a to jednoslovně, a nakolik jen volně a přibližně (jako u Dornseiffa, který se nicméně dočkal už osmi vydání), ale i otázku po kvantu těchto tříd (a ovšem i zahrnutých lexémů): je proto vhodnější (protože je intuitivně přehlednější) menší počet tříd, ale i skupin (zde dosahuje maxima Hallig-Wartburg v českém provedení)? Názvy tříd i skupin, většinou jednoslovné, jsou však důležité i lingvisticky, specificky svou metajazykovou stránkou. Je otevřenou otázkou, nakolik mají být jednoznačné a intuitivně, bez zbytku srozumitelné (když je přitom jazykový systém třeba běžně nenabízí).

Neřešeným problémem je také povaha a rozsah začleněných dat. Žádný z existujících tezaurů nedokáže např. inkorporovat frazeologii daného jazyka, mj. zřejmě i proto, že tradice jednoslovného vystižení významu jejich hesel (až dosud pouze povahy substantivní) je absurdní a nemožná: povaha hesel by se pak frazémům musela přizpůsobit a metajazyk takového tezauru by musel pracovat s hesly víceslovnými.

Obecnou otázkou, která zůstává otevřená, je ovšem povaha každého systému. Všechny dosavadní systémy jsou jasně paradigmatické povahy, ať už pracují s jakýmkoliv počtem rovin; žádný se přitom ani nepokouší o integraci aspoň základních aspektů syntagmatických (tím se ovšem nemyslí jen včlenění některých ustálených kombinací jako jsou frazémy a víceslovné termíny).

Důležitou stránkou tezurů je dnes integrace a standardizace termínů a terminologie. Svým komplexním přístupem a svou mnohem širší nabídkou informace v podstatě ze scény vytlačují slovníky synonymické, představují ale i systematické mapování aspoň základních opozitních vztahů mezi lexémy. Necháme-li stranou jejich hlavní funkci při generování textů (pomáhají hledat vhodná slova), pak jejich dosud jen málo oceňovanou stránkou je i jejich užití při cizojazyčné výuce aj.

Ontologie

V oblasti informačních technologií, popř. umělé inteligence apod. se místo tezauru většinou užívá termín ontologie, jakkoliv se obojí různě překrývá; s tradičním filozofickým označením části metafyziky zabývající se bytím, má však kromě jména termín ontologie společnou jen obecnou představu. **Ontologie**, které jsou ve své většině jen dílčí (často oborové) a které se od tezurů liší snad jedině tím, že existují jen v elektronické podobě (a někdy na Internetu), jsou však samy o sobě uvnitř velmi odlišné taky. Z povahy oboru, kde se pěstují, vyplývá i jejich poněkud větší formalizace. Individua (hesla, lexémy) se řadí do tříd (nazývaných podle snahy o formalizaci někdy množiny), které mají jisté atributy (vlastnosti, charakteristiky či parametry); vedle toho bývají někdy formalizované a vymezené i relace, tj. vztahy mezi třídami a individuy, různá pravidla aj. Dílčích a specializovaných ontologií je mnoho, známá je např. Gene Ontology, vytvářená činností Gene Ontology Consortium (<http://www.geneontology.org/>). Vedle ontologií různých oborů existuje i méně známý **Gold**, ontologie lingvistická (<http://www.linguistics-ontology.org/gold.html>) aj. Naproti tomu se však např. v tak velkém a svým způsobem nejrozsáhlejším oboru, jako je chemie, o ontologiích mluví méně a přednost se tu dává tradiční nomenklatuře. Jedním ze zřejmých cílů tvorby ontologií je vedle systematizace nahromaděných termínů ve formalizovaném systému jejich snadné počítačové prohledávání, ale i na ontologii založené třídění, využití v sémantickém webu apod.

Od většiny terminologicky a oborově orientovaných ontologií se některé z nich přece jen aspoň zčásti snaží zahrnout i neterminologický jazyk. K těm nejznámějším patří *Cyc* (zkráceno z *encyclopedia*, zčásti přístupná pod názvem OpenCyc na adrese <http://www.opencyc.org/>). Pokud je neterminologický jazyk zahrnutý, pak ovšem jen v jisté interpretované podobě (kdy např. pojmy představované verby jsou nalezitelné pouze pod substantivizacemi). Svou proklamovanou orientací se však neliší od ostatních ontologií v tom, že za pojem se považuje pouze to, co vyjadřují autosémantika, jakkoliv ne všechna (a ta většinou pak transformovaná do substantiv), koncepty se tu tedy stát nemůžou synsémantika aj.

Systém *Cyc* se vyvíjí už druhou desítku let a zahrnuje statisíce položek ve složitém hierarchizovaném a striktně logickém systému; k popisu a klasifikaci používá zvlášť vyvinutý formalizovaný metajazyk. Nejvyšší třídy představují Metafyzické pojmy (v podstatě logická a strukturní pojmy celého systému), Spaciotemporální relace, Příroda, Fy-

zické objekty, události a skripty, Agenti, Lidské aktivity, Lidské bytosti, Specializované a aplikované znalosti. Základní třídy a jejich vrcholová hierarchie zahrnuje

Fundamentals	Biology
Top Level	Chemistry
Rule Macro Predicates	Physiology
Time and Dates	General Medicine
Spatial Relations	Materials
Quantities	Waves
Mathematics	Devices
Microtheories and Contexts	Construction
Groups	Financial
„Doing“	Food
Transformations	Clothing
Changes Of State	Weather
Transfer Of Possession	Geography
Movement	Paths and Traversals
Parts of Objects	Transportation
Composition of Substances	Information
Agents	Perception
Organizations	Agreements
Actors	Linguistic Terms
Roles	Documentation
Professions	Database
Emotion	Lexicon
Propositional Attitudes	Other Lexical
Social	

O překrývání termínů a pojmů v této oblasti už byla řeč výše. Zatímco na jedné straně zastánci ontologií považují například WordNet (viz dále) za ontologii (počítanou dokonce za ontologii vyšší), tvůrci WordNetu, který se obvykle charakterizuje jako lexikální databáze, ho za ni primárně nepovažují. Na druhé straně však není zase jasné, proč přes sledovanou formalizaci (zpravidla však jen různě experimentální) mezi ontologie nepočítají např. nejstarší, prestižní a jedinou obecně uznávanou **taxonomii** linnéovskou, která se nesporně osvědčuje už dlouho a na které je založená veškerá biologická systematika (srov. známé taxonomické a hierarchizované dělení: *říše* = regnum, *kmen/oddělení* = phylum/divisio, *třída* = classis, *řád* = ordo, *čeleď* = familia, *rod* = genus, *druh* = species). Taxonomií, majících ve své podstatě matematicky strukturu stromu, existuje ovšem víc (taxon = systematická jednotka, resp. skupina individuí se společným znakem/y); vedle lidové taxonomie (astrologie, antropologie) se za taxonomii považuje např. taxonomie vojenská aj. Lingvisticky jsou taxonomie i ontologie však značně jednostranné svým důrazem na termínovost obsahu a s tím spjatým důrazem na substantivní povahu zahrnutých dat, přičemž řady typů slov přicházejí zkrátka (nesubstantiva, synsémantika, ale i lexémy pragmatické povahy, frazémy apod.). K tomu, aby dobře sloužily například při automatické analýze textu, mají tedy ještě daleko. Jejich dominantní povaha je paradigmatická (o syntagmatice a syntagmatických relacích lexémů je množství podávané informace mizivé).

WordNet

WordNet (<http://wordnet.princeton.edu/>) je lexikální elektronická databáze mající nahradit výkladový slovník, která je v zásadě lingvistická (při jejím základu však nestál lingvista, ale psycholog G. Miller), opět v zásadě paradigmatická a omezená na auto-sémantika; pracuje běžně i s lexémy víceslovnými. Vedle řady jazykových, ale značně menších a omezených odnoží (existuje i česká) obsahovala základní verze americká v r. 2006 na 150 tisíc slov, které jsou organizovány do cca 115 tisíc synsetů. Protože hlavním organizačním principem je vedle hyponymie naopak synonymie, je základním a pro WordNet speciálním pojmem (vedle jiných) právě pojem synsetu, tj. široce pojaté synonymní skupiny. V tomto širším smyslu je každý začleněný lexém součástí aspoň jednoho synsetu, přičemž lexémy jsou vybaveny i stručnou definicí a pro každý číslovaný význam příkladem na užití. Mezi synsety je zjištěna a sledována řada relací, kterými jsou propojeny, např. adjektiva k odvozeným substantivům, verba ke koordinovaným verbům jiným (např. *šišlat/lisp* k *yell/řvát*) či podle vztahu vyplývání (např. *chrápat* v sobě obsahuje *spát*) aj. Nejbohatší vztahy nabízí ovšem substantivum, které zvlášť uvádí ke každému heslu jak hyperonymum, tak hyponymum, ale i holonymum a meronymum. U termínů se uvádějí i mezinárodní latinské ekvivalenty, pokud existují a v řadě případů lze dotazem získat i plnou hierarchii, srov. např. heslo *cat* (kočka) a jeho hyperonyma (tj. jen pro první význam, viz další tabulka):

- S: (n) **cat**, true cat (feline mammal usually having thick soft fur and no ability to roar: domestic cats; wildcats)
 - *direct hyponym / full hyponym*
 - *direct hypernym / inherited hypernym / sister term*
 - S: (n) feline, felid (any of various lithe-bodied roundheaded fissiped mammals, many with retractile claws)
 - S: (n) carnivore (a terrestrial or aquatic flesh-eating mammal) „*terrestrial carnivores have four or five clawed digits on each limb*“
 - S: (n) placental, placental mammal, eutherian, eutherian mammal (mammals having a placenta; all mammals except monotremes and marsupials)
 - S: (n) mammal, mammalian (any warm-blooded vertebrate having the skin more or less covered with hair; young are born alive except for the small subclass of monotremes and nourished with milk)
 - S: (n) vertebrate, craniate (animals having a bony or cartilaginous skeleton with a segmented spinal column and a large brain enclosed in a skull or cranium)
 - S: (n) chordate (any animal of the phylum Chordata having a notochord or spinal column)
 - S: (n) animal, animate being, beast, brute, creature, fauna (a living organism characterized by voluntary movement)
 - S: (n) organism, being (a living thing that has (or can develop) the ability to act or function independently)
 - S: (n) living thing, animate thing (a living (or once living) entity)

...

Základní dotaz ovšem nabízí strukturovanou informaci dosti podobnou lexikografické definici, kde lze volitelně získat i další informace, např. dílčí sémantickou klasifikaci a příklady, srov. opět *cat* (kočka):

The noun **cat** has 8 senses (first 1 from tagged texts)

1. (18) <noun.animal> cat, true cat – (feline mammal usually having thick soft fur and no ability to roar: domestic cats; wildcats)
2. <noun.person> guy, cat1, hombre, bozo – (an informal term for a youth or man; „a nice guy“; „the guy’s only doing it for some doll“)
3. <noun.person> cat – (a spiteful woman gossip; „what a cat she is!“)
4. <noun.artifact> kat, khat, qat, quat, cat2, Arabian tea, African tea – (the leaves of the shrub *Catha edulis* which are chewed like tobacco or used to make tea; has the effect of a euphoric stimulant; „in Yemen kat is used daily by 85% of adults“)
5. <noun.artifact> cat-o’-nine-tails, cat – (a whip with nine knotted cords; „British sailors feared the cat“)
6. <noun.artifact> Caterpillar, cat1 – (a large tracked vehicle that is propelled by two endless metal belts; frequently used for moving earth in construction and farm work)
7. <noun.animal> big cat, cat2 – (any of several large cats typically able to roar and living in the wild)
8. <noun.act> computerized tomography, computed tomography, CT, computerized axial tomography, computed axial tomography, CAT – (a method of examining body organs by scanning them with X rays and using a computer to construct a series of cross-sectional scans along a single axis)

The verb **cat** has 2 senses (no senses from tagged texts)

1. <verb.contact> cat – (beat with a cat-o’-nine-tails)
2. <verb.body> vomit, vomit up, purge4, cast, sick, cat, be sick1, disgorge, regorge, retch, puke, barf, spew, spue, chuck, upchuck, honk, regurgitate, throw up – (eject the contents of the stomach through the mouth; „After drinking too much, the students vomited“; „He purged continuously“; „The patient regurgitated the food we gave him last night“)

LITERATURA, ODKAZY A POZNÁMKY

Poznámka.

Všechny použité zdroje zde jmenovat a komentovat nelze; uvádějí se tu jako reference proto ty, které jsou svým způsobem především práce zásadní, novější, širší a klasické, a proto se i většinou doporučují ke studiu a, není-li zde dál uvedeno jinak, je třeba se obracet k nim. Všechny ostatní zdroje viz bibliografie. Mnoho lze čerpat též z *Encyclopedia Britannica*, *Wikipedie* apod.

1. Obecné, jakkoliv svým záběrem obvykle omezené zdroje zahrnují: Filipec–Čermák 1985, Čejka 1992, Dolník 2003, Hladká 1995–6, Muha 2000. Odborné encyklopedie: editoři Asher 1994, Bright 1992, Brown 2005 a oborové slovníky Hartmann–James 1998, Bergenholts 1997.

Velká antologie (i historická) lexikologie a lexikografie Hanks 2008 a mezinárodní lexikograficko–lexikologické kompendium Hausmann et al. 1989–91.

1.1 O některých aspektech vztahu lexikon a gramatika: Gleason 1967, Hudson 1990.

1.2 O aspektech lexikonu viz Cruse 1986, 2002, 2004, 1986, 2001, 2002, Jakobson 1995, Jackson 2000, Jasczolt 2002, Reichling 1935, de Saussure 2007, o lexikografii viz Čermák–Blatná, eds. 1995.

1.3 Vztahy lexém a slovo: Čermák 1998b, Krámský 1969.

1.4 Metodologie a zdroje: Čejka 1992, Čermák 1997, Dolník 2003, Filipec–Čermák 1985, Muha 2000.

2. Různé aspekty a vztahy slova, lexému k součástem i navenek Foley 1997, Parkin 1982, o pojetí slova Di Sciullo–Williams 1987, Krámský 1969.

2.21 O vztahu lexému a gramatiky více viz Gleason 1967, Kensey–Hudson 2005.

2.22n. O písmu a grafice viz zvl. Coulmas 1996.

2.23 Význam lexému je zpracován nejvíc, v řadě prací. K hlavním monografiím o sémantice, pojatým z různých hledisek (modernější zahrnují i sémantiku textu), a klasickým textům patří Allan 1986, 2001, Apresjan 1974a, Boguslawski 1988, Cann 1993 (formální sémantika), Cruse 1986, Cruse 2004, De Mauro 1965, Frawley 1992, Geeraerts 2010, Greimas 1966, Guiraud 1964, Hoffmann 1993, Humboldt 2000 (je širší), Chafe 1971, Chierchia 1990, Jackendoff 1990, 1999 (metafora a kognitivismus), Lappin 1995, Leech 1981, Löbner 2002, Lyons 1977, Lyons 1995, Ogden–Richards 1923, Palmer 1976, Sadler 1989, Saeed 1997, Schiffer 1972, 1989, Talmy 1985, Telija 1981, Ullmann 1951, 1962.

Historické a důležité dílejší aspekty sémantiky včetně metajazyka, polysémie, viz Austin 1962a, Bartmiński–Tokarski, eds. 1993, Wittgenstein 1922, 1953, Flaux, Glatigny, Samain eds. 1996 (abstrakta), Karaulov 1980, Weinreich 1966, Nida 1975, Osgood–Suci–Tannebaum 1957, Rosch 1975 (prototypy), 1978, Taylor 1989, Wittgenstein 1922, 1953, Zadeh 1965 (fuzzy množiny); Apresjan 1974b, Dodd–Herman–Nerlich–Clarke, eds. 2003 (polysémie), Peciar 1890, Ravin–Leacock 2000, Black (metafora) 1966, Deignan (metafora) 2005, Goatley 1997, Jakobson 1960, Krupa 1990, 2003, Levin 1977, Mooij 1976, Steffanovich–Gries 2006. Trost 1958. Čermák 2006e.

Jazyková primitiva a další přístupy přibližuje Johnson 1987, Katz 1981, Lakoff–Johnson 1980, Pustejovsky 1993, 1995, Quine 1960, Frege 1997, Wittgenstein 1922, 1953, Kahane 2003, Melčuk 1974, 1988, Steele 1990, Goddaard 1998, Wierzbicka 1980, 1985, 1996.

2.24 Lexém sémioticky včetně pragmatiky viz Austin 1962a, Čermák 1994, Čermák 1997b, Čermák, 2000b (o indexech), Čermák 2001b (sémiotika lexikonu), Frege, Hockett 1968, Leech 1983, Morris 1970, Nöth 1990, Palek 1997, Peirce 1940, Sebeok 1994, Verschueren 1999, Weinreich 1966; o promluvách viz Austin 1962a, Searle 1969, 1979, o nadávkách a vulgarismech viz McEnery 2005, Obrátil 1999, 2000, expresivitu viz Grabias 1980 a Zima 1961.

2.25 O funkci lexému viz obecně Čermák 1997, Jakobson 1960, Mathesius 1929, Vaček.

2.26 Propria viz Beneš 1962, Černý–Váša 1907, Davídek–Doskočil–Svoboda 1941, Kövecses 1986, Šmilauer 1963, Šrámek 1999.

2.27 Termín a terminologii zpracovává Cabré 1999, Kahovec 2000 (chemická terminologie), Leeuwen–Turnovcová 1993, 2003 (slang a argot), Poštolková–Roudný–Tejnor 1983, Průvodce názvoslovím 2000, Suonuuti 1997.

2.3 Onomaziologii a pojmenování obecně: Serebrennikov–Ufimceva 1977, Karaulov 1976, Kuchař 1963, 1968, Leška–Novák 1968, Mathesius 1942, 1961.

Specificky: Flaux–Glatigny–Samain 1996 (abstrakta), Pulgram 1954 (jména), Berlin–Kay 1969 (barvy), Čermák 2000a (mezijazykové srovnání), Weinreich 1966.

2.32 Slovní druhy: Čermák 2007a, Čermák, 2008b, Čermák, 2008, Kořínek 1936, Levin 1993.

2.331 Slovtvorba: Dokulil 1962, Čermák 1990.

2.331.2 Kořeny a kořenová slova: Slavičková 1965.

2.34n. Lexém synchronní původem: Erhart–Večerka 1981, Rejzek 2007, Machek 1957, Němec 1968, 1980, 1987, Newerkla 2004, Orłós 1987, Skalička 1967, Večerka 2006.

2.362 Lexém víceslovný anomální–frazém: Čermák 2007c.

2.4 Lexém kvantitativně (statistika lexikonu): Bartoň et al 2009, Church–Hanks 2000, Kennedy 1998, Klavans–Resnik 1966, McEnery 1996, Scholfield 1995, Sinclair 1991, 2004, Slavičková 1965, Těšitelová 1974, 1989.

2.41 Lexikální inventáře: Štindlová 1986.

2.42 Statistické zákonitosti v lexikonu a korpusu: Zipf 1935, 1949.

2.5 Lexém typologicky a universalia: Čermák 1978, Fillmore 1977, Greenberg 1954, 1961, Krupa–Altmann 1966, Skalička 2004–6.

3. Lexikální paradigmatika: Trnka 1931, Filipec 1961, Čermák 1983, 2001a.

3.6 Propriální paradigmatika: Hosák–Šrámek 1970–80, Lutterer–Kropáček–Huňáček 1976, Lutterer–Majtán–Šrámek 1982, Lutterer–Šrámek 1997, Polívková 1985, Profous 1947–60, Sedláček 1909, Svoboda 1964, Šmilauer 1970.

4. Lexikální syntagmatika: Čermák 1990, Čermák 2006c, Čermák–Holub 2005, Filipec 1972, Machač 1967.

Lexikální syntagma, kolokabilita a valence: Čermák 1991a, Čermák 2006a, Lopatková–Žabokrtský–Kettnerová 2008, Svozilová et al. 1997, 2005.

4.22 Kombinatorika lexémů sémanticky: Gak 1972, Novák 1992, Saint-Dizier-Viegas 1995, Šulc 2006.

4.24 Některé oblasti lexikálních kolokací: Čermák-Holub, Čermák 1974 (verbonomijnální konstrukce).

4.3 Typy lexikálních kombinací: Čermák 2001e.

5. Lexikální systém: Alinei 1974, Čermák 1983, Dornseiff 1934, Horecký 1958, Ruppenhofer 2005.

5.2 Tezaurus: Hallig-Wartburg 1952, Tollenaere 1960, Roget 1963.

REJSTRÍK

- abionymum 3.6
- abreviace 2.331
- abstraktivizace 2.233.2
- abstraktum 2.321.1
- abstraktum–konkrétem 2.232, 2.232.6, 2.244, 2.321.1
- abdžád 2.225
- abugida 2.225
- adjektiva krátká 2.331.1
- adjektiva látková a původu 2.331.1
- adjektiva míry a zdrobněliny 2.331.1
- adjektiva místa a času 2.331.1
- adjektiva podle znaku 2.331.1
- adjektiva podobnosti 2.331.1
- adjektiva procesuální a stavová 2.331.1
- adjektiva přivlastňovací 2.331.1
- adjektiva přináležitosti 2.331.1
- adjektiva původní 2.331.1
- adjektiva schopnosti a možnosti 2.331.1
- adjektiva účelová 2.331.1
- adjektiva výsledku 2.331.1
- adjektivum 2.321.2, 2.321.2
- adjektivum atributivní 2.322.3
- adjektivum deskriptivní 2.322.3
- adjektivum eponymní 2.322.3
- adjektivum evaluativní 2.322.3
- adjektivum intenzifikační 2.322.3
- adjektivum posesivní 2.322.3
- adjektivum predikátové 2.322.3
- adjektivum restriktivní 2.322.3
- adjektivum-gradace 2.322.3
- adjektivum-sémanticko-funkční třídy 2.322.3
- adjektivum *měkký* 2.233.9
- adpozice 2.322.8
- adresa 2.26
- adverbia komparace 2.331.1
- adverbia kvantifikace a determinace 2.331.1
- adverbia místa a času 2.331.1
- adverbia podobnosti 2.331.1
- adverbia stavová 2.331.1
- adverbia vztahující se k jazyku a národu 2.331.1
- adverbia zdrobnělá 2.331.1
- adverbia způsobu 2.331.1
- adverbia zveličelá 2.331.1
- adverbium 2.321.4
- adverbium deskriptivní 2.321.4
- adverbium evaluativní 2.321.4
- adverbium intenzifikační 2.321.4
- adverbium kvantitativní 2.322.2
- adverbium restriktivní 2.321.4
- adverbium situační (stavové) 2.321.4
- afázie Brocova 2.28
- afázie Wernickeho 2.28
- afix 2.331
- afixace 2.331
- aglutinace 2.5
- akt deklarativní 2.247
- akt direktivní 2.247
- akt expresivní 2.247
- akt komisivní 2.247
- akt reprezentativní 2.247
- aktualizace 2.233
- akty ilokuční 2.247
- akty lokuční 2.247
- akty mluvní 2.247
- akty perlokuční 2.247
- alofón 2.231.1
- alograf 2.221
- alolex 2.11, 2.231.1
- alolex supletivní 2.11
- alomorfie 2.41
- ambiguita 2.233.1
- anafora 2.247
- anaforika 2.315
- analogie 1.4
- analýza komponentová (složková) 2.232.7
- anoikonymum 3.6
- anomálie 2.362.1
- antonymie 3.43
- antonymum 3.43
- antropomorfizace 2.233.2
- antroponomastika 1.2, 2.26
- antroponymum 3.6
- apelativizace 2.26
- apelativum 1.2, 2.232
- arbitrárnost 2.242, 2.245, 2.312
- argot 2.27
- argument 2.32, 2.245
- archaismus 1.2, 2.34
- Aristoteles* 2.12, 2.233.5
- artikulace jazyka dvojí 2.242
- asimilace 2.224

- asociace lingvistické 4.22
 asociace paradigmatické 4.22
 asociace psychologické 4.22
 asociace slovní 2.28, 4.22
 asociace syntagmatické 4.22
 astronimum 3.6
 atomismus logický 2.234.3
 autonomie 3.2
 augmentativum 2.331.1
 augmentativizace 2.331.1
Austin J. L. 2.232.1, 2.247
 autosémantika 2.321, 2.232.4, 2.32, 2.321
 auxiliaria 2.322.8
 azbuka 2.228
 bigram 4.21
 binomiály 2.362.2
 blábol 4.3
Bühler K. 2.245
Carnap R. 2.241
 centrum a periferie 2.234.1, 2.34
 cirkumfix 2.331
 cirkumfixace 2.331
 citoslovce 2.322.7
Cyc 5.2
 cyrilice 2.228
 částice 2.322.6
 číslovka 2.322.2, 3.31
 číslovka druhová 2.322.2
 číslovka základní (cardinale) 2.322.2
 číslovka řadová (ordinale) 2.322.2
 data 1.4
 dědičnost 3.5
 definice 2.314
 definice intenzionální a extenzionální 2.232.1, 2.244
 deiktika 2.246, 2.315
 deixe 2.247
 deminutivum 2.331.1
 deminutivizace 2.331.1
 denotace 2.232.1, 2.243, 2.244
 denotát 2.233.1, 2.243
 denotovat 2.243
 depletivnost 2.233.1
 depreciativum 2.25
 deprefixace 2.331
 derivace 2.331
 derivace ve třech jazycích 2.317
 derivační třídy – přehled 2.331.1
 desambiguizace 2.233.1
 desémantizace 2.233.1
 designans viz označující
 designatum viz označované
 deskripce 2.31
 deskriptory 2.246
 desufixace 2.331
 determinace 2.321.1, 2.331, 3.2
 determinace akce 2.322.4
 determinace sémantická 4.22
 determinace sémiotická 4.22
 determinativy 2.322.8
 determinologizace 2.27
 dezignátory 2.246, 2.315
 dezignátory propoziční 2.315
 diachronie 2.34
 diakritika 2.225, 2.227, 2.228
 diagramy Vennovy 3.2
 dialekty 1.2, 2.34
 diferencnost 2.242
 direkčnost (vektorovost) 3.43
 disjunkce 3.2
 diskrétnost formy/znaku 2.234.1, 2.242
 dispozice uživatele 2.243
 distribuce komplementární 3.2
 donace 2.331.1
 druhost 2.245
 duálnost znaku 2.242
 dublety 2.229
 dysfemismus 2.233.3, 2.25
 enantiosémie 2.233.1
 endonymum 3.6
 enklitika 2.141.2
 entita 2.32
 eponymum 2.26
 etnonymum 3.6
 etymologie 1.2
 etymologie lidová 2.341
 eufemismus 2.233.3, 2.25
Eurodicautom viz IATE
 evaluace 2.248.1, 4.22
 evaluativnost 2.247, 2.248.1, 2.25
 evaluátory 2.246
 exemplář 2.244
 existence 2.331.1, 2.245
 exonymum 3.6
 explicitnost 4.12
 expresivita 2.248.3
 extenze 2.241, 2.244
 faktitiva 2.321.3
 faktivnost 2.331.1
 faux amis 3.31
 fáze durativní 4.243.1
 fáze inchoativní 4.243.1

- fáze terminativní 4.243.1
 flexe 2.5
 fón 2.231.1
 foném 2.228, 2.231.1
 foném – způsoby záznamu 2.227
 forma znaku 2.243
 forma vnitřní 2.232.2
 formátory 2.246
 frazém 1.2, 2.362, 4.3
 frazém a idiom – obecná povaha 2.362.1
 frazém a idiom – typy, roviny a třídy 2.362.2
 frazém a monokolokabilní slovo 2.362.2
 frazém kolokační 2.362.2
 frazém lexikální 2.362.2
 frazém propoziční 2.362.2
 frazém verbonominální 4.3, viz kolokace
 abstrakta a verba
 frazém – funkce 2.362.2
 frazém – struktura a komponenty 2.362.2
 frazeologie 1.2, 2.362.1
Frege G. 2.234.1, 2.241, 4.21
 frekvence 2.4, 2.42, 4.12
 funkce 1.3, 2.144, 2.231.1, 2.232.1
 funkce afektivní 2.25
 funkce direktivní 2.25
 funkce emotivní 2.25
 funkce estetická 2.25
 funkce expresivní 2.248.3, 2.25
 funkce fatická 2.25
 funkce kognitivní 2.25
 funkce komunikativní 2.25
 funkce konativní 2.25
 funkce kontaktní funkce komunikativní 2.25
 funkce metajazyková 2.25
 funkce nominativní (pojmenovací) 2.25
 funkce poetická 2.25
 funkce pragmatická 2.322, viz pragmatika
 funkce referenční 2.25
 funkce relační 2.322
 funkce sociolingvistické 2.25
 funkce substituční 2.322
 fytonymum 3.6
 generalizace 1.4
 genus proximum 2.232.5
 gesta a mimika 2.233.6
 geonymum 3.6
 Gestalt 2.134, 2.234.4
 gradace 2.322.3, 2.321.4
 gradovatelnost 3.42
 grafém 2.221, 2.226,
 grafika 2.228
 grafika česká 2.229
 gramatičnost 1.1, 2.12, 2.13, 2.21, 2.247, 4.12
 gramatika 2.25
Grice P. 2.247
 hapax 2.233.7, 2.32
 heteronymie 3.3
 hieroglyf 2.225, 2.228
 historie chápání distinkce význam a referent
 2.231.2
Hjelmslev L. 2.312, 3.2
 hlaholice 2.228
 hodnota (valeur) 2.232.1, 2.234.1
 hodonymum 3.6
 holonymum 3.5
 homofonie 3.31
 homofonum 3.31
 homofornie 3.31
 homofornum 3.31
 homografie 3.31
 homografum 3.31
 homonymie 3.3, 3.41
 homonymum 2.233.4, 3.41
 homonymum heterofunkční 3.31
 honorifika 2.322.1, 2.246
 hra 2.232.8
 hříčka jazyková 3.31, 3.32
Humboldt W. von 2.232.2
 hydronymum 3.6
 hyperbola 4.12
 hyperonymie 3.5
 hyperonymum 3.5
 hypokoristika 2.25, 3.6
 hyponymie 3.2, 3.3, 3.5, 5.2
 hyponymum 3.5
 hypotagma 4.12
 choronymum 3.6
 chrématonymum 3.6
IATE 2.27
 ideogram 2.225, 2.226
 identifikace 2.26, 2.322.4, 2.331.1
 identita 3.2
 idiolekt 1.2
 idiom viz frazém
 idiomatika 1.2, 2.362.1
 ikon 1.2, 2.245
 imperfektivizace 2.331.1
 implikatury konverzační 2.247
 index 1.2, 2.245, 2.315
 individualizace 2.321.1, 4.22
 individuum 2.244
 inkluze 3.2

- inkompatibilita 3.2, 4.11
 integrace 2.331
 intenze 2.241, 2.244
 intenzifikace 2.248.1, 4.22
 intenzifikátory 2.246, 2.248.1
 interdependence 3.2
 interjekce 2.322.7, 2.232.4, 2.315
 interjekce emocionální 2.322.7
 interjekce faktuální 2.322.7
 interjekce kontaktové 2.322.7
 interjekce onomatopoická (imitativní) 2.322.7
 interjekce víceslovná 2.322.7
 interjekce voluntativní 2.322.7
 interjekce-klasifikace 2.322.7
 internacionalismus 2.34, 2.342, 2.353
 internacionalismus frazeologický 2.35
 interpret 2.244
 interpretans 2.244
 introflexe 2.5
 inventáře 2.4
 inventáře fonémů 2.223
 inventáře grafémů 2.223, 2.41
 inventáře lexikální 2.41
 IPA 2.222, 2.223
 ISO 2.27
 izolace 2.5
 jádro lexikonu 2.41
 Jakobson R. 2.233.5, 2.25
 jazyky internacionální 2.342
 jazyková primitiva 2.234.6
 jednotka lexikální 2.
 jednotky měř 2.322.3
 Jespersen O. 2.223
 jméno 2.311
 jméno národnosti 2.26
 jméno osobní 2.26, 2.311, 3.6
 jméno osobní – sled 2.311
 jméno pozemkové 3.6
 jméno rodinné 3.6
 jméno rodné/křestní 3.6
 jméno rodové 3.6
 jméno vlastní viz proprium
 jména činitelská 2.331.1
 jména konatelská 2.331.1
 jména místní 2.331.1
 jména obyvatelská 2.331.1, 3.6
 jména pomnožná 2.331.1
 jména příslušenská 2.331.1
 juxtapozice 1.1, 2.331, 4.21
 kalambúr 3.32
 kalk 2.313, 2.342
 katatagma 4.12
 kategorie onomaziologické 2.331
 Katz J. 2.234.3
 kauzalita 2.322.4
 kauzativa 2.321.3
 kauzativnost 2.331.1, 4.243.1
 Klaret 5.2
 klasifikace 2.322.4
 klasifikátor 2.321.1, 2.322.3, 2.322.3
 kletby 2.248.2
 klišé 4.12
 klitika 2.322.8
 kód 2.25
 kolektiva 2.321.1
 koligace 4.12
 kolokabilita 4.11, 4.21, 4.24
 kolokabilita-tendence 4.12
 kolokace 2.231.1, 2.233.1, 2.331, 4.1, 4.24
 kolokace abstrakta a verba 4.241
 kolokace adjektiva 4.242
 kolokace adverbia 4.244
 kolokace běžné 4.3
 kolokace idiomatické 2.36, 4.3
 kolokace individuální metaforické 4.3
 kolokace konkrétní a verba 4.241
 kolokace lexikální-oblasti 4.24
 kolokace náhodné sousední 4.3
 kolokace propriální 4.3
 kolokace substantiva 4.241
 kolokace substantiva kvantitativního 4.241
 kolokace termínové 4.3
 kolokace verba 4.243
 kolokace verba a abstrakta 4.243.1
 kolokace verba a adjektiva 4.243.2
 kolokace ustálené 2.361
 kolokace uzuální běžné 2.36, 2.361
 kolokace – viz též typy
 kolokát 4.11
 kombinace 3.2, 4.1, 4.12, 4.3
 kombinace analytické 4.3
 kombinace gramaticko-sémantické 4.3
 kombinace heterogenní 4.1
 kombinace homogenní 4.1
 kombinace lexikální 4.3
 kombinace lexikální – typy 4.3
 kombinace nepravidelné (anomální) 1.2, 4.1
 kombinace pravidelné 1.2, 4.1
 kombinace a kolokace 2.41, 4.1
 kombinatorika lexémů sémanticky 4.22
 kombinatorika slovních druhů 4.23
 Komenský 5.2

- kompatibilita 4.11, 4.22
 kompatibilita, kolokabilita a valence 4.11
 kompetence pragmatická 2.247
 komplementarita, komplementárnost 3.2, 3.43
 komponent 2.134
 kompozice 2.331
 kompozice ve třech jazycích 2.317
 kompozičnost významu 2.234.1, 2.234.4
 konjunkce 2.322.5
 konjunkce důsledkové (kauzální) 2.322.5
 konjunkce koordinační (paratactické, souřadící) 2.322.5
 konjunkce korelativní 2.322.5
 konjunkce obsahové 2.322.5
 konjunkce odporovací (adverzativní) 2.322.5
 konjunkce příslovečné (adverbiální) 2.322.5
 konjunkce slučovací (kopulativní) 2.322.5
 konjunkce stupňovací (gradační) 2.322.5
 konjunkce subordinací (hypotaktické, podřadící) 2.322.5
 konjunkce subordinační (podřadící) 2.322.5
 konjunkce víceslovné 2.322.5
 konjunkce vylučovací (disjunktivní) 2.322.5
 konjunkce vysvětlovací (explikativní) 2.322.5
 konjunkce vztažné (relativní) 2.322.5
 konjunkce – funkce 2.322.5
 konjunkce – klasifikace 2.322.5
 konkretizace 4.12
 konotace 2.232.4
 konsituace 2.233.6
 konstanta 3.2
 konstelace 3.2
 konstrukce a výrazy 4.12
 konstrukce endocentrické 4.12
 konstrukce exocentrické 4.12
 konstrukce verbonominální 2.362.2
 kontakt 2.25
 kontext 2.233.6, 2.244, 2.25
 kontrast 2.143.2, 3.1
 konvenčnost 2.242, 2.245
 konverba 2.322.8
 konverze 2.331, 2.331.1, 3.43, 5.5
 konverzivnost 2.331.1
 konverznost 3.43
 koordinace 2.331
 korelace 3.2
 korelace mezi pojmenováními 4.12
 korpus 1.4
 kořeny 2.331, 2.331.2, 2.41
 kořeny adjektivní 2.331.2
 kořeny substantivní 2.331.2
 kořeny verbální 2.331.2
 kosmonymum 3.6
 kvalifikace 2.322.4
 kvalifikátory 2.315, 2.32
 kvalisignum 2.245
 kvalita 2.245, 2.32, 2.322.3, 2.321.4
 kvantifikace 2.331.1, 4.12, 4.22
 kvantifikátory 2.246, 2.315
 kvantita 2.32, 2.321.4, 2.322.2
 kvazifrazémy 2.362.2
Lakoff G. 2.232.8, 2.234.3, 2.234.4
 langue 1.2, 2.11, 2.231.1, 2.243
 latinka 2.228
Leech G. 2.232.4, 2.247
 legisignum 2.245
 lemma 2.4
 lemmatizace 2.4
 lex 2.11, 2.231.1
 lexém 1.3, 2.1, 2.231.1
 lexém a jeho podstata 2.12
 lexém a jeho fonetická a fonologická povaha 2.224
 lexém a sémiotické funkce 2.248
 lexém apelativní 2.26, viz apelativum
 lexém citátový 2.343
 lexém cizí 2.34
 lexém domácí 2.34
 lexém diachronní 1.2
 lexém nový 2.35
 lexém propoziční 2.361
 lexém propriální 2.26
 lexém synchronní 1.2, 2.34
 lexém víceslovný a ustálená kolokace 2.36, 4.12
 lexém víceslovný anomální: frazém 2.362
 lexém fónicky 2.141.3, 2.22
 lexém funkčně 2.141.6, 2.144, 2.25
 lexém graficky 2.141.3, 2.22
 lexém gramaticky 2.21
 lexém kvantitativně (statistika lexikonu) 2.4
 lexém morfologicky 2.141.1
 lexém onomaziologicky (nominace) 2.142.1, 2.3
 lexém psycholingvisticky 2.28
 lexém původem 2.141.5
 lexém sémanticky 2.141.4, 2.23
 lexém sémaziologicky 2.2
 lexém sémioticky 2.24
 lexém sociolingvisticky 2.29
 lexém syntakticky 2.141.2
 lexém terminologicky 2.27
 lexém typologicky 2.5

- lexém vnějazykově 2.142
 lexém vnitrořazykově 2.141
 lexém-forma 2.221
 lexém – vztahy onomaziologicky (psycholingvisticky) 2.142.1
 lexém – vztahy sémioticky 2.142.2
 lexém – vztahy sociolingvisticky (a stylisticky) 2.142.3
 lexém – vztahy k celku jazyka 2.143
 lexémy nejčastější 2.41
 lexémy přejímané i vznikající v historických dobách 2.343
 lexémy původem cizí 2.342
 lexémy původem domácí 2.341
 lexémy víceslovné: přehled a typy 2.361
 lexémy – vztahy sémantické a logické 3.2
 lexikální hustota 2.4
 lexikografie 1.2
 lexikologie 1.2
 lexikon 1.2, 1.4, 2.234.1, 2.33
 lexikon a gramatika 1.1
 lexikon a pragmatika 2.247
 lexikon sémioticky 2.246
 lineárnost 2.242
Linné C. 2.311
 litotes 4.12
 log likelihood 2.42
 logografie 2.225
 logogram 2.225, 2.226
 lokalita 2.322.4, 2.331.1
 lokalizace 2.331.1
Mathesius V. 2.3, 2.31, 2.312, 2.315
 maxim kvality 2.247
 maxim kvantity 2.247
 maxim relevantnosti 2.247
 maxim způsobu 2.247
 médium 2.25
Mel'čuk I. 2.234.5
 meliorativum 2.25
 meronymie 3.5
 meronymum 3.5
 metafora a metonymie 2.233.5, 4.11, 4.12
 metafora autorská 4.3
 metafora konceptuální 2.234.4
 metajazyk 2.232.5, 2.234.4, 2.27
 metodologie v lexikonu 1.4
 MI score 2.42
 minit 2.243
 míry asociační 2.4
 mluva 1.2
 mluvčí 2.25
 modalia 2.322.8
 modifikace 2.331
 modifikátory 2.246
 morfém 2.231.1
 motivace, motivovanost 2.232, 2.312
 mutace 2.331
 n-gramy 4.21
 nadávky a kletby 2.248.2
 náhrada tabuová 2.233.3
 nářečí viz dialekty
 nauka o pojmenování 2.31
 názvy dějů 2.331.1
 názvy hromadné a jednotlivin 2.331.1
 názvy konvertované 2.331.1
 názvy mláďat 2.331.1
 názvy přechýlené 2.331.1
 názvy vlastností a stavů 2.331.1
 názvy nositelů vlastnosti 2.331.1
 názvy prostředků 2.331.1
 názvy výsledků děje 2.331.1
 negace 3.43
 neologismus 1.2, 2.331.2, 2.351
 nomenklatura 2.27, 2.311, 3.5
 nominace 1.2, 2.3, 2.31
 nominace – aspekty 2.312
 normalizace 2.27
 numerale 2.322.2
 objekt znaku 2.243
 obsah 2.232.1
Ogden-Richards 2.231.2, 2.243
 oikonymum 3.6
 onomastika 1.2
 onomatologie funkční 2.31
 onomatopoeia 2.322.7
 onomaziologie 1.2, 2.31
 ontologie 5.2
 onymie 3.6
 onymizace 2.26
 operátory (v nominaci) 2.315
 operátory pragmatické 2.246, 2.315
 opis 4.12
 opozice 2.143.1, 3.1, 3.2
 opozice lexikální dvoučlenné (dichotomické) 3.43
 opozice lexikální vícečlenné (polytomické) 3.43
 opozitnost 3.3, 3.43
 opozitum 3.43
 oronymum 3.6
 oslovení 2.248.2
 označované 2.24

- označovat 2.243
 označující 2.24
 paradigma – aspekty 3.1
 paradigma kolokační 3.1, 4.11, 4.21
 paradigma lexikální 2.134, 3.1
 paradigma otevřené 3.1, 3.31
 paradigma uzavřené 3.1, 3.31
 paradigma virtuální 3.1
 paradigmatický 1.3, 2.2, 2.232.3
 paradigmatata formální 3.32
 paradigmatata funkční 3.3, 3.32
 paradigmatata horizontální 3.4
 paradigmatata lexikální a souvztažnosti 3.2
 paradigmatata lexikální jiná 3.32
 paradigmatata sémantická 3.32
 paradigmatata vertikální 3.5
 paradigmatica lexikální 3.
 paradigmatica propriální 3.6
 paradigmatica slovních druhů 3.31
 parafráze 4.12
 paratagma 4.12
 paremiologie 2.362.2
 parole 1.2, 2.11, 2.231.1, 2.243
 paronymie 3.31
 paronymum 3.31
 partikule 2.322.6
 partikule atitudinální 2.322.6
 partikule emocionální 2.322.6
 partikule evaluativní 2.322.6
 partikule expresivní 2.322.6
 partikule faktuální 2.322.6
 partikule intenzifikační 2.322.6
 partikule voluntativní 2.322.6
 partikule-třídy 2.322.6
 partikule víceslovné 2.322.6
Peirce Ch. S. 2.24, 2.243, 2.245
 pejorativum 2.25
 perfektivizace 2.331.1
 perifráze (opis) 4.12
 pidgin 1.1
 piktogram 2.225, 2.226
 písmo 2.221, 2.225
 platnost pojmenovací absolutní 2.315
Platon 2.234.3, 2.311
 pleonasmus 4.12
 podobnost 2.245, 3.3
 podobnost rodinná 2.232.8
 pojem 2.232
 pojetí znaku bilaterální 2.243
 pojetí znaku unilaterální 2.243
 pojmenování 1.2, 2.1, 2.25, 2.311
 pojmenování a pragmatika 2.314
 pojmenování a substantivum 2.316
 pojmenování barev 2.312
 pojmenování jednoslovné 2.31
 pojmenování momentální 2.31
 pojmenování nepravidelné (anomální) 2.314
 pojmenování neustálené 2.314
 pojmenování popisné 2.312
 pojmenování pravidelné 2.314
 pojmenování propriální 2.31
 pojmenování příznakové 2.31
 pojmenování terminologické 2.31
 pojmenování trvalé 2.31
 pojmenování ustálené 2.314, 4.11
 pojmenování víceslovné 4.12
 pojmenování víceslovné – tvoření 2.332, 4.11
 pojmenování značkové 2.312
 pojmenování kalkem 2.313
 pojmenování kombinací forem 2.313
 pojmenování sémantickým procesem 2.313
 pojmenování výpůjčkou 2.313
 pojmenování – funkce 2.315
 pojmenování – korelace 2.317
 pojmenování – souvztažnost lexému a kořenu 2.31
 pojmenování – struktura 2.33
 pojmenování – test otázkový 2.31
 pojmenování – typy 2.314
 pojmenování – zdroje a způsoby 2.313
 pojmenovatelnost 2.31
 pokrytí textu lexikální 2.42
 pole sémantické 5.1
 polyfunkčnost 2.233.1
 polysémie 2.233
 polysémie pravidelná 2.233.7
 polysémie a valence 4.11
 polysémie ve třech jazycích 2.317
 polysémie – aspekty a relace 2.233.1
 polysémie – odstraňování 2.233.4
 polysémie – struktura (topologie) 2.233.8
 polysémie – zdroje 2.233.2
 polysynteze 2.5
 poměr typů a tokenů 2.4
 poměr zvuku a písma 2.226
 popis (deskripce) 4.12
 popis encyklopedický 2.234.1
 popisnost 2.331
 pořekadlo 2.362.2
 poseze 2.331.1
 posluchač 2.25
 potencialita 2.232.3, 2.234.1

- pragmatika 2.24
 pravděpodobnost 2.42
 pravidla jazyková 1.1
 pravidla gramatická 1.1
 pravidla sémantická 1.1
 pravopis a grafika 2.229
Pražská škola 2.12, 2.245
 predikát 2.32
 predikativa 2.322.8
 prefix 2.331
 prefixace 2.331
 prepozice 2.322.4
 presupozice 2.247
 prevarikace 2.242
 preverba 2.322.8
 princip holistický 2.234.4
 princip kombinatorický 4.
 princip kompozičnosti (Fregeovský) 4.21
 princip kooperace 2.247
 principy grafiky 2.228
 privace 2.331.1
 produkce 2.331.1
 produktivnost 2.331
 proměnná 3.2
 pronomen 2.322.1
 pronomen impersonální 2.322.1
 propozice 2.231.1
 propozice ustálené 2.321
 proprializace 2.26
 proprium 1.2, 2.232, 2.244, 2.26, 2.315, 5.6
 proprium víceslovné 2.26, 2.36, 4.3
 prototypy 2.232.8, 2.234.4
 průnik 3.2
 prvost 2.245
 předložka 2.322.4
 předložky víceslovné 2.322.4, 3.31
 předložka – funkce 2.322.4
 předložka – klasifikace funkční 2.322.4
 přejímka (výpůjčka) 2.352, 2.313
 přenosnost znaku 2.242
 přezdívka 3.6
 příjmení 2.26, 3.6
 přirovnání 2.362.2
 přísloví 2.362.2
 přízvuk 2.224
 pseudonym 3.6
 puristi 2.34
 původ termínu význam 2.231.2
 redukce 2.224
 reduplikace rysu 4.22
 reference 2.232.1, 2.243, 2.244
 referent 2.231.2, 2.241, 2.243
 referovat k 2.243
 reflexiva tantum 2.321.3
 reflexivizace 2.331
 reflexivita 2.321.3
 reflexivnost znaku 2.242
 registr 2.29
 relace 3.2
 relace časoprostorová 2.32, 2.322.4
 relace mluvčího k partnerovi a situaci 2.322.6
 relace reflexivní 3.2
 relace symetrická 3.2
 relace textová 2.32, 2.322.5
 relace tranzitivní 3.2
 relativismus 2.234.1
 relátory 2.32, 2.322.5
 relátory adnominální 2.315
 relátory propoziční 2.315
 representamen 2.244
 reprezentace 2.245
 reprezentace mentální 2.234.3
 reprodukce 2.331
 restrikce 4.22
 rod substantiv 2.321.1
Rosch E. 2.232.8, 2.234.4
 rovina fonologická 2.231.1
 rovina kolokační 2.231.1
 rovina lexikální 2.231.1
 rovina morfematická 2.231.1
 rovina textová (nadvětná) 2.231.1
 rovina větná 2.231.1
Russell B. 2.234.3, 2.241
 rys sémantický 2.232.7
 rysy suprasegmentální 2.233.6
Saussure F. de 2.232.1, 2.234.1, 2.234.3, 2.234.4, 2.245, 2.312, 5.1
 sdělení 2.25
Searle J.R. 2.247
 selekce 3.2
 sém 2.232.3, 2.232.7
 sémantická prozodie (preference) 4.1
 sémantické přístupy a teorie 2.234
 sémantické přístupy a teorie: co význam není 2.234.2
 sémantické přístupy a teorie: dnešní doba 2.234.4
 sémantické přístupy a teorie- obecné poznámky 2.234.1
 sémantické přístupy a teorie: v minulosti a mimo lingvistiku 2.234.3
 sémantika 2.234.1, 4.12

- sémantika lexikální 2.232
 sémantika obecně 2.232
 sémaziologie 1.2
 sémiologie 2.24
 sémiotika 2.142,2, 2.24, 4.12
 sémioze 2.24
 seriálnost 3.43
 signifiant 2.24
 signifié 2.24
 signifikace 2.243
 sinsignum 2.245
 situace 2.32, 2.322.7
 sjednocení 3.2
Skalička V. 2.5
 slabika 2.224, 2.226
 slang 2.26
 slova eufonní 2.25
 slova exportovaná z češtiny 2.341
 slova hanlivá 2.25
 slova humanistická 2.343
 slova husitská 2.343
 slova kakofonní 2.25
 slova Klaretova 2.343
 slova Komenského 2.343
 slova komunistické totality 2.343
 slova kořenová 2.331, 2.331.2
 slova křesťanská 2.343
 slova mazlivá 2.25
 slova monokolokabilní 2.322.8, 4.21
 slova národněobrozená 2.343
 slova pobělohorská 2.343
 slova počátků kapitalismu 2.343
 slova posttotalitní 2.343
 slova První republiky 2.343
 slova přejatá 2.34
 slova společná s polštinou a slovenštinou 2.341
 slova Veleslavinova 2.343
 slova z afrikaans 2.342
 slova z angličtiny 2.342
 slova z arabštiny 2.342
 slova z čínštiny 2.342
 slova z egyptštiny 2.342
 slova z eskymáčtiny 2.342
 slova z finštiny 2.342
 slova z francouzštiny 2.342
 slova z góťtiny 2.342
 slova z hebrejštiny 2.342
 slova z hindštiny 2.342
 slova z indoněštiny/malajštiny 2.342
 slova z islandštiny 2.342
 slova z italštiny 2.342
 slova z japonštiny 2.342
 slova z jidiš 2.342
 slova z laponštiny 2.342
 slova z latiny 2.342
 slova z maďarštiny 2.342
 slova z národního obrození 2.341
 slova z němčiny 2.342
 slova z nizozemštiny 2.342
 slova z norštiny 2.342
 slova z perštiny 2.342
 slova z polštiny 2.342
 slova z portugalštiny 2.342
 slova z romštiny 2.342
 slova z ruštiny 2.342
 slova z řečtiny 2.342
 slova ze sanskrtu 2.342
 slova ze srbštiny/chorvatštiny 2.342
 slova ze španělštiny 2.342
 slova ze švédštiny 2.342
 slova z turečtiny 2.342
 slovní druhy 2.32, 2.41
 slovní druhy jiné 2.322.8
 slovní druhy a jejich víceslovné ekvivalenty 2.321
 slovní druhy – kombinatorika 4.23
 slovní druhy – paradigmatika 3.31
 slovník 2.33, 4.11
 slovo 2.1
 slovo a jeho podstata 2.12
 slovo a jeho delimitace 2.13
 slovo a lexém 2.14
 slovo, lexém a pojmenování 2.1
 slovo paradigmaticky 2.143.1
 slovo syntagmaticky 2.143.2
 slovo viz též lexém
 slovotvorba 2.331
 smysl 2.231.1, 2.231.2, 2.232.1, 2.241
 sociolekty 2.34
 solidarita 3.2
 sousloví 4.1
 specifikace 3.2, 4.22
 spektrum barev 2.312
 speleonymum 3.6
 spojení slovní 4.1
 spojení volné 4.3
 spojka 2.322.5
 spřežky 2.227, 2.331
 statistika lexikonu 2.4
 strukturalismus 2.234.4
 stupňování 2.322.3, 2.321.4

- styl 2.29
 stylistika 2.29
 substantivum 2.316, 2.321.1
 substantivum a metafora 2.315
 substantivum a polysémie 2.315
 substantivum a rody 2.321.1
 substantivum kolektivní 2.321.1
 substantivum kvantitativní 2.322.3
 substantivum látkové 2.321.1
 substantivum ne/počitatelné 2.321.1
 substantivum ne/životné 2.321.1
 substantivum numerativní 2.322.3
 substantivum partitivní 2.322.3
 substantivum singulativní 2.322.3
 substantivum – nominální třídy 2.321.1
 substantivum – typologie 2.321.1
 substituovatelnost 3.1
 substituce 2.32, 2.322.1, 3.1
 substituty 2.246, 2.315, 2.322.1, 3.1
 sufix 2.331
 sufixace 2.331
 supletivismus 2.5
 sylabogram 2.225, 2.226
 symbol 1.2, 2.245
 synekdocha 2.233.5
 synestézie 2.233.2
 synchronie 2.34
 synonymie 3.2, 3.3, 3.42
 synonymie – aspekty diferenční 3.42
 synonymum 3.42
 synsémantika 2.322, 2.232.4, 2.32, 2.321.4
 syntagma 4.1
 syntagma – vlastnosti 4.1
 syntagma lexikální 4.1
 syntagmatický 1.3, 2.2, 2.232.3
 syntagmatika 4.
 syntagmatika lexikální 4.
 syntagmatika lexikální – faktory, principy a tendence 4.21
 syntagmatika lexikonu 4.2
 systém 5.1
 systém jazykový 1.2, 1.3, 5.1
 systém grafického záznamu zvuku 2.222
 systém lexikální 2.232.8, 5.
 systém lexikální – povaha 5.1
 systém onomaziologický 5.2
 systémovost 3.43
 systémy písma 2.225
 škála 3.42
 T-score 2.42
 tabu 2.233.3
 taxonomie 2.311, 3.5, 5.2
 temporalita 2.322.4, 2.331.1
 temporalizace 2.331.1
 teorie *Význam-Text* 2.234.5
 termín 2.232, 2.27, 2.31
 termín víceslovný 2.36, 4.3
 terminologie 1.2, 2.27, 2.34
 terminologie chemická 2.27
 teaurus 3.5, 5.2
 teaurus Rogetův 5.2
 token 2.244, 2.4
 tóny 2.141.3, 2.224
 topologie 2.233.7
 toponomastika 1.2, 2.26
 toponymum 2.26, 3.6
 transkripce 2.222
 transliterace 2.225
 transpozice 2.331
 trojúhelník sémiotický 2.243
 třetost 2.245
 třídy slootovorné 2.331
 tvar 2.244
 tvary lexému a význam 2.232.8
 tvoření slov 2.331
 typ (formy znaku) 2.244, 2.4
 typ aglutinační 2.5
 typ flektivní 2.5
 typ introflektivní 2.5
 typ izolační 2.5
 typ polysyntetický 2.5
 typologie Skaličkova 2.5
 typologie morfologická 2.5
 typy kolokací substantiva 4.241
 typy kolokací adjektiva 4.242
 typy kolokací adverbia 4.244
 typy kolokací verba 4.243
 typy lexikálních kombinací 4.3
 typy lexikálního významu 2.232.4
UCS (Universal Character Set) 2.228
 událost 2.32, 2.321.3
 ukazování 2.245
Ullmann S. 2.317
Unicode 2.228
 universalia 2.5
 univerbizace 2.331, 4.12
 universalismus 2.234.1
 útvar 2.134
 uzualizace 2.331.1
 uzuálnost 2.361
 úzus 2.247, 2.331.1
 užítí 2.247

- užití performativní 2.247
- vágnost 2.233.1, 2.234.1
- valence 2.233.1, 4.11
- valence slovních druhů 4.11
- valence verbální 4.11
- valence – exponenty 4.11
- variantnost 2.229
- variety 2.34
- vazba zpětná 2.242
- vehikulum znakové 2.241, 2.243
- verbum 2.321.3, 2.321.3
- verbum a substantivum abstraktní 4.243.1
- verba affectuum 2.321.3
- verba cogitandi 2.321.3
- verba dicendi 2.321.3
- verba donativa 2.321.3
- verba faciendi 2.321.3
- verba faktiva 2.321.3
- verba faktitiva 2.321.3
- verba fázová 2.321.3
- verba kauzativa 2.321.3
- verba konverziva 2.321.3
- verba modální (modalia) 2.321.3
- verba moviendi 2.321.3
- verba privativa 2.321.3
- verba produktiva 2.321.3
- verba reflexiva 2.321.3
- verba sentiendi 2.321.3
- verba stativa 2.321.3
- verba utilitiva 2.321.3
- verba voluntativa 2.321.3
- věta 2.231.1
- víceslovnost 2.314
- víceznačnost 2.233.1
- vulgarismus 2.233.3, 2.248.1, 2.25
- výpověď 2.231.1
- výpůjčka 2.352, 2.313, 2.34
- výrazy 4.12
- výrazy jedinečné (singulární) 4.12
- výrazy obecné (generální) 4.12
- výrazy zjedinečné (singularizované) 4.12
- výskyt 2.244, 2.4
- význam 2.231.1, 2.231.2, 2.232.1
- význam a jeho úrovně 2.232.3
- význam a sémantika 2.231
- význam a znak 2.243, 2.244
- význam, smysl a hodnota 2.232.1
- význam zamýšlený a interpretovaný 2.232.1
- význam asociativní 2.232.4
- význam kolokační 2.232.4
- význam konotační 2.232.4
- význam reflektovaný 2.232.4
- význam sociální 2.232.4
- význam tematický 2.232.4
- význam – denotativní jádro 2.232.3
- význam – dezignativní složka 2.232.3
- význam – pragmatické složky 2.232.3
- význam – strukturní složky 2.232.3
- vztah formy a významu u různých jednotek 2.231.1
- vztah kontradiktorický 3.42
- vztah kontrární 3.43
- vztah syntaktický 4.1
- Weinreich U.* 2.246, 2.315
- Wierzbicka A.* 2.234.6
- Wittgenstein L. von* 2.232.1, 2.232.8, 2.234.2
- WordNet* 3.5, 5.2
- Zadeh L.A.* 2.232.8
- zájmeno 2.322.1
- zájmeno distributivní 2.322.1
- zájmeno neurčité (indefinitum) 2.322.1
- zájmeno osobní (personale) 2.322.1
- zájmeno přivlastňovací (posesivní) 2.322.1
- zájmeno reciproční 2.322.1
- zájmeno tázací (interrogativum) 2.322.1
- zájmeno ukazovací (demonstrativum) 2.322.1
- zájmeno vztažné (relativum) 2.322.1
- zájmeno záporné 2.322.1
- zájmeno – funkce 2.322.1
- zákon Zipfův 2.4, 2.42
- zákonitosti statistické v lexikonu 2.42
- záložka 2.322.4
- zásoba slovní 1.4
- zastupovat 2.243
- zdvořilost 2.29
- Zipf G.K.* 2.233.1, 2.42
- znak 1.2, 2.232.8, 2.24
- znak deiktický 2.246
- znak lexikální 2.241
- znak lexikální – typy 2.245
- znak lexikální – vlastnosti 2.242
- znak meta-jazykový 2.246
- znak – struktura a vztahy 2.244
- znaky a jejich vztahy 3.2
- znalost lexikonu 2.234.1
- znamenat 2.243
- zoonymum 3.6
- životnost 2.321.1

LITERATURA

TEORIE: LEXIKOLOGIE, SÉMANTIKA A DALŠÍ

- Alinei, A., 1974, *La struttura del lessico*, Il Mulino Bologna
- Allan, K., 1986, *Linguistic Meaning*, Routledge Kegan Paul, London New York
- Allan, K., 2001, *Natural Language Semantics*, Blackwell Oxford
- Aitchison, J., 2002 3rd ed, *Words in the Mind*, Blackwell Oxford
- Apresjan, J. D., 1974a, *Leksičeskaja semantika. Sinonimičeskije sredstva jazyka.*, Nauka Moskva
- Apresjan, J. D., 1974b, *Regular Polysemy*, Linguistics 142, 5–32
- Apresjan, J., 2000c, *Systematic Lexicography*, Oxford University Press Oxford
- Aristoteles, 1948a, *Rétorika*, J. Laichter Praha
- Aristoteles, 1948b, *Poetika. O básnické tvorbě*, J. Laichter Praha
- Aristoteles, 1959, *Organon II O vyjadřování*, ČSAV Praha
- Austin, J. L., 1962a, *How to Do Things with Words*, Harvard University Press Harvard (česky *Jak udělat něco se slovy*, 2000, Filosofia Praha)
- Austin, J. L., 1962b, *Sense and Sensibilia*, Clarendon Press Oxford
- Bartmiński, J., R. Tokarski, eds., 1993, *O definicjach i definowaniu*, Wyd. Uniwersitetu M. Curie-Skłodowskiej, Lublin
- Bartoň, T., V. Cvrček, F. Čermák, T. Jelinek, V. Petkevič, 2009, *Statistiky češtiny*. NLN Praha
- Beneš, J., 1962, *O českých příjmeních*, NČAV Praha
- Berlin, B., P. Kay, 1969, *Basic Color Terms*. University of California Press, Berkeley
- Black, M., 1966, *Models and Metaphors*. 3. vyd. Ithaca, New York
- Blanár, V., 1984, *Lexikálně-sémantická rekonstrukcia*, Veda Bratislava
- Blatná, R., 2006, *Viceslovné předložky v současné češtině*, NLN, Ústav Českého národního korpusu Praha
- Boas, F., 1940, *Race, Language, and Culture*, University of Chicago Press Chicago
- Bogureav, B., E. J. Brisco, eds., 1989, *Computational Lexicography for Natural Language Processing*. Longman London
- Boguslawski, A., 1988, *Język w słowniku*, Ossolineum, Wrocław–Warszawa–Kraków
- Bouillon, P., F. Busa, eds., 2001, *The Language of Word Meaning*, Cambridge University Press Cambridge
- Béal, M., 1897, *Essai de sémantique*, Librairie Hachette Paris
- Bühler, K., 1934, *Sprachtheorie*, G. Fischer Jena
- Cabré, M.T., 1999, *Terminology. Theory, methods and applications*, J. Benjamins Amsterdam
- Cann, R., 1993, *Formal Semantics. An Introduction*. Cambridge University Press Cambridge
- Carnap, R., 1934a, *Logische Syntax der Sprache*. 1937, *The Logical Syntax of Language*, Kegan Paul London
- Carnap, R., 1952b, *Meaning Postulates*, In Philosophical Studies 3, 65–73
- Carter, R., 1987, *Vocabulary. Applied Linguistics Perspectives*, Unwin Hyman London
- Cobley, P., ed. 2001, *The Routledge Companion to Semiotics and Linguistics*, Routledge London
- Coseriu, E., 1967, *Lexikalische Solidaritäten*, Poetika 1, 293–303
- Coseriu, E., 1968, *Les structures lexématiques*. Zeitschrift für französische Sprache Neue Folge, Heft I. Wiesbaden, 3–16
- Coulmas, F., 1996. *The Blackwell Encyclopedia of Writing Systems*, Blackwell Oxford

- Cruse, D. A., 1986, *Lexical Semantics*. Cambridge University Press Cambridge
- Cruse, A., 2004, *Meaning in Language*, 2nd ed., Oxford University Press Oxford
- Cruse, A. et al. (eds.), 2002, *Lexicology: An International Handbook on the Nature and Structure of Words and Vocabularies / Lexikologie: Ein internationales Handbuch zur Natur und Struktur von Wörtern und Wortschätzen*, (Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 21), Walter de Gruyter, vol. 1 Berlin/New York
- Čvrček, V., et al, 2010, *Mluvnice současné češtiny*, Karolinum Praha
- Čejka, M., 1992, *Česká lexikologie a lexikografie*, Masarykova universita Brno
- Čermák, F., 1978, *Typology of the Germanic Languages with Special Reference to Dutch*, *Folia Linguistica* XII, 1/2, 65–106
- Čermák, F., 1974, *Víceslovné pojmenování typu verbum-substantivum v češtině. Příspěvek k syntagmatice tzv. abstrakt*, *SaS* 34, 287–306.
- Čermák, F., 1978, *Typology of the Germanic Languages with Special Reference to Dutch*, *Folia Linguistica* XII, 1/2, 1978, 65–106.
- Čermák, F., 1983, *Lexikální opozice, paradigma a systém*, *SaS* 44, 207–219
- Čermák, F., 1990, *Syntagmatika a paradigmatica českého slova 2: Morfologie a tvoření slov*, Univerzita Karlova Praha
- Čermák, F., 1991a, *Podstata valence z hlediska lexikologického*, In Walencja czasownika a problemy leksykografii dwujęzycznej, red. D. Rytel-Kuc, Wydawnictwo polskiej akademii nauk, Wrocław–Warszawa–Kraków, 15–40
- Čermák, F., 1991b *Desatero slovníkářovo*, In Zápisník slovenského jazykovedca r. 10 3/4, 1991, 2
- Čermák, F., 1992, *Paradigmatika a syntagmatika slovníku: Problémy a možnosti*, *SaS* 53, 249–264
- Čermák, F., 1993a, 1997, *Základy lingvistické metodologie. Nástin hlavních principů na pozadí obecné teorie vědy*, UK Praha (angl. *Research Methods in Linguistics. Essential Principles. Based on a General Theory of Science*, Karolinum. 2002)
- Čermák, F., 1993b, *Lexis in Spoken and Written Language*, *SaS* 54, 173–177
- Čermák, F., 1994, *Semiotical Lexicon and Dictionary*, *Linguistica Pragensia* 1, 31–42
- Čermák, F. 1995a, *Komputační lexikografie*, In F. Čermák, R. Blatná (eds.), *Manuál lexikografie*. H + H, Praha
- Čermák, F., 1995b, *Překladová lexikografie*, In *Manuál lexikografie*, eds. F. Čermák, R. Blatná. H + H Praha 1995, 230–248
- Čermák, F., 1995c, *Slovník a jazyková kultura*, In *Spisovná čeština a jazyková kultura 1993*. Sborník z olomoucké konference 23.-27.8. 1993, ed. J. Jančáková, M. Komárek. O. Uličný, FFUK Praha, 208–211.
- Čermák, F., 1997a, *Expressions of AGREEMENT and DISAGREEMENT in Plato's Republic in Czech and English*, In Telri. Proceedings of the Second European Seminar „Language Applications in Multilingual Europe“ Kaunas, Lithuania April 17–20 1997, eds. R. Marcinkeviciene, N. Volz, IDS/VDU Mannheim/Kaunas, 17–19
- Čermák, F., 1997b, *Semiotic Lexicon and Dictionary*, *European Journal for Semiotic Studies*, Vol. 9 (3,4), 489–508
- Čermák, F., 1998a, *AGREEMENT and DISAGREEMENT: A Comparative Study of Czech and English in Plato's Republic*, In *Translation Equivalence. Proceedings of the Third European Seminar. TELRI Trans-European Language Resources Infrastructure*, Eds. W. Teubert, E. Tognini Bonelli, W. Volz. Published by The TELRI Association e. V., Institut für deutsche Sprache, Mannheim, The Tuscan Word Centre. 1988, 37–48
- Čermák, F., 1998b, *Linguistic Units and Texts Entities: Theory and Practice*, In *Actes Euralex'98 Proceedings*, eds. T. Fontenelle, P. Hiligsmann et al., Université de Liège, Depart. d'anglais et néerlandais Vol. I-II, 1988, 281–290
- Čermák, F., 2000a, *Jazyková nominace: povaha a souvislost některých univerzálií v sémantice a morfologii (polysémie, derivace a kompozice)*, *SaS* 61, 249–256

- Čermák, F., 2000b, *Index a indexálnost v jazyce: některé poznámky*, In *Čeština, univerzália a specifika 2*, eds. Z. Hladká, P. Karlík, Masarykova univerzita Brno, 115–121
- Čermák, F., 2001a, 3. vyd., *Jazyk a jazykověda. Přehled a slovníky*, Karolinum, Praha
- Čermák, F., 2001b, *Sémiotika slovníku*, In *Lexicographica '99*, eds. S. Ondrejovič, M. Považaj, Veda Bratislava, 114–125
- Čermák, F., 2001c, *Já vůl, ty vole/ty si vůl, to je vůl...* *Čeština doma i ve světě 1–2/2001*, 27–30
- Čermák, F., 2001d, *Konference, Staré známé nebo neznámé slovo?*, *Čeština doma i ve světě 1–2/2001*, 42–44
- Čermák, F., 2001e, *Syntagmatika slovníku: typy lexikálních kombinací*, In *Čeština – univerzália a specifika 3*, eds. Z. Hladká, P. Karlík, Brno 2001, 223–232
- Čermák, F., 2002, *Types of Language Nomination: Universals, Typology and Lexicographical Relevance*, In *Proceedings of the Tenth EURALEX International Congress EURALEX 2002*, eds. A. Braasch, C. Povlsen, Center for Sprogteknologi, Copenhagen, 237–247
- Čermák, F., 2003, *Source Materials for Dictionaries*, In *Course Book on Lexicography*, ed. P. van Sterkenburg, Benjamins Amsterdam/Philadelphia, 18–25
- Čermák, F., 2004, *Jazyková variabilita: případ přísloví*, In *Čeština – Universalia a specifika 5*, ed. Z. Hladká, P. Karlík, 99–109
- Čermák, F., 2005a, *Abstract Noun Collocations: Their Nature in a Parallel English–Czech Corpus*. In *Meaningful Texts. The Extraction of Semantic Information from Monolingual and Multilingual Corpora.*, Eds. G. Bambrook, P. Danielsson, M. Mahlberg, Continuum London New York, 143–153
- Čermák, F., 2005b, *Czech Lexicography*, In *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd ed., K. Brown (ed.), Amsterdam Elsevier, 343
- Čermák, F., 2006a, *Collocations, Collocability and Dictionary*, In *Atti del XII Congresso Internazionale di Lessicografia. Torino 6–9 settembre 2006. Proceedings XII Euralex International Congress*, eds. E. Corino, C. Marelllo, C. Onesti, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 929–937
- Čermák, F., 2006b, *Lexikon nebo syntax? Nechce se mi a sestry její*, In *Studie z korpusové lingvistiky 1, Korpusová lingvistika, stav a modelové přístupy*, eds. F. Čermák, R. Blatná NLN Praha 2006, 68–94
- Čermák, F., 2006c, *Kolokace v lingvistice*, In *Studie z korpusové lingvistiky 2, Kolokace*, eds. F. Čermák, M. Šulc NLN Praha, 9–16
- Čermák, F., 2006d, *Studie z korpusové lingvistiky 2, Kolokace*, eds. F. Čermák, M. Šulc NLN Praha 2006 (spolueditor)
- Čermák, F., 2006e, *Polysémie a kolokace: případ adjektiva měkký*, In *Studie z korpusové lingvistiky 2 Kolokace*, eds. F. Čermák, M. Šulc NLN Praha, 56–93
- Čermák, F., 2007a, *Povaha a úzus interjekcí: případ češtiny*, In *Computer Treatment of Slavic and East European Languages. Slovanské a východoeurópské jazyky v počítačovom spracovaní*, eds. J. Levická, R. Garabík, Slovak National Corpus L. Štúr, Slovak Academy of Sciences Bratislava, 299–307
- Čermák, F., 2007b, *Muvená čeština v číslech: předmluva k jejímu frekvenčnímu slovníku*, In *Frekvenční slovník mluvené češtiny 2007*, 7–9
- Čermák, F., 2007c, *Frazeologie a idiomatika česká a obecná. Czech and General Phraseology*, Karolinum Praha
- Čermák, F., ed., 2007d, *Slovník Karla Čapka*, NLN Praha 2007, 715s. + CD. (spolu s: Tomáš Bartoň, Renata Blatná, Václav Cvrček, František Čermák, Milena Hnátková, Jan Koček, Marie Kopřivová, Michal Křen, Karel Kučera, Věra Schmiedtová, Martin Stluka, Michal Šulc, Pavel Vondříčka, Martina Waclawičová)
- Čermák, F., 2007e, *Slovník Karla Čapka: jeho lexémy a nominace*, In *Slovník Karla Čapka 2007*, 19–57
- Čermák, F., 2008a, *Diskrétní jednotky v jazyce: případ cirkumfixů*, SaS 69 (číslo PLK), 1–2, 78–98

- Čermák, F., 2008b, *Partikule, jejich syntagmatika a kumulace v mluvené češtině*, In Mluvená čeština, M. Kopřivová a M. Waclawičová, ed. NLN Praha
- Čermák, F., 2008c, *Syntagmatika, kombinace a kumulace konjunkcí*, In Grammar and Corpora, gramatika a korpus, Šticha F., M. Friedová, eds., 315–323
- Čermák, F., 2008d, *Czech Collocations*, In Lexicographica. International Journal for Lexicography 24/2008, Max Niemeyer Tübingen, 59–67
- Čermák, F., 2008e, *An Author's Dictionary: The Case of Karel Čapek*, In Proceedings of the XIII Euralex International Congress, Institut Universitari de Linguística Aplicada Universitat Pompeu Fabra, Barcelona, 323–332
- Čermák, F., R. Blatná, eds., 1995, *Manuál lexikografie*, H + H Praha
- Čermák, F., J. Holub, 2005, *Syntagmatika a paradigmatika českého slova I: Valence a kolokabilita*, Karolinum Praha, 3. vyd.
- Čermák, F., M. Křen, 2006, *Large Corpora, Lexical Frequencies and Coverage of Texts*, In Corpus Linguistics 2005 Vol 1, No 1 (Birmingham, July 14–17), eds. P. Danielsson, M. Wagenmakers, Proceedings from The Corpus Linguistics Conference Series, <http://www.corpus.bham.ac.uk/PCLC>
- Čermák, F., V. Petkevič et al, 2009, *Statistiky češtiny*, NLN Praha 2010
- Černý, F., P. Váša, 1907, *Moravská jména místní*, Matice moravská Brno
- Daneš, F., 1971, *Pokus o strukturní analýzu slovesných významů*, SaS 32, 193–206
- Davídek, V., K. Doskočil, J. Svoboda, 1941, *Česká jména osobní a rodová*, Rodopisná společnost Praha
- Davidoff, J., 1991, *Cognition through Color*, M.I.T. Press Cambridge Mass.
- Deignan, A., 2005, *Metaphor and Corpus Linguistics*, Benjamins Amsterdam
- De Mauro, T., 1965, *Introduzione alla semantica*, Editori Laterza Bari
- Di Sciullo, A.-M., E. Williams, 1987, *On the Definition of Word*, MIT Press Mass.
- Dodd, Z., V. Herman, B. Nerlich, B.B. Clarke, eds., 2003, *Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language*, De Gruyter Berlin
- Dokulil, M., 1962, *Tvoření slov v češtině 1. Teorie odvozování slov*, ČSAV Praha
- Dokulil, M., 1977, *Význam, obsah, smysl*, In Jazykovědné aktuality 14, 63–66
- Dokulil, M., 1978, *K otázce predikability lexikálního významu slovtvorně motivovaného slova*, SaS 39, 244–251
- Dokulil, M., 1980, *Významné sovětské dílo o teorii pojmenování* (kol. recenze 2 sv. jazykovaja nominacija), SaS 41, 228–235, 314–320
- Dolník, J., 2003, *Lexikológia*, Univerzita Komenského Bratislava
- Dornseiff, F., 1934, *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen*, De Gruyter Berlin
- Ducháček, O., 1960, *Les champs linguistiques*. Philologica Pragensia 3, 22–35
- Ducháček, O., 1960b, *Le champ conceptuel de la beauté en français moderne*. SPN Praha
- Ellis, J., 1966, On Contextual Meaning. In *In Memory of J. R. Firth* (ed. C. F. Bazell aj.). Longman London
- Engler, R., 1968, *Lexique de la terminologie saussurienne*. Spectrum Éditeurs Utrecht
- Erhart, A., Večerka, R., 1981, *Úvod do etymologie*. 2. vyd. Praha SPN (SPN 1975, skriptum)
- Evens, M.W., ed., 1988, *Relational Models of the Lexicon*, Cambridge University Press Cambridge
- Fernandez, J., ed., 1991, *Beyond Metaphor: The Theory of Tropes in Culture*. Indiana U.P. Bloomington
- Field, J., 2004, *Psycholinguistics. The Key Concepts*. Routledge London
- Filipec, J., 1961, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. ČSAV Praha
- Filipec, J., 1962, *O přenášení významu v slovní zásobě, zvláště na základě podobnosti a soumeznosti*. AUC-Philologica, Slavica Pragensia 4, 497–506
- Filipec, J., 1968, *K úkolům české lexikologie*. SaS 29, 259–276
- Filipec, J., 1972, *K otázce spojování slov*. NŘ 55, 103–114

- Filipec, J., F. Čermák, 1985, *Česká lexikologie*, Academia Praha
- Fillmore Ch., 1969, *Types of lexical information*, In D.D. Steinberg, L.A. Jakobovits. eds., *Semantics*, Cambridge U.P. Cambridge
- Fillmore, Ch., 1977, *The case for case*, In Bach E., Harms R., eds., *Universals in Language Theory*, Holt etc. New York
- Fillmore, Ch., 1984, *Lexical semantics and text semantics*, In J.E. Copeland, ed., *New Directions in Linguistics and Semantics*, Benjamins Amsterdam 123–147
- Firth, J.R., 1957, *Papers in Linguistics 1934–1951* Oxford University Press London
- Flaux, N., M. Glatigny, D. Samain, eds., 1996, *Les noms abstraits. Histoire et théories*. Presses universitaires du Septentrion, Villeneuve d'Ascq Cedex
- Foley, W. A., 1997, *Anthropological Linguistics. An Introduction*. Blackwell London New York
- Fontanier, P., 1968, *Les figures du discours*. Paris (1. vyd. 1821–1830)
- Frawley, W., 1992, *Linguistic Semantics*. L. Erlbaum Ass. Hillsdale N.J.
- Frege, G., 1997, *The Frege Reader*. Edited by Michael Beaney, Blackwell Oxford
- Gak, V. G., 1972, K probleme semantičeskoj sintagmatiki, In *Problemy strukturnoj lingvistiki 1971*, ed. S. K. Šaumjan Nauka Moskva, 367–395
- GINNEKEN, J. van, 1907, *Principes de linguistique psychologique*. Amsterdam, Paris, Leipzig
- Geeraerts, D., 2010, *Theories of Lexical Semantics*, Oxford University Press Oxford.
- GLEASON, H.A., 1967, *The Relation of Lexicon and Grammar*. In *Problems in Lexicography*, 2. ed. Bloomington The Hague, 85–102
- Goatly, A., 1997, *The Language of Metaphors*, Routledge London
- Goddard, C., 1998, *Semantic Analysis. A Practical Introduction*, Oxford University Press Oxford
- Gouws, R. H., 1989, *Leksikografie*, Academica Pretoria
- Grabias, S., 1980, *O ekspresywności języka*, Wydawnictwo Lubelskie Lublin
- Greenberg, J.H., 1954, *A Quantitative Approach to the Morphological Typology of Language*, IJAL 26, 178–194
- Greenberg J. H., ed., 1963 (1966), *Universals of Language*. Cambridge: MIT Press
- Greimas, A. J., 1966, *Sémantique structurale*. PUF Paris
- Grice, P., 1989, *Studies in the Way of Words*, Cambridge Harvard University Press Cambridge
- Groot, A. W. de, 1957, *Classification of word-groups*. Lingua 6, 113–157
- Guiraud, P., 1964, *La sémantique*. Presses Universitaires de France Paris
- Halliday, M.A.K., 1985, *An introduction to functional grammar*. London Baltimore, Edward Arnold
- Halliday, M.A.K., W. Teubert, C. Yallop, A. Čermáková, 2004, *Lexicology and Corpus Linguistics*, Continuum London
- Hallig, R., Wartburg, W., 1952, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*. Akademie Berlin
- Hanks, P., ed., 2008, *Lexicology. Critical Concepts in Linguistics, I-VI*, Routledge London
- Hjelmslev, L., 1958, *Dans quelle mesure les significations des mots peuvent-elles être considérées comme formant une structure ?* In *Reports of the Eight International Congress of Linguists, Oslo, II*, 268–286
- Hjelmslev, L., 1972, *O základech teorie jazyka*. Praha (přel. z dánského originálu z r. 1943: F. Čermák, *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*)
- Hladká, Z., 1995, 1996, *Lexikologie*, In *Příruční mluvnické češtiny*, eds. P. Karlík, M. Nekula a Z. Rusínová, NLN Praha, 65–108
- Hockett, Ch., 1958, *A Course in Modern Linguistics*. The Macmillan Company New York
- Hockett, Ch., 1960, *The Origin of Speech*. In *Scientific American*, 203, 89–97.
- Hockett, Ch. F., Altmann, Stuart, 1968. *A note on design features*. In Sebeok, Thomas A., ed., *Animal Communication*, Indiana University Press Bloomington, 61–72
- Hoffmann, Th. R., 1993, *Realms of Meaning. An Introduction to Semantics*, Longman London

- Holland, D., N. Quinn, eds., 1987, *Cultural Models in Language and Thought*, Cambridge University Press Cambridge
- Horecký, J., 1958, *K otázce systému v slovné zásobě*, Jazykovedné štúdie 3, Bratislava, 5–18
- Hosák, L., R. Šrámek, 1970–1980, *Místní jména na Moravě a ve Slezsku I-II*, Academia Praha
- Hronová, K., 2007, *Jazykové hříčky v češtině*. Diplomová práce na ÚBS FFUK v Praze
- Hudson, R., 1984, *Word Grammar*, Blackwell Oxford
- Hudson, R., 1990, *English Word Grammar*, Blackwell Oxford
- Hudson, R., 2007, *Language Networks. The New Word Grammar*. Oxford U.P. Oxford
- Humboldt, W. von, 2000, *O rozmanitosti stavby lidských jazyků a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu*. Veda Bratislava
- Chafe, W., 1971, *Meaning and the Structure of Language*, University of Chicago Press Chicago
- Chanell, J., 1994, *Vague language*, Oxford University Press
- Chierchia, G., 1990, *Meaning and Grammar: An Introduction to Semantics*. M.I.T. Press Cambridge
- Church, K., P. Hanks, *Normy slovných asociací, vzájemná informace a lexikografie*, In Studie z korpusové lingvistiky UK 2000, 363n.
- Jackendoff, R., 1993, *Patterns in the Mind: Language and Human Nature*, Harvester Wheatsheaf New York
- Jackendoff, R., 1990, *Semantic Structures*, Cambridge Mass.
- Jackendoff, R., 1999, *Semantics and Cognition*, MIT Press Cambridge
- Jakobson, R., 1955, *Dva aspekty jazyka a dva typy afatických poruch*, In R. Jakobson, *Poetická funkce*, H + H, 55–73
- Jakobson, R., 1960, *A Concluding Statement: Linguistics and Poetics*. In Sebeok T.E., ed., *Style in Language*. M.I.T. Press Cambridge, 350–377.
- Jackson, H., E. Zé Amvela, 2000, *Words, Meaning and Vocabulary. An Introduction to Modern English Lexicology*, Cassell London
- Jaszcsolt, K.M., 2002, *Meaning in Language and Discourse*, Longman London
- Jazykovaja nominacija. Obščije voprosy*, ed. B. A. Serebrennikov, A. A. Ufimceva, 1977a, Nauka Moskva
- Jazykovaja nominacija. Vidy naimenovanij*, ed. B. A. Serebrennikov, A. A. Ufimceva 1977b. Nauka Moskva
- Johnson, M., 1987, *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination and Reason*. Chicago U.P. Chicago
- Kahane, S., 2003, *The Meaning-Text Theory, In Dependency and Valency. An International Handbook of Contemporary Research*, 1–2, De Gruyter Berlin
- Kahovec, J., 2000, *Současný stav a problémy českého chemického názvosloví*, *Chemické Listy* 94, 951–953
- Karaulov, Ju. N., 1976, *Obščaja i russkaja ideografija*. Nauka Moskva
- Karaulov, Ju. N., 1980, *Častotnyj slovar' semantičeskich množitelj russkogo jazyka*, Nauka Moskva
- Katz, J. J., 1981, *Language and other abstract objects*. Totowa, New Jersey Rowman & Littlefield, and Blackwell Oxford
- Kořínek, J. M., 1936, *Studie z oblasti onomatopoeje*, Filosofická fakulta UK Praha
- Kennedy, G., 1998, *An Introduction to Corpus Linguistics*, Longman, London New York
- Klavans, J., P. Resnik, eds., 1966, *The Balancing Act: Combining Symbolic and Statistical Approaches to language*. M.I.T. Press Cambridge Mass.
- Knapková, M., 1978, *Jak se bude jmenovat?* Academia Praha
- Kopečný, F., 1974, *Průvodce našimi jmény* Academia Praha
- Kövecses, Z., 1986, *Metaphors of Anger, Pride and Love: A Lexical Approach to the Structure of Concepts*, J. Benjamins Amsterdam

- Krámský, J., 1969, *The Word as a Linguistic Unit*, Mouton The Hague
- Krupa, V., 1968, *The Maori language*, Nauka Moscow
- Krupa, V., 2003, *Cognitive Aspects of language and the Creativity of Metaphor*, Institute of Oriental and African Studies, Slovak Academy of Sciences Bratislava
- Krupa, V., 1996, *Jazyky sveta v priestore a čase*, Veda Bratislava
- Krupa, V., 1991, *Jazyk – neznámy nástroj*, Slovenský spisovateľ Bratislava
- Krupa, V., 1990, *Metafora na rozhraní vedeckých disciplín*, Tatran Bratislava
- Krupa, V., 1980, *Jednota a variabilita jazyka. Systémový prístup a tzv. exotické jazyky*, Bratislava, Veda
- Krupa, V., G. Altmann, *Relations between Typological Indices*, *Linguistics* 24, 1966
- Kučař, J., 1963, *Základní rysy struktur pojmenování*. SaS 24, 105–113
- Kučař, J., 1968, *K obščej charakteristike nominacii*. TLP 3, 119–129
- Kuryłowicz, J., 1976, *Zametki o značenii slova*. In *Obščeye jazykoznanije*. Chrestomatija, ed. E. Suprun, Vysšaja škola Minsk, 325–385
- Lakoff, G., 1987, *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. Chicago University Press (česky *Ženy, oheň a nebezpečné věci*, Triáda 2006, Praha)
- Lakoff, G., M. Johnson, 1980, *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press Chicago (česky *Metafory, kterými žijeme*, Host Brno 2002)
- Langacker, R.W., 1987, *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol I. *Theoretical Prerequisites* Stanford U.P. Stanford
- Langacker, R.W., 1991, *Foundations of Cognitive Grammar: Descriptive Application*, Vol. II Stanford U.P. Stanford
- Lappin, Sh., ed., 1995, *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*, Blackwell Oxford
- Leech, G., 1981, *Semantics. The Study of Meaning*. Penguin Books London
- Leech, G., 1983, *Principles of Pragmatics*. Longman London
- Leška, O., Novák P., 1968, *O chápaní „jazykového pojmenování“ a „jazykového usouvztažnění“*. SaS 29, 1–9
- Leeuwen-Turnovcová, van, J., 1993, *Historisches Argot und neuer Gefängnislang in Böhmen*. Teil. 1, Wörterbuch, Berlin
- Leeuwen-Turnovcová, van, J., 2003 *Historisches Argot und neuer Gefängnislang in Böhmen*, Teil 2: Materialanalyse und Lehnquellen. Harrassowitz Verlag in Kommission, Wiesbaden
- Levin, B., 1993, *English Verb Classes and Alternations, A Preliminary Investigation*, University of Chicago Press Chicago
- Levin, S. R., 1977, *The Semantics of Metaphor*, John Hopkins University Press Baltimore. London
- Lexikografický sborník*, 1953, Materiály z 1. celoštátnej konferencie čs. lexikografov v Bratislave, red. Štefan Peciar Bratislava, Vydav. Slov. akademie vied Bratislava
- Lipka, L., 2002, *English Lexicology*, G. Narr Tübingen
- Löbner, S., 2002, *Understanding Semantics*, Arnold London
- Lutterer, I., L. Kropáček, V. Huňáček, 1976, *Původ zeměpisných jmen* MF Praha
- Lutterer, I., M. Majtán, R. Šrámek, 1982, *Zeměpisná jména Československa* MF Praha
- Lutterer, I., R. Šrámek, 1997, *Zeměpisná jména v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Tobiáš Hlavničkův Brod
- Lyons, J., 1977, *Semantics 1–2*. Cambridge University Press Cambridge
- Lyons, J., 1995, *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge University Press Cambridge
- Machač, J., 1967, *K lexikologické problematice slovních spojení*, SaS 28, 137–149
- Mathesius, V., 1929, *Funkční lingvistika*. Přetištěno v sb. *Z klasického období pražské školy 1925–1945* Academia Praha (vyd. J. Vachek), Praha 1972, 27–39
- Mathesius, V., 1942, *Řeč a sloh*. In *Čtení o jazyce a poezii*. Družstevní práce, Praha, 13–102
- Mathesius, V., 1947, *Čeština a obecný jazykozpyt*, Melantrich Praha
- Mathesius, V., 1961, *Obsahový rozbor současné angličtiny na základě obecně lingvistickém* (vyd. J. Vachek). ČSAV Praha

- McEnery, A.M., 2005, *Swearing in English: Bad Language, Purity and Power from 1586 to the Present*, Routledge, London
- McEnery, T., A. Wilson, 1996, *Corpus Linguistics*, Edinburgh U.P. Edinburgh
- Meřčuk, I., 1974, *Opyt teorii lingvističeskich modelej Smysl ↔ Tekst*, Nauka Moskva
- Meřčuk, I., 1988, *Semantic description of lexical units in an Explanatory Combinatorial Dictionary: basic principles and heuristic criteria*, International Journal of Lexicography, 1, 165–88
- Miodunka, W., 1989, *Podstawy leksykologii i leksykografii*, PWN Warszawa
- Moerdijk, A., 1994, *Handleiding bij het Woordenboek des Nederlandsche Taal (WNT)* 's-Gravenhage Sdu Uitgeverij
- Moldanová, D., 2004, 2. vyd., *Naše přijmení* Pankrác Praha
- Mooij, J. J. A. 1976, *A Study of Metaphor*: North-Holland Amsterdam, New York
- Morris, Ch., 1970, *Základy teorie znaků*. In Lingvistické čítanky 1. Sémiotika 2. SPN Praha, 7–57
- Muha, A. V., 2000, *Slovensko leksikalno pomenoslovje. Govorica slovarja*, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana
- Němec, I., 1968, *Vývojové postupy české slovní zásoby*. Academia Praha
- Němec, I., 1980a, *Rekonstrukce lexikálního vývoje*. Academia Praha
- Němec, I. a kol., 1980b, *Slova a dějiny*. Academia Praha
- Němec, I., 1987, *O lexikálním ztvárnění psychického odrazu skutečnosti v lexikální význam*. SaS 1987, 110–122
- Newerkla, Newerkla, S. M., 2004, *Sprachkontakte Deutsch-Tschechisch-Slawakisch*, P. Lang Frankfurt etc.
- Nida, E. A., 1975, *Componential Analysis of Meaning*. The Hague, Paris
- Nöth, W., 1990, *Handbook of Semiotics*. Indiana U.P., Bloomington
- Novák, Z., 1992, *Volné párové asociace mužů a žen*, PÚ JAK ČSAV Praha
- Paul, H., 1880, *Prinzipien der Sprachgeschichte* Halle Niemeyer
- Peciar, Š., 1980, *Vztah polysémie a homonymie*. SaS 41, 86–92
- Ogden, C. K., I. A. Richards, 1923, *The Meaning of Meaning*, Routledge Kegan Paul London
- Ooi, B.Y.V. 1998, *Computer Corpus Lexicography*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- Orłoś, T.Z., 1987, *Polonizmy w czeskim języku literackim*, U. Jagielloński, Prace językoznawcze Kraków
- Osgood, Ch. S., G. J. Suci, P.H. Tannenbaum, 1957, *The Measurement of Meaning*, University of Illinois Press Chicago
- Palek, B., ed., 1997, *Sémiotika*. Karolinum Praha
- Palmer, F.R., 1976, *Semantics. A New Outline*, Cambridge U.P. Cambridge
- Parkin, D., ed., 1982, *Semantic Anthropology*, Academic Press London
- Páta, J., *Česká lexikografie*, Časopis pro moderní filologii I, 1911, 6f, 103f, 198f, 296f
- Peciar, Š., 1980, *Vztah polysémie a homonymie*, SaS 41, 86–92
- Pierce, Ch. S., 1940, *Selected Writings*, ed. J. Buchler, New York, London
- Petr, J. kol., 1986–1987, *Mluvnice češtiny I, II, III*. Academia, Praha.
- Polański, K., red., 1984, *Słownictwo w opisie języka*, Uniwersitet Śląski Katowice
- Polívková, A., 1985, *Naše místní jména a jak jich užívat*. Academia Praha
- Porzig, W., 1934, *Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen*, In Schmidt, L., ed., 1973, *Wortfeldforschung. Zur Geschichte und Theorie des sprachlichen Feldes*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt, 78–103
- Pořtolková, B., Roudný, M., Tejnor, A., 1983, *O české terminologii*, Academia Praha
- Problems in Lexicography 1967*. Ed. F. W. Householder, Sol Saporta. Indiana Univ. Press Bloomington, 2. vyd. The Hague
- Profous, A., *Místní jména v Čechách I–V, 1947–60* ČSAV Praha
- Průvodce názvoslovím organických sloučenin podle IUPAC*, 2000, přel. J. Kahovec, F. Liška, O. Paleta. Academia Praha

- Pulgram, E., 1954, *Theory of Names*, American Name Society Berkeley
- Pustejovsky, J., 1993, *Semantics and the Lexicon*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht
- Pustejovsky, J., 1995, *The Generative Lexicon*, Cambridge Mass.
- Quine, W., 1960, *Word and Object*, M.I.T. Press Cambridge
- Quirk, R., S. Greenbaum, G. Leech, J. Svartvik, 1985, *A Comprehensive Grammar of the English Language*. Longman London
- Ravin, Y., C. Leacock, eds., 2000, *Polysemy. Theoretical and Computational Approaches* Oxford UP. Oxford
- Ravin, Y., C. Leacock, *Polysemy: An Overview*, In Ravin-Leacock 2000, 1–29
- Reichling, A. J.B.N., 1935, *Het Woord. Een studie omtrent de grondslag van taal en taalgebruik*, J.J. Berkhout Nijmegen
- Rosch, E., 1975, *Cognitive Representation of Semantic Categories*, Journal of Experimental Psychology, 104, 192–233
- Rosch, E., 1978, *Principles of Categorization*, In Rosch E., L. Lloyd, eds., *Cognition and Categorization*. L. Erlbaum Hillsdale N.J., 27–48
- Ruppenhofer, J. et al., 2005, *FrameNet II: Extended Theory and Practice*, Ruppenhofer, Josef, Michael Ellsworth, Miriam R. L. Petruck, Christopher R. Johnson. ICSI Technical Report
- Russell, B., 1986, *Collected Papers of Bertrand Russell*, vol. 8, *The Philosophy of Logical Atomism and Other Essays: 1914–1919*, ed. J. G. Slater. Allen & Unwin London.
- Sadler, V., 1989, *Working with Analogical Semantics*. Foris Dordrecht
- Saeed, J. I., 1997, *Semantics*. Blackwell Oxford
- Saint-Dizier, P., E. Viegas, eds., 1995, *Computational Lexical Semantics*. Cambridge U. P. Cambridge
- Sapir, E., 1921, 1949, *Language*, R. Hart-Davis, London
- Saussure, F. de, 1989, 1996, 2007 *Kurs obecné lingvistiky*. Odeon/Academia Praha (překlad F. Čermák)
- Searle, J. R., 1969, *Speech Acts*. Cambridge Mass.
- Searle, J. R., 1979, *Expression and Meaning*, Cambridge University Press, Cambridge
- Sebeok, T.A., 1994, *An Introduction to Semiotics*, Pinter Publishers London
- Schiffer, S. R., 1972, *Meaning* Oxford U. P. Oxford
- Schiffer, S., 1989, *Remnants of Meaning*, MIT Press Cambridge
- Scholfield, P., 1995, *Quantifying Language. A Researcher's and Teacher's Guide to Gathering Language Data and Reducing it to Figures*. Multilingual Matters Ltd. Clevedon Philadelphia
- Sedláček, A., 1909, *Mistopisný slovník historického království Českého*, Bursík Kohout Praha
- Semantičeskaja struktura slova. Psiholingvističeskije issledovaniji*, 1971, Nauka Moskva
- Sinclair, J., 1991, *Corpus, Concordance, Collocation*. Oxford U.P. Oxford
- Sinclair, J., 2004, *Trust the Text: Language, Corpus and Discourse*. Routledge London
- Skalička, V., *Souborné dílo, I. díl*, 2004, *II. díl*, 2004, *III. díl* 2006. ed. F. Čermák, J. Čermák, P. Čermák a C. Poeta, Karolinum Praha
- Skalička, V., 1967, *O kontinuitě slov*. SaS 28, 355–359
- Slavičková, E., 1965, *Rozbor a kvantitativní hodnocení českých kořenových morfémů*, In *Problémy kybernetiky*, NČSAV Praha, 360–371
- Slovo a slovník*, ed. J. Ružička – I. Poldauf 1973, Slov. akadémia vied Bratislava
- Steele, J., ed. 1990, *Meaning-Text Theory. Linguistics, Lexicography, and Implications*, University of Ottawa Press Ottawa
- Steffanovich, A., S. Th. Gries, eds., 2006, *Corpus-Based Approaches to Metaphor and Metonymy*, Mouton de Gruyter Berlin New York
- Steinberg, D., L. Jakobovitz, eds., 1971, *An Interdisciplinary Reader in Philosophy, Linguistics and Psychology*. U.P. Cambridge Cambridge
- Strawson, P.F., 1959, *Individuals*, Methuen London

- Sugayama Kensey, R. A. Hudson, eds., 2005, *Word Grammar. New Perspectives on a Theory of Language Structure*, Continuum London
- Suonuuti, H., 1997, *Guide to Terminology*, Tekniikan Sanastokeskus Helsinki
- Svoboda, J., 1964, *Staročeská osobní jména a příjmení*, Academia Praha
- Šmilauer, V., 1963, *Úvod do toponomastiky* SPN Praha
- Šmilauer, V., 1970, *Příručka slovanské toponomastiky* Academia Praha
- Šonková, J., 2008, *Morfologie mluvené češtiny: Frekvenční analýza*, NLN Ústav Českého národního korpusu Praha
- Šrámek, R., 1999, *Úvod do obecné onomastiky* MU Brno
- Štindlová, J., 1986, *Statistical Data from the Dictionary of the Literary Czech Language. Grammatical Data*. In *Méthodes quantitatives et informatique dans l'étude des textes. Hommage à Charles Muller, Slatkine-Champion* Genève Paris, 808–819.
- Šulc, M., 2006, *Slovní asociace versus korpusové kolokace*, 374–402, In Kolokace, eds. F. Čermák, M. Šulc, NLN Praha
- Talmy, L., 1985, *Lexicalization Patterns: Semantic Structure in Lexical Forms*. In Shopen T., ed., *Language Typology and Syntactic Description*, Vol. 3, 57–149, Cambridge U.P. Cambridge
- Taylor, J.R., 1989, *Linguistic Categorisation: Prototypes in Linguistic Theory*, Clarendon Press Oxford
- Telija, V.N., 1981, *Tipi jazykových značení. Svjazannoe značenie slova v jazyke*, Nauka Moskva
- Těšitelová, M., 1974, *Otázky lexikální statistiky* Praha Academia
- Těšitelová, M., 1987, *Kvantitativní lingvistika* SPN Praha
- Teze předložené prvnímu sjezdu slovanských filologů v Praze 1929*. In J. Vachek, ed., *U základů pražské jazykovědné školy*. Praha 1970, 35–65.
- The Linguistic Turn*, 1970., ed. R. Rorty 2. vyd. Chicago, London
- Tollenaere, F., De, 1960, *Alfabetische of ideologische lexicografie?* E.J. Brill Leiden
- Tomaszcyk, J., B. Lewandowska-Tomaszcyk, eds., *Meaning and Lexicography*, J. Benjamins Amsterdam, 1990
- Tondl, L., 2006, *Problémy sémantiky*. Karolinum Praha
- Trier, J., 1973 (1931), *Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes 1: Von den Anfängen bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts*. C. Winter Heidelberg
- Trnka, B., 1931, *Bemerkungen zur Homonymie*. TCLP 4,152–156
- Trnka, B., 1967, *Words, Semantemes, and Sememes*. In To Honor R. Jakobson 3. The Hague, Paris, 2050–4
- Trost, P., 1958, *Poznámky o metonymii*. SaS 19, 18–20
- Ullmann, S., 1951, *The Principles of Semantics*. Blackwell Oxford
- Ullmann, S., 1962, *Semantics: An Introduction to the Science of Meaning*. Blackwell Oxford
- Vachek, J., 2005, *Lingvistický slovník Pražské školy*, Karolinum Praha
- Večerka, R., a kol., 2006, *Uvedení do etymologie*. NLN Praha
- Verschueren, J., 1999, *Understanding Pragmatics* Arnold London
- Voprosy učebnoj lexicografii*, 1969, eds., P.N. Denisov, L. A. Novikov, Izd. Moskovskogo univerziteta Moskva
- Weinreich, U., 1966, *On the Semantic Structure of Language*. In *Universals of Language*, ed. J. H. Greenberg, Cambridge, Mass., London, The MIT Press, 142–216.
- Weinreich, U., 1967, *Lexicographic definition and descriptive semantics*. In Householder–Saporta eds., 25–44
- Weisgerber, L., 1927, *Die Bedeutungslehre – Ein Irrweg der Sprachwissenschaft?*, In *Germanischromanische Monatsschrift* 15,161–18
- Whorf, B.L., 1956, *Language, Thought and Reality. Selected Papers*. Wiley New York

- Wierzbicka, A., 1980, *Lingua Mentalis: The Semantics of Natural Language*. Academic Press Sydney
- Wierzbicka, A., 1985, *Lexicography and Conceptual Analysis*. Karoma Ann Arbor
- Wierzbicka, A., 1992, *Semantics, Culture and Cognition*. Oxford U.P., Oxford New York
- Wierzbicka, A., 1996, *Semantics. Primes and Universals*, Oxford U.P. Oxford
- Wittgenstein, L., 1922, *Tractatus Logico-Philosophicus*, Routledge-Kegan Paul London
- Wittgenstein, L., 1953, *Philosophical Investigations*, Blackwell Oxford
- Zadeh, Lofti A., 1965, *Fuzzy sets*, Information and Control 8, 338–353
- Zgusta, L., 1971, *Manual of Lexicography*, Academia Praha
- Zima, J., 1961, *Expresivita slova v současné češtině*. ČSAV Praha
- Zipf, G.K., 1935, *The Psychobiology of Language*. Houghton Mifflin Boston
- Zipf, G.K., 1949, *Human Behavior and the Principle of Least Effort*. Addison-Wesley Cambridge Mass.

Aplikace: slovníky, encyklopedie a další

- Achmanova, O.S., 1966, *Slovar' lingvističeskich terminov*, Sovetskaja enciklopedia Moskva
- Asher, R.E., ed., 1994, *The Encyclopedia of Language and Linguistics 1–10*, Pergamon P., Oxford, New York
- Bergenholtz, H. et al. *Nordisk Leksikografisk Ordbok*, 1997, Skrifter utgitt av Nordisk forening for leksikografi, nr. 4, Universitetsforlaget Oslo
- Bright, W., ed., 1992, *International Encyclopedia of Linguistics* New York Oxford
- Brouwers L., 1931, *Het Juiste Woord, Betekeniswoordenboek der Nederlandse Taal*, 7. ed. 1989, Antwerpen Standaard Uitgeverij
- The Compact Edition of the Oxford English Dictionary*, Oxford UP 1986 (1971) Oxford
- Casares, J., 1942, *Diccionario ideológico de la lengua española* G. Gili Barcelona
- Cirlot, J.E., 1971, *A Dictionary of Symbols* Routledge London
- Crystal D., 1991, *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*, Blackwell Oxford
- Čyc <http://www.opencyc.org>
- Čermák, F., Křen M., eds., *Frekvenční slovník češtiny*, NLN Praha (=FSC)
- Čermák, F. et al., 2007 *Frekvenční slovník mluvené češtiny*, Univerzita Karlova v Praze Nakladatelství Karolinum Praha (editor a spoluautor, spoluautoři A. Adamovičová, J. Pešička, P. Savický, J. Šimandl, J. Šonková)
- Český národní korpus (ČNK, zvl. SYN 2005), <http://korpus.cz>
- Encyclopedia Britannica Deluxe Edition 2006* (electronic edition)
- Encyclopedia of Language and Linguistics*, Vol. 1–14, 2005, ed. K. Brown, 2.ed. Elsevier Oxford
- Encyklopedie Universum*, 5. ed., <http://www.universum.cz/>
- Encyklopedický slovník češtiny*, 2002, eds. P. Karlík, M. Nekula, J. Pleskalová, NLN Praha Eurodicautom viz IATE
- Glossary of Linguistic Terms*, ed. E.E. Loos, 2004 SIL (<http://www.sil.org/computing/catalog/index.asp>)
- Haller, J., 1969–1977, *Český slovník věcný a synonymický* I–III, SPN Praha
- Hallig R., W. Wartburg von, 1952, *Begriffssystem als Grundlage für die Lexikographie. Versuch eines Ordnungsschemas*. Berlin AkademieVerlag
- Hartmann, R.R.K., G. James, 1998, *Dictionary of Lexicography*, Routledge London New York
- Hausmann, F. J. et al., 1989–1991, *Wörterbücher/Dictionaries/Dictionnaires. Ein internationales Handbuch der Lexikographie. International Encyclopedia of Lexicography. Encyclopédie internationale de lexicographie*, Vol. I–III, Walter de Gruyter, Berlin-New York
- Hubáček, J., 2003, *Výběrový slovník českých slangů*. Spisy Filosof. fakulty OU Ostrava IATE www.iate.europa.eu

- Jelínek, J., Bečka, J. V., Těšitelová, M., 1961, *Frekvence slov, slovních druhů a tvarů*. SPN Praha
- Klaret, 1360?, *Glosář (Glossarius) či Poklad chudých*.
- Klégr, A., 2007, *Tezaurus jazyka českého. Slovník českých slov a frází souznačných, blízkých a příbuzných*. NLN Praha
- Komenský, J.A., 1658?, *Orbis (sensualium) pictus*.
- Kott, F.Š., 1878–1893, *Česko-německý slovník, zvláště grammaticko-fraseologický*, 1–7, Fr. Šimáček Praha
- Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics*, 2002 3. ed., eds. Richards J.C., R. Schmidt Longman London etc.
- Lopatková, M., Z. Žabokrtský, V. Kettnerová, 2008, *Valenční slovník českých sloves*. Karolinum Praha
- Machek V., 1997 (1. vyd. 1957) *Etymologický slovník jazyka českého* NLN Praha
- Maledicta, The International Journal of Verbal Aggression*, 1–13, ed. R. Aman
- Mel'čuk, I. et al., 1984, 1988, 1992, 1999, *Dictionnaire explicatif et combinatoire du français contemporain*, Vol. 1, 2, 3, 4, Presses de l'Université Montréal Montréal
- Nykyసుomen sanakirja I–III*, 1967, Werner Söderström, Porvoo Helsinki
- Obrátil, K.J., 1999, *Velký slovník sprostých slov*, Lege artis Praha
- Obrátil, K.J., 2000, 3. vyd., *Kryptadia*, Paseka Praha
- Ottova encyklopedie* www.ottovaencyklopedie.cz
- Pala, K., J. Všianský, 1996, *Slovník českých synonym*, NLN Praha
- Pražský mluvený korpus (=PMK)*, <http://korpus.cz>
- Příruční slovník jazyka českého 1–9, 1935–1957*. Státní nakladatelství, Školní nakladatelství, SPN Praha
- Random House Dictionary of English Language*, 2. ed., 1987/1993
- Slovníková databáze ÚJČ*, <http://www.ujc.cas.cz/oddeleni/index.php?page=slovníky>
- Rejzek P., 2007, *Český etymologický slovník* Leda Praha
- Roget, P.M., 1963, *Roget's International Thesaurus* Collins London
- Shorter Oxford English Dictionary*, 1933, 6.ed. 2007 Oxford
- Slavičková, E., 1975, *Retrogradní morfematický slovník češtiny* Academia Praha
- Slovník české frazeologie a idiomatiky*, eds. F. Čermák, J. Hronek, J. Machač *Přirovnání* 1984, *Výrazy neslovesné* 1988, *Výrazy slovesné* 1994, Academia Praha, *Výrazy větné* 2009 (toto až v 2. vyd. souboru v Ledě)
- Slovník spisovného jazyka českého, 1960–1971*, NČSAV/Academia (=SSJČ) Praha
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, red. J. Filippec, F. Daneš, J. Machač, V. Mejstřík, 2. vyd. 1994. Academia Praha (1. vyd. 1978, =SSČ).
- Svozilová, N. et al., 1997, *Slovesa pro praxi, Valenční slovník nejčastějších českých sloves*, Academia Praha
- Svozilová, N. et al., 2005, *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb a spojení*, Academia Praha
- The New Shorter Oxford Concise Dictionary on Historical Principles I–II*, 1993, Clarendon Press Oxford
- Vachek, J., 2005, *Lingvistický slovník Pražské školy*, Karolinum Praha
- Wikipedia* <http://en.wikipedia.org>
- Wolframalpha.com* www.wolframalpha.com
- WordNet. An Electronic Lexical Database*, 1998, ed. Ch. Fellbaum MIT Press (srov. i <http://wordnet.princeton.edu/>)
- Word Sketches* www.sketchengine.co.uk

FRANTIŠEK ČERMÁK

LEXIKON

A SÉMANTIKA

Vazbu s použitím obrazu Jeana Miotta
Bez názvu, 1988, navrhla Šárka Křiváková
Knihu graficky upravila Marie Tvrďá
V roce 2010 vydalo NLN, s. r. o.,
Nakladatelství Lidové noviny,
Dykova 15, 101 00 Praha 10
Vydání první
Odpovědná redaktorka Zdeňka Nováková
Sazba NLN, s. r. o.
Tisk CENTA, spol. s r. o., Brno
Doporučená cena včetně DPH 349,- Kč